

СВІТ

Ю С Т Е Й Н   Г О Р Д Е Р

СОФІЇ

Роман
про
історію
філософії

Forlaget Casper
SOFIES VERDEN
Roman om filosofiens historie

Світ Софії
Світ Софії

Роман
про
історію
філософії

З норвезької переклала
Наталія Іванічук

Літопис
Львів 2007

Jostein Gaarder
SOFIES VERDEN
Roman om filosofiens historie

iiφoD riisO

848 с.
1 88

Юстейн Гордер

Гордер Ю. Світ Софії. Роман про історію філософії. Перекл.
з норвезької Наталія Іваничук. — Львів: Літопис, 2007. —
848 с.

Світ Софії

*Роман
про
історію
філософії*

З норвезької переклала
Наталія Іваничук

Ця книга завдячує своєю подорож Сірі Девілеві. Також
васловолюю вдячність Майке Іас, яка вичитувала
рукопис і подала цінні зауваження та коментарі.
Не менш дякуючі є також Тронніве Бергу Еріксену за
його зауваження та важливу професійну підтримку
впродовж багатьох років.

Літопис
Львів 2007

ISBN 966-7007-03-0

ББК 84 (4НОР)

Г 68

Гордер Ю. Світ Софії. Роман про історію філософії. Перекл. з норвезької Наталя Іваничук. — Львів: Літопис, 2007. — 548 с.

Світ Софії — це роман про історію філософії. Головна героїня — чотирнадцятирічна дівчинка Софія знаходить у поштовій скриньці листа від загадкового філософа, в якому лише два запитання «Хто ти?» і «Звідки взявся світ?» Саме ці запитання завжди цікавили людство. З них і почалася мандрівка дівчинки у світ філософії, починаючи від мислителів Стародавньої Греції і аж до філософів сучасності. Захоплююча мандрівка інтелекту і уяви дає чудову нагоду читачеві різного віку подорожувати слідами великих мислителів, відкриваючи таємниці загадкового та багатозначного світу.

© 1991, H. Aschehoug & Co

© Літопис, 2007

© Наталя Іваничук, український переклад, 2007

© Михайло Москаль, художнє оформлення, 2007

ISBN 966-7007-03-0

Зміст

РАЙСЬКИЙ САД

...прокля мусило козати у рентгі-рентг
постати з нічого... 13

КАПЕЛЮХ

...здається амбуватися — тільки це й потрібне,
аби стати добрим філософом... 22

МІФИ

...примарна рівновага сил
між добром і злом... 34

НАТУРФІЛОСОФІЯ

...ніщо не може виникнути з нічого... 41

ДЕМОКРИТ

...найгеніальніша гра у світі... 54

ДОЛЯ

...ясновидець намагветься вистаумачити те,
що не падається таумаченню... 60

Ця книга завдячує своєю появою Сірі Данневіг. Також висловлюю вдячність Майке Імс, яка вичитувала рукопис і подала цінні зауваження та коментарі. Не менш вдяний я також Троннові Бергу Еріксенові за його зауваження та важливу професійну підтримку впродовж багатьох років.

ДУШНИ

...до неба з руйн звалися високі будівлі... 85

ПЛАТОН

...тут з думівкою душі... 91

Ю. Г.

Зміст

РАЙСЬКИЙ САД

...щось мусило колись урешті-решт
постати з нічого... 13

КАПЕЛЮХ

...здатність дивуватися — тільки це й потрібне,
аби стати добрим філософом... 22

МІФИ

...примарна рівновага сили
між добром і злом... 34

НАТУРФІЛОСОФІЯ

...ніщо не може виникнути з нічого... 41

ДЕМОКРИТ

...найгеніальніша гра у світі... 54

ДОЛЯ

...ясновидець намагається витлумачити те,
що не піддається тлумаченню... 60

СОКРАТ

...наймудріший той, хто знає,
що нічого не знає... 69

АФІНИ

...до неба з руїн звелися високі будівлі... 85

ПЛАТОН

...туга за домівкою душі... 91

ХАТИНКА МАЙОРА

...дівчинка у дзеркалі підморгнула обома очками... 107

АРИСТОТЕЛЬ

...строгий упорядник, який хотів навести лад
у людських поняттях... 117

ЕЛЛІНІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

...іскра з ватри... 135

ПОШТОВІ ЛИСТІВКИ

...строго себе цензурую... 154

ДВІ КУЛЬТУРИ

...тільки так уникнеш зависання у порожнечі... 163

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

...пройти відтинок шляху — не те ж саме, що
обрати помилковий шлях... 179

РЕНЕСАНС

...о божественний роде у людських шатах... 203

БАРОКО

...матерія та сама, з якої снуються сни... 232

ДЕКАРТ

...він хотів забрати з будівельного
майданчика усі старі матеріали... 249

СПІНОЗА

...Бог не є льялькарем... 262

ЛОКК

...така ж порожня і неописана, як шкільна дошка перед появою учителя в класі... 272

ЮМ

...віддай його вогню... 282

БЕРКЛІ

...як одурманена планета довкола палаючого сонця... 297

Б'ЄРКЕЛІ

...старе зачароване дзеркало, яке прабабуся купила у одної циганки... 302

ПРОСВІТНИЦТВО

...від способу виготовлення голки до способу відливання гармат... 319

КАНТ

...зоряне небо наді мною,
закон моралі у мені... 338

РОМАНТИЗМ

...таємничий шлях веде досередини... 359

ГЕГЕЛЬ

...розумне те, що життєздатне... 378

К'ЕРКЕГОР

...Європа на шляху до банкрутства... 391

МАРКС

...привид бродить по Європі... 405

ДАРВІН

...човен, що пливе через життя
з вантажем генів... 425

ФРОЙД

...бридка, егостична жага,
котра зринула в ній... 451

НАШІ ЧАСИ

...людина приречена бути вільною... 471

ЗАБАВА В САДУ

...біла ворона... 497

КОНТРАПУНКТ

...дві чи більше мелодій,
котрі звучать одночасно... 512

ВЕЛИКИЙ БУМ

...і ми теж є зоряним пилом... 532

Іменний покажчик 543

РАЙСЬКИЙ САД

**Той, кому три тисячі літ
не промовляли нічого, у темряві
неуцтва живе з дня на день.**

Гете

Вона поверталася після занять додому. Зі шко-
лами разом із Юруни. Вони розмовляли про ро-
зум Юруни, людський мозок подібний до склад-
ного. Софія не була певна, чи погоджуватися з
цею людиною не повинна бути чимось більшим,
ніж вона?

У супермаркету їхні шалухи розкодалися. Со-
фія жила в кінці великого району вілл, і дорога зі
школи була для неї удвічі довшою, ніж для Юруни.
Там на краю світу, бо за садком уже не було жод-
ного садка, починався дрімучий ліс.

Вона вийшла на Клеверейсен. Вулиця закінчувалася
у садку, який усі називали Капітанським. Лише
тут можна було побачити людей.

Вона стояла... У деяких садках погід деревами шілі,
у деяких парцисів. Берізки згорнулася тонкою
шкіркою бресті.

Вона думала, що це починає рости й буряти у ній пору? Що
вона може зробити, щоб набирати все більше і більше поту-
ри? Вона відчувалась би, незливої землі, щойно по-
вернувшись до свого саду.

Вона повернулася до свого саду. Софія заглянула у пош-
ту. У її поштовій скриньці бувала наплана рекламними
листками, відбиток кількома великими листками для

РАЙСЬКИЙ САД

...щось мусило колись урешті-решт постати
з нічого...

Софія Амундсен поверталася після занять додому. Зі школи вона вийшла разом із Юрунн. Вони розмовляли про робітв. На думку Юрунн, людський мозок подібний до складного комп'ютера. Софія не була певна, чи погоджуватися з подругою. Хіба ж людина не повинна бути чимось більшим, ніж просто машиною?

Біля великого супермаркету їхні шляхи розходилися. Софія мешкала в самому кінці великого району вілл, і дорога зі школи додому була для неї удвічі довшою, ніж для Юрунн. Дім її стояв наче на краю світу, бо за садком уже не було жодних будинків. Тут починався дрімучий ліс.

Ось вона звернула на Клевервейєн. Вулиця закінчувалася несподіваним закрутом, який усі називали Капітанським. Лише по суботах та неділях тут можна було побачити людей.

Був початок травня... У деяких садках попід деревами цвіли пишні віночки жовтих нарцисів. Берізки вгорнулися тонкою зеленою габою першої брості.

Чи не дивно, що все починає рости й буяти у цю пору? Що змушувало зелену рослину набирати все більше і більше потуги, виборсуватися із, здавалось би, неживої землі, щойно потепліло надворі і зчезли рештки останнього снігу.

Відчиняючи хвіртку до свого садка, Софія заглянула в поштову скриньку. Зазвичай скринька бувала напхана рекламними проспектами та на додаток кількома великими листами для

мами. Дівчинка завжди клала чималеньку купу пошти на кухонний стіл, а тоді піднімалася до себе в кімнату і бралася до уроків.

Татові лише час від часу надходили листи з банку. Тато Софії був не зовсім звичайним татом. Він служив капітаном на великому танкері і більшу частину року плавав по морях. Якщо йому траплялось приїжджати на кілька тижнів додому, він одягав хатні капці й оточував увагою маму та Софію. Та, коли вирушав у плавання, одразу ставав недосяжним.

Сьогодні в поштовій скриньці лежав тільки маленький лист, і був він адресований Софії.

«Софія Амундсен» — було написано на маленькому конверті. «Клеввервейєн, 3». Оце й усе, без зворотної адреси. Навіть поштової марки на ньому не приклеїли.

Зачинивши за собою хвіртку, дівчинка одразу розірвала конверт. Єдине, що Софія там побачила, це маленьку записку, завбільшки з конверт, у якому вона лежала. У записці було занотовано: «Хто ти є?»

І більш нічого. Ані привітання, ані підпису, лише три слова, написані від руки, та великий знак питання.

Вона знову глянула на конверт. Так, лист адресовано їй. Але хто вкинув його до поштової скриньки?

Софія поспішила до червоного будиночка. Кіт Шерхан, як завжди, встиг пробратися поміж кущами, вистрибнути на сходи та прослизнути у двері будинку, перш ніж мала господиня зачинила їх за собою. Киць, киць, киць!

Коли мама Софії сердилася за щось, вона називала будинок, у якому вони мешкали, звіринцем. Звіринець — це колекція різноманітних тварин. Так воно й було. Софія страшенно пишалася своєю колекцією. Спочатку їй подарували акваріум із золотими рибками: Золотим Чубчиком, Червоною Шапочкою та Чорним Петрусем. Потім у неї з'явилися дві папужки, Малюк та Крихітка, черепаха Говінда і врешті-решт золотисто-брунатний тигрястий кіт Шерхан. Усі подаровані тварини були своєрідним відшкодуванням за те, що мама пізно прихо-

дила з роботи додому, а тато надто довго бував відсутній, бо плавав по світах.

Софія скинула шкільну сумку і поставила Шерханові мисочку з їжею, а тоді присіла на кухонний табурет, тримаючи загадковий аркуш у руках.

Хто ти є?

Якби ж то вона знала. Звичайно, вона — Софія Амундсен, але хто це? Цього вона ще по-справжньому і не збагнула.

А якщо б у неї було інше ім'я? Анна Кнутсен, наприклад. Чи була б вона іншою тоді?

Несподівано їй пригадалося, що тато спершу хотів назвати її Сюнневе. Софія спробувала уявити, як вона подає руку і називає себе Сюнневе Амундсен, але — ні, з того нічого не виходило. Їй увесь час здавалося, ніби це вітається інша дівчинка.

Вона зістрибнула на підлогу і пішла до ванної кімнати, не випускаючи дивного листа із рук, стала перед дзеркалом, пильно дивляючись собі у вічі.

— Я — Софія Амундсен, — сказала вона. Дівчинка у дзеркалі відповіла на те лише гримасою. Хоч би що не робила Софія, дівчинка робила те саме. Софія намагалася випередити відображення блискавичним рухом, але та, інша, була не менше спритною.

— Хто ти? — запитала Софія, та відповіді не отримала. На якусь мить вона розгубилася і засумнівалася, хто ж насправді вимовив запитання, вона сама чи відображення у дзеркалі?

Софія притиснула вказівний палець до носа свого відображення і сказала:

— Ти — це я.

Та не почувши відповіді, подумки перефразувала речення й мовила:

— Я — це ти.

Софію ніколи не задовольняла її зовнішність. Вона часто чула, що в неї гарні мигдалеві очі, але тільки й того, бо ніс у неї був замалий, а рот трохи завеликий. Крім того, вуха були посаджені надто близько до очей. Найбільше їй не подобалося гладке волосся, яке неможливо було укласти в зачіску. Бува-

ло, тато гладив її по голові і називав «дівчинкою із лляним волоссям», маючи на думці, мабуть, твір Клода Дебюссі. Міг собі таке говорити, бо не був приречений усе життя носити пряме чорне волосся. Її волосся не допомагали ні лак, ані гель.

Декілька разів їй здавалося, що в неї якийсь незвичний зовнішній вигляд, і закрадався сумнів, чи не потворна вона. Мама в усякому разі говорила якимось про важкі пологи. Чи справді пологи можуть впливати на те, як ти виглядаєш?

Чи не смішно, що вона не знає, хто така? І чи не абсурдно, що ніяк не може визначити, яка ж у неї зовнішність? Подали їй ту зовнішність на таці. Добре, що такі думки лише зрідка спливали на поверхню свідомості. Можливо, вона й може вибирати собі друзів, але годі вибрати саму себе. І ніколи їй не доводилося стояти перед вибором, бути людиною чи ні.

Що таке людина?

Софія знову глянула на дівчинку у дзеркалі.

— Думаю, мені слід піднятися нагору і взятися до природознавства, — мовила вона, наче просячи вибачення. І одразу ж вийшла в коридор.

— Ні, піду в садок, — подумала вона.

— Киць, киць, киць!

Софія випхала kota на сходи й зачинила за собою двері.

Коли вона стояла на посиляній жорствою стежці, із загадковим листом у руці, в душу закралося якесь дивне відчуття, наче б вона — лялька, яка ожила за помахом чарівної палички.

Хіба це не дивовижно, що вона живе у цьому світі, що може пізнавати чудову казку?

Шерхан граціозно перестрибнув через стежку і зник у густих хащах червоної порічки. Живий кіт, наймовірніше живий, починаючи від білих вусів аж до кінчика гойдливого хвоста. Він також був у саду, але хтозна чи усвідомлював це так, як Софія. За думкою про те, що вона є, живе, прийшла думка, що так вічно не триватиме.

— Зараз я є на цьому світі, — подумала вона, — але одного дня я зникну.

Чи буває життя після смерті? Про це кіт також нічого не видав. Не так багато часу сплигло, відколи померла Софіїна бабуся, татова мама. Упродовж півроку вона з дня на день тужила за бабусею. Хіба справедливо, що життя може колись закінчитися? Софія стояла замислившись на стежині. Вона намагалася усі свої думки зосередити на тому, що вона є, щоб так забути, що не житиме вічно. Але це було неможливо. Тількино дівчинка зосереджувалася на тому, що вона живе, як одразу зринала думка про скінченність життя. Те ж саме відбувалося у зворотному порядку. Досить їй було глибоко замислитися, що одного дня її не стане, як думки її знову поверталися до того, яким безмежно прекрасним є життя. Це було схожим на лицьовий і зворотний бік монети, яку вона постійно перевертає на долоні. Чим більшим та виразнішим ставало зображення на одному боці монети, тим більшим і виразнішим ставало воно й на іншому. Життя і смерть були як дві сторони однієї і тієї ж речі.

Неможливо усвідомлювати своє існування, не усвідомлюючи неминучості смерті. Так само неможливо думати про те, що рано чи пізно помреш, не думаючи водночас, яким навдивовиж чудовим є життя.

Софії згадалися бабусині слова, які вона сказала того дня, коли довідалася від лікаря, що хвора. «Щойно тепер я збагнула, яким багатим є життя», — мовила вона.

Хіба не прикро, що більшість людей лише захворівши починають усвідомлювати красу життя. Треба, мабуть, щоб кожен знайшов у своїй поштовій скриньці такого ж містичного листа.

А може там лежить іще що-небудь? Софія підбігла до хвіртки, відчинила зелену скриньку і аж здригнулася, коли побачила там такий самісінький конверт. Вона ж пересвідчилася, забираючи першого листа, що скринька порожня.

На цьому конверті також було її ім'я. Вона розірвала конверт і вийняла з нього, як і першого разу, крихітний клаптик білого паперу.

Звідки узявся світ? — стояло там.

— Не знаю, — подумала Софія. Та й ніхто, напевно, не знає цього. Проте... Софії здалося, що запитання таки має сенс. Уперше в житті вона замислилась над тим, чи можливо жити в світі, не поцікавившись, звідки він узявся.

Від тих загадкових листів так запаморочилося в голові, що Софія вирішила усамітнитися у Сховку.

Сховок був Софіїною суперзасекреченою криївкою. Сюди вона приходила тільки тоді, коли бувала дуже сердитою, дуже ображеною або дуже щасливою. Сьогодні вона була дуже розгубленою.

Червоний будинок стояв у великому садку. Тут росло багато квітів, ягідних кущів, плодових дерев, була велика галявина з гойдалкою і навіть маленька альтанка, яку дідусь змайстрував для бабусі, коли та втратила свою першу дитину одразу ж через кілька тижнів після її народження. Бідолашне дівча назвали Марі. На могильному камені було вибито напис: «Люба маленька Марі, ти прийшла до нас із вітанням і лише всміхнулась на прощання».

В одному з закутків саду, за кущами малини, починався густий чагарник, де не росли ні квіти, ані ягоди. Колись це був живопліт, що відмежовував сад від великого лісу, та останні двадцять років ніхто його не підстригав, і він розрісся, перетворившись у непрохідні хащі. Бабуся розповідала, що живопліт служив хоч і невеликою, та все ж перешкодою для лисиць. Під час війни вони внадилися до курей, котрі вільно розгулювали собі по всьому саду.

Для всіх інших, окрім Софії, старий живопліт вартий був не більшого, аніж кролячі клітки в глибині саду. Та це лише тому, що ніхто не знав Софіїної таємниці.

Скільки Софія себе пам'ятала, у живоплоті завжди був вузький прохід. Пробравшись крізь нього, вона опинялася на галявині під склепінням кущів. Це скидалося на маленьку хатину. Дівчинка могла бути цілком певною, що тут її ніхто не знайде.

З обома конвертами в руці Софія прошмигнула садом і, опустившись навпочіпки, прорачкувала попід живоплотом. Сховок був таким просторим, що вона могла піднятися на повний зріст. Софія вмостилася на плетиві грубого коріння. Звідси можна було підглядати крізь крихітні просвіти між гіллям та листям. Хоча жоден із просвітів не був більшим за п'ятикранову монетку, Софія бачила увесь сад, як на долоні. Коли вона була ще маленькою, то любила спостерігати, як мама чи тато шукали її поміж деревами та кущами.

Софія завжди вважала, що сад був світом у собі. Вона часто вмошувалася у Сховку і милувалася власним маленьким раєм, уявляючи собі Едем, про який не раз чула на уроках релігії.

«Звідки узявся світ?»

Цього вона не знала. Софії тільки було відомо, що Земля — це маленька планета у велетенському Всесвіті. Але звідки взявся сам Всесвіт? Звичайно, можна вважати, що Всесвіт існував вічно, і тоді зникне потреба шукати відповідь на запитання, звідки ж він узявся. Та чи може що-небудь бути вічним? Щось у її естві протестувало проти цього.

Усе, що існує, мусило б мати, певно, свій початок? Отже, Всесвіт повинен був колись виникнути із чогось іншого.

Але якщо Всесвіт раптово виник із чогось іншого, то те інше мало виникнути ще із чогось іншого. Софія зрозуміла, Що їй доведеться відкласти розв'язання цієї проблеми. Щось мусило колись урешті-решт постати з нічого. Але чи справді так було? Це так само важко уявити собі, як і те, що Всесвіт існував вічно.

У школі їх учили, що Бог сотворив світ, і тепер Софія спробувала заспокоїти себе тим, що, незважаючи ні на що, це було найкращим розв'язком проблеми. Та думки не давали їй спокою. Вона охоче погодилася б із тим, що Бог сотворив Всесвіт, але як же було із самим Богом, невже він сам себе сотворив із нічого? І знову щось у ній запротестувало проти цього. Навіть якщо Бог здатний створити усе навколо, то він ніяк не може створити самого себе ще до того, як сам буде створений, аби мати здатність творити.

Ну й плутанина!

Вона знову розгорнула обидві записки.

«Хто ти?»

«Звідки узвся світ?»

А звідки узялися обидва листи? Це вже схоже на містику.

Хто вирвав Софію із звичних буднів і знеацька поставив перед великими загадками універсуму?

І втретє пішла Софія до поштової скриньки.

Щойно тут побував поштар із денною поштою. Софія витягла зі скриньки грубу пачку реклам, газет та кілька листів для мами. Там лежала також листівка із зображенням якогось південного пляжу. Вона обернула листівку. На ній були норвезькі поштові марки і штемпель «Батальйон ООН». Може це від тата? Але ж він зовсім на іншому боці земної кулі! Та й почерк не його.

Софія відчула, як частіше забився її пульс, коли вона прочитала, кому адресована листівка. «Гільді Меллер Кнаг, через Софію Амундсен, Клевервейен, З...» Решта адреси також збігалася. На листівці значилося:

Люба Гільдо! Сердечно вітаю тебе з п'ятнадцятиріччям. Як сама розумієш, хотілось би зробити тобі подарунок, з яким ти могла б дорослішати. Вибач, що посилаю листівку до Софії. Так простіше.

Сердечно цілую. Тато.

Кинувшись до будинку, Софія забігла до кухні. Дівчинка вся аж кипіла. Хто така ця «Гільда», якій сповнилося 15 років усього лише за якийсь місяць до її п'ятнадцятиріччя?

Софія принесла з коридору телефонний довідник. Тут було багато прізвищ Меллер, трапилося і кілька Кнагів, але ніхто з цілого грубезного довідника не називався Меллер Кнаг.

Вона ще раз обстежила загадкову листівку. Так, справжня листівка з поштовими марками і штемпелем.

Чому чийсь тато посилає вітальну листівку на Софіїну адресу тоді, коли її слід посилати зовсім в інше місце? Кому це заманулося морочити голову власній доньці, посилаючи привітання з днем народження на чужу адресу? Чому «так простіше?» І передусім: як їй розшукати Гільду?

Так у Софії з'явилася ще одна загадка, над якою доводилося ламати голову. Вона знову спробувала упорядкувати свої думки.

За кілька пообідніх годин вона зіткнулася з трьома загадками. Першою загадкою було: хто поклав два білих конверти до її поштової скриньки. Другою — важкі запитання, поставлені у цих листах. Третьою — хто така Гільда Меллер Кнаг, і чому Софія одержала вітальну листівку, адресовану незнайомій дівчинці.

Вона відчула, що всі три загадки якимось пов'язані між собою. Ще до нинішнього дня вона жила цілком звичним життям.

КАПЕЛЮХ

...здатність дивуватися — тільки це й потрібне,
аби стати добрим філософом...

Софія вірила, що той, хто надіслав анонімні повідомлення, ще дасть про себе чути. Крім того, вона вирішила поки що нікому не розповідати про листи.

У школі їй важко було зосередитися на розповіді вчителя. Софії здавалося, що він говорить лише про якісь несуттєві речі. Чому б йому не розповісти про те, що таке людина або що таке світ, у якому ми живемо, і звідки він узявся?

У неї з'явилося відчуття, якого раніше не переживала: і в школі, і поза нею люди зайняті здебільшого випадковими речами. Але ж існують Глобальні, складні питання, на які важливіше знайти відповіді, ніж перегортати звичайні шкільні підручники.

Чи знає взагалі хтось відповіді на такі питання? Софії видавалося, що значно важливіше думати над цим, ніж відмінювати дієслова.

Як тільки пролунав дзвоник після останнього уроку, вона так швидко подалася зі шкільного подвір'я, що Юрунн довелося бігти, наздоганяючи її.

— Може, пограємо в карти увечері? — запитала Юрунн. Софія стонула плечима:

— Мені більше не цікаво грати в карти.

Юрунн виглядала так, наче щойно впала з місяця.

— Ні? То, може, в бадмінтон?

Софія втупилася поглядом в асфальт, а тоді глянула на подругу.

— Мені здається, що й бадмінтон мене більше не цікавить.

— Не може того бути!

Софія вловила гіркоту в голосі Юрунн:

— То, може, ти мені поясниш, що для тебе стало раптом важливішим?

Софія похитала головою.

— Це... це таємниця.

— Пхе! Ти, певно, закохалася!

Дівчатка якийсь час ішли поруч, не перекинувшись ані словом. Коли вони дійшли до футбольного поля, Юрунн сказала:

— Я піду через поле.

«Через поле». Це була найкоротша дорога до Юрунн, але нею вона ходила лише тоді, коли дуже поспішала додому, щоб не спізнитися до приходу гостей або на прийом до зубного лікаря.

Софія розуміла, що подруга загнувалася, вона образила її. Але що можна сказати Юрунн? Що її, Софію, несподівано захопили найважливіші і водночас найелементарніші з усіх питань: хто вона така та звідки взявся світ, і вона не має часу пограти в бадмінтон? Чи зрозуміла б це подруга?

Софії здавалося, що серце у неї в грудях забилося швидше, коли вона відчиняла поштову скриньку. Спершу вона вийняла банківський лист та кілька великих жовтих конвертів для мами. Софія підсвідомо сподівалася нового листа від незнайомця.

Доки дівчинка зачиняла за собою хвіртку, їй впало в очі власне ім'я на одному з великих конвертів. На звороті, саме там, де вона збиралася розірвати конверт, було написано: *Курс філософії. Поводитися дуже обережно.*

Софія, підстрибуючи, побігла доріжкою, кинула шкільну сумку на сходи, решту листів запхала під килимок, а сама через сад гайнула до Сховку. Великого листа слід читати тільки тут.

Шерхан унадився за нею, вона не проганяла його. Софія була певна, що кіт не зрадить її схованки.

У конверті лежали три великі, видруковані на друкарській машинці аркуші, зчеплені до купи. Софія почала читати.

Що таке філософія?

Люба Софіє! В багатьох людей є різні зацікавлення. Одні збирають старі монети або поштові марки, інші займаються рукоділлям, ще інші більшу частину свого вільного часу проводять на спортивних майданчиках.

Чимало людей любить читати. Але й тут наші уподобання дуже різняться між собою. Хтось читає лише газети та комікси, хтось полюбляє романи, тоді як інші віддають перевагу популярно-науковим книжкам, наприклад, про астрономію, життя тварин або про технічні відкриття.

Якщо я захоплююся кіньми або коштовними каменями, то ніяк не можу вимагати, щоб і всі інші захоплювалися тільки цим. Якщо мене приваблюють усі спортивні програми на телебаченні, то доводиться миритися з тим, що комусь спорт видається нудним.

А чи є щось таке, що зацікавило б усіх? Таке, що стосувалося б усіх людей, незалежно від того, хто вони і де живуть? Так, люба Софіє, є такі проблеми, які можуть зацікавити усіх людей. Саме про це йдеться у нашому курсі.

Що найважливіше у житті? Якщо ми запитаємо людину, яка помирає з голоду, вона відповість — хліб, якщо ми звернемося з таким запитанням до того, хто замерзає, відповідь буде — тепло. А якщо ми запитаємо людину, яка почуває себе самотньою і покинутою, то вона скаже — спілкування з іншими людьми.

Але якщо задовольнити усі запити — чи залишиться ще щось таке, в чому людина відчуватиме потребу?

Над цим розмірковують філософи. На їхню думку, людина не може жити лише хлібом єдиним. Кожен із нас, звичай-

но, мусить їсти. Кожному потрібні любов і турбота. Та існує і щось інше, чого потребують усі. Люди впродовж століть прагнули знати, хто вони й для чого живуть.

Потреба зрозуміти, для чого ми живемо, не така вже й «випадкова», як скажімо, колекціонування поштових марок. І хто цікавиться цим питанням, приєднується до мільйонів тих, хто добирає спосіб до його розв'язання, відколи людство існує на цій планеті.

Найкращий спосіб наблизитися до розуміння філософії — це поставити кілька філософських питань: Як створено світ? Чи стоїть за тим, що відбувається, чиясь воля або ж намір? Чи існує життя після смерті? Як, урешті-решт, можна розкрити ці таємниці? І передовсім — як ми повинні жити? Ми не знаємо жодної такої культури, яка б не намагалася збагнути: хто такі люди і звідки узявся світ.

Власне кажучи, не так уже й багато філософських питань можемо ми поставити. Ми зазначили кілька найважливіших. Та історія дає нам численні, відмінні одна від одної *відповіді* на кожне з них.

Тож легше поставити філософські питання, ніж дати відповідь на них.

Будь-хто і нині може знайти *своє* розв'язання проблеми. Жодна енциклопедія не скаже вам, чи є Бог на світі і чи буває життя після смерті. Жодна енциклопедія не підкаже, як слід жити. Але, якщо ви прагнете сформуванню власний світогляд, вам можуть стати в пригоді книги, в яких з цього приводу викладені думки інших людей.

Гонитву філософів за істиною можна порівняти з детективною історією. Хтось вважає, що вбивцею є Андерсен, інший думає, що Нільсен або Єнсен. Якщо би йшлося про справжню кримінальну загадку, то одного дня поліція, можливо, і розпутала б цей «клубок». Навіть якби припустити, що ніхто й ніколи не розгадає таємниці, однаково кожна загадка завжди має розгадку.

Хоч як важко відповісти на це питання, воно все ж має лише одну-єдину правильну відповідь. Життя або є після смерті, або його немає...

Багато загадок давнини поступово було розгадано завдяки науці. Колись незбагненною таємницею здавалося те, як виглядає зворотний бік Місяця. Тут годі було добратися до істини через диспути, відповідь залишалася на волю фантазії. Та сьогодні ми напевно знаємо, який вигляд має зворотний бік Місяця. І більше ніхто не «вірять», ніби на Місяці живе якийсь чоловік або ж ніби Місяць — кружало сиру.

Один стародавній грецький мудрець, який жив понад дві тисячі років тому, вважав, що філософія виникла завдяки здатності людини дивуватися. «Життя — така дивовижна річ, що філософські питання виникають самі собою», — думав він.

Щось подібне відбувається, коли ми спостерігаємо за діями спритного штукаря. Нам годі збагнути, як відбувається те, що ми бачимо, і тоді запитуємо себе: як вдається йому перетворити кілька білих шовкових шаликів на живого кролика?

Багатьом людям світ видається незбагненим, як і трюки фокусника, коли той несподівано витягає кролика з капелюха, який ще мить тому був абсолютно порожнім.

Коли йдеться про кролика, то ми розуміємо, що фокусник ошукує нас. І хочеться будь-що розгадати, як це йому вдається. Якщо ж ідеться про середовище, в якому ми живемо, то тут усе трохи інакше. Ми знаємо, що світ — не фантазія і не обман, бо ми ступаємо по Землі і самі є частинкою цього світу. По суті, кожен з нас — той білий кролик, якого витягли з капелюха. Різниця між нами та кроликом полягає лише в тому, що кролик не усвідомлює себе об'єктом фокуса. Інша річ — люди. Ми розуміємо, що нас утягнуто в якесь загадкове дійство, і ми радо розгадали б усі взаємозв'язки цього дійства.

PS. Стосовно білого кролика, то, можливо, краще порівняти його з цілим Всесвітом. Ми — це крихітні комашки, котрі

живуть глибоко в хутрі кролика. Філософи намагаються вдертися тоненькими шерстинками догори, щоб подивитися у вічі великому фокусникові.

Чи ти збагнула, Софіє? Продовження буде.

Софія почувалася геть виснаженою. Чи вона збагнула? Вона не могла пригадати, чи встигла хоч раз передихнути, поки читала.

Хто приніс листа? Хто, хто?

Неможливо, щоб це зробила та ж людина, яка послала вітальну листівку Гільді Меллер Кнаг, бо на листівці була марка і штампель. Жовтий конверт хтось просто опустив до поштової скриньки, як і обидва білі.

Софія глянула на годинник. Була лише за п'ятнадцять трети. До повернення мами з роботи залишалось ще майже дві години.

Софія вибралася зі свого Сховку і кинулась до скриньки. Може, там знову щось лежить?

Вона знайшла новий жовтий конверт зі своїм іменем на ньому, озирнулася, але нікого не зауважила. Софія підбігла до межі саду, за якою починався ліс, пильно вдивлялась у стежку.

Жодної живої душі навколо.

Раптом їй здалося, що далеко в лісі хруснула гілка. Хоч вона не була цілком того певна, але однаково не було сенсу бігти за людиною, яка намагалася втекти.

Софія занесла до будинку шкільну сумку й мамину пошту, бігцем піднялася у свою кімнату, витягнула велику шабатурку з-під печива з колекцією чудових камінців і, висипавши усі камінці на підлогу, поклала натомість обидва великі конверти. З пакунком у руках дівчинка знову вибігла в сад, але перш ніж піти до Сховку, виставила надвір обід для Шерхана.

— Киць, киць, киць!

Опинившись у Сховку, вона розірвала конверт, витягнула кілька нових, списаних на друкарській машинці аркушів і почала читати.

Дивна істота

Ось ми й знову зустрілися. Ти вже зрозуміла, що наш короткий філософський курс надходитиме порціями. Цього разу подаю кілька вступних зауважень.

Чи казав я тобі про те єдине, що нам потрібне, аби стати добрим філософом? Якщо не казав, то кажу зараз: **ЄДИНЕ, ЩО НАМ ПОТРІБНЕ, АБИ СТАТИ ДОБРИМ ФІЛОСОФОМ — ЦЕ ЗДАТНІСТЬ ДИВУВАТИСЯ.**

Усі маленькі діти обдаровані такою здатністю. Але з часом втрачають її. Вони підростають, і здатність дивуватися зникає. Чому так відбувається? Чи знає Софія Амундсен відповідь на це?

Отже, якби немовля вміло розмовляти, воно розповіло б, яким дивовижним є світ, у який воно прийшло. Але навіть якщо дитя не говорить, ми бачимо, як воно тицяє навколо себе пальчиком і хапає усі речі в кімнаті.

Поступово народжуються перші слова, і щоразу, угледівши собаку, дитина зупиняється й гукає «гав-гав».

Ми спостерігаємо, як вона гицькає у візочку і плеще ручками: «Гав-гав! Гав-гав!» Ми, з нашими роками за плечима, трохи розгублюємося перед таким нестримним захопленням малюка. «Так-так, це «гав-гав», — кажемо ми поблажливо, — «а тепер сядь спокійно і не гицьай». Ми зовсім не поділяємо захоплення дитини. Ми вже бачили чимало собак на своєму віку.

Можливо, подібна сцена повторюватиметься ще безліч разів, перш ніж дитина прохідиме повз собаку, вже не шаленіючи від радості. Чи повз слона, чи повз бегемота. Та задовго до того, як дитина навчиться мислити по-філософськи, світ стане для неї звичною річчю.

Шкода! — скажеш ти.

Моє завдання — зробити так, аби ти не опинилася серед тих, хто сприймає світ як даність, люба Софіє. Про всяк випадок ми проведемо в думці кілька експериментів, перш ніж візьмемося до самого філософського курсу.

Уяви собі: якогось дня ти зібралася до школи. І раптом на стежці перед собою побачила маленький космічний корабель. А з нього вийшов маленький марсіанин, став на моріжку і пильно приглядається до тебе...

Про що ти подумаєш такої миті?

Невже тебе ні разу не вражала думка, що ти сама — такий ось марсіанин?

Імовірно, що тобі колись заманеться досліджувати походження якоїсь іншої планети. Ми зовсім не знаємо, чи існує життя на тих інших планетах. Але ще ймовірніше, що тобі захочеться дослідити саму себе. Одного дня ти раптом спинишся, мов громом уражена, і сприймеш себе зовсім інакше. Можливо, це станеться саме під час прогулянки в лісі.

— Я дивовижна істота, — подумаєш ти. — Я загадкова тваринка.

Ти відчуєш себе Сплячою Красунею, яка збудилася після столітнього сну. Хто я? — запитаєш ти. От вовтузишся на земній кулі десь у Всесвіті. А що таке Всесвіт?

Якщо тобі пощастить пізнати саму себе, то ти збагнеш і загадкового марсіянину, про якого ми згадували на початку. Ти не лише побачила істоту із Всесвіту, а й пізнала зсередини, що ти така ж загадкова істота.

Збагнула, Софіє? Але спробуймо вдатися до ще одного уявного експерименту:

Тато, мама і дво- або трирічний Томас сидять уранці в кухні і снідають. Невдовзі мама підводиться з-за столу, відвертається до плити, і раптом... так, раптом тато починає літати під стелею, а Томас сидить і каже:

«Татко літає!»

Безперечно, Томас здивується, але прийме це, як належне. Тато робить стільки дивних речей, що невеличка прогу-

лянка над кухонним столом не зможе змінити щось в очах сина. Щодня тато голиться чудесною машинкою, час від часу видирається на дах, щоб полагодити телевізійну антену, або ж устромляє голову під капот автомобіля і потім вилазить з-під нього чорний, як негр.

Тепер мамина черга. Вона почула Томасові слова й різко обертається. Як, на твою думку, реагуватиме вона, побачивши татуса у вільному польоті над кухонним столом?

Чому мама й Томас реагували так по-різному, як ти вважаєш?

Причина — у *шаблонному мисленні*. (Запам'ятай собі). Маму вчили, що люди не можуть літати. Але ж не Томаса. Він усе ще не має поняття, що буває, а чого не буває в цьому світі.

А як же із світом, Софіє? Гадаєш, він є? Адже й світ сам перебуває у стані вільного польоту.

Найсумніше те, що, підростаючи, ми поступово звикаємо не тільки до дії закону земного тяжіння. Ми водночас звикаємо і до Всесвіту, як такого.

Отже, чим дорослішими стаємо, тим швидше втрачаємо здатність дивуватися з довкілля. Ми втрачаємо щось дуже суттєве. Те, що філософи намагаються знову пробудити до життя. Щось добре нам знане колись — ще задовго до того, як ми навчилися мислити.

Я уточню. Хоч філософські питання стосуються усіх людей, та не кожен стає філософом. З різних причин більшість людей так поглинають будні, що здатність захоплюватися життям відсувається далеко на задній план. (Вони запорпуються глибоко в кроляче хутро, зручно там уможується і не покидають його все своє життя).

Для дитини світ — і все, що в ньому є, — *щось нове*, захопливе. Таке сприйняття властиве не всім дорослим. Більшість із них сприймає світ, як щось цілком буденне.

Саме тут філософи є почесним винятком. Філософи ніколи не зуміють призвичаїтися до навколишнього світу. Світ залишається для них чимось фантастичним, навіть загадковим та містичним. Філософи й діти мають, отже, одну дуже важливу спільну рису. Як бачиш, філософ усе життя залишається таким же вразливим, як мале дитя.

А зараз вибирай, люба Софіє. Або ти дитина, для якої світ ще не встиг стати буденним. Або ти філософ, який докладе всіх зусиль, щоб світ для нього таким не став.

Якщо ж ти тільки похитаєш головою, не усвідомивши себе ні дитиною, ні філософом, це означатиме, що ти уже стала буденно-домашньою, і світ більше не вражає тебе. У цьому випадку тобі загрожує небезпека. Задля порятунку потрапив тобі до рук цей курс філософії.

Мені зовсім не хочеться, щоб ти опинилася серед інертних та байдужих людей. Я хочу, щоб ти жила свідомим життям.

Ти одержуватимеш лекції безкоштовно. Отож ніхто тобі не поверне грошей, якщо ти не пройдеш курсу. Ти маєш повне право перервати навчання, коли забажаєш. Достатньо покласти повідомлення для мене у поштову скриньку. Жива жаба чудово підійде для цього. В усякому разі щось зелене, от аби лишень поштар не перелякався до смерті.

Короткий підсумок. Білого кролика витягли з порожнього капелюха. Але тому, що це дуже великий кролик, трюк триває вже багато мільярдів років. На самісіньких кінчиках тонких шерстинок народилися усі людські діти. Вони мають змогу захоплюватися чудесним мистецтвом фокусника. Та чим старшими стають діти, тим глибше спускаються у надра кролячого хутра. І там застаються, у затишку, ніколи більше не зважуються видряпатися тонкими шерстинками знову догори. Лише філософи вибираються у сповнену небезпек мандрівку до межі духу і буття. Дехто не втримується й гпає додолу, а дехто, міцно вчепившись за шерстинку, нама-

гається докричатися до всіх тих людей, які сидять собі глибоко вдолі у затишних м'яких кубельцях кролячого хутра, сито жеруть та добре п'ють. — Любі дами й панове, — волають вони. — Ми летимо в порожнечі! Але нікого з людей унизу не хвилює, про що там гукають філософи. — Чхати нам на кількох бунтарів, — запевняють вони. І продовжують балачку, ніби нічого й не сталося: Чи можеш подати мені масла? Який стан банківських акцій на сьогодні? Скільки коштують помідори? Ти чула, леді Ді знову при надії.

Коли Софіїна мама надвечір повернулася додому, дівчинка була в шоковому стані. Шабатурка з листами від загадкового філософа лежала в надійному місці, у Сховку. Софія спробувала взятися до домашніх завдань, але даремно. Вона сиділа й розмірковувала над прочитаним.

Ще ніколи досі їй не доводилося стільки думати! Вона вже давно не була дитиною, але й по-справжньому дорослою також не була. Софія розуміла, що поступово теж стала сповзати додола, в хутро кролика, якого витягли з чорного капелюха Всесвіту. Філософові вдалося спинити її. Він, а може, й вона, вхопив її за шкірку й витягнув на кінчик шерстинки, де вона колись бавилася дитям. І там, нагорі, на самісінькому кінчику ворсинки, вона знову побачила світ, немов уперше.

Філософ урятував її. Без сумніву. Невідомий автор листів урятував її від буденної байдужості.

Коли близько п'ятої години мама повернулася додому, Софія затигла її до кімнати і змусила опуститися на стілець.

— Мамо, як ти гадаєш, життя — це дивна штука? — запитала вона.

Мама так розгубилася, що не знала, що й сказати. Вона звикла, повертаючись додому, заставати Софію за уроками.

— Ну, — сказала мама, — певно, так.

— Певно? Я маю на увазі інше. Чи не здається тобі дивовижним те, що взагалі існує світ?

— Але ж, Софіє, тобі не слід так говорити.

— Чому ні? Чи ти вважаєш, що світ є чимось цілком нормальним?

— Ясна річ!

Софія зрозуміла, що філософ мав рацію. Дорослі сприймають світ, як звичну річ. Раз і назавжди вони поринули у вічний сон буднів, наче спляча красуня із казки.

— Пхе! Ти так збайдужіла і пригрілася, що світ уже більше не вражає тебе, — мовила Софія.

— Що це ти плетеш?

— Я кажу, що ти цілком збайдужіла. Отупіла, іншими словами.

— Я не дозволю тобі так зі мною розмовляти, Софіє.

— Тоді я поясню це інакше. Ти чудово пригрілася глибоко в хутрі білого кролика, якого щойно витягли з чорного капелюха Всесвіту. Ось зараз ти почнеш чистити картоплю, потім прочитаєш газету, півгодинки подрімаєш і сядеш дивитися новини.

На материному обличчі промайнула тінь стурбованості. Вона пішла до кухні і заходилася коло картоплі. Але трохи згодом повернулася до вітальні і тепер уже сама змусила Софію сісти на стілець.

— Я хотіла б про щось з тобою поговорити, — почала мати. З голосу Софія відчула, що це серйозно.

— Я сподіваюся, ти ніколи не вживала наркотиків, донечко?

Софія розреготалась. Хоча розуміла, чому мама запитала про це саме зараз.

— Які дурниці! — вигукнула дівчинка. — Від них ще більше тупієш.

Більше про наркотики, ані про білого кролика в те надвечір'я не йшлося.

МІФИ

...примарна рівновага сили між добром і злом...

Наступного ранку в поштовій скриньці жодного листа для Софії не було. Софія нудилася увесь довгий шкільний день. На перервах вона намагалася бути трохи привітнішою з Юрунн. Дорогою додому вони планували мандрівку з наметами, хай лиш підсохне у лісі.

І ось вона знову перед поштовою скринькою. Спершу їй потрапив до рук маленький конверт, відправлений із Мехіко. Це була листівка від тата. Він тужить за домом, і йому нарешті пощастило оголосити першому штурманові шах. Крім того, він майже проковтнув двадцять кілограмів книг, які взяв із собою з дому після зимових вакацій.

А ще... а ще там лежав жовтий конверт на її ім'я! Софія звично закинула до хати шкільну сумку та пошту і помчала до Сховку. Вона витягла з конверта купу свіжих друкованих аркушів і почала читати.

Міфічні уявлення про світ

Привіт, Софіє! У нас попереду багато роботи, тож починаймо. — сказала мама, — почни, так.

Філософія — цілком новий спосіб мислення, що з'явився в Елладі приблизно 600 років до Р. Х. Доти існували різні релігії, які мали відповідати на всі питання, поставлені людь-

ми. Релігійні глумачення передавалися через *міфи* з покоління в покоління. Міф — це спроба пояснити, чому світ є таким, яким він є.

На всій земній кулі впродовж тисячоліть творилися міфи, за допомогою яких людство намагалося відповісти на споконвічні філософські питання. Грецькі ж філософи доводили, що на них опиратися не варто.

Аби збагнути хід думок перших філософів, нам потрібно зрозуміти, що ж таке міфічне уявлення про світ. Скористаймося для прикладу скандинавською міфологією. Задля цього не треба ходити за моря та гори.

Ти, напевно, чула про *Тора* з молотом. Перш ніж християнство дісталося до Норвегії, скандинави вірили, що Тор подорожує небом у возі, запряженому двома цапами. Коли він змахує своїм молотом, одразу блискає і гримить. Норвезьке слово «торден» (грим) розшифровується як «Тор-дъонн» і означає «гуркіт Тора», або «лускіт Тора». По-шведськи «грим» — «оска», властиво, «ос-ака» — мандрівка Бога небом.

Коли гуркоче грим, ллється дощ. Він був життєво важливим для селян і в епоху вікінгів. Тому Торові поклонялися ще й як богові родючості.

Міф пояснював: дощ падає тому, що Тор махає своїм молотом. А коли падає дощ, усе росте й буяє на нивах.

Люди не могли збагнути, чому рослини на полях ростуть і приносять плоди, розуміли тільки, що це пов'язане з дощем. Усі вірили, що дощ залежить від Тора. І це піднесло його до рангу одного з наймогутніших богів Скандинавії.

Тора шанували ще й з іншої причини, яка стосувалася безмежного Всесвіту.

Вікінги уявляли заселений світ островом, якому постійно загрожує небезпека ззовні. Цей уявний острів вони назвали *Мідгард*, тобто «царство, що лежить посередині». У Мідгарді, крім того, знаходився *Осгард* — оселя богів. Поза межами Мідгарда був *Утгард* — зовнішнє царство. Тут жили страшні велетні — тролі, які постійно намагалися знищити світ лю-

дей, вдаючись до вишуканих хитрощів. Назвемо цих злих монстрів «силами хаосу». Народи скандинавських та й інших культур переконалися на власному життєвому досвіді, що існує дуже примарна рівновага між силами добра і зла.

Щоб знищити Мідгард, тролі вирішили викрасти богиню родючості *Фрейю*. Якби їм це вдалося, на полях не зростало б збіжжя, а жінки перестали б народжувати дітей. Добрим богам треба було перешкодити лихим намірам тролів.

І тут також не обійшлося без Тора. Його молот не тільки дарував життєдайний дощ, але й був грізною зброєю у боротьбі з темними силами хаосу. Молот давав майже необмежену владу. Тор міг, наприклад, жбурнути ним у тролів і знищити їх. Він не боявся втратити свою зброю, бо молот, як бумеранг, завжди повертався до господаря.

Так люди намагалися пояснити, чому існує природа і чому постійно відбувається боротьба між добром і злом. Саме від найвних *міфічних* тлумачень філософи й хотіли відмовитися.

Та справа не лише в тлумаченнях.

Люди не збиралися сидіти склавши руки і чекати на допомогу богів, коли на них звалюється нещастя — посуха чи епідемія. Їм самим належало брати участь у боротьбі зі злом. Так виникли різноманітні дієства й *ритуали*.

Найважливішим релігійним дієством у Скандинавії було *жертвоприношення*. Вважалося, що це надає потуги владі божества. Люди складали жертву богам, щоб ті могли перемогти силу хаосу. Торові зазвичай жертвували *цапків*. А в жертву *Одінові*, бувало, приносили й людей.

Найвідоміший норвезький міф дійшов до нас із саги «*Трімсквіда*». У ньому розповідається, як у Тора, поки він спав, викрали молот. Тор так розлютився, що в нього аж руки тремтіли і тряслася борода. Разом з богом *Локі* він подався до *Фрейї* позичити у неї крила, щоб *Локі* міг полетіти до *Ютунгейму* й довідатися, чи не тролі поцупили *Торів* молот. *Локі* зустрів тамтешнього короля *Тріма*, і той признався, що заховав молот під землею на глибині восьми миль. Ще й до-

дав: не одержать назад свого молота, доки не видадуть заміж за нього Фрейю.

Уявляєш, Софіє? Добрі боги зненацька опинилися перед нечуваною драмою. Тролі мали тепер владу над їхньою найважливішою зброєю, а це була уже цілком неординарна ситуація. Допоки Торів молот перебував у руках тролів, вони панували над усіма богами та світом людей. За молот вороги вимагали Фрейю. Але такий обмін був цілком неможливий: якби троям віддали богиню родючості, захисницю всього живого на землі, то відразу пов'яли б трави на луках, а боги й люди загинули б. Склалася безвихідна ситуація. Уяви собі терористичну групу, яка погрожує підірвати атомну бомбу посеред Лондону або Парижу, якщо не вдовольнять її вимог. Тепер ти, напевно, розумієш, що я маю на увазі.

Далі в міфі мовиться, як Локі повернувся додому, до Осгарда. Він просить Фрейю одягти весільне вбрання, бо її видають заміж у царство тролів. (На жаль, на жаль). Розлючена Фрейя каже, що люди подумують, ніби вона втратила глузд через чоловіків, бо погодилася одружитися із тролем.

Та несподівано богові *Геймдалу* спала на думку чудова ідея. Він запропонував перебрати за наречену Тора. Йому підберуть догори волосся, а замість грудей прив'яжуть камені, щоб він скидався на жінку. Тор, звичайно, був не в захваті від цієї ідеї, та врешті-решт зрозумів, що це єдина нагода для богів повернути собі молот, і послухався Геймдалової поради.

Завершилося все тим, що Тор перебрався за наречену, а Локі в ролі дружки супроводжував його.

«Отож ми, дві жінки, вибираємося до Ютунгейму», — сказав Локі.

Сьогодні ми б сказали, що Тор та Локі стали «антитерористичною поліцією» богів. Переодягнені за жінок, ці двоє повинні були проникнути у царство тролів і повернути Торів молот.

Як тільки вони прибули до Ютунгейму, тролі почали лаштуватися до весілля. Під час гостини «наречена» з'їла цілого бика та вісім лососів, випила три бочки пива. Це здивувало

Тріма і переодягнених «командос» мало не викрили. Та Локи знайшов вихід. Він сказав, що Фрейя вісім діб нічого не їла, радіючи, що потрапить до Ютунгейму. Потім Трім спробував підняти серпанок на обличчі нареченої, щоб поцілувати її, і відсахнувся з переляку, стрівшись з важким поглядом Тора. І цього разу ситуацію врятував Локи. Він розповів, що наречена вісім ночей не склепила повік, хвилюючись від щастя перед весіллям. Тоді Трім наказав принести молот і поклав його на коліна нареченій під час вінчання.

Стиснувши молот. Тор голосно зареготав, — оповідається далі в сазі. Спочатку він убив Тріма, а потім увесь рід Ютунів. Ось так жажлива терористична драма дійшла свого щасливого кінця. Знову Тор — божественний «Бетмен» чи «Джеймс Бонд» — здобув перемогу над силами зла.

Ось так звучить сам міф, Софіє. Але ж про що у ньому, власне кажучи, мовиться? Бо ж не складено його просто так, задля розваги. Цей міф мав на меті щось *пояснити*. Ось один з можливих варіантів. Якщо в країні наставала посуха, люди дошукувалися причини, чому не падає дощ. Можливо, тому, що тролі викрали молот Тора?

Міфи пояснюють і зміну пір року: взимку природа вмирає, бо молот Тора сховано в Ютунгеймі. Але навесні йому вдається повернути собі молот. Так через міфи люди намагалися розтлумачити загадки природи.

Та міфи не лише тлумачили явища природи. Часто, щоб відвернути посуху або негоду, люди вдавалися ще й до різноманітних релігійних ритуалів, які повторювали дійство саги, тобто люди грали драму, про яку розповідала сага. Когось із чоловіків у селі перебирали за наречену, підкладаючи камені замість грудей. Учасник дійства зображав Тора, який відбирає молот у тролів. Так люди намагалися активно допомагати богам у надії на дощ та добрий урожай.

Відомі численні приклади, коли в різних країнах світу люди інсценізували міф про пори року, щоб прискорити природні процеси.

Ми тільки ледь торкнулися світу скандинавських саг. Є ще чимало легенд про *Тора* та *Одіна*, *Фрея* і *Фрейю*, *Года* і *Балдера* та багатьох інших богів. Міфи про богів мав кожний народ на всій земній кулі. Задовго до того, як філософи заходилися порпатись у них. Греки також створили свою міфологічну картину світу ще до появи у них першого філософа. Упродовж століть легенди передавалися з покоління в покоління. Еллінські боги називалися *Зевс*, *Аполлон*, *Гера*, *Афіна*, *Діоніс*, *Асклепій*, *Геракл*, *Гефест* та багато інших. Я назвав тобі лише кількох.

Приблизно в 700 році до Р. Х. більшість грецьких міфів записали *Гомер* та *Гесіод*. Як тільки міфи були записані, з'явилася можливість обмірковувати їх.

Перші грецькі філософи критикували Гомерове вчення про богів, бо ті боги в нього нічим не відрізнялися від людей, були такими ж егоїстичними та байдужими, як ми. Уперше було сказано, що міфи є ніщо інше як витвір людської уяви.

Приклад такої критики знаходимо у філософа *Ксенофана*, який жив близько 550 року до Р. Х. «Люди створили богів за своїм власним образом та подобою», — стверджував він. — «Вони вірять, що боги народжуються, мають людське тіло, одягаються і розмовляють, як ми. Негри бачать своїх богів чорношкірими та з плескатими носами, білошкірі уявляють їх собі голубоокими та білявими. Якби воли, коні чи леви вміли малювати, вони б, напевно, зображали богів у вигляді волів, коней та левів!»

Саме о цій порі в Елладі та в грецьких колоніях Південної Італії та Малої Азії виникають численні міста-держави. Усю фізичну роботу тут виконували раби, а вільні громадяни могли присвятити свій час політиці та культурі. У середовищі полісів відбувся стрибок в еволюції людського мислення. Кожен міг тепер критично судити про уклад суспільства або займатися філософією, цілком ігноруючи міфи.

Ми говоримо, що відбувся перехід від міфічного способу мислення до мислення, яке керується пізнанням та розумом.

Перші грецькі філософи ставили собі за мету знайти *природне пояснення змін у природі.*

Софія кружляла великим садом. Вона намагалася викинути з голови усе, чого її навчили в школі, що вона вчиталася в підручниках з природознавства.

Як же, виростаючи в цьому саду і нічого не відаючи про природу, вона могла співпереживати весну? А що, як самій скласти своєрідну казку про дощ? Або нафантазувати про те, чому тане сніг, а на небосхилі сходить сонце? Чому б не спробувати? І тоді вона почала творити свою оповідь.

...Зима охопила панцирем землю, бо злий Муріат полонив прекрасну принцесу Сікіту й ув'язнив її в холодній темниці. Та ось одного ранку з'явився хоробрий принц Бравато і звільнив дівчину. Сікіта так зраділа, що почала танцювати на полях та лугах, співаючи пісню, яку вона склала в холодній в'язниці. Земля і дерева так зворушилися її співом, що сніг на них став перетворюватися на сльози. А тоді на небо викотилося сонце і висушило їх. Птахи підспівували Сікіті, а коли прекрасна принцеса розпустила золоті кучері, кілька волосин впали на землю і перетворилися в нарциси...

Історія, на думку Софії, вийшла гарною. І якби вона не знала іншого пояснення змінам пір року, то врешті-решт, напевно, повірила б у те, що нафантазувала.

Софія збагнула, що люди завжди прагнули зрозуміти механізм природних процесів. Вони, мабуть, просто не могли жити без такого розуміння. І тоді, коли про існування науки ще й не йшлося, народилися ось ці легенди.

НАТУРФІЛОСОФІЯ

...ніщо не може виникнути з нічого...

Повернувшись надвечір з роботи, мама застала доню на гойдалці. Дівчинка саме дошукувалася зв'язку між курсом філософії та Гільдою Меллер Кнаґ, яка так і не одержала привітання з днем народження від свого тата.

— Софіє! — гукнула мама ще здалеку. — Тут тобі лист прийшов!

Софія аж похолола. Пошту вона вже забрала, отже, лист міг бути тільки від філософа. Що ж сказати мамі?

Вона поволі підвелася з гойданки й пішла мамі назустріч.

— На ньому немає марки. Може, це амурний лист?

Софія взяла листа.

— Ти не подивишся, що в ньому?

Що їй залишалося казати?

— Хіба ти чула коли-небудь, щоб амурного листа відкрили при мамі, яка заглядає через плече?

Звучало, принаймні, переконливо. Дівчинці було страшенно соромно, що мама запідозрить її в листуванні з хлопцем. А якби мама нагодилася на ту пору, коли в поштової скриньці лежав конверт з курсом філософії від невідомого філософа?!

Це був маленький білий конверт. Софія піднялася до себе в кімнату і прочитала три нові запитання на листівці, що була всередині.

Чи існує праматерія, з якої створено усе навколо?

Чи може вода перетворитися на вино?

Як земля та вода можуть перетворитися у живу жабу?

Питання видалися Софії досить дивними, але вони невпинно дзвеніли їй у голові цілісінський вечір. Навіть у школі наступного дня вона ретельно обдумувала їх.

Чи існує праматерія, з якої створено все навколо? Якщо й існує якась єдина матерія, з котрої складається геть усе на світі, то як же ця одна матерія може перетворитися на маргаритку чи врешті-решт на цілого слона?

Це саме стосується води та вина. Софія чула розповідь про Ісуса, який перетворював воду на вино, та було це чудом, а, отже, аж ніяк не стосувалося реальності. Софія знала, що вода міститься не тільки у вині. І навіть якщо в огірках вміст води становить 95 відсотків, це ще нічого не означає, бо огірок є огірок, а не сама лише вода.

А жаба... Учитель філософії, здається, помішався на жабах. Софія і погодилася би, що жаба створена з води та землі, але тоді земля не може бути однорідною. Якщо визнати, що земля містить багато складників, тоді можна само собою припустити, що земля і вода вкупі творять жабу. Бо й жаба не може вирости на грядці, як би її не поливали.

Коли Софія повернулася зі школи, грубий конверт уже чекав на неї в скриньці. Вона, як і в минулі дні, одразу ж подалася до Сховку.

Завдання філософії

Привіт! Ми відразу ж візьмемося до нинішньої лекції, не вдаючись до великих відступів про білих кроликів.

Я розповім тобі в загальних рисах, як люди крок за кроком осмислювали філософські проблеми, починаючи від часів стародавньої Греції і до наших днів.

Філософи жили в інший час, а можливо, вони належали й до іншої культури, ніж наша, і це досить часто визначало

основне філософське завдання кожного вченого. І нам потрібно збагнути, що саме становило найбільший інтерес для того чи іншого філософа. Когось могла цікавити проблема, як постає планети і з'явилися тварини, інший шукав відповіді на запитання, чи існує Бог і чи людська душа безсмертна.

І лише тоді, коли ми визначимо завдання філософа, нам легше буде простежити за ходом його думок.

Я сказав: «хід його думок» — отже, мова йшла про філософа-чоловіка. Бо й історію філософії творили чоловіки. Жінки, як стать і як мислячі істоти, перебували в підлеглому становищі. Шкода, бо через це дуже багато втрачено у процесі пізнання. Лише в нашому столітті жінки зайняли належне їм місце серед філософів.

Завантажувати тебе домашніми завданнями я не збираюся, принаймні, про важкі математичні задачі не йтиметься. Відмінювання англійських дієслів теж не входить до сфери моїх зацікавлень. Але час від часу я пропонуватиму тобі аж ніяк не школярські справи.

Якщо ти погоджуєшся на мої умови, то берімося до роботи.

Натурфілософи

Перші філософи Еллади називали себе натурфілософами, бо насамперед їх приваблювала і цікавила сама природа та природні процеси.

Ми уже запитували себе, звідки походить світ. Чимало хто нині вважає, що світ виник враз і з нічого. Греки дотримувалися іншої точки зору. З тієї чи іншої причини вони прийняли як незаперечну даність, що «щось» існувало завжди.

Тож відповідь на запитання, чи могло усе виникнути з нічого, не дуже цікавила їх. Навпаки, греків дивувало, як з води може з'явитися жива риба, або як безживна земля перетворюється на високі трави і барвисті квіти. Не говорячи вже про те, як дитя зароджується у материнському лоні!

Філософи на власні очі бачили *зміни*, що постійно відбуваються в природі. Але як вони відбуваються? Як може щось з одного стану речовини перейти в зовсім інший — стати, наприклад, живим життям.

Спільним для перших філософів було переконання, що за всіма змінами у природі повинна стояти первісна *праматерія*. Як вони дійшли до такого висновку, — сказати важко. Ми знаємо тільки, що таке трактування колись існувало. «Щось» завжди давало поштовх і потім поверталось до первісного стану.

Висновки, до яких прийшли перші філософи, не такі вже й важливі для нас. Не так цікаво про *що* вони думали, цікавіше — *як* думали.

Увагу філософів привертала видимі зміни в природі. Філософи намагалися відкрити вічні закони природи, хотіли збагнути природні процеси, не послуговуючись міфічними уявленнями, а вивчаючи насамперед саму природу. Виник новий спосіб мислення, і явища природи — грім та блискавку, зиму чи весну — уже не пов'язували з подіями в світі богів.

Так філософія звільнилася від релігійного обрамлення. Можемо сказати, що перші філософи зробили перший крок у напрямку до *наукового* способу мислення. Вони заклали фундамент майбутньої природничої науки.

Більшість з того, що сказали й написали натурфілософи, втрачено. Ті крихти, що дійшли до нас, знаходимо в писаннях *Аристотеля*, який жив близько двісті років пізніше після перших філософів. Аристотель лише переказав результати попередніх досліджень. Ми ніколи не довідаємося, як мислителі дійшли до тих чи інших висновків. Але ми досмієно знаємо, що завдання перших грецьких філософів стосувалося праматерії та природних процесів.

Три філософи з Мілета

Першим філософом, відомості про якого дійшли до нас, був *Фалес* з грецької колонії Мілет у Малій Азії. Він багато подорожував світом. Розповідали, між іншим, ніби Фалес визначив висоту однієї з єгипетських пірамід, вимірявши її тінь, саме в той момент, коли його власна тінь майже дорівнювала йому самому. Він зумів також передбачити затемнення Сонця 585 року до Р. Х.

На думку Фалеса, *вода* — джерело усього суцього. Ми не можемо з певністю сказати, що він мав на увазі. Можливо, йшлося про те, що усіляке життя завше виникало у воді, а згодом, дійшовши свого завершення, знову ставало водою.

Фалес бував у Єгипті і, напевне, бачив, як проростали посіви на полях вздовж Нілу, тільки-но спадала вода, і річка поверталася в своє русло. Можливо, він звернув увагу на те, як жаби й дощові черви з'являються на поверхні землі після дощу.

Фалес, очевидно, замислювався й над тим, як вода перетворюється на лід і пару, а потім знову стає водою.

Крім того, Фалес якось сказав, що «все повниться богами». У цьому випадку ми теж можемо тільки здогадуватися, що він мав на увазі. Можливо, його вразило, що чорна земля здатна породжувати усе навколо — квіти та збіжжя, комах і тарганів. Так він дійшов до висновку, що земля сповнена крихітних невидимих паростків життя. Очевидно одне: говорячи, що «все повниться богами», він не мав на увазі Гомерових богів.

Наступним філософом був *Анаксимандр*, який також жив у Мілеті. На його думку, наш світ є лише одним із багатьох світів, він виник і розвивається в чомусь, що Анаксимандр назвав *безмежжям*. Важко сказати, що він розумів під поняттям «безмежжя», але, принаймні, це не була якась відома субстанція, як у Фалеса. Можливо, він вважав, що те, з чого усе твориться, мусить бути відмінним від того, що витво-

риться. Тому праматерією не може бути звичайнісінька вода, а, отже, лише щось «невизначене» або ж «безмежне».

Третім філософом з Мілета був *Анаксимен* (бл. 570 — 526 р. до Р. Х.). Він стверджував, що праматерією всіх речей є *повітря або туман*.

Анаксимен, очевидно, був знайомий з Фалесовою теорією про воду. Але звідки береться вода? На його думку, це — згущене повітря, а вогонь не що інше як розріджене повітря. Ми бачимо, як вода витискається з повітря, коли падає дощ. Якщо воду спресувати ще дужче, утвориться земля, гадав він. Може, він спостерігав, як земля і пісок вичавлюються з льоду, коли він тане. За теорією Анаксимена, земля, вода і вогонь виникли з повітря.

Шлях від землі та води до зела на лугах не такий уже й тривалий. Анаксимен міг думати, що земля, повітря, вогонь та вода є тими чинниками, які призводять до виникнення життя. Анаксимен поділяв також думку Фалеса, що повинна існувати якась праматерія, яка лежить в основі усіх природних процесів.

Ніщо не може виникнути з нічого

Усі три філософи з Мілета вважали, що повинна існувати єдина первісна матерія, з якої твориться все інше. Але як може одна речовина зненацька стати чимось іншим? Цю проблему ми можемо назвати *проблемою зміни*.

Починаючи приблизно від 500 року до Р. Х., у грецькій колонії Елеї, що на півдні Італії, жили кілька філософів, які займалися цими проблемами. Найвідоміший з них *Парменід* (бл. 540 — 480 р. до Р. Х.).

На думку Парменіда, все, що є, було завжди. Так думали майже всі греки: все, що існує в світі — вічне. Ніщо не може виникнути з нічого, — твердив Парменід. Так само те, що вже є, ніяк не може стати нічим.

Проте Парменід пішов далі, ніж інші. Він наполягав, що жодна зміна в природі неможлива й ніщо не може стати чимось іншим, аніж тим, чим воно є насправді.

Парменід, безперечно, знав, що в природі невинно відбуваються зміни. Він фіксував їх органами *чуття*. Але йому не вдавалося узгодити відчуте з тим, що підказував *розум*. І коли довелося вибирати між відчуттями і розумом, він вибирав розум.

Ми знаємо вислів: «Не повірю, доки не побачу на власні очі». Парменід повністю відкидав такий погляд. Він вважав, що відчуття дають нам облудну картину світу, яка ніяк не узгоджується з висновками розуму. Як філософ, він вбачав своє завдання в тому, щоб викрити усі форми «обману відчуттів».

Така незаперечна віра в людський розум називається *раціоналізмом*. Раціоналіст — це людина, переконана в тому, що розум — критерій пізнання світу.

Все тече

В одну епоху з Парменідом жив *Геракліт* (бл. 540 — 480 р. до Р. Х.) з Ефеса у Малій Азії. Він уважав, що саме постійні зміни є найхарактернішою властивістю природи. Геракліт більше довіряв своїм чуттям, ніж Парменід.

«Все тече», — казав Геракліт. Все перебуває в русі і ніщо не триває вічно. Тому нам ніколи не вдасться двічі ступити в ту саму ріку. Бо коли я заходжу в річку вдруге, я і ріка вже не ті, що були раніше.

Геракліт вказував також на те, що світові властиві і постійні суперечності. Якщо б ми ніколи не хворіли, то звідки б нам знати, що таке бути здоровим? Якщо б ми ніколи не відчували голоду, то як могли б втішатися ситістю? Якщо ніколи не було війни, хіба могли б ми оцінити мир, і якщо не було зими, хіба помітили б ми прихід весни?

Як добро, так і зло займають по праву свої місця у Всесвіті, — вважав Геракліт. Якщо не існувало постійної гри суперечностей, світ перестав би існувати.

«Бог — це день і ніч, зима і весна, війна і мир, голод і ситість», — казав він. Філософ вживав слово «Бог», але мав на увазі щось абсолютно відмінне від тих богів, про яких мовиться в міфах. Для Геракліта Бог (чи божественне) означає щось таке, що охоплює увесь світ. Бог виявляє себе в безконечно мінливій та сповненій суперечностей природі.

Замість слова «Бог» він часто вживає грецьке слово «логос», що означає «мислення». А тому, що ми, люди, не завжди думаємо однаково і не маємо однакового розуму, Геракліт вважав, що повинно існувати щось на кшталт всесвітнього розуму, який керував би усіма процесами в природі. Оцей «всесвітній розум» або ж закон природи є спільним для всіх, і саме ним повинні керуватися люди. Щоправда, більшість людей живе, керуючись власним розумом, визнавав Геракліт. Він не був надто високої думки про юрбу. «Розумування натовпу можна порівняти хіба що з дитячими забавами», — казав він. Спільне начало всіх змін і суперечностей в природі Геракліт вбачав у певній єдності чи «всеєдності». І це «щось», що лежало в основі всього, називав він «Богом» або «логосом».

Чотири основні види матерії

Отже, між Парменідом та Гераклітом виявляємо яскраву суперечність. «Розум» Парменіда заперечував існування будь-яких змін. А «досвід відчуттів» Геракліта доводив, що у природі відбуваються постійні зміни. Хто ж із них мав рацію? На що нам слід покладатися — на *розум* чи на *відчуття*?

І Парменід, і Геракліт дійшли двох висновків.

Парменід каже:

- а) ніщо не змінюється,
- б) тому не слід покладатися на відчуття.

Геракліт стверджує навпаки:

- а) все змінюється («все тече»),
- б) відчуттям слід довіряти.

Більшої незгоди між філософами годі собі й уявити! То хто ж з них мав рацію? *Емпедокл* (бл. 494 — 434 р. до Р. Х.) із Сицилії вказав вихід з плутанини, в якій борсалися філософія. Він вважав, що в Парменіда й Геракліта один з двох висновків був правильний, а інший — помилковий.

На думку Емпедокла, причиною незгоди філософів було переконання, нібито в основі лежить *одна* основна матерія. Якби це відповідало істині, то прірву між тим, що підказує нам розум, і тим, що «ми бачимо на власні очі», годі було б подолати.

Вода, звичайно, не може перетворитися ні на рибу, ані на метелика. Вода взагалі не може змінюватися. Чиста вода вічно залишатиметься тільки чистою водою. Отже, Парменід мав рацію, стверджуючи, що «ніщо не змінюється».

Водночас Емпедокл, як і Геракліт, вірив своїм відчуттям. Людина повинна вірити в те, що бачить, а бачить вона постійні зміни в природі. Емпедокл прийшов до висновку, що твердження, начебто у природі існує єдина праматерія, помилкове. З *самої* лише води чи *самого* повітря не може постати трояндовий кущ, ані зродитися метелик. Отож, в природі аж ніяк не може існувати лише один-єдиний вид матерії.

Емпедокл вважав, що природу творять чотири первісні матерії або ж «корені», як він їх назвав. Тими чотирма коренями були *земля, повітря, вогонь і вода*.

Усі зміни в природі спричинялися рухом цих матерій, їх сполученням і розпадом. Бо усе навколо складається з води, повітря, вогню й землі, тільки в різних пропорціях. Коли квітка або тварина умирають, усі чотири матерії знову повертаються у свій первісний стан. Таку зміну можна спостерігати неозброєним оком. Але земля і повітря, і вогонь, і вода залишаються незмінними, недоторканими у всіх сполуках, до яких вони входять. Це означає, що не «все» змінюється. Власне кажучи, ніщо не змінюється. Всі процеси відбуваються внаслідок того, що матерії спершу сполучаються, а потім повертаються в первісний стан, щоб знову з'єднатися.

Можемо взяти за зразок працю художника. Якби в нього була лише одна фарба, скажімо, червона, йому ніяк не вдалось би намалювати зелені дерева. Але якщо є в нього жовта, червона, синя і чорна фарби, він може, змішуючи їх у відповідних пропорціях, створити сотні розмаїтих кольорів.

Приклад з кухарської практики доводить те саме. Якби я мав саме лише борошно, то хай би я був чарівником, мені не вдалось би спекти пирога. Але якщо в мене є яйце, мука, молоко і цукор, то з цих чотирьох складників можна спекти безліч усіляких ласощів. Те, що Емпедокл вважав основними «коренями» природи землю, повітря, вогонь і воду, було не випадковим. Попередньо вже й інші філософи намагалися довести, чому праматерією повинна бути або земля, або повітря, або вогонь. Що вода і повітря — важливі елементи природи, вказували ще Фалес і Анаксимен. Греки вірили також у вогонь. Вони помітили, наприклад, значення Сонця для усього живого в природі і вплив його тепла на тепло людського тіла чи тіла тварини.

Емпедокл, напевно, спостерігав, як горять дрова. Горіння, власне, і є процесом розпаду на елементи. Ми чуємо, як потріскує і сичить поліно. Це — вода. Піднімається догори дим, це — повітря. Вогонь ми бачимо. А те, що бачимо після догорання вогню, — це попіл або ж земля.

Емпедокл довів, що зміни в природі спричинені синтезом та розпадом чотирьох «коренів». А тепер виникає нове запитання. Що саме змушує різні види матерії сполучатися до купи і творити нове життя? І що призводить до розпаду «суміші», наприклад, квітки?

Філософ вважав, що в природі діють дві різні сили. Ці сили він назвав «любов» і «ненависть». Сила, що поєднує матерії, — «любов», а та, що роз'єднує, — «ненависть».

Емпедокл розрізняв «матерію» і «силу». Це важливо запам'ятати. Бо й нині наука розмежовує ці поняття, пояснюючи усі природні процеси взаємозв'язком між численними основними видами матерії та зовсім нечисленними силами природи.

Емпедокла цікавило також, що відбувається в момент нашого чуттєвого сприйняття. Як, скажімо, я «бачу» квітку? Що відбувається в цю мить? А ти замислювалась про це, Софіє? Якщо ні, то маєш зараз шанс!

На думку Емпедокла, наші очі складаються із землі, повітря, води і вогню, як і все інше в природі. Так «земля» в моїх очах сприймає землю у спостережуваному об'єкті, «повітря» — те, що є з повітря, «вогонь» схоплює те, що є вогнем, а «вода» — те, що складається з води. Якби в очах бракувало бодай одного з чотирьох «коренів», я б узагалі не міг нічого бачити навколо.

Щось з усього в усьому

Філософ, котрий ніяк не поділяв точки зору, що якась праматерія — наприклад вода — може перетворюватися в усе, що існує в природі, називався *Анаксагор* (500 — 428 р. до Р. Х.). Він узагалі не погоджувався, що з води, вогню, землі та повітря можуть утворюватися кості та кров.

За Анаксагором, природа побудована з безлічі крихітних частинок, невидимих для ока. Вони можуть поділитися на ще дрібніші, але навіть у найкрихітнішій частинці є щось від усього. Якщо такими неподільними частками є шкіра і волосся, то і шкіра, і волосся мали б міститися також у молоці, яке ми п'ємо, і у їжі, яку ми споживаємо, вважав він.

Кілька прикладів з нашого життя могли б тобі пролити світло на теорію Анаксагора. За допомогою сучасної лазерної техніки можна скласти так звану «голограму». Якщо голограма, яка зображує автомобіль, трісне, ми однаково побачимо зображення цілого автомобіля, навіть якщо віціліє один лише фрагмент, скажімо бампер. Тому що кожна найменша часточка голограми містить увесь мотив.

Так само збудований наш організм. Якщо з пальця зняти клітину шкіри, то клітинне ядро міститиме не тільки інформацію про те, як виглядає моя шкіра, але й які в мене очі,

скільки пальців і якої форми пальці, якого кольору волосся тощо. Кожнісінька клітинка тіла містить детальний опис інших клітин, з яких складається наш організм. Ось це і є «щось з усього» в кожній окремій клітині. Цілість міститься в кожній найменшій частці.

Анаксагор називав ці найкрихітніші складові, котрі мають «щось з усього», «зернами» або «зародками».

Пригадуєш, Емпедокл казав, що «любов», поєднуючи окремі частини, творить ціле. Анаксагор також припускав існування своєрідної сили, яка «упорядковує» частинки і творить тварин і людей, квіти і дерева. Цю силу він називав «духом» або «розумом».

Анаксагор цікавий ще й тим, що він перший філософ з Афін, згадки про якого дійшли до нас. Він походив з Малої Азії, але в сорокарічному віці переселився до Афін. Тут його звинуватили в безбожництві, і врешті-решт філософ змушений був покинути місто. Він, до речі, сказав, що Сонце — не Бог, а палаюча маса, більша, ніж увесь півострів Пелопоннес.

До того ж Анаксагор захоплювався астрономією. Він був переконаний, що усі небесні тіла складаються з тієї ж матерії, що й Земля. До такої думки він прийшов, дослідивши метеорит. Отож, думав він, на інших планетах також можуть жити люди. Він довів, що Місяць не світить сам собою, а відбиває світло Сонця. Пояснив, як відбувається затемнення Сонця.

PS. Дякую за увагу, Софіє. Можливо, тобі доведеться переречити цей розділ двічі, а то й тричі, поки ти зрозумієш, про що йшлося. Щоб збагнути все, тобі доведеться докласти трохи зусиль. Найоптимальніша відповідь на запитання про первісну матерію та зміни у природі зачекає до завтра. Ти зустрінешся з Демокритом. А більше я нічого не скажу!

Софія сиділа у Сховку і визирала в сад крізь маленький просвіток у густому листі. Вона намагалася упорядкувати свої думки після прочитаного.

Вона не стане кавуном, бо кавун містить не лише воду. Звичайно, вода може перетворюватися тільки на пару й на лід. Софія вчила про це в школі. Але чи була б вона певна, що лід складається тільки з води, якби не довідалася про це з підручників? Будь-що треба ретельніше з'ясувати, як замерзає вода і тоне лід.

Знову Софія спробувала дійти до суті власним розумом, не користуючись із знань, набутих від інших.

Парменід відмовився прийняти як безсумнівне всі форми змін у природі. І чим більше вона думала над цим, тим більше переконувалася, що Парменід мав певну рацію. Розум його не погоджувався з тим, що раптом «щось» ні сіло ні впало може стати «чимось зовсім іншим». Тільки надзвичайно мужня людина зважилась би висловити таке вголос. Філософ змушений був заперечувати існування змін у природі, які, власне кажучи, може помітити кожен, кому не бракує дослідницького хисту. З нього, напевно, насміхалися.

Емпедокл також мусив бути сміливцем, аби стверджувати, що світ складається з багатьох видів матерії, а не лише з однієї, первісної, тобто всі зміни в природі ставали можливими без будь-яких перетворень.

До цього висновку стародавній грецький філософ дійшов, послуговуючись своїм розумом. Ясна річ, він вивчав природу, та ніяк не мав змоги проводити хімічні аналізи, як це роблять сучасні вчені.

Софії не дуже вірилося, що усе довкола складається із землі, повітря, води та вогню. Та все ж, здається, Емпедокл мав рацію. Єдина нагода збагнути усі перетворення, котрі ми сприймаємо органами чуття, не відмовляючись при цьому від досвіду, підказаного нам розумом, — це визнати існування кількох видів матерії, а не лише якоїсь праматерії.

Софія відчула, що філософія страшенно захоплива річ, бо до всього вона могла доходити власним розумом, не послуговуючись знаннями, здобутими в школі. Вона вирішила, що філософію не можна вивчити, можна лише навчитись мислити по-філософськи.

ДЕМОКРИТ

...найгеніальніша гра у світі...

Софія заховала шабатурку з-під печива, заповнену тепер друкованими лекціями невідомого вчителя філософії. Вона вибралася зі Сховку і на хвилюку завмерла, оглядаючи сад. Мимоволі їй пригадалися події минулого дня. Мама й сьогодні за сніданком випитувала її про той «амурний лист». Дівчинка поспішила до поштової скриньки, щоб не повторилася вчорашня історія. Одержувати любовні листи два дні підряд удвічі підозріливіше, ніж тільки один раз.

Знову білий конверт! Софія почала тепер вбачати систему в доставці листів: кожного пообіддя вона знаходила в поштовій скриньці великий жовтий пакет. Доки вона читала лекції, філософ підкрадався до поштової скриньки з маленьким білим листом.

Це означало, що Софія могла вистежити його. А може, її? Досить стати біля вікна в своїй кімнаті, щоб мати поштову скриньку в полі зору. Тоді вона неодмінно побачить містичного філософа. Білі конверти ніяк не могли з'явитися самі.

Софія вирішила прослідкувати за всім наступного дня. А зараз вона піднялася в свою кімнату й розкрила конверт. На клаптику паперу було тільки одне запитання, але виявилось воно ще чуднішим, ніж три попередні з «амурного листа»:

Чому складанки «Лего» — найгеніальніша гра у світі?

Насамперед Софія не поділяла думки, що «Лего» — найгеніальніша у світі гра. Принаймні, вона вже давно перестала бавитися складанками. До того ж, що спільного можуть мати складанки з філософією?

Але Софія була слухняною ученицею. Вона порозгрібала все на найвищій полиці своєї шафи і справді знайшла там пластмасову коробку, повну кубиків усіляких форм та розмірів.

Уперше за довгий час дівчинка взялася складати їх докупи. І доки вона гралася, їй прийшло до голови кілька думок, що стосувалися оцих кубиків.

З кубиків легко щось будувати, міркувала вона. І хоч вони різних розмірів та форм, усі можна допасувати один до одного. Крім того, вони, на диво, міцні. Софія не могла собі пригадати чи доводилось їй коли-небудь бачити поламані складанки. Всі вони такі ж нові й свіжі на вигляд, як багато років тому, коли їх подарували Софії. І найголовніше: з кубиків можна збудувати все, що заманеться. Можна розібрати їх і знову збудувати щось зовсім інше.

Справді, складанки «Лего» варті називатися найгеніальнішою грою в світі. Але як вони пов'язані з філософією — було їй далі незрозуміло.

Софія заходилася будувати великий ляльковий дім. Вона мусила зізнатися самій собі, що вже дуже давно не відчувала такого захоплення. Коли людина перестає гратися?

Повернувшись додому, мама побачила, чим займається її донька, і не втрималася:

— Як приємно бачити, що ти й досі умієш бавитися, як дитина.

— Пхе! Я проводжу складні філософські дослідження. Мама глибоко зітхнула. Вона, певно, згадала про білого кролика і капелюх.

Коли наступного дня Софія повернулася зі школи, на неї вже чекав великий жовтий конверт з купою нових друкованих аркушів. Разом з конвертом вона піднялася нагору до своєї кімнати, щоб одразу взятися за читання. Але сьогодні Софія ще й пильнуватиме поштову скриньку.

Теорія атомів

Привіт, Софіє! Нині ти почуєш про останнього великого натурфілософа. Він називався *Демокрит* (бл. 460 — 370 р. до Р. Х.) і походив з міста Абдери, що на північному узбережжі Егейського моря. Якщо ти зрозуміла загадку складанок, то зовсім легко збагнеш, у чому полягало завдання цього філософа.

Демокрит погоджувався зі своїми попередниками, що причина змін у природі полягала зовсім не в тому, наче щось насправді «змінювалося». Він припускав, що все навколо складається з маленьких невидимих частинок, кожна з яких вічна і незмінна. Демокрит назвав ці найменші частинки *атомами*.

Слово «атом» означає неподільний. Для Демокрита важливо було довести, що матерія, з якої створено все навколо, не може й далі поділятися на ще дрібніші часточки. Якби так було, атоми уже не могли б служити будівельним матеріалом. Подумай, якби атоми щораз більше дробилися й ділилися на нові частинки, вся природа розрідла би й потекла, як суп, у який раз у раз доливають води.

Будівельний матеріал природи мусить обов'язково бути вічним — бо ніщо не твориться з нічого. Тут Демокрит погоджувався з Парменідом та елеатами. Далі він вважав, що всі атоми повинні бути міцними й масивними. Але не однаковими. Якби атоми не різнилися між собою, нам важко було б знайти переконливе пояснення, як вони з'єднуються між собою, творячи мак чи оливкове дерево, шкіру кози чи людське волосся.

У природі існує безмежно багато різноманітних атомів, стверджував Демокрит. Деякі з них круглі й гладенькі, інші асиметричні і кривобокі. Саме завдяки розмаїттю форм і несхожості вони можуть з'єднуватись, утворюючи безліч усіляких тіл. Але через те, що їхня кількість безмежна і безмежно розмаїття їхніх форм, усі вони вічні, незмінні й неподільні.

Коли тіло — наприклад, дерево або тварина — вмирає, відбувається процес розпаду, атоми розсипаються, і з них знову можна складати нові тіла. Атоми рухаються в просторі і завдяки своїм «гачечкам» та «зачіпкам» можуть з'єднуватися до купи, утворюючи предмети, які нас оточують.

Тепер ти зрозуміла, про що йшлося, коли я говорив про складанки? Вони мають майже всі властивості, які Демокріт приписував атомам, і тому так цікаво щось з них вимудровувати. Передовсім вони неподільні. Вони різні за формою й розмірами, масивні й нероздільні. Окрім того, складанки мають «гачки» і «гаплички», за допомогою яких можна творити будь-які фігури. Їх можна теж згодом розібрати і знову змайструвати щось нове.

Саме те, що складанки «*Lero*» можна вживати знову і знову, зробило їх такими популярними. Звичайні елементи гри можуть бути частиною автомобіля сьогодні, а замку — завтра. Ми готові також стверджувати, що «складанки» вічні. Нинішні діти можуть бавитися тими самими складанками, якими бавилися їхні батьки, коли самі ще були малими.

Людина вміє формувати предмети також з глини. Але глину не застосуєш удруге, бо вона криштитиметься на все менші й менші шматочки, і їх уже не зчепиш до купи, щоб створити нову річ.

Сьогодні можна стверджувати, що вчення Демокріта про атоми було правильним. Природа й справді збудована з безлічі різноманітних атомів, які сполучаються між собою, а потім знову розпадаються. Атом води, що знаходиться в клітинці на кінчику мого носа, належав колись хоботу якогось слона. Атом вуглецю з мого серцевого м'яза був колись у хвості динозавра.

Сучасна наука відкрила, що атоми поділяються на ще менші, т. зв. «елементарні частинки». Ми називаємо такі елементарні частинки протонами, нейтронами та електронами. Вони, можливо, теж поділяються на ще менші частинки. Але фізики сходяться на думці, що десь повинна існувати межа

такого поділу. Повинні бути якісь *найменші частинки*, з яких побудована природа.

Демокріт не мав доступу до сучасних електронних апаратів. Єдиним дійовим інструментом для нього був розум. Але розум не давав вибору. Коли ми визнаємо, що ніщо не змінюється, ніщо не виникає з нічого і ніщо не зникає, тоді нам доведеться також визнати, що природа *мусить* складатися з крихітних частинок, котрі, об'єднуючись, здатні потім розпадатися знову.

Демокріт не визнавав якоїсь сили чи духа, котрі втручаються в природні процеси. Існують тільки атоми і порожній простір, вважав він. А оскільки філософ визнавав лише матерію, то ми називаємо його *матеріалістом*.

За рухом атомів не стоїть жоден усвідомлений намір. У природі все відбувається *механічно*. Це зовсім не означає, що такі процеси випадкові, ні, вони здійснюються за непорушними законами. Демокріт вважав, що кожна зміна має природні причини, які закладені в самих речах. Якось він зізнався, що волів би відкрити новий закон природи, аніж стати перським царем.

На думку Демокріта, атомна теорія пояснювала також і природу наших *відчуттів*. Коли ми щось відчуваємо, то причина полягає в атомах, які рухаються в порожньому просторі. Якщо я бачу місяць, то це «місячні» атоми торкаються мого ока.

А свідомість? Вона ж бо, напевно, не складається з атомів, тобто з матеріальних речей. Нічого подібного! — запевняє Демокріт. Душа складається з особливих круглих і гладеньких «духовних» атомів. Коли людина вмирає, атоми душі розбризкуються вусібіч. Згодом вони можуть увійти в нову душу, яка з'явилася на світ. Це означає, що людина не має безсмертної душі. Думку Демокріта поділяє нині багато людей. Вони, як і грецький філософ, переконані, що душа пов'язана з мозком, і тому не може існувати жодної форми свідомості, коли мозок гине.

Своїм атомістичним ученням Демокріт підвів ризику під грецькою натурфілософією. Він погоджувався з поглядами Геракліта, що все в природі «тече». Бо форми з'являються і зникають. Але за усім, що «тече», стоять вічні й незмінні частки, котрі «не течуть». Їх Демокріт назвав атомами.

Читаючи, Софія раз у раз позирала через вікно, чи не з'явиться містичний листоноша біля поштової скриньки. Тепер вона сиділа, не спускаючи ока з вулиці, і роздумувала над прочитаним.

Їй здавалося, що Демокріт розмірковував дуже просто, та водночас надзвичайно глибоко. Він, власне, й знайшов розв'язок проблеми про «первісну матерію» та «перетворення». Це питання було таким заплутаним, що філософам багатьох поколінь довелось мізкувати над ним. Та врешті-решт Демокріт розв'язав проблему, послуговуючись тільки своїм розумом.

Софія мало не засміялася. Так і є насправді: природа складається з невидимих частинок, які ніколи не змінюються. І Геракліт, звісно, також мав рацію, вважаючи, що всі форми в природі «течуть». Бо всі люди й тварини рано чи пізно помирають, і навіть гірські хребти поволі руйнуються. Суть лише в тому, що й гірські хребти збудовані з маленьких неподільних частинок, які ніколи не розпадаються на ще менші.

Водночас Демокріт заторкнув кілька нових проблем. Він, приміром, сказав, що всі процеси мають механічний характер. Він не визнавав присутності в бутті якихось вищих сил, як Емпедокл та Анаксагор. Крім того, Демокріт вважав, що душа в людини не безсмертна. Але чи так воно насправді?

Софія цього не знала. Що ж, вона стоїть лише на порозі курсу філософії.

ДОЛЯ

...ясновидець намагається витлумачити те,
що не піддається тлумаченню...

Софія й далі поглядала на садову хвіртку, читаючи про Демокріта. Для більшої впевненості вона вирішила пройти-ся до поштової скриньки.

Відчинивши двері, дівчина побачила на порозі маленький конверт. На конверті було написано: «Софії Амундсен».

Він її перехитрив! Саме сьогодні, коли вона ревно пильнувала поштову скриньку, загадковий філософ закрався до будинку з іншого боку і просто поклав листа під поріг, а потім знову зник у лісі. Ошуканець!

Звідки він міг знати, що Софія пильнуватиме скриньку саме нині? Можливо, він (або вона?) помітили дівчинку у вікні? Незважаючи на невдачу, Софія все ж тішилася, що встигла підняти конверт до повернення матері. Вона подалася до своєї кімнати й відкрила листа. Білий конверт був ледь вогкий по краях і надірваний у кількох місцях. Чому б це?

На крихітному клаптику було написано:

Чи віриш ти в долю?

Чи хвороба є Божою карою?

Які сили керують ходом історії?

Чи вірить вона в долю? Цього Софія не була певна. Але вона знала багатьох людей, котрі вірили. Наприклад, кілька її подруг з класу, які постійно вчитували гороскопи із що-

тижневих журналів. Якщо вони вірять в астрологію, то, звичайно, вірять і в долю, бо, на думку астрологів, розташування небесних світил може розповісти про життя людей на Землі.

Якщо хтось вбачає в чорному котові погану прикмету, то чи вірить він у долю? Чим більше вона розмірковувала над цим, тим більше прикладів віри в долю знаходила. Чому, приміром, кажуть: «постукай об дерево»? А чому п'ятниця, 13 число, — нещасливий день? Софії доводилось чути, що в багатьох готелях пропускають номер 13 на дверях кімнат. Напевне тому, що існує чимало марновірних людей.

«Марновірство». Чи не дивне слово? Коли людина сповідує християнство чи іслам, це називається «вірою». Як тільки ж вона вірить в астрологію або п'ятницю 13 числа — одразу ж говорять про марновірство!

Кому дано право визначати, де віра, а де марновірство? Для Софії сумніву не підлягало тільки одне: Демокрит *не* вірив у долю. Він був матеріалістом. Він вірив лише в атоми та порожній простір.

Софія спробувала замислитися над іншими питаннями, записаними на аркушику.

«Чи хвороба є Божою карою?» Певно, годі знайти людину, яка б вірила в це? Та згодом майнула думка: багато людей просять у Бога допомоги в зціленні, а отже, вони вірять, що від Бога залежить їхнє здоров'я чи неміч.

Щодо останнього запитання, то їй важко було знайти якусь певну позицію. Софія ніколи не замислювалася над тим, що керує ходом історії. Напевне, люди? Був би це Бог чи фатум, що б тоді важила добра воля людини?

Думка про добру волю нагадала Софії про інше. Чому вона повинна миритися з тим, що таємничий філософ грається з нею в ката й мишку? Чому б їй не написати до нього листа? Він або вона обов'язково прийдуть ще нинішньої ночі або завтра до полудня, щоб покласти нового жовтого конверта до поштової скриньки. Тож і Софія може залишити там свого листа для вчителя філософії. Та все ж Софія до-

пускала, що загадковим філософом міг бути хтось, кого вона знала.

Врешті вона скомпонувала невеличкого листа.

Високоповажний філософе! Тут, у цьому домі, високо поцінують Ваш незвичайний курс філософії у листах. Але діймає цікавість: хто Ви є. Тому ми просимо Вас виступити під своїм іменем. Навзамін ми сердечно запрошуємо Вас у гості до нашого дому на горнятко кави, тільки не тоді, коли мама вдома. Вона працює щодня від понеділка до п'ятниці від 7.30 до 17.00. Я щодня в цей час відвідую школу, за винятком четвергів, і чверть на третю завжди буваю вдома. Я чудово вмію варити каву. Наперед дякую.

*З найщирішими вітаннями Ваша старанна учениця
Софія Амундсен, 14 років. Чекаю відповіді.*

Софії здалося, що лист вийшов занадто пишномовний. Але не так легко добрати потрібні слова, коли пишеш до людини без обличчя.

Вона вклала аркуш у рожевий конверт і заклеїла його. Зверху написала: «Філософові».

Проблема тепер полягала в тому, як примудритися покласти листа, щоб його не знайшла мама. Передовсім його не слід класти до поштової скриньки, доки вона не повернулася. Водночас не можна забути зазирнути до скриньки завтра рано-вранці, ще до приходу листоноші. Якщо впродовж вечора чи ночі не з'явиться нова кореспонденція, доведеться забрати рожевий конверт.

І чому все так складно?

Цього вечора Софія рано піднялася до себе в кімнату, незважаючи на те, що була п'ятниця. Мама пробувала спокусити її піцою та детективом по телевізору, але Софія сказала, що втомлена і хоче почитати в ліжку. Доки мама споглядала

на телеекран, Софія шмигнула до поштової скриньки з листом у руці. Мама була не на жарт стурбована. Відколи вони заговорили про великого кролика та капелюх, вона зовсім інакше розмовляла з донькою. Софія не любила робити мамі прикросці, але зараз їй було не до того, вона поквапилась нагору, щоб пильнувати за поштовою скринькою.

Коли мама прийшла до неї десь близько одинадцятої, Софія сиділа перед вікном і не відривала погляду від вулиці.

— Чи не на поштову скриньку ти дивишся? — спитала мама.

— Куди хочу, туди й дивлюся.

— Здається, ти закохалася, Софіє? Але якщо він і прийде з новим листом, то, гадаю, не серед ночі ж!

Ах! Софія терпіти не могла цієї вигадки із закоханістю. Але їй не залишалося нічого іншого, як дозволити матері врити в це.

Мама продовжувала:

— Чи не він тобі розповів про того кролика і капелюха? Софія кивнула.

— А він... він не вживає наркотиків?

Ось тут Софії стало справді її шкода. Вона не хотіла допустити, щоб мама хвилювалася через таке. До того ж як безглуздо вважати, ніби цікаві думки можуть бути тільки наслідком вживання наркотиків. Дорослі іноді справді бувають зашорені.

Софія повернулася і сказала:

— Мамо, присягаюся тобі, щоб мені з цього місця не зійти, що нічого такого ніколи не спробую... І «він» також не вживає наркотиків. Просто шалено захоплюється філософією.

— Він старший від тебе? Софія похитала головою.

— Ровесник? Вона кивнула.

— І захоплюється філософією... Софія знову кивнула.

— Він, напевне, справжній лицар, любонько. А тепер спробуй заснути.

Проте Софія ще чимало часу провела біля вікна, втупившись поглядом у дорогу. Десь близько першої вона так сто-

милася, аж очі почали злипатися. Вона вже готова була лягти в ліжко, як раптом помітила тінь, що вислизнула з лісу.

Надворі було майже темно, але вона могла все ж розрізнити людську постать. Це був чоловік і, як здавалося Софії, досить таки старий. Аж ніяк не її ровесник! На голові у нього було щось схоже на берет.

На мить їй здалося, що він скинув оком на будинок, але в її кімнаті не світилося. Чоловік попростував прямісінько до поштової скриньки і вкинув туди великий конверт. Він помітив Софіїного листа, всунув руку до скриньки і витягнув його. За хвилю незнайомиць уже поспішав до лісу. Ось він вийшов на стежку і... зник.

Софія чула, як її серце калатає в грудях. Найпершою думкою було кинутися за незнайомим навздогін, хоч би й у нічній сорочці. Та ні, вона не зважиться бігти за чужою людиною посеред ночі. Якщо й слід щось робити, то хіба вийти і забрати конверт.

Трохи згодом вона крадькома спустилася вниз сходами, обережно відчинила вхідні двері і побігла до скриньки. Невдовзі, затамувавши подих, вмостилася з великим конвертом у руках на ліжку в своїй кімнаті. Коли через кілька хвилин так ніщо й не порушило тишу в домі, Софія взялася до читання.

Марно було, звичайно, сподіватися відповіді на свого листа. Відповідь може прийти завтра вранці.

Фатум

Доброго ранку, люба Софіє! Дозволь про всяк випадок попередити тебе, щоб ти ніколи не намагалася вистежувати мене. Коли-небудь ми зустрінемося, але час і місце визначатиму я. На цьому й стане. Сподіваюся, ти будеш слухняною?

Повернімося до наших філософів. Ми бачили, як вони намагалися знайти природні пояснення природних змін. Раніше їх тлумачили за допомогою мітів.

Але і в інших сферах процвітали старі забобони. Ми помічаємо це, коли мова заходить про *недугу* і коли йдеться про *політичну діяльність*. В першому і другому випадках греки незворушно вірили у фатум.

Фатум — це віра в неминучість того, що має статися. Подібні переконання знаходимо нині по всьому світу — впродовж усієї історії людства. У нас, на Півночі, приклад такої віри в «долю» знаходимо в стародавніх ісландських *сарах*.

Не лише серед греків, але і в інших частинах світу тривкою була певність, що людина може довідатися про свою долю в різних *жерців-оракулів*. З цього бачимо, що долю людини чи держави нібито можна тлумачити по-різному.

Нині також чимало людей вірять, що долю можна напрокувати, дивлячись на карти, читаючи з руки чи питаючи зірок.

Суто норвезьким варіантом є ворожіння на кавових оденках. Коли горнятко спорожніло, на дні залишаються рештки гущі, і можна побачити якийсь певний рисунок або візерунок, якщо ми, звичайно, дамо трохи волі своїй фантазії. Цікаво, якщо рисунок на гущі скидатиметься на обриси автомобіля, чи означатиме це, що тому, хто випив з горнятка, судилася далека мандрівка на авті?

«Ясновидці» намагаються тлумачити речі, які не піддаються тлумаченню. Саме тому, що «передбачуване» є таким непевним, важко суперечити «ясновидцеві».

Поглянь на зоряне небо — і побачиш справжнісінький хаос яскравих крапинок. Упродовж усієї історії чимало людей вірили, що зорі можуть звітувати нам про життя на Землі. Та ще й сьогодні знаходяться політичні лідери, які питають в астролога перш ніж прийняти важливе рішення.

Оракул з Дельф

Греки вірили, що можуть довідатися про свою долю в знаменитого Дельфійського оракула. У грецькій міфології сам

Аполлон був богом-оракулом. Він промовляв через жрицю *Піфію*, яка сиділа на помості, закладеному над розколиною Землі. З тієї розколини здіймалися дурманні випари й п'янили *Піфію*. Без цього вона не могла б виконувати роль Аполлонового речника.

Прибувши в Дельфи, насамперед слід було вручити своє питання жерцям. А вже вони передавали його далі *Піфії*. Її пророцтва були такими незрозумілими або багатозначними, що жерцям доводилося розтлумачувати їх тим, хто прагнув відповіді. Так греки користали з Аполлонової мудрості, бо вірили, що Аполлон знав усе — про минуле і про майбутнє.

Багато державних мужів не сміли розпочати війну чи прийняти якесь інше важливе рішення, не порадившись з Дельфійським оракулом. Отак жерці Аполлона виконували певні функції дипломатів та радників, які досконало знали свій народ та свою країну.

Над храмом у Дельфах вибито знаменитий напис:

«ПІЗНАЙ СЕБЕ!» Йшлося про те, що людині не слід забувати своєї людської мализни.

Греки переказували багато історій про людей, яких переслідувала доля. Згодом було написано низку *трагедій* про таких осіб. Найвідомішою була історія *царя Едіпа*.

Історіографія та медицина

Не лише звичайне людське життя невідвортно визначалося наперед фатумом. Греки вірили, що навіть ходом історії керував фатум. Вони вважали, що результат війни залежить від втручання богів. Та й сьогодні чимало хто вірить, наче Бог чи містичні сили керують історичними процесами.

Саме у той час, коли грецькі філософи намагалися знайти пояснення природним процесам, поступово почала формуватися історична наука, яка вела пошук об'єктивних факторів перебігу історичних подій. Поразку держави у війні уже не приписували гніву богів. Найвідомішими грецькими

історіографами були *Геродот* (484 – 424 р. до Р. Х.) і *Фукидід* (460 – 400 р. до Р. Х.).

Греки також вірили, що хворобу може спричинити «божественне» втручання. Епідемії вважали божим покаранням. Водночас боги могли зіцілювати людей, якщо вони вчасно приносили їм жертви.

Такий світогляд властивий не тільки грекам. Ще до того, як у нові часи виникла сучасна медична наука, найпоширенішим було переконання щодо надприродного походження недуг. Навіть слово «інфлюенса» (грип) означає, що людина перебуває під поганим впливом зірок.

А хіба мало людей у світі ще й дотепер вірять, ніби усілякі хвороби – наприклад, СНІД – є нічим іншим як Божою карою. Не один переконаний, що може зіцілитися у надприродний спосіб.

Коли грецькі філософи відкрили новий спосіб мислення, постала і грецька медична наука, яка намагалася знайти природне пояснення хворобам. Основоположником грецької медичної науки вважають *Гіпократ*, який народився на острові Кос близько 460 року до Різдва Христового.

Грізною зброєю проти хвороби, за Гіпократовим вченням, було почуття міри, помірність у всьому та здоровий спосіб життя. Природний стан людини – бути здоровою. Людина хворіє, коли природа «сходить з колії» внаслідок фізичного або духовного дисбалансу. Шлях до здоров'я пролягав через помірність, гармонію та через «здоровий дух у здоровому тілі».

Нині постійно говорять про лікарську етику. Мається на увазі, що лікар зобов'язаний провадити своє лікування за певними етичними нормами. Він, скажімо, не має права виписати здоровій людині рецепт на ліки, які містять наркотичні речовини. Крім того, він зобов'язаний дотримуватися обітничі мовчання, тобто не має права переповідати іншим того, що йому довірив пацієнт про свою хворобу. Усі ці правила запровадив Гіпократ. Він вимагав, щоб кожен його учень склав ось таку клятву:

Жити так, щоб відповідно до моїх сил і розуміння творити добро моїм пацієнтам, не чинити їм ніякого зла, не завдавати ніякої шкоди чи кривди.

Ніколи нікому ані на вимогу, ані на просьбу не дам смертельного засобу і не вкажу шляху до такого замислу. Не дам жодній жінці засобів для абортів.

Зі святою чистотою і непорочністю провадитиму своє життя і мистецтво.

До якого дому я не увійшов би, увійду тільки задля добра хворого, далекий від усього зловмисного і шкідливого, від спокуси чоловіків і жінок, незалежно раби вони чи вільні.

Якщо колись під час виконання професійних обов'язків, а навіть поза лікарняною практикою, я побачу або почую щось таке, що не підлягає розголошенню, я триматиму це в таємниці й ніколи нікому про це не говоритиму.

Якщо я свято дотримуватимуся цієї присяги і ніколи її не порушу, то матиму щастя в житті і пожинатиму плоди мистецтва своєї праці. Якщо ж порушу присягу й стану на шлях віроломний, то доля зловісна спіткає і мене.

Софія схопилася з ліжка. Був суботній ранок. Чи то їй приснилося, чи вона справді бачила філософа?

Понишпоривши рукою під ліжком, вона намацала там листа, одержаного вночі. Софія пригадала собі, що читала про греків та про їхню віру у фатум. Отже, це не був сон. Вона справді бачила філософа! Він забрав із скриньки її листа.

Дівчина опустила на підлогу, заглянула під ліжко і витягнула звідти друковані аркуші. Але що це? Під стіною лежало щось червоне...

Софія заповзла під ліжко і витягнула звідти червону шовкову шаль. Не було жодного сумніву: ця річ не належала їй. Софія почала прискіпливо розглядати шаль і аж скрикнула, помітивши вздовж рубчика напис чорною ручкою «ГІЛЬДА».

Гільда! Та хто ж така Гільда! Як же пояснити, що їхні шляхи перехреснюються саме так?

СОКРАТ

...наймудріший той, хто знає, що нічого не знає...

Софія одягнула літнє платтячко і зійшла в кухню. Мама стояла, схилившись над кухонним столом. Софія вирішила ні словом не прохопитися про шовкову шаль.

— Ти вже забирала газети? — мимоволі вирвалося в неї. Мама озирнулася.

— Будь ласка, забери їх сама.

Софія вискочила на жорстяну доріжку і за мить уже схилилася над зеленою поштовою скринькою.

Лише газети. Годі й чекати відповіді на листа так скоро. На першій сторінці газети вона прочитала кілька рядків про норвезький батальйон ООН у Лівані.

Батальйон ООН... Чи не це слово було на штемпелі листівки від Гільдиного батька? Але на листівці були норвезькі поштові марки. Можливо, норвезькі синьоберетники возять за собою власну поштову контору...

Коли вона повернулася до кухні, мама запитала ледь на-смішкуватим тоном:

— Відколи це ти так почала цікавитися газетами? Більше вона не торкалася теми поштової скриньки — ні за сніданком, ані пізніше, удень. Коли мама взялася до буденних справ, Софія схопила листа з лекцією про фатум і побігла до Сховку.

Серце її мало не вискочило з грудей, коли вона помітила маленький білий конверт поряд з коробкою з листами від філософа. Софія була певна, що не вона його там крала.

Цей конверт також був вологий по краях. Крім того, він так само був трохи пошкоджений, як і учорашній.

Філософ був тут? Він знає про її таємний Сховок? І чому вогкі конверти?

Від цих питань їй аж закрутилося в голові. Вона відкрила конверт і прочитала листа.

Люба Софіє! Я прочитав твого листа з величезним інтересом... і сумом. Бо мушу, на жаль, розчарувати тебе, відмовившись від запрошення на каву і таке інше. Коли-небудь ми зустрінемося, але я ще довго не зможу показатися на Капітанському закруті.

Крім того, мушу зізнатися, що віднині не зможу більше передавати листи особисто. Це може виявитися надто ризикованим. Наступні листи ти одержуватимеш через мого маленького посланця. Він приноситьиме їх просто до таємного місця в саду.

Ти й далі матимеш змогу підтримувати зі мною контакт, коли в тебе виникне така потреба. При нагоді можеш залишити в рожевому пакеті шматочок пирога або грудочку цукру. Коли посланець знайде такого листа, він неодмінно принесе його мені.

PS. Дуже прикро відмовляти маленькій дамі в запрошенні на каву. Але часом це потрібно.

PPS. Якщо ти знайдеш червону шовкову шаль, то прошу тебе її тильнувати. Буває, що речі губляться. Особливо в школі, а це і є школа. Філософська.

Щиро вітаю. Альберто Кнокс.

Софія прожила на світі чотирнадцять років і немало листів одержала за своє юне життя. Були це вітання на Різдво чи з нагоди днів народження. Але такого дивного листа вона ще не читала.

На ньому не було жодної поштової марки. В поштову скриньку його теж не кидали. Цього листа принесли прямісінько до Софіїноho суперзасекреченого місця в старому живо-плоті. Дивним було і те, що лист геть зволог, хоч надворі була суха весняна погода.

Та найдивнішим у цьому була загадка червоної шалі. Вчитель філософії, отже, мав ще іншу ученицю. Звичайно, ця інша учениця й загубила шаль. Без сумніву! Але як їй вдалося загубити її у Софії під ліжком?

Отже, Альберто Кнокс... Потішне ім'я.

Цей лист, принаймні, підтвердив, що існує взаємозв'язок між учителем філософії та Гільдою Меллер Кнаг. Але те, що Гільдин батько почав плутати адреси, зовсім не піддавалося розумінню.

Софія довго сиділа, метикуючи, який зв'язок може існувати між Гільдою і нею. Врешті-решт вона покірливо зітхнула. Філософ написав, що якогось дня вони зустрінуться. Може, тоді вона зустріне й Гільду?

Обернула аркушик й побачила кілька нашкрябаних речень:

Чи існує вроджений сором?

Наймудріший той, хто знає, що нічого не знає.

Правильне розуміння йде зі середини.

Той, хто знає, що є правильним, правильно і діятиме.

Софія розуміла, що короткі речення, які надходять у білих конвертах, повинні підготувати її до того матеріалу, який невдовзі вона отримає у великому конверті. Несподівано її осінила думка: якщо посланець принесе їй жовтий конверт сюди, в Сховок, то їй треба дочекатися його тут. А може, це не він, а вона? Ось тоді Софія вчепиться в прибульця і не відпустить його доти, доки не вивідає хоч щось про філософа! В листі писалося, що посланець маленький. Може, це дитина?

«Чи існує природний сором?»

Софія знала, що «сором» — це застаріле значення «сором'язливості», яке стосується того, хто, приміром, з'являється голяком на людях. Але чи природно соромитися цього? Щоб щось було природне, воно повинно стосуватися всіх людей. Але в багатьох частинах світу природно ходити голим. Напевне, саме *суспільство* визначає, що допустимо, а що — ні. Неприпустимо, було, наприклад, засмагати на сонці без бюстгалтера в часи бабусиної молодості. Але зараз більшість вважає це природним. Софія потерла чоло. І це — філософія?

А ось наступне речення: «Наймудріший той, хто вважає, що нічого не знає».

Наймудріший між ким? Якщо філософ мав на увазі, що існує хтось, кому відомо, що Софія не знає всього на світі, і той «хтось» мудріший за того, хто знає так само децицю, — тоді важко не погодитися. Софія ніколи раніше не сушила собі голови з приводу подібних речей. І чим більше вона думала про це, тим яснішим для неї ставало: знати, що ти чогось не знаєш, є також своєрідною формою знання. Найпримітивнішими видавались їй люди, які просторікували про те, про що самі не мали зеленого поняття.

Це стосується і сентенції, що правильне розуміння справи приходить зі середини. Але хіба всі набуті знання не потрапляють врешті-решт до голови? Потрапляють ззовні. А з іншого боку, Софія добре пам'ятала, як не раз мама або вчителі в школі втовкмачували їй у голову щось таке, чого вона зовсім не сприймала. А якщо вона справді щось і *ввчала*, то докладала до цього частку власного ества. До неї приходило усвідомлення, що вона це «щось» зрозуміла. Ось це і є пізнання.

Що ж, здавалося, Софія з гідністю подолала перші завдання. А от останнє твердження було таким чудернацьким, що вона аж розсміялася: «Той, хто знає, що є правильним, і діятиме правильно».

Чи означає це, що грабіжник, грабуючи банк, чинить злочин тому, що не вміє нічого ліпшого? В це Софія не вірила. Навпаки, вона була переконана, що і діти, і дорослі можуть

робити безглузді вчинки, за які, можливо, згодом розкаюватимуться, — і роблять це наперекір тим, хто краще знає, що цього не слід робити.

Саме в цю мить вона почула хрускіт сухих гіллячок з того боку живоплоту, куди підходив край великого лісу. Може, це посланець? У Софії мало серце не вискочило з грудей. Ще лячніше їй стало, коли вона почула, що істота, яка наближалася, хекала, мов звір.

За хвилину величезний пес продерся крізь хащі в Сховок. Це був, напевно, лабрадор. У паці він тримав великий жовтий конверт, який поклав Софії до ніг. Усе відбувалося так швидко, що Софія не встигла ніяк зреагувати. Вона сиділа, тримаючи в руці жовтий конверт, а за брунатним псиськом і слід простиг. Лише за якийсь час шок минув. Вона опустила руки на коліна й заплакала.

Не знала, як довго отак просиділа, але за якусь хвилину звела голову догори.

Ну й посланець! Софія зітхнула. Ось чому білі конверти були вогкі по краях. Тому вони, звичайно, і рясніли глибокими цяточками. Як вона до цього не додумалася! Окрім того, вона зрозуміла сенс прохання філософа — класти до конверта з адресованим йому листом шматочок пирога або цукру.

Не завжди їй вдавалося думати так швидко, як би того хотілося. Хоча те, що посланець — вишколений пес, годі було уявити. Тож сподівання, ніби від такого посланця можна вивідати, де перебуває Альберто Кнокс, можна викинути з голови.

Софія відкрила великий конверт і почала читати.

Філософія в Афінах

Люба Софіє! Якщо ти читаєш листа, то, напевно, вже зустрілася з *Гермесом*. Про всяк випадок скажу, що це собака. Але боятися тобі нічого. Він неймовірно лагідний і до того ж розумніший за багатьох людей. Тому й не вдає з себе мудрішого, ніж є насправді.

Зверни увагу, що вибір його імені зовсім не випадковий. Гермес був посланцем богів, як знаємо із міфів Стародавньої Греції. Був він також богом мореплавців, але не це нас зараз цікавить. Важливіше, що від імени Гермеса походить слово «герметичний», що означає скритий або недоступний. Це цілком пасує до наших взаємин, які Гермес утримує в таємниці. Отже, посланця представлено. Він відгукується на своє ім'я і, взагалі, дуже добре вихований.

Але повернімося до філософії. Перша частина вже за нами. Я маю на увазі натурфілософію, яка перекреслила міфологію. Тепер ми зустрінемося з трьома найвизначнішими філософами стародавнього світу — *Сократом, Платаном та Аристотелем*. Кожен з них по-своєму вплинув на розвиток європейської цивілізації.

Натурфілософів називали часто «досократиками», бо жили вони до Сократа. Щоправда, Демокріт помер невдовзі після Сократа, але всі його умовиводи належали досократівській натурфілософії. До того ж межа між натурфілософами та Сократом пролягала не тільки в часі. Між ними проліг і простір. Сократ був першим філософом, який народився в Афінах. І він, і обидва його послідовники жили й творили в Афінах. Пригадуєш, Анаксагор також деякий час жив у Афінах, але його вигнали за переконання (вважав, що Сонце — вогненна куля). Сократові велося не краще!

За часів Сократа усе культурне життя Стародавньої Греції зосереджувалося в Афінах. Важливо зауважити, що й завдання філософи змінили свій характер при переході від учення натурфілософів до сократівського.

Перш, ніж зустрітися зі Сократом, послухаймо про так званих *софістів*, які були невід'ємною часткою життя Афін у часи Сократа. Завіса піднімається! Історія ідей схожа на драму з багатьма актами.

У центрі — людина

Приблизно з 450 року до Р. Х. Афіни стали культурним центром грецького світу. Розвиток філософії теж пішов в іншому напрямку.

Натурфілософи були насамперед дослідниками природи. Тому вони і зайняли важливе місце в історії науки. В Афінах увага більше концентрувалася навколо людини та її місця у суспільстві.

Поступово в Афінах розвинулася демократія з народними зборами та судівництвом. Передумовою демократії була потреба в освіті народу, що уможливило б його участь у демократичних процесах. А те, що першим обов'язком молоді демократії є просвітницька робота серед народу, бачимо і сьогодні. Афіняни великого значення надавали опануванню ораторським мистецтвом.

Невдовзі з грецьких колоній до Афін рушили гурти мандрівних учителів та філософів. Вони називали себе *софістами*. Слово «софіст» означало «освічена особа». У Афінах софісти заробляли свій хліб насущний, навчаючи громадян міста.

У софістів була одна важлива спільна риса з натурфілософами: вони так само критично підходили до міфів. Одночасно софісти відкидали і те, що вважали непотрібними філософськими спекуляціями. Хоч і існують, можливо, відповіді на філософські питання, але людина ніколи не може збагнути до кінця загадки природи думали вони. Такий погляд у філософії називається *скептицизмом*.

Хоча нам і не судилося розгадати всі загадки природи, знаємо, що ми — люди, які повинні навчитися жити разом. Вибором софістів була людина та її місце у суспільстві.

«Людина — мірило всіх речей», — говорив софіст *Протагор* (бл. 487 — 420 р. до Р. Х.). Він мав на увазі, що все — добре чи погане, правильне чи помилкове — оцінюється стосовно потреб людини. Коли його запитали, чи він вірить у богів, Протагор відповів:

«Віра — це справа важка, а людське життя коротке». Тих, хто вагається однозначно визнати чи не визнати існування Бога, називають *агностиками*.

Софісти охоче подорожували світами і всюди спостерігали різні форми державного управління. Порядки, звичаї та закони полісів дуже різнилися між собою. Софісти влаштували в Афінах тривалі дискусії про те, що визначає *природа*, а що *суспільство*. Так було закладено основи суспільної критики в афінському полісі.

Вони, наприклад, вказували на те, що поняття «природна цнотливість» — не завжди істинне. Бо якщо цнотливим бути природно, то сама цнотливість повинна бути вродженою. Але чи вроджена вона, Софіє, а чи спричинена суспільними відносинами? Для тих, хто багато подорожував, відповідь проста: не може бути природним чи вродженим страх вийти голим на люди. Поняття цнотливості, сором'язливості чи безсоромності пов'язані зі звичаями конкретного суспільства.

Можеш собі уявити, які непримиренні суперечки в афінському суспільстві викликали софісти своїм твердженням, що не існує абсолютних *норм* людської поведінки. Сократ на противагу їм намагався довести, що такі норми існують, і що вони насправді абсолютні і загальноприйняті.

Хто такий Сократ?

Сократ (470 — 399 р. до Р. Х.) був, напевно, найзагадковішою особою у всій історії філософії. Він не написав і коми. Однак належав до тих, чий вплив на розвиток європейської думки був найбільший. Не менше загадковою була драматична смерть мудреця.

Ми знаємо, що він народився в Афінах і більшу частину свого життя провів на вулицях та торговиських міста, розмовляючи з народом. Деревя в селі нічого мене не навчать, казав він. Бувало, Сократ так заглиблювався в свої думки, що міг непорушно простояти кілька годин підряд.

Ще за життя його вважали загадковою особою, а після смерті одразу ж зарахували до основоположників багатьох філософських напрямків. Оскільки його вчення було неодноточним, то представники різних філософських течій трактували набутки його мислі на свій копил.

Відомо, що Сократ був дуже потворний. Присадкуватий і грубий, клаповухий та кирпатий, у душі ж він був «бездоганно красивий», як говорили тоді. І далі: «Можна шукати в минулому, можна шукати в майбутньому, та ніколи не знайти такого, як він». Сократа засудили на смерть за сміливість поглядів та філософську діяльність.

Про життя Сократа ми змогли довідатися передовсім завдяки *Платонові* — його учневі й одному з найбільших філософів в історії людства. Платон написав багато *діалогів* — філософських розмов, у яких використовував висловлювання Сократа.

Коли Платон вкладає слова в уста свого вчителя, ніколи не можна до кінця бути певним, чи справді ці слова належали Сократові. Тому дуже важко провести межу між Сократовим ученням і висловлюванням самого Платона. Ця ж проблема стосується і багатьох інших історичних осіб, які не залишили жодних писаних джерел. Найвідоміший приклад — Ісус. Важко впевнитися тепер у тому, чи насправді говорив історичний Ісус ці слова, які вклали в його уста Матей чи Лука. Назавжди залишиться загадкою і те, що сказав «історичний Сократ».

Ким був Сократ насправді — не так уже й важливо. Образ Сократа, який створив Платон, надихав мислителів Заходу наступні 2500 років.

Мистецтво діалогу

Сократ ніколи не повчав своїх слухачів, і це було найвагоміше в його методиці. Навпаки, він вів бесіду так, щоб співрозмовникові здавалося, наче він сам, Сократ, хоче чо-

гось навчитися. Отож філософ не навчав, як звичайний шкільний вчитель. Ні, він просто *спілкувався*.

Але Сократ ніколи не став би знаменитим філософом, якби тільки слухав. І, зрозуміло, ніколи не був би засуджений на смерть. Особливістю його методу були питання, які він ставив слухачам. Він удавав, ніби нічого не знає, під час розмови спонукував співрозмовника помітити помилки в його, Сократовому, викладі, заганяючи співрозмовника у глухий кут, змушував кожного зробити власний висновок — що правильне, а що помилкове в його судженнях.

Кажуть, що Сократова мати була повитухою, і Сократ свою діяльність порівнював з майстерністю повитухи, яка допомагає жінці щасливо розродитися. Бо ж не акушерка народжує дитя, вона тільки сприяє матері під час пологів. Сократ вбачав своє завдання в тому, щоб допомогти людині «народити» правильну точку зору. Бо істинне пізнання приходить зі середини. Ніхто не може його підштовхнути. Лише пізнання, яке надходить зі середини, є істинним.

Можемо зробити висновок: здатність народжувати дітей є природною властивістю. Всі люди здатні усвідомити філософські істини власним розумом: коли людина прагне набути знань, вона вкладає у процес пізнання частку себе самої.

Тому Сократ і вдавав із себе неука, змушуючи своїх учнів самостійно мислити. Сократ дозволяв собі лицемірити і прикидатися неуком. Його лицемірство називали «*сократівською іронією*». Сократ завжди мав змогу вказувати на хиби в міркуваннях співрозмовників. Такі розмови відбувалися серед торговища, публічно. Зустріч із Сократом не раз ставала прикрою пригодою для його співвітчизника, бо могла викрити його невігластво й виставити на посміховисько.

Тож не дивно, що Сократ часто дратував своїх земляків, особливо владу імущих. «Афіни — це лінивий кінь, — говорив Сократ, а я — гедзь». (А що роблять з гедзями, ти знаєш, Софіє?)

Божественний голос

Жалячи афінян, Сократ зовсім не бажав завдавати їм болю. Щось у його естві не полишало йому іншого вибору. Він завжди казав, що у ньому живе «божественний голос». Сократ протестував, наприклад, проти участі публіки у винесенні вироку смерті. Крім того, він відмовлявся виказувати політичних противників існуючого ладу. Врешті-решт він заплатив за це життям. 399 року до Р. Х. філософа притягнули до суду за введення в оману молоді. Невеликою більшістю голосів суд, що складався з 500 членів, визнав його винним.

Сократ, звісно, міг просити помилування. Йому пощастило б врятувати своє життя, якби він погодився покинути Афіни. Та, вчинивши так, не був би Сократом. Суть у тому, що власну совість — і правду — він ставив понад життя. Сократ запевняв, що діяв тільки в інтересах держави, проте його засудили до кари смерті. Згодом у присутності своїх найближчих друзів він вихилив чашу з отрутою.

Чому, Софіє? Чому Сократ повинен був умерти? Над цим питанням людство мізкує вже 2400 років. Сократ був не єдиною особою в історії, яка не збилася із шляху істини і пішла на смерть через свої переконання. Я вже згадував Ісуса. В Ісуса і Сократа є багато спільних рис. Ось декілька з них.

Їхні учасники вважали обох загадковими постатями. Ніхто з них не залишив письмового викладу свого вчення, тому ми повністю залежні від образу, який створили їхні учні. І Ісус, і Сократ, без сумніву, були геніями в мистецтві вести розмову. Своєю глибокою переконаністю вони заворожували і водночас викликали гнів. Обидва проповідували в ім'я того, що було вище за них. Вони кидали виклик вдасть імушим, критикували усі форми несправедливості та зловживання владою. І, зрештою, обом їхнє слово коштувало життя.

Навіть судовий акт відбувався подібно. І Ісус, і Сократ могли благати помилування і врятувати своє життя. Але обидва відчували, що не мають права зрадити своє покликання і

відмовитись від переконань. Вони пішли на страту з високо піднесеною головою, і тисячі людей стали послідовниками їхнього вчення після їхньої смерті. Проводячи таку паралель між Ісусом та Сократом, я не стверджую, що вони схожі. Насамперед я мав на увазі те, що місія обох не була б виконана, якби не особиста мужність.

Джокер в Афінах

Сократ, Софіє! Ми ще про нього не все сказали. Ми говорили про його метод. А яким же було його філософське завдання?

Сократ жив в один час із софістами. Як і їх, його більше цікавила людина і людське життя, ніж натурфілософські проблеми. Римський філософ *Цицерон* сказав через кілька століть, що Сократ «стягнув філософію з небес на землю, поселив її в містах, увів у кожен дім, змусив людей замислитися про життя та життєвий устрій, про добро і зло».

Але Сократ і відрізнявся від софістів в одному важливому питанні. Він не вважав себе софістом, тобто вченим чи мудрецем. На протигагу софістам, він не брав плати за навчання. Сократ називав себе *філософом* у справжньому розумінні цього слова. Бо «філософ» — означає «той, хто шукає шляхів до мудрості».

Тобі зрозуміло, Софіє? Дуже важливо, щоб ти збагнула різницю між «софістом» та «філософом». Софісти брали плату за свої більш чи менш влучні інтерпретації, і таких мудреців приходило і відходило у небуття безліч за всю історію. Я маю на увазі тих шкільних вчителів, які вдоволені дещицею своїх знань, вихваляються мовби знають геть усе на світі, насправді ж зеленого поняття ні про що не мають. Таких «софістів» ти, мабуть, уже зустрічала за своє молоде життя. Справжній філософ є чимось цілковито іншим, ба, навіть протилежним, філософ усвідомлює, що знає надто мало, тому знову і знову намагається відкрити істину. Сок-

рат належав до небагатьох таких людей. Він добре *розумів*, якими обмеженими є його знання про життя та навколишній світ. Йому було боляче, що так мало знає.

Філософ усвідомлює, як багато він не розуміє. І це мучить його. У цьому він розумніший від усіх, хто вихваляється своїми знаннями, а насправді не знає нічого. Розумніший той, хто знає, чого він не знає, — так кажу я. Сократ же говорив, що він знає лише одне — те, що він нічого не знає.

Запам'ятай собі цей вислів, бо таке визнання — рідкість навіть серед філософів. До того ж, виголошене публічно, воно може стати небезпечним і коштувати життя. Найбільша небезпека завжди чатує на того, *хто питає*. Відповідати не так страшно. Одне-єдине питання доліє більше оливи у вогонь, ніж тисяча відповідей.

Ти чула про нове вбрання короля? Король був голий-голісенький, але ніхто з підданих не смів говорити про це вголос. Аж якась дитина вигукнула, що король голий. Це була смілива дитина, Софіє. Отак і Сократ зважився заявити вголос, як ми, люди, мало знаємо. Про схожість дітей і філософів ми уже говорили.

Наш висновок. Людство стоїть перед низкою запитань, на які не так легко знайти належну відповідь. Перед нами дві можливості: можемо обдурити самі себе і решту світу, вдаючи, ніби знаємо те, що слід знати. Або ж можемо заплющити очі на усі глобальні проблеми і назавжди відмовитися від прогресу.

Як бачиш, людство поділяється на самовпевнених або байдужих. Так ділять навіл колоди карт, люба Софіє. Чорні карти складають на одну купку, а червоні — на іншу. Вряди-годи в колоді карт трапляється джокер, який не є ані червовим чи хрестовим, ані бубновим чи піковим. Таким джокером в Афінах був Сократ. Він не належав ні до самовпевнених, ні до байдужих. Він тільки знав, що нічого не знає, і це точило його душу. Він був філософом, котрий невтомно шукає істини.

Подейкували, що один афінець запитав у Дельфійського оракула: «Хто наймудріший в Афінах?» Оракул назвав Сократа. Почувши це, Сократ, м'яко кажучи, здивувався. (Я впевнений, він засміявся, Софіє!). Філософ одразу ж подався до міста, розшукав там людину, яка, на його думку та й на думку інших, до кишені за словом не лізла. Ця людина не зуміла відповісти на Сократові запитання, і той врешті-решт визнав, що оракул мав рацію.

Сократові важливо було знайти тривкий фундамент для знання. Таким фундаментом він вважав людський розум. Отже, Сократа з його несхитною вірою в людський розум можна впевнено назвати *раціоналістом*.

Правильне розуміння веде до правильних дій

Я вже згадував, що Сократ вважав, ніби з його ества промовляє божественний голос, і саме цей голос совісти підказував йому правильне рішення. «Той, хто знає, що є правильним, правильно і чинитиме», — казав він. Філософ стверджував, що правильне розуміння веде до правильних дій. І тільки той, хто чинить правильно, стане «правильною людиною». Неправильно чинить лише той, хто не знає, як чинити ліпше. Тому так важливо помножувати наші знання. Сократ ставив собі завдання знайти ясні й загальноприйнятні визначення того, що правильне, а що помилкове. На відміну від софістів, він був переконаний, що здатність розмежовувати правильне від неправильного закладена в людському розумі, а не в суспільстві.

Тобі здається, що останнє твердження досить таки сумнівне. Я спробую ще раз пояснити. На думку Сократа, можна стати щасливим, діючи всупереч своїм переконанням. Той, хто знає, як здобути щастя, намагатиметься осягнути мету. Той, хто знає, що є правильним, правильно і діятиме. Бо ж немає на світі людини, яка бажала б собі нещастя.

А як гадаєш ти, Софіє? Чи змогла б ти жити щасливо, десь глибоко у своєму естві знаючи, що увесь час чиниш неправильно? Скільки людей постійно брешуть, крадуть, обмовляють інших! Так! І вони знають, що не мають рації, що несправедливі. Гадаєш, вони щасливі? Сократ так не думав.

Прочитавши листа про Сократа, Софія швиденько заховала його до шабатурки і вилізла з криївки. Щоб уникнути розпитувань, де це вона була, вирішила з'явитися вдома ще до повернення мами з крамниці. До того ж Софія обіцяла помити посуд.

Вона тільки й встигла набрати води, як з'явилася мама з двома важкими торбами. Може, саме тому мама сказала:

— Ти щось трохи не в згоді з часом, Софіє!

Софія не знала, чому так відповіла, просто їй зірвалося з уст:

— Сократ також не був у згоді з ним.

— Сократ?

Мама подивилась на доньку.

— Шкода тільки, що йому довелося заплатити за це життям, — продовжувала Софія в глибокій задумі.

— Боже, Софіє, я вже й не знаю, що маю робити!

— Сократ також не знав. Він тільки знав, що нічого не знає. Та, незважаючи на це, був наймудрішим в Афінах.

Матері відібрало мову. Врешті вона спитала:

— Вас навчили цього в школі?

Софія заперечно похитала головою.

— Там нас нічого не вчать... Велетенська різниця між шкільним учителем і справжнім філософом полягає в тому, що вчитель вважає, ніби все знає, і втовкмачує це в голови учнів. А філософ намагається дійти до істини разом з учнями.

— Отож ми знову говоримо про білих кроликів. Знаєш, ще трохи і я вимагатиму, щоб ти показала мені цього твого коханого. Якщо — ні, то подумаю, що в нього перевернуто в голові.

Софія обернулася від раковини і тицьнула матері під ніс миткою.

— Це не в нього перевернено в голові. Він просто жалить, як гедзь, і змушує інших людей перевернути в голові свої дотеперішні уявлення. Хоче, аби вони позбулись старого способу мислення.

— Ох, облиш уже. Мені здається, він якийсь мудрагелик. Софія знову схилилася над мийкою.

— Ні, ні — ані мудрець, ані не мудрагелик. Він шукає шляху до істини. В цьому й полягає відмінність між справжнім джокером та іншими картами у колоді.

— Ти сказала — джокер?

Софія кивнула.

— Знаєш, скільки червових, а скільки бубнових карт у колоді? А пікових та хрестових? А справжній джокер тільки один!

— Як ти мені відповідаєш?

— Так, як питаєш!

Мама посклала всі покупки, взяла газету і вийшла до вітальні. Софії здалося, що двері за собою вона причинила таки досить щільно.

Помивши посуд, Софія піднялася до своєї кімнати. Червона шовкова шаль лежала на верхній полиці шафи із складанками «Лего». Тепер дівчинка вийняла її знову й стала уважно розглядати.

Гільда...

АФІНИ

...до неба з руїн звелися високі будівлі...

Надвечір Софіїна мама пішла відвідати свою товаришку. Щойно вона ступила за поріг, Софія вискочила в сад і подалася до Сховку в старому живоplotі. Тут, обіч шабатурки з-під печива, вона знайшла грубий пакунок. Софія поспіхом розірвала конверт. Це була відеокасета.

Дівчинка бігцем кинулася назад до хати. Відеокасета! Це щось зовсім нове. Але звідки філософові знати, що в них є відеопрогравач. І що це за касета?

Софія вклала касету у відеомагнітофон. За мить на телеекрані з'явилося зображення великого міста. Камера взяла крупним планом Акрополь, і Софія здогадалася, що це Афіни. Вона не раз уже бачила картинки стародавніх руїн.

Це було живе зображення. Поміж рештками храмів снували туристи, вбрані по-літньому, з фотоапаратами на шиях. А он там хтось тримає плакат. Ось майнув знову! Невже там і справді був напис «Гільда»?

За якусь мить на передньому плані з'явився старший чоловік. Він був невеличкою зросту, мав акуратно зачесану борідку і синій берет на голові. Ось він подивився в камеру і сказав:

— Ласкаво просимо до Афін, Софіє. Як ти, напевно, вже зрозуміла, це я, Альберто Кнокс. Якщо ти не повірила, то я лише повторю свою фразу, що велетенського білого кролика витягають цієї миті з чорного капелюха Всесвіту. Ми стоїмо

У фокусі камери опинився стародавній театр біля самого підніжжя Акрополя.

— Ти бачиш прадавній театр Діоніса, — продовжував чоловік у береті. — Очевидно, це чи не найперший театр у Європі. За часів Сократа тут відбувалися вистави великих поетів-трагіків *Есхіла, Софокла та Евріпіда*. Я вже згадував трагедію про нещасливого царя Едіпа. Вперше п'єса була поставлена тут. Але на цій сцені грали і комедії. Найвідомішим автором цього жанру був *Аристофан*, який в одному із своїх творів дошкульно висміяв Сократа, зобразивши його афінським блазнем... Ген позаду ти бачиш кам'яну стіну, перед якою грали актори. Вона називалася «скене». Від цього слова походить сучасний термін «сцена». Слово «театр», до речі, походить від давньогрецького «дивитися». Але повернімося до філософів, Софіє. Ми обійдемо Парфенон і перейдемо попід вхідною аркою...

Маленький чоловік обійшов храм, і праворуч від нього в об'єктиві з'явилися кілька менших культових споруд. Чоловік почав спускатися сходами між високих колон. Зійшовши аж до самого підніжжя плато, він спинився на невеличкому пагорбку й промовив:

— Пагорб, на якому стоїмо, називається *Ареопаг*. Тут афінський верховний суд проголошував смертні вироки. А багато століть згодом тут стояв апостол Павло і глаголив афінянам про Ісуса та християнство. До цієї розмови ми ще повернемося, за іншої нагоди. В самому долі, ліворуч, видно руїни древньої торгової площі. Від храму бога вогню Гефеста залишилися тільки мармурові брили. Спускаємося далі...

За мить чоловічок знову вигулькнув серед руїн. Ген під небом, а на Софійному телевізорі — у верхній площині екрана височів на Акрополі величний храм Афіни. Вчитель філософії присів на мармурову брилу і глянув у камеру.

— Ми сидимо на узбіччі афінської торгової площі. Сумне видовище, правда? Я маю на увазі нинішній день. А колись навколо гордо виструнчувалися храми, красувалися будівлі зали судових засідань та інших офіційних установ, крамниці,

концертний зал, подекуди траплялися й гімнастичні зали. Усе було розташоване навколо торговища й утворювало чотирикутник... На цій крихітній території було закладено фундамент усієї європейської цивілізації. Такі слова, як «політика» і «демократія», «економіка» та «історія», «біологія» й «фізика», «математика» й «логіка», «теологія» і «філософія», «етика» і «психологія», «теорія» і «метод», «ідея» і «система» та ще багато-багато інших прийшли до нас з мови маленького народу, будні якого минали навколо цієї площі. Тут проходжувався Сократ і заводив розмову зі зустрічними людьми. Можливо, йому траплялося перепинити раба, який ніс глек із оливковою олією, аби поставити бідолашному якесь філософське запитання. Сократ не робив різниці між рабом та патрищем, вважав, що розум у них однаковий. Може, він стинався в гострій суперечці з кимось із громадян міста або провадив неквапну розмову зі своїм молодим учнем Платоном. Дивно думати про таке. Ми й досі розмірковуємо про «Сократову» або «Платонову» філософію, але щось зовсім інше — уявляти собі справжніх Платона й Сократа.

Звичайно, усе це дивно, визнавала Софія. Але й не менше дивним було для неї спілкування з філософом з допомогою відеокасети, котру приніс у її потаємну криївку чудернацький пес.

Філософ підвівся з мармурової брили і притишено сказав:

— На цьому я й збираюся завершити нашу екскурсію, Софіє. Хотілося показати тобі Акрополь і руїни древньої торговищі в Афінах. Але я не впевнений, чи ти збагнула, які розкішні краєвиди були тут у стародавні часи... Мене долає спокуса піти далі. Це, ясна річ, неправильний крок... але я сподіваюся, що це залишиться між нами. Думаю, нам вистачить миті...

Маленький чоловічок не сказав більше нічого, лише довго й непорушне стояв, не зводячи очей з камери. Несподівано на екрані з'явилося зовсім інше зображення. З руїн позводилися безліч високих будівель. Наче за помахом чарівної палички руїни зникли. На горизонті й далі височів Акрополь, але і Акрополь, і будинки навколо торгової площі стояли нові-

новісінькі. Вони були потиньковані яскравими фарбами і прикрашені позолотою. Великим чотирикутним майданом прогулювалися люди в яскравих туніках. Хтось мав меч, хтось глека на голові, а в одного під пахвою стирчав сувій папірусу.

Лише тепер Софія впізнала учителя філософії. В нього, як і перше, на голові синіла беретка, але був одягнений, як інші люди на екрані, в золотавого кольору туніку. Він наблизився, кивнув у камеру й мовив:

— Ось так. Тепер ми з тобою, Софіє, в справді давніх Афінах. Розумієш, мені хотілося, щоб ти потрапила сюди сама. Зараз на світі 402 рік до Різдва Христового, залишилося тільки три роки до смерті Сократа. Сподіваюся, ти гідно оцінила мій незвичайний вчинок. Було дуже важко, до речі, пронести сюди відеокамеру...

Софії закрутилося в голові. Як міг загадковий чоловічок отак, раптом, опинитися в Афінах за 2400 років до нашого часу? Як це вона бачить живе зображення часу зовсім іншої епохи? Адже в давні часи не існувало відео. А може це художній фільм? Але мармурові будівлі виглядали дуже реальними. Якщо всі Афіни та ще й Акрополь відбудували лише для одного фільму, то це надто дорогі декорації. Непомірна ціна за те, щоб дати дівчинці нагоду ознайомитися з Афінами.

Чоловік у береті знову глянув на неї.

— Бачиш отих двох, що стоять он там, під колонадою? Софія помітила старця в пошарпаній туніці. Він мав довгу розкудлану бороду, приплюснутий ніс, пронизливі голубі очі та пухкі щоки. Поруч з ним стояв вродливий юнак.

— Це Сократ із своїм учнем Платоном. Усвідомлюєш, Софіє? Але тобі варто познайомитися з ними особисто.

З тими словами вчитель філософії рушив до обох мужів, які розмовляли під портиком. Підступивши майже впритул, він зняв берета і заговорив мовою, якої Софія не розуміла. Мабуть, по-грецьки. За хвилину він знову повернувся до камери і сповістив:

— Я розповів їм, що одна норвезька дівчинка дуже хоче з ними зустрітися... Отже, Платон поставить кілька запитань,

а тобі слід над ними подумати. Треба квапитися, поки вартові не викрили нас.

Софії загуло у скронях, коли юнак виступив наперед і глянув у камеру.

— Ласкаво просимо до Афін, Софіє, — промовив він м'яким голосом. Він говорив дуже ламаною мовою. — Мене звати Платон, і я дам тобі чотири завдання. Перш за все тобі треба з'ясувати, як пекареві вдається спекти п'ятдесят однакових тістечок. Опісля поміркуй, чому всі коні однакові. Чи віриш ти, що людина має безсмертну душу? А на закінчення скажи, чи однаковий розум у чоловіків та жінок. Щасливо!

Наступної миті зображення на екрані зникло. Софія спробувала перемотувати плівку вперед і назад, але там більше не було нічого.

Дівчинка намагалася зібратися з думками. Та як тільки вона хапалася за якусь думку, ця втікала від неї, не додумавшись до кінця, а натомість з'являлася інша.

Що вчитель філософії — оригінальна постать, вона знала давно. Проте, якщо він узявся застосовувати навчальні методи, котрі порушують усі відомі закони природи, то для Софії це занадто.

Вона справді бачила на екрані Сократа і Платона? Звісно ні, це зовсім неможливо. Але ж і не мультфільм вона щойно дивилася.

Софія вийняла касету з магнітофона і побігла до себе в кімнату. Там вона заховала її на верхній полиці шафи разом зі складанками. Геть виснажена, дівчинка лягла на ліжку і заснула.

Пізно ввечері до кімнати заглянула мама. Вона потермосила доньку:

— Що з тобою, Софіє? Чому ти спиш одягнена?

Софія ледь кліпнула очима.

— Я була в Афінах, — сказала вона.

Більше мама від неї нічого не добила. Дівчинка повернулася на другий бік і знову заснула.

ПЛАТОН

...туга за домівкою душі...

Наступного ранку Софія різко збудилася. Глянула на годинник: щойно минула п'ята. Спати їй більше не хотілося, і вона встала з ліжка.

Чому це на ній сукня? І тут вона все згадала. Софія вилізла на ослін і заглянула до шафи. І справді — там лежала відеокасета. Отже, це не був сон.

Але ж не могла вона насправді *бачити* Платона і Сократа? Їй уже не сила було більше сушити голову над цим. Може, мама й мала рацію, коли казала, ніби Софія останнім часом зробилась як не од світу цього.

Мабуть, треба піти до Сховку і подивитися, чи не приніс собака нового листа. Софія крадькома зійшла сходами, взула кросівки і вийшла надвір.

У саду, на диво, було ясно й тихо. Дрібне птаство так навпербій щебетало, що Софія аж засміялася. На траві кришталевими крапельками бриніла роса.

Софія знову подумала, який же незбагненний довколишній світ.

Під склепінням старого живоплоту було трохи вогко. Листа від філософа ніде не було видно; вона витерла від роси великий корінь і вместила на ньому.

Їй пригадалося, що відео-Платон дав їй чотири завдання. Першим було: як пекареві вдається спекти п'ятдесят однакових тістечок.

Треба було поміркувати, бо це завдання не з легких. Зрідка мама пекла берлінські калачики, але ніколи вони не виходили однаковими. Мама, звичайно, не професіонал, лише amator у пекарській справі. Але тістечка, які вона купує в крамниці, теж ніколи не бувають однаковими. Кожне тістечко зокрема набуває форми в руках кондитера.

Раптом на личку Софії майнула хитра посмішка. Одного разу вони удвох з татом ходили до міста, доки мама випікала печиво до Різдва. Коли вони повернулися додому, купа медяників уже лежала на кухонному столі. І хоча не всі вдалися, була між ними певна схожість. А чому? Бо мама, ясна річ, випікала їх усіх в одній і тій же *формі*.

Софія запишалася, що їй спала така мудра гадка з медяниками, отож перше завдання можна вважати виконаним. Пекареві вдається спекти п'ятдесят однакових тістечок, бо для всіх він використовує одну і ту ж форму. На цьому баста!

Потім відео-Платон заглянув у приховану камеру і спитав, чому усі коні однакові. Але ж це неправда. Важко знайти двох однакових коней, так само, як і двох однакових людей.

Вона вже збиралася облишити це завдання, як їй знову пригадалися медяники. Жоден з них не схожий на інший, бо одні вдалися грубшими, інші зовсім не вдалися. Проте було в них щось спільне, однакове.

Можливо, Платон хотів спитати, чому кінь завжди є конем, а не, скажімо, чимось середнім між конем і поросям. І хоч коні бувають брунатними, як ведмеді, і білими, як ягнята, все ж у них є спільні ознаки. Щоправда, Софії ще не траплялися коні на шести або восьми ногах. Невже Платон вважав, що всі коні схожі, бо зроблені з однієї форми?

Наступне питання було найважчим. Чи безсмертна людська душа? Тут Софія не знала відповіді. Вона тільки знала, що мертве тіло спалюють або ховають у землю, і майбуття у нього нема. Якщо припустити безсмертя людської душі, то з цього випливає, ніби людина складається з двох різних частин: з тіла, яке з часом розпадається, і душі, яка існує більше чи менше, незалежно від тіла. Якось бабуся казала, що їй

здається, ніби старіє лише її тіло, а в душі вона завжди почувається колишнім юним дівчиськом.

Ось це «дівчисько» і привело Софію до останнього питання. Чи однаковим розумом наділені чоловіки й жінки? Тут вона, правду кажучи, не чулася певною. Все залежить від того, що Платон розумів під поняттям «розумний».

Несподівано їй пригадалися слова вчителя філософії про Сократа. Сократ вказував на те, що кожен може збагнути філософські істини, залучивши свій розум. На його думку, раб не гірше від патриція міг розв'язувати філософські проблеми. Софія була майже переконана, що й чоловіків та жінок Сократ ставив на один щабель щодо розуму.

Доки вона отак сиділа й розмірковувала, в хащах раптом почулося шарудіння, здавалося, наче десь пахає і хекає парова машина. Наступної миті до сховку продерся рудий пес. У пащі він тримав великий конверт.

— Гермесе! — вигукнула Софія. — Дякую, дякую. Гермес випустив конверт Софії на коліна, а вона простягнула до пса руку й погладила загривок.

— Чемний, чемний Гермес, — сказала вона.

Собака вмотивувався поруч з дівчинкою і не заперечував проти пестошів. За якийсь час він підвівся і, продираючись крізь чагарник, подався назад тією ж дорогою, що й прийшов. Не випускаючи конверта з рук, Софія подалася за ним. Вона прослизнула попід густим гілляччям і опинилася за садом.

Гермес попрямував до узлісся, а Софія бігла на відстані кількох метрів за ним. Пес зупинявся і гарчав, але дівчина не поступалася. Тепер вона знайде філософа, хоч би довелося бігти аж до Афін.

Пес побіг швидше і невдовзі звернув на вузьку стежину. Софія теж надала ходи, але за кілька хвилин такого бігу собака спинився і почав голосно гавкати. Дівчинка скористалася з цієї нагоди і скоротила відстань.

Гермес знову кинувся бігти стежкою. Врешті Софія зрозуміла, що його не наздогнати. Вона ще довго стояла, наслуховаючи, як собака віддаляється. Потім усе стихло. Софія опус-

тилася на пеньок скраю невеличкого лісного зрубу, тримаючи в руках великий жовтий конверт. Дівчинка розірвала його, витягнула друковані аркуші й почала читати.

Академія Платона

Спасибі за приємно проведений час, Софіє. Йдеться, звичайно, про Афіни. Так я представився. А потім представив і Платона. Отож почнемо.

Платонові (427 – 347 р. до Р. Х.) було 29 років, коли Сократ випив чашу з отрутою. Він довго був учнем Сократа і пильно слідкував за його судовим процесом. Те, що Афіни здатні засуджувати найблагородніших своїх громадян до смертної кари, вразило його до глибини душі. Ці події визначили напрямок усієї його філософської діяльності.

Для Платона смерть Сократа була виявом гострих суперечностей між *фактичними* відносинами у суспільстві та тим, що є *істинним* або *ідеальним*. Першим вчинком Платона як філософа було оприлюднення промови Сократа, яку вчитель виголосив на свій захист. Він записав звернення Сократа до верховних суддів.

Ти пригадуєш: Сократ нічого не записував сам. Записували численні його однодумці, проблема тільки в тому, що майже все з тих писемних пам'яток втрачене для прийдешніх поколінь. Що ж стосується Платона, то, здається, всі його найважливіші твори збереглися. Окрім оборонної промови Сократа, він написав добірку листів та 35 філософських діалогів. Збереженню цих творів сприяло і те, що Платон заснував філософську школу за межами Афін. Розташувалася вона у гайку, названому на честь героя грецьких міфів Академа. Отож і філософська школа Платона одержала назву Академія. (Згодом по всьому світу з'явилися тисячі «академій». Ми постійно говоримо про «академіків» та «академічні професії»).

У Платоновій Академії навчали філософії, математики та гімнастики. Хоча «навчання», можливо, і не є відповідним

словом. Тут найбільшої ваги надавали живій розмові. Тож не випадково за письмову форму викладу своїх думок Платон обрав *діалоги*.

Вічно істинне, вічно прекрасне, вічно добре

У вступі до цього філософського курсу я сказав, що часто дуже важливо визначити, яким було завдання того чи іншого філософа. Ось я й питаю тебе: що досліджував Платон?

Двома словами кажучи, Платона цікавило співвідношення вічного й незмінного, з одного боку. Та усього, що «тече», — з іншого. (Як і досократових філософів!)

Ми вже говорили, що софісти і Сократ відвернулися від натурфілософських проблем, а більше цікавилися людиною та суспільством. Але ж і софісти та Сократ досліджували співвідношення вічного й постійного, з одного боку, та усього, що «тече», — з іншого; Їхню увагу ця проблема привертала в стосунку до людської *моралі* та суспільних *ідеалів* або *чеснот*. Інакше кажучи, софісти вважали, що трактування проблеми про істинне й помилкове змінювалося від поліса до поліса, від покоління до покоління. Питання про істинність та помилковість є теж чимось плинним. Сократ не погоджувався з цим. На його думку, існують деякі вічні і безчасові *правила* того, що є істинним, а що — помилковим. За допомогою розуму кожна людина може досягнути такі незмінні норми. Бо людський розум вічний і незмінний.

Ти все зрозуміла, Софіє? Ось тут з'являється Платон. Його цікавило *вічне* й незмінне в природі, а також вічне й незмінне в людській моралі та суспільному житті. Так, для Платона це було одне і те ж. Він намагався схопити власну «дійсність», вічну і незмінну. Правду кажучи, для цього й потрібні нам філософи. Вони не шукають, де знайти найкращу міс року чи найдешевші помідори на четвергових розпродажах. (Тому й не завжди популярні!) Філософи не зауважують таких мінущих та злободенних речей. Вони намагаються повернути нашу увагу до вічно істинного, вічно прекрасного та вічно доброго.

Тепер, принаймні, ми назагал здогадуємося про філософське завдання Платона. З цієї миті нас цікавитиме лише одне. Ми повинні збагнути неординарний розвиток думки, який глибоко позначився на подальшій європейській філософії.

Світ ідей

Ще Емпедокл і Демокріт наголошували на тому, що всі явища в природі «течуть», проте існує «щось», що ніколи не змінюється («чотири корені» або «атоми»). Платон теж дотримувався такого погляду, але розглядав його зовсім інакше.

За Платоном, *усе*, чого можна торкнутися в природі, «тече». А отже, не існує жодних основних матерій, які не підлягали б розпадові на елементи. Абсолютно все, що належить до світу відчуттів, є *матеріальним*, підвладним руйнації часом. Але це «матеріальне» створене за понадчасовою сталою *формою*, вічною та незмінною.

Он як...

Чому всі коні однакові, Софіє? Ти, певно, думаєш, що це зовсім не так. Але ж усі коні справді мають щось спільне, щось таке, що ніколи не дасть нам помилитися у визначенні, кінь це чи не кінь. Окремо взятий кінь «тече», звичайно. Він може стати старим і кульгавим, а з часом захворіти і здохнути. Але сама «форма коня» є вічною і незмінною.

Для Платона вічне і незмінне не є, отже, фізичною пра-матерією. Вічними і незмінними є уявні або ж абстрактні зразки, за якими створені всі феномени природи.

Уточнимо. Досократові філософи дали резонне пояснення змінам у природі, не припускаючи, що справді щось «змінюється». В природному кругообігу існують крихітні, вічні, неподільні частинки. Однак, Софіє! Я сказав: *Однак!* Однак вони не могли вичерпно пояснити, *як* ці найменші частинки, які колись були будівельним матеріалом для якогось одного коня, раптом могли сполучитися, утворивши цілком нового коня чотири-п'ять століть тому! Або слона чи крокодила. Суть, за

Платоном, полягала в тому, що атоми ніколи не складуться в «кроколону» чи «слонодила». Саме це стало спонукою до його філософських рефлексій.

Якщо ти уже зрозуміла, про що мовиться, то можеш пропустити наступний абзац. Але про всяк випадок я розтлумачу ще раз. Ти маєш пригорщу складанок і будуєш леґо-коня. Потім ти розбираєш кубики і складаєш знов у коробку. Годі сподіватися, що досить тільки потрясти коробкою, і кубики самі складуться в нового коня. Ні, тільки *ти* можеш сконструювати коня знову. Тільки тобі це вдасться, бо ти зберігаєш у пам'яті *образ* коня. «Леґо-кінь», отже, створений за зразком, який без змін переходить від коня до коня.

А як ти впоралась із завданням про п'ятдесят однакових тістечок? Припустимо, що ти впала з космосу на землю й ніколи раніше не бачила цукерні. Ти прокрадаєшся у звабливо духмяну цукерню і бачиш там на столі п'ятдесят однакових медяників. Уявляю, як тебе дивує їхня схожість. Однак якомусь пряниковому чоловічкові бракує руки, іншому — шматка голови, а ще в іншого на животі видувся пухир. Але якщо добре подумати, усі пряникові чоловічки мають *спільні ознаки*. І хоч жоден з них недосконалий, усі вони мають *спільне походження*. Тобі стає зрозуміло, що всі медяники спечені в одній формі. І навіть більше, Софіє. Тобі неодмінно дуже захочеться побачити цю форму. Бо ж немає сумніву в тому, що сама форма незрівнянно досконаліша і гарніша, ніж її копія.

Якщо ти сама розв'язала це завдання, то тобі вдалося вирішити філософську проблему так само, як і Платонові. Як і більшість філософів, він «упав з космосу на землю». (Він вмотився на самому кінчику тонесенької шерстинки кроличового хутра). Його дивувала схожість усіх природних явищ, отож Платон прийшов до висновку, що природа має обмежену кількість *форм*, які знаходяться «над» або «позаду» того, що ми бачимо довкола. Ці форми Платон назвав *ідеями*. За кожним конем, поросям чи людиною стоїть ідея «кінь», ідея «порося», ідея «людина». (Точнісінько так, як в уже згаданій цукерні можна вишкати медвяних чоловічків, медвяних по-

росят чи медвяних коників, бо в розпорядженні цукерні не одна форма для випікання, проте для кожного *виду* печива пасує лише одна конкретна форма).

Висновок. Платон вважав, що поза чуттєвим світом повинна існувати окрема власна дійсність. Цю дійсність він назвав *світом ідей*, де є вічні й незмінні *зразки* усіх феноменів, з якими стикаємося в природі. Таке варте уваги трактування ми називасмо платонівською *теорією ідей*.

Точне знання

Сподіваюсь, поки що тобі все зрозуміло, люба Софіє. Але можеш запитати: чи справді Платон так думав? Чи справді вважав, що в цілком іншій дійсності *існують* такі форми?

Певне, Платон не все життя дотримувався цього погляду, але деякі його діалоги переконують, що саме так слід його розуміти. Спробуємо прослідкувати за аргументацією філософа.

Він намагається збагнути вічне й незмінне. Не обов'язково, наприклад, писати філософський трактат про буття мильної бульбашки. Не встигнеш взятися за її дослідження, а вона уже зникла. А з іншого боку, дуже важко, очевидно, зробити філософський виклад про те, чого ніхто не бачив, що існувало заледве п'ять секунд.

За Платоном, усе, що ми бачимо навколо нас у природі, все, чого можна торкнутися і що можна відчутти, схоже на мильну бульбашку. Бо ніщо із чуттєвого світу не існує вічно. Люди і тварини рано чи пізно помирають. Навіть мармурова брила змінюється і поступово розсипається на порошок. (Акрополь лежить у руїнах, — з гіркотою скажеш ти. Але так воно є.) Пізнання явищ, які постійно змінюються, — неможливе, ось у чому суть Платонового вчення. Про те, що належить до світу відчуттів, тобто сприймається нашими органами чуття, ми маємо лише непевні уявлення або *припущення*. *Точне знання* маємо тільки про речі, які здатні досягнути розумом.

Поясни тобі детальніше. Тісто завше місять, витинають, випікають, але ось одного разу якийсь медяник може вдатися таким спотвореним, що годі пізнати, кого він зображує. Та якщо порівняти двадцять-тридцять таких же медяників, котрі більш-менш вдалися, ти непомильно знатимеш, у якій формі його спекли. До такого висновку можна прийти, навіть ніколи не бачивши самої форми. Бо ми не завжди можемо довіряти нашим відчуттям. Тому покладатися можна тільки на розум.

Ось ти сидиш у класі, а ще поряд тридцять учнів, і вчитель питає вас, яка барва веселки найгарніша. Очевидно, відповідей буде ціле розмаїття. Але якщо він спитає, скільки буде вісім помножити на три, увесь клас подасть однаковий результат. Саме завдяки розуму учні знайшли розв'язок. Розум прямо протилежний відчуттєвій оцінці, він вічний і універсальний, бо здатний осягати вічне й універсальне.

Платон дуже захоплювався математикою, бо ж математичні співвідношення ніколи не змінюються. Щодо цього наше знання точне. Ось тобі приклад: ти, скажімо, знайшла у лісі круглу шишку, тобто тобі здається, ніби вона абсолютно кругла, а Юрунн наполягає, що шишка ледь приплюснута з одного боку. Починається суперечка! Але ви не можете цього напевне знати, сприйнявши шишку тільки на око. Зате вам достеменно відомо, що сума кутів кола дорівнює 360° . Йдеться про *ідеальне* коло, якого, можливо, не існує в природі, але про нього можна скласти зорове уявлення. (Йдеться про форму, закладену в медянику, а не про якийсь конкретний медяник.)

Коротко підсумуємо. Про речі, які ми *сприйняли відчуттями*, маємо лише непевні уявлення. Але те, що ми *збагнули розумом*, належить до точного знання. Сума кутів трикутника довіку дорівнюватиме 180° , кінь завжди матиме чотири ноги, навіть якби усі коні в матеріальному світі накульгували.

Безсмертність душі

Ми уже бачили, як Платон розділив дійсність навпіл.

Одна частина — це *відчуттєвий* або матеріальний світ, наше знання про який опосередковується п'ятьма органами відчуттів. Він приблизний і недосконалий. У цьому світі «все тече» і ніщо не існує вічно. У матеріальному світі немає нічого, тільки безліч речей та явищ, які виникають і зникають знову.

Друга частина — це *світ ідей*, який ми пізнаємо завдяки розумові. Отже, світ ідей не пізнається у відчуттях. Ідеї або форми вічні і незмінні.

За Платоном, і людина — двоїста істота. Ми маємо *тіло*, яке «тече». Воно нерозривно пов'язане з матеріальним світом, і судилося йому те ж, що й усьому іншому в цьому світі (наприклад, мильній бульбашці). Наші відчуття невіддільні від тіла, а тому на них не варто покладатися. Але в нас є безсмертна *душа* — домівка розуму. Саме тому, що душа нематеріальна, вона належить світові ідей.

Ось начебто майже все сказано. Але ще не все, Софіє.
ЩЕ НЕ ВСЕ.

Платон вважав, що душа існувала ще до того, як поселилася в тілі. Колись вона перебувала у світі ідей. (Вона лежала на верхній полиці разом з формами для випікання пряників.) Збудившись у людському тілі, вона забуває досконалі ідеї. І ось починається дивовижний процес. В міру того, як людина пізнає форми природи, в душі зринають туманні спогади про знане уже колись. Людина бачить коня, але це не досконалий кінь (медяниковий кінь!). Тоді у душі пробуджуються слабкі спогади про досконалого коня, якого вона уже бачила в світі ідей.

Так пробуджується туга душі за власною домівкою. Платон називає цю тугу *еросом*, що означає — любов. Душа, отже, відчуває «любовну тугу» за своїм пристанівком, прагне по-

вернутися до власного начала. З цієї миті тіло і відчуття сприймаються як щось недосконале і несуттєве. На крилах любові душа рветься «додому», в світ ідей. Вона бажає звільнитися від тілесних пут. Одразу ж зауважу, що Платон описав ідеальний плин життя. Бо не кожна людина згодиться добровільно відпустити свою душу назад до світу ідей. Більшість цупко чіпляється за «відображення» ідей у матеріальному світі. Люди бачать коня і ще одного коня. Але не бачать, що це лише погана копія. (Вони вриваються до кухні, накидаються на медяники, не питаючи навіть, звідки вони взялися.) Платон описує *філософський шлях* пізнання. Його філософія читається як опис філософської діяльності.

Побачивши тінь, Софіє, ти зразу ж подумаєш про того, кому вона належить. Ось тінь тварини, можливо, коня, але ти не впевнена в цьому. Ти обертаєшся і бачиш справжнього коня, який незрівнянно гарніший, з чіткішими обрисами, ніж невиразна кінська тінь. ПЛАТОН ВВАЖАВ, ЩО ВСІ ФЕНОМЕНИ ПРИРОДИ Є ЛИШЕ ТІНЯМИ ВІЧНИХ ФОРМ АБО ІДЕЙ. Проте більшість людей задоволена своїм життям серед тіней. Вони не задумуються над тим, що хтось же повинен кидати тінь. Нічого іншого вони не знають, для них тіні не є тіннями. Тому і забувають про безсмертність власної душі.

Шлях нагору з печерної пітьми

Платон ілюструє свою точку зору так званим печерним «порівнянням». Спробую переповісти це своїми словами.

Уяви собі людей, які живуть у підземній печері. Вони сидять спинами до отвору, зв'язані по руках і ногах, і можуть бачити лише печерну стіну перед собою. За ними — високий мур, а за цим муром рухаються людиноподібні постаті, тримаючи над верхнім краєм муру розмаїті фігури. Позаду горить вогнище, і від фігур падають тремтливі тіні на стіну печери. Мешканці печери можуть бачити тільки цей «театр

тіней». Люди не змінюють пози від народження і тому переконані, що нічого, окрім цих тіней, не існує.

А тепер уяви, ніби один з печерних мешканців визволився від пут. Його зацікавило, звідки беруться відблиски на стіні. Врешті-решт чоловік зробив зусилля і розв'язав мотузку. Що ж трапилося, коли він озирнувся назад, як гадаєш? Спершу його, звичайно, засліпило яскраве світло і пригломшили чіткі обриси фігур, бо ж дотепер він бачив тільки їхні тіні. Та коли йому вдалося перебратися через мур, проповзти повз ватру і видряпатися до отвору, його ще більше засліпило світло дня. А протерши очі, вражений довколишньою красою печерний мешканець завмер. Вперше перед його очима постали чіткі контури та яскраві барви. Людина вперше побачила справжні тварини і квіти, бо фігури в печері були тільки їхніми мізерними копіями. Але й тут людині не давало спокою питання: звідки усе це взялося? Та ось чоловік побачив на небі сонце і зрозумів, що якраз воно дає життя тваринам та квітам у природі, так само, як відблиск вогнища оживляв тіні на печерній стіні.

Ось зараз кинутися б щасливому печерникові в обійми природи і втішитися віднайденою свободою! Але він згадує про своє плем'я в печері і повертається назад. Спустившись у печеру, він намагається переконати її мешканців, що тіні на стіні — тільки миготливе відображення *справжніх* речей. Проте ніхто йому не вірить. Вони тицяють пальцями на стіну і твердять, що нічого, крім отих миготливих силуетів, не існує. Врешті-решт сміливця вбивають.

Печерна історія, яку розповів Платон, показує філософський шлях від туманних уявлень до справжніх ідей, що лежать в основі усіх явищ природи. Він мав тут, певно, на увазі і Сократа, якого «печерні мешканці» вбили за те, що він втрутився у їхні звичні уявлення і намагався показати шлях до істинного пізнання. Так «печерна історія» стала ілюстрацією мужності філософа та відповідальності вчителя.

Суть Платонового вчення полягала в тому, що співвідношення печерної пітьми та природи поза межами печери відпо-

відає співвідношенню форм природи та світу ідей. Він не вважав, що природа похмура і сумна, вона така тільки *порівняно* з ясністю ідей. Фотографія гарної дівчини зовсім не похмура і не сумна, навіть навпаки. Але це — лише відбиток.

Філософська держава

Платонове порівняння з печерою знаходимо у діалозі «Держава». Платон зображує ідеальну державу, тобто уявну, зразкову чи як її ще називають, утопічну державу. Платон був переконаний, що державою повинні керувати філософи. Розтлумачуючи свою думку, він бере за зразок будову людського тіла, яке, вважав Платон, поділене на три частини: *голова, груди і лоно*. Кожній з цих частин відповідає певна духовна сфера: голові належить *розум*, грудям — *воля*, а лону — *хоть або жага*. Кожній з цих духовних сфер відповідає певний ідеал або «гідність». Розум прагне *мудрості*, воля шукає вияву в *мужності*, а жагу треба упокорювати, прагнучи до помірності. Щойно, як усі три частини функціонуватимуть разом як ціле, ми одержимо *гармонійну* або «правильну» людину. Ми повинні насамперед стримувати свої бажання, розвивати мужність. А тоді розум набере́ться мудрості.

Аналогічно до будови людини Платон уявляв собі устрій держави з таким троїстим поділом. Як тіло має голову, груди і лоно, так і держава має *можновладців, стражів та годувальників*. Здоровій та гармонійній людині властиві врівноваженість та поміркованість, так само для *справедливої держави* характерно, що кожен громадянин знає своє місце в суспільстві.

Філософія держави Платона, як і вся його філософія, ґрунтується на *раціоналізмі*. Вирішальним у створенні доброї держави та в умінні нею керувати повинен бути *розум*. Як голова керує тілом, так філософи повинні керувати суспільством.

Спробуємо зобразити просту схему взаємозв'язків трьох частин людського тіла та держави:

Тіло	душа	гідність	держава
голова	розум	мудрість	можновладці
груди	воля	мужність	стражі порядку
лоно	жага	помірність	годувальники

Ідеальна держава, за Платоном, нагадує древньоіндійську систему каст, де кожен виконував свою окрему функцію на користь спільноти. За часів Платона — і навіть ще давніше — індійська система каст мала такий самий троїстий поділ: правителі (жреці), войовники та здобувачі їжі.

Сьогодні ми назвали б, напевно, Платонову державу тоталітарною. Але варто зауважити, що жінки у цій державі на рівні з чоловіками могли відігравати роль можновладців, бо можновладці здатні керувати великим полісом саме завдяки силі свого *розуму*. Платон був переконаний, що жінки, котрі одержали однакову з чоловіками освіту, звільнені від хатніх обов'язків та обов'язків доглядати за дітьми, володіють силою розуму не гіршою від чоловіків. Крім того, він вважав, що потрібно позбавити державних правителів та стражів порядку права на сім'ю та приватну власність. Виховання дітей — це занадто важлива справа, щоб довірити її окремій особі, тому цим повинна займатися тільки держава. Платон був першим філософом, який виступав за впровадження дитячих садків та цілоденних шкіл.

Переживши ще одне розчарування в політиці, Платон написав діалог «Закони». У ньому він зобразив зразкову, т. зв. «правову державу», в якій уже дозволені і сімейні зв'язки, і приватна власність, зате обмежується свобода жінки. І все ж Платон стверджував, що держава, яка не виховує і не навчає жінок, подібна на людину, в якій натренована лише права рука.

Як бачимо, Платон мав прогресивні погляди щодо жінок, особливо, якщо взяти до уваги епоху, в якій він жив. Переда-

ти філософське вчення Сократа Платон удостоїв саме жінку — *Діотиму* (це записано в діалозі «Бенкет»).

Ось таким був Платон, Софіє. Понад дві тисячі років людство дискутувало й критикувало його подиву гідне ідеалістичне вчення. Першим критиком Платона був його учень з Академії — *Аристотель* — третій з великих афінських філософів. Поки що на цьому зупинимось.

Доки Софія сиділа на пеньку і читала про Платона, сонце піднялося над порослими лісом пагорбами на сході. Сонячний диск перевалив через горизонт саме в ту мить, коли дівчинка читала про Сократа, який вибрався з печери і стояв біля її входу, осліплений яскравим світлом дня.

Софії здавалося, наче вона сама вибралася з підземного гроту. Начитавшись про Платона, вона зовсім іншими очима поглянула на довкілля. Досі була мовби дальтоніком і не розрізняла кольорів. Дівчинка бачила тіні, але не бачила за ними виразних ідей.

Софія не була цілком впевнена, чи у всьому Платон мав рацію, говорячи про різні зразки-форми, але думка, що усе живе є лише недосконалою копією вічних форм у світі ідей, видалася їй чудовою. Хіба ж не правда, що квіти і дерева, люди і тварини «недосконалі»?

Усе довкола виглядало таким чудовим і сповненим життя, що Софія аж потерла руками очі. Та ніщо з цього не вічне. І все ж — навіть через сотні років на землі цвістимуть такі самі квіти і ходитимуть такі ж звірі. Навіть якщо кожна квітка і кожна тварина будуть стерті з пам'яті і забуті, знайдеться «щось», що «згадає», як вони виглядали.

Софія замилувалася шедевром природи. На сосні стрибила білочка, вона кілька разів майнула довколо стовбура і зникла серед гілля.

«Я тебе вже бачила», — подумала Софія. Вона, звичайно, розуміла, що не могла бачити саме цю білочку, але бачила

цю ж саму «форму». Так, Платон міг мати рацію: вона колись бачила «вічну білочку» в світі ідей ще до того, як душа оселилася в її тілі.

Чи правда, що Софія жила вже раніше? Чи існувала її душа до того, як знайшла тіло, в яке могла переселитися? Важко собі уявити, що вона носить у собі коштовність, над якою не владний час, — душу, що житиме навіть тоді, коли її тіло постаріє і помре!

ХАТИНКА МАЙОРА

...дівчинка у дзеркалі підморгнула обома очками...

Годинник показував щойно чверть по сьомій. Повертати-ся додому зарано. Мама спатиме ще зо дві години, вона завжди пізно вставала у неділю.

А що як пройтися лісом і побачити Альберто Кнокса? І чого це пес так люто гарчав на неї? Софія підвелася з пенька і пішла стежкою, якою побіг Гермес. У руці вона тримала жовтий конверт з лекціями про Платона. Кілька разів стежка розгалужувалася, але дівчинка притримувалася ширшої.

Навколо, на деревах і в повітрі, в кущах та чагарнику щебетали птахи, зайняті ранковими клопотами. Вони не відали різниці між буднями та святами. Хто ж навчив птахів літати? Може, в кожному з них закладено маленький комп'ютер зі своєю програмою, яка визначає їхні вчинки?

Невдовзі стежка зіп'ялася на невеличкий округлий пагорб і знову збігла вниз поміж струнками соснами. Ліс тут стояв такий густий, що Софія бачила лише на кілька метрів перед собою. Несподівано між деревами щось зблиснуло, наче водяне плесо. Стежка звернула в інший бік, проте дівчинка не пішла нею, а рушила між деревами. Не знати чому, але ноги самі несли її туди.

Озерце було не більше за футбольне поле. На протилежному боці, на невеличкій галявині, в оточенні білих берізок стояла помальована в червоний колір хатинка. З комина здіймався легенький димок.

Софія підійшла до самої води. Берег був дуже болотистий. Неподалік дівчина побачила човен, наполовину витягнутий на траву. В човні лежали весла.

Дівчинка озирнулася. Обійти озеро і добратися до червоної хатинки, не замочивши черевиків, було неможливо. Вона рішуче підійшла до човна і зіштовхнула його у воду, потім залізла досередини, вставила весла в уключини й виплила на плесо. Незабаром човен пристав до протилежного берега. Софія зістрибнула на сушу і спробувала витягнути за собою й човна. Берег був тут стрімкіший, ніж той, з якого вона прибула.

Лише раз Софія оглянулася назад і пішла до хатини. Вона не впізнавала себе: звідки взялася ця сміливість? Їй здавалося, ніби щось провадить її.

Софія підійшла до дверей і постукала. Постояла хвилю в очікуванні, але ніхто не відгукнувся. Вона обережно взялася за клямку, і двері легко відчинилися.

— Агов! — гукнула вона. — Є хтось вдома?

Софія зайшла до кімнати. Причинити за собою двері не наважувалася.

Було очевидно, що тут хтось живе. В старій печі потріскували дрова. Отож люди покинули оселю зовсім недавно.

На великому обідньому столі стояла друкарська машинка, лежало кілька книжок, ручок та стосик паперу. Перед вікном, зверненим до озера, стояв секретер та два стільці. Меблів було небагато, зате одна стіна повністю була заставлена полицями з книгами. Над білим комодом висіло велике кругле дзеркало в масивній мідній рамі. Мало воно надзвичайно давній вигляд.

На іншій стіні висіло дві картини. Одна з них була написана олійними фарбами і зображувала білий будиночок неподалік від невеликої бухти з червоною шопою для човнів на березі. Від будиночка до шопи збігав кам'янистий сад з яблунями та густими кущами. Сад оточували густим віночком берізки. Називалася картина «Б'єркелі», тобто «Березовий затишок».

Поряд висів старовинний портрет чоловіка, який сидів у фотелі з книжкою на колінах. На задньому плані було видно затоку і дерева серед каміння. Картина належала пензлю художника Сміберта, отже, мала не одну сотню років.

Софія й далі розглядалася по хатинці. Двері з кімнати вели до кухоньки. Тут зовсім недавно мили посуд. Тарілки та горнятка стояли складені на лляному рушникові, на деяких тарілках ще навіть залишилися рештки мильної піни. На підлозі стояла металева миска з рештками їжі. Отож тут жила і якась тварина, пес або кіт.

Софія повернулася до кімнати. Інші двері провадили до маленької спальні. Перед ліжком валялися два склужбчені килимки. Софія запримітила кілька рудих шерстинок на них. Це ще раз підтверджувало здогад: тут, напевно, живуть Альберто Кнокс і Гермес.

Повернувшись до вітальні, дівчинка зупинилася перед дзеркалом над комодом. Поверхня дзеркала була матовою і брижилася, тому зображення виходило нечітким. Софія почала сама до себе корчити гримаси, як це вона часто робила вдома. Та раптом трапилося щось неймовірне і тривало лишень якусь долю секунди. Софія чітко побачила, як дівчинка в дзеркалі підморгнула обома очима. Злякано відсахнулася. Якщо вона сама кліпнула очима, то як могла помітити це в дзеркалі? Більше того: дівчинка у дзеркалі, здавалося, підморгнула саме Софії, наче хотіла сказати: «Я бачу тебе, Софіє, я тут, з другого боку дзеркала».

Серце мало не вистригнуло Софії з грудей. У ту ж мить здалеку долинув собачий гавкіт. Напевно, Гермес! Треба негайно вибиратися звідси.

Несподівано Софія помітила на комоді під дзеркалом зелений записник. Вона взяла його до рук і обережно розгорнула. Там було закладено стокронову та п'ятидесятикронову банкноти і... учнівське посвідчення. З фотографії на посвідченні на неї дивилася дівчинка з білявим волоссям, нижче було написано «Гільда Меллер Кнаг» і «Молодіжна школа в Ліллесанні».

Софія похолола. До неї знову долинув гавкіт. Годі було зволікати.

Проходячи повз стіл, дівчинка побачила поміж книжками та паперами білий конверт з написом «Софії». Не обдумавши як слід, що робить, вона схопила листа, запхала його де конверта з лекціями про Платона, вискочила з хати і причинила за собою двері.

Собачий гавкіт наближався. Але ж біда — човен зник. За мить Софія побачила його серед озерця, а поряд гойдалось на воді одне весло. А все через те, що Софія не зуміла витягнути човен на сушу. Знову почувся гавкіт та хрускіт галуззя в ліску з іншого боку озерця.

Часу на роздуми більше не залишалось. Не випускаючи з рук великого жовтого конверта, вона плигнула в хаші за хатиною. Невдовзі перед нею з'явилося болото, вона зробила кілька кроків і загрузла в багні. Але ж треба бігти, щоб якнайшвидше добратися додому.

Додому!

За якийсь час дівчинці вдалося вибратися на стежку. Може, це та сама стежка, якою вона прийшла? Софія спинилася викрутила сукенку. Вода патьоками стікала на землю, і дівчинка заплакала.

Чому вона така дурненька? Найгірше вийшло з човном. Перед її очима весь час стояла картина, як човен гойдається посеред озера, а поряд плаває весло. Як соромно!..

Учитель, певно, цієї миті вже вийшов на берег. Йому потрібен човен, щоб добратися додому. Софія почувала себе злочинцем. Але ж вона зробила це не навмисне.

Лист! Вчинок, що не має виправдання. І навіщо вона взяла того листа? На конверті стояло її ім'я, отже, лист частково належить їй. Та все ж Софія почувалася злодієм. Лист був доказом, що саме вона побувала в хатині.

Софія витягнула з конверта маленький аркуш із запитаннями:

Софія похолола. До неї знову долинув гавкіт. Годі було зволікати.

Проходячи повз стіл, дівчинка побачила поміж книжками та паперами білий конверт з написом «Софії». Не обдумавши як слід, що робить, вона схопила листа, запхала його де конверта з лекціями про Платона, вискочила з хати і причинила за собою двері.

Собачий гавкіт наближався. Але ж біда — човен зник. За мить Софія побачила його серед озерця, а поряд гойдалось на воді одне весло. А все через те, що Софія не зуміла ви тягнути човен на сушу. Знову почувся гавкіт та хрускіт галуззя в ліску з іншого боку озерця.

Часу на роздуми більше не залишалось. Не випускаючи з рук великого жовтого конверта, вона плигнула в хащі за хатиною. Невдовзі перед нею з'явилося болото, вона зробила кілька кроків і загрузла в багні. Але ж треба бігти, щоб якнайшвидше добратися додому.

Додому!

За якийсь час дівчинці вдалося вибратися на стежку. Може, це та сама стежка, якою вона прийшла? Софія спинилася викрутила сукенку. Вода патьоками стікала на землю, і дівчинка заплакала.

Чому вона така дурненька? Найгірше вийшло з човном. Перед її очима весь час стояла картина, як човен гойдається посеред озера, а поряд плаває весло. Як соромно!..

Учитель, певно, цієї миті вже вийшов на берег. Йому потрібен човен, щоб добратися додому. Софія почувала себе злочинцем. Але ж вона зробила це не навмисне.

Лист! Вчинок, що не має виправдання. І навіть вона взяла того листа? На конверті стояло її ім'я, отже, лист частково належить їй. Та все ж Софія почувалася злодієм. Лист був доказом, що саме вона побувала в хатині.

Софія витягнула з конверта маленький аркуш із запитаннями:

*Що з'явилося спершу — курка чи ідея «курка»?
Чи має людина ідеї, які їй дано від народження?
Чим відрізняються між собою рослина, людина і тварина?
Чому падає дощ?
Що потрібно, аби люди жили щасливо?*

Софія не здатна була зараз обмірковувати будь-які питання, проте здогадалася, що стосуються вони, напевно, наступного філософа. Може, Аристотеля?

Коли після довгого бігу лісом Софія нарешті досягла живоплоту свого саду, їй здалося, що вона, врятувавшись від корабельної катастрофи, нарешті потрапила на сушу. Незвично було бачити живопліт з боку лісу. І тільки, опинившись у Сховку, вона глипнула на годинник. Він показував пів на одинадцять. Конверт Софія поклала до решти конвертів у шабатурку з-під печива, а папірець з новими запитаннями запхала під гумку колготок.

Вдома застала маму біля телефону. Вгледівши на порозі доньку, мама одразу ж поклала слухавку.

— Де ти була, Софіє?

— Я... гуляла... по лісі, — запинаючись промовила дівчинка.

— Це помітно.

Софія нічого не відповіла, тільки дивилася, як із сукні скрапує вода.

— Я збиралася зателефонувати до Юрунн...

— До Юрунн?

Мама принесла сухий одяг. Софія ледве встигла перехопити папірець із запитаннями учителя філософії. Потім обидві сиділи в кухні, мама варила шоколад.

— Ти була з ним? — спитала мама несподівано.

— З ним?

Софії не йшла з голови думка про філософа.

— Так, з *ним*. З цим твоїм «кроликом». Софія похитала головою.

— Чим ви займаєтеся вдвох, Софіє? Чому ти прийшла геть мокра?

Софія сиділа, зосереджено втупившись у стільницю, ледь стримуючи в собі сміх. Бідолашна мама, так ось, що її непокоїть!

Вона знову похитала головою, а потік маминих запитань не вщухав.

— Я хочу знати всю правду. Ти виходила вночі? Чому ти спала одягнена? Ти знову прокралася надвір, як тільки я лягла? Тобі тільки чотирнадцять років, Софіє, тому я повинна знати, з ким ти буваєш.

Софія розплакалася і почала розповідати. Вона усе ще була злякана, а злякана людина здебільшого говорить правду.

Дівчинка розказала, як вона прокинулася вдосвіта і пішла прогулятися лісом. Вона розповіла про хатину і човен, про незвичайне дзеркало. Але їй вистачило глузду змовчати про таємний епістолярний курс філософії. Ні словом не обмовилася Софія і про зелений записник. Важко пояснити, чому, але Гільду їй хотілося зберегти тільки для себе.

Мама пригорнула доню. Тепер вона їй повірила, Софія це відчула.

— В мене немає коханого, — хлипнула вона. — Я просто так сказала про нього, бо ти хвилювалася через того білого кролика.

— Отже, ти дійшла аж до хатини Майора, — промовила мама задумливо.

— До хатини Майора? — Софія широко розплющила очі.

— Маленьку хатинку, на яку ти натрапила, називають Майоровою. Колись, багато-багато років тому, там жив старий майор. Він був трохи дивакуватий. З того часу хатина стоїть порожня. Але годі про це.

— Тобі так тільки здається. Там зараз живе один філософ.

— О Господи, Софіє, облиш уже свої фантазії.

Софія сиділа в себе в кімнаті й розмірковувала про пригоду, що з нею трапилася. В голові гуділо, наче в галасливо-

му цирку, повному важких слонів, потішних клоунів, безстрашних повітряних акробатів та дресированих мавп. Картина пережитого поверталася знову і знову: маленький човен і весло гойдаються на хвилях озера у дрімучому лісі, а комусь без того човна не потрапити додому...

Софія була певна, що учитель філософії не заподіє їй зла, а здогадавшись, хто відвідав його хатину, усе пробачить. Але вона порушила домовленість. Отака її дяка за те, що стороння людина зайнялася її філософською освітою. Як тепер виправити свою помилку?

Софія знайшла рожевий папір для листів і почала писати:

Любий філософе! Це я побувала у хатинці у неділю вранці. Мені так хотілося зустрітися з Вами, щоб детальніше обговорити деякі філософські проблеми. Я стала Платоновим фаном, та все ж не переконана, чи він мав рацію в тому, що ідеї або зразки існують в іншій реальності. Вони, напевно, існують у нашій душі, але це, на мою думку, зовсім інша річ. На жаль, мушу визнати, я не маю достатньої впевненості щодо безсмертя людської душі. Я, наприклад, нічого не пам'ятаю зі свого попереднього життя. Якби Вам вдалося переконати мене, що душа моєї покійної бабусі перебуває в світі ідей, я була б Вам дуже вдячна.

Власне кажучи, я почала писати цього листа, якого вкладаю в рожевий конверт разом із шматочком цукру зовсім не через філософію. Хочу попросити вибачення за непослух. Я намагалася витягнути човна на берег, але мені забракло сили. Напевно, велика хвиля винесла човен на середину озера.

Сподіваюся, Вам вдалося добратися додому, не намочивши ніг. Бо я, якщо б це могло Вас втішити, промочла де нитки і, мабуть, застуджуся. Але це вже моя провина. В хатині я нічого не рухала, однак не могла встояти перед спокусою і прихопила зі собою листа з моім іменем на конверті. В мене не було наміру щось украсти, просто, поба-

чивши на конверті своє ім'я, я вирішила, що лист належить мені. Щиро прошу вибачення і обіцяю більше Вас не розчаровувати.

PS. Я одразу візьмуся до запитань, написаних у листі.

PPS. Дзеркало над білим комодом звичайне чи чарівне? Питаю так, бо не звикла, щоб моє відображення моргало мені обома очима.

З повагою Ваша щиро зацікавлена учениця Софія.

Софія перечитала листа двічі, перш ніж вкласти до конверта. Лист вийшов, принаймні, не такий пишномовний, як попередній. Тепер треба спуститися до кухні за грудочкою цукру, але Софія вирішила ще передивитися денні вправи на розвиток мислення.

«Що з'явилося спершу — курка чи ідея «курка»?» Завдання за трудністю не поступалося прастарій загадці про курку і яйце. Без яйця не буде курки, але звідки візьметься яйце, якщо його не знесе курка? Невже й справді так складно вирішити, що було першим? Софія розуміла хід думок Платона. Він вважав, що ідея — «курка» — існувала в світі ідей задовго до того, як сама курка з'явилася у матеріальному світі. За Платоном, душа *побачила* ідею курки, ще не вселившись у тіло. Але саме цей момент викликав у Софії сумнів щодо Платонового вчення. Людина, котра ніколи не бачила живої курки чи її зображення, не може мати жодного образу курки.

Софія перейшла до наступного запитання.

«Чи бувають в людини вроджені ідеї?» Дуже сумнівно, подумала дівчинка, аби новонароджена дитина була обдарована ідеями. Проте цілковитої певності у цьому також немає. Немовля хоч і не говорить, але це не означає, що воно не має жодних ідей. Необхідно спершу побачити речі, щоб мати про них які-небудь знання.

«Чим відрізняються між собою рослина, тварина і людина?» Тут уже в Софії не виникало жодних сумнівів, бо відмінності дуже виразні. Яке духовне життя може бути у рослини? Хто коли-небудь чував, щоб голубі дзвоники страждали від нерозділеного кохання? Рослина росте, вбирає із землі поживні речовини, продукує насіння і розмножується. Ось майже все й сказано про рослину. Софії спало на думку, що все це також стосується тварин і людей. Але тварини мають ще й інші властивості. Вони можуть, наприклад, рухатися. (Коли це троянда брала участь у перегонах?) Важче було провести межу між людиною та твариною. Людина мислить, але, може, й тварини вміють думати? Софія не мала сумніву, що кіт Шерхан думає, принаймні, його поведінка видавалася цілком осмисленою. Та чи зміг би кіт розмірковувати над філософськими питаннями? Або обґрунтувати різницю між рослинами, тваринами та людьми? Ніколи! Кіт буває задоволеним або сумним, та хтозна чи його цікавлять питання про існування Бога або безсмертної душі... Це питання перекликалося в дечому із запитанням про дитину та вроджені ідеї. Про такі проблеми однакову неможливо розмовляти з котом і з новонародженим немовлям.

«Чому падає дощ?» Софія стонула плечима. Дощ падає, бо випаровуються моря, а потім хмари конденсуються знову, перетворюючись на дощ. Про це вона вчила ще в третьому класі. Можна ще, звичайно, сказати: дощ падає для того, щоб жили рослини, тварини і люди. Та хіба це правильно? Хіба може грозова хмара мати якусь мету?

А от в останньому завданні передбачається мета. «Що потрібно людині, аби жити щасливо?» Учитель філософії уже писав про це й раніше в своєму курсі філософії. Усім людям необхідні їжа, тепло, любов і турботи. Це, принаймні, перша умова для щасливого життя. Потім він наголошував, що всі люди також відчувають потребу у відповіді на певні філософські запитання. Крім того, дуже суттєвою передумовою

є, напевне, вибір фаху. Якщо, наприклад, хтось ненавидить вуличний рух, то не буде надто щасливим водієм таксі. А якщо комусь обридли домашні завдання, то хтозна чи така людина буде щаслива на посаді вчителя. Софія любила тварин і легко уявляла себе ветеринаром. На її думку, не конче вигравати мільйон у лото, щоб щасливо жити. Швидше навпаки.

Софія сиділа в своїй кімнаті, доки мама покликала обідати. Мама приготувала антрекот і смажену картоплю. Розкіш! Навіть запалила свічки. На десерт мав бути морошковий крем.*

Вони розмовляли про різні справи. Мама запитувала, як Софія святкуватиме своє п'ятнадцятиріччя. До дня народження зоставалося лише кілька тижнів.

Софія знизил плечима.

— Запросиш когось? Тобі ж, напевно, хочеться влаштувати свято.

— Може, й хочеться...

— Ми могли б запросити Марту, Анне Марі... і Гере. Юрунн само собою. Можливо ще Юргена... Але тобі самій вирішувати. Знаєш, я досі пам'ятаю своє п'ятнадцятиріччя. Здається, це було зовсім недавно. Тоді я почувала себе дорослою, Софіє. Дивно, правда ж? Мені видається, що я відтоді зовсім не змінилася.

— Так воно і є. Ніщо не змінюється. Просто твій розвиток пішов уперед, ти стала старшою...

— Гм... Сказано по-дорослому. Тільки от час минув неймовірно швидко.

---

* Морошка — ягода сизоголубого кольору, схожа зовні на малину або ожину, поширена на півночі, росте у лісотундрі та тундрі (Прим. перекл.).

АРИСТОТЕЛЬ

...строгий упорядник, який хотів навести
лад у людських поняттях...

Після обіду мама спала, а Софія подалася до Сховку. Вона вклала в рожевий конверт грудочку цукру і зверху написала «Альбертові».

Нових листів не було, але вже за мить вона почула наближення пса.

— Гермесе! — гукнула Софія. Гермес продерся крізь хащі до Сховку з великим жовтим конвертом у зубах. — Молодець!

Софія обняла собаку, який хекав і сапав, наче оббіг півсвіту. Дівчинка витягнула рожевий конверт з цукром і вклала йому до пащі. Пес повзком вибрався зі Сховку і помчав до лісу.

Софія трохи хвилювалася, розкриваючи конверт. Ану ж там написано щось про хатинку і човен?

Всередині були, як завжди, друковані аркуші, скріплені докупи, та маленька записка.

*Люба панночко детективе! Або панночко крадійко, щоб
бути точнішим. Уже сповіщено в поліцію...*

*Ні-ні, не такий я уже й сердитий. Якщо в пошуках відповіді
на філософські запитання тобою керує така ж цікавість,
то в тебе багатообіцяючі перспективи. Шкода тільки, що
мені доведеться перебратися в інше місце. Та врешті, це
моя вина. Мені слід було знати, що ти в своїх пошуках
итимеш до самого кінця.*

Вітаю. Альберто.

Софія полегшено зітхнула — учитель не сердиться. Але навіщо перебиратися в інше місце? Вона прихопила аркуші з лекціями і побігла до хати. Краще бути вдома, коли прокинеться мама. Софія зручно вмостилася на ліжку і взялася за Аристотеля.

Філософ і вчений

Люба Софіє! Тебе, напевно, вразила теорія ідей Платона. І не тебе першу. Не знаю, чи все ти беззастережно сприйняла, чи, може, маєш якісь критичні зауваження. Якщо погодилася не з усім, то не біда. Свою незгоду з Платоном висловлював навіть *Аристотель* (384 — 322 р. до Р. Х.), який був учнем Академії Платона цілих двадцять років.

Аристотель не був афінянином. Він походив з Македонії і прибув до Академії, коли Платонові сповнився 61 рік. Батько Аристотеля був відомим лікарем, а отже, вченим-природознавцем. Уже саме походження Аристотеля допоможе нам догадатися про його філософський світогляд. Найбільше його цікавила жива природа. Він не тільки був останнім великим грецьким філософом, але й першим європейським біологом.

Може, це звучатиме надто гостро, але Платон був настільки зайнятий вічними формами або «ідеями», що зовсім не звертав уваги на зміни в природі. Аристотеля ж цікавили ці зміни чи, як ми нині їх називаємо, природні процеси.

Висловлюючись ще різкіше, можемо стверджувати, що Платон відвернувся від світу, даного нам у відчуттях, і на все довкола дивився крізь пальці. (Він рвався з печери, прагнув допасти до вічного світу ідей.) Аристотель вчинив навпаки: він став навколішки, вивчав риб і жаб, анемони і маки.

Як бачиш, Платон послуговувався тільки розумом, а Аристотель ще й відчуттями. Навіть способами викладу свого вчення вони різняться між собою. Платон був поетом і міфотворцем. Праці Аристотеля відзначалися енциклопедичною сухістю і ґрунтовністю.

Майже за усією його творчістю стоять безпосередні природничі дослідження.

У писемних пам'ятках давнини згадувалося понад 170 праць Аристотеля, з них уціліло тільки 47. Йдеться не про книги. Праці Аристотеля були здебільшого нотатками до лекцій. Філософію в ті часи викладали переважно усно.

Значення Аристотеля для європейської культури полягає в тому, що він створив фахову термінологію, якою ще й нині послуговуються в різних галузях знань. Він був великим систематиком, котрий заклав і упорядкував науки.

Аристотель писав про всі науки, ми ж зупинимося на найважливіших. Я багато розповідав тобі про Платона, тому спершу послухай, як Аристотель сприйняв Платонову теорію ідей. А потім розглянемо, як він сформулював власну натурфілософію. Саме Аристотель підсумував усе, що сказали натурфілософи до нього. Ми побачимо, як він систематизував наші поняття і започаткував логіку. На завершення я розповім тобі дещо про погляди Аристотеля на людину і суспільство.

Якщо тебе влаштовують такі умови, то закочуй рукави і берімося до роботи.

Вроджених ідей не буває

Як і всі його попередники, Платон шукав вічне і незмінне начало у всіх перетвореннях. Начало він приписав досконалим ідеям, які вивисувалися над матеріальним світом. До того ж Платон вважав ідеї реальнішими, ніж явища природи. Спершу з'явилася сама ідея «кінь», а тоді примчалися галопом коні зі світу відчуттів, наче тіні на стіні печери. Ідея «курка» була, отже, ще до появи самої курки і яйця.

На думку Аристотеля, Платон перевернув усе з ніг на голову. Він погоджувався зі своїм учителем, що окремо взятий кінь «тече», і що коні не живуть вічно. Він поділяв також його думку, що «форма» коня є вічною і незмінною. Але ідея «кінь» є лише поняттям, яке створили ми, люди, після того,

як побачили вже певну кількість коней. Ідея чи форма «кінь» не існує сама собою. Форма «кінь», за Аристотелем, є властивістю коня або, як ми нині говоримо, — *видом*.

Під формою коня Аристотель має на увазі спільні для усіх коней ознаки. Тут уже не годиться порівняння з медяниковими формами, бо форми існують незалежно від конкретних медяників. Аристотель не вірив у існування однакових форм, які лежать собі, так би мовити, на окремій полиці поза природою. Для Аристотеля форми речей є особливими властивостями конкретних речей.

Отже, Аристотель не погоджується з Платоном, що ідея «курка» виникла раніше за саму курку. Те, що Аристотель називає «формою» курки, властиве кожній конкретній курці, як, наприклад, її здатність нести яйця. Курка і «форма» невід'ємні одне від одного, як душа і тіло.

Вже майже все сказано про критику Аристотелем Платонового вчення про ідеї. Але зауваж, що йдеться про драматичний поворот у розвитку мислення. Для Платона найвищим ступенем реальності є наша здатність *думати* завдяки розумові. Для Аристотеля не менш очевидно, що найвищим ступенем дійсності є те, що ми *осягаємо відчуттями*. Платон твердив, ніби все, що ми бачимо навколо себе в природі, є лише відображенням того, що існує у світі ідей, а отже, і в людській душі. Аристотель же наполягав на протилежному: людська душа лише відображає природу, а отже, природа є дійсним світом. За словами Аристотеля, Платон зав'яз у міфологічному світосприйнятті, де уявлення переплелися з дійсністю.

Аристотель стверджував: ніщо не може існувати у свідомості, чого б раніше ми не перевірили за допомогою відчуттів. На противагу йому, Платон запевняв: усе, що існує в природі, спершу було у світі ідей. Отже, Аристотель вважав, що Платон «подвоював кількість речей»: пояснював існування конкретного коня, вказуючи на ідею «кінь». Але що це за пояснення, Софіє? Звідки взялася ідея «кінь»? А може, існує ще й третій кінь, ідея якого «кінь» є тільки відображенням?

Аристотель вважав, що всі думки та ідеї всередині нас прийшли в нашу свідомість через сприйняття довкілля з допомогою зору та слуху. Проте ми наділені від народження ще й розумом. У нас від народження закладена здатність упорядковувати свої чуттєві враження за групами та класами. Так виникли поняття «камінь», «рослина», «тварина», «людина». Так само з'явилися поняття «кінь», «рак» і «канарок».

Аристотель не заперечував наявності вродженого розуму в людини. Навпаки, за словами філософа, саме розум є найпершою ознакою людини. Але до моменту сприйняття світу органами відчуття розум наш цілком «порожній». Отже, людина не має вроджених «ідей».

Форми — властивості речей

З'ясувавши своє ставлення до Платонової теорії ідей, Аристотель стверджував, що дійсність складається з розмаїтих окремих предметів, котрі становлять єдність *форми* та *матерії*. «Матерія» є матеріалом, з якого створені предмети, а форми — його конкретна властивість.

Перед тобою лопотить крилами курка, Софіє. «Формою» курки є те, що вона лопотить крилами, кудкудаче і несе яйця. «Форма» курки — це особливі властивості курки як виду, тобто те, що курка *робить*. Коли курка адихає і перестає кудкудакати, — припиняє своє існування і «форма» курки. Залишається, хоч як не сумно, Софіє, тільки матеріал, але це вже не курка.

Як я вже говорив, Аристотеля цікавили зміни, які відбувалися в природі. В матерії завжди закладена можливість осягнути певні конкретні форми. Можемо сказати, що матерія прагне зреалізувати закладену в ній можливість. За Аристотелем, кожна зміна в природі є перетворенням *можливості* в *дійсність*.

Зараз, Софіє, я тобі поясню. Послухай одну потішну історію. Був собі якимось скульптор, і стояв він, похилившись над великою гранітною брилою. Щодень длубав і товк він без-

формний камінь. Якось навідався до нього маленький хлопчик. «Чого ти шукаєш?» — спитав він. «Почекай лишень — і побачиш», — відповів скульптор. За кілька днів хлопчик знову прийшов і побачив вирізьбленого з граніту чудового коня. Хлопчик рота не міг стулити від здивування. Він обернувся до скульптора і спитав: «Звідки ти знав, що кінь є там усередині?»

Справді, звідки він міг знати? Скульптор «побачив» форму коня в гранітній брилі, бо саме той шматок каменя мав закладену можливість надати йому форму коня. Аристотель вважав, що в усіх предметах природи закладена можливість реалізації певної форми.

Але повернімося до курки та яйця. В кожному курячому яйці закладена можливість стати куркою, але це зовсім не означає, що з усіх яєць вилупляться курчата, бо деякі з них потрапляють на обідній стіл у вигляді зварених на м'яко яєць, омлету чи яєшні, і тоді закладена в яйці «форма» не зреалізується. Відомо також, що з курячого яйця ніколи не вилупиться гуска. Така можливість в ньому не закладена. Отже, форма предмета свідчить про його можливості і про обмеженість цих можливостей.

Говорячи про «форми» та «матерію» речей, Аристотель мав на увазі не лише живі організми. Подібно, як «формою» каменя є його здатність падати дотолу. Як курка може не кудкудкати, так і камінь може уникнути падіння на землю. Ти можеш, звичайно, підняти камінець і жбурнути його високо догори, але тому, що каменю властиво падати, ти не зумієш докинути його аж до Місяця. (Проводячи такі експерименти, будь обережною, бо камінь може помститися. Він намагатиметься якнайшвидше повернутися на землю, і хай стережеться той, хто стане йому на дорозі!)

Вмотивована причина

Перш ніж завершити розмірковування про те, що усі живі і неживі предмети володіють «формою», у якій закладена

можлива «діяльність» того чи іншого предмета, я хотів би додати, що Аристотель мав досить незвичні погляди на причинні взаємозв'язки в природі.

Якщо ми говоримо про причину чогось, ми маємо на увазі спосіб, як відбувається дія. Віконна шибка розбита, бо Петер жбурнув у неї каменем; черевик з'явився, бо швець пошив його із клаптиків шкіри. Аристотель, однак, вважав, що в природі існує багато різних типів причин. Загалом він називав їх чотири. Важливо збагнути, що він мав на увазі під поняттям «вмотивована причина».

Що стосується розбитої шибки, то, природно, постає питання, *навіщо* Петер кинув у неї каменем. Ми запитуємо, з якою метою він це зробив. Не виникає жодного сумніву, що намір або «мотив» відіграють важливу роль, коли мова йде про пошиття черевиків. Проте Аристотель вважав, що ми маємо справу з «вмотивованою причиною» і тоді, коли йдеться про зміни, які відбуваються в природі. Пояснимо це на одному прикладі.

Чому падає дощ, Софіє? Ти, напевно, вчила в школі, як охолоджується в хмарах водяна пара, конденсується у дощові краплі, які падають на землю, підкоряючись закону земного тяжіння. Аристотель згідливо хитнув би головою, але й додав би, що ти вказала тільки три причини. «*Матеріальна причина*» полягала в тому, що водяна пара (хмари) зібралася саме в тому місці, де повітря було холодним. «*Причиною діювою*» був факт охолодження пари, «*причиною формальною*» було те, що «формою» або природою води є її властивість падати на землю. Якщо тобі сказати більше нічого, то Аристотель додасть: дощ падає, бо рослини і тварини потребують дощової води для свого росту. Він, власне, подав так звану «*вмотивовану причину*». Як бачиш, Аристотель приписував водяним краплям життєдайні «наміри».

Ми ж, напевно, поставили б те все з ніг на голову і сказали, що рослини ростуть завдяки тому, що є волога. Відчуваєш різницю, Софіє? Аристотель вважав, що мотивація дій існує у всій природі. Падає дощ, бо рослинам необхідно рос-

ти, апельсини і виноград ростуть для того, аби люди їх споживали.

Сучасна наука стоїть на інших засадах. Ми говоримо, що їжа і вологість є умовами життя тварин і людей. Без цього ми не могли б існувати. Але аж ніяк не є метою води чи апельсина прогодувати нас.

Коли йдеться про погляд на причини, нас може здолати спокуса визнати засади Аристотеля помилковими. Але поміркуймо ще. Чимало людей вірять, що Бог створив світ, аби люди і тварини могли жити в ньому. Дотримуючись такого погляду, можна твердити, що річки течуть, бо людям і тваринам потрібна для життя вода. Однак тоді ми говоримо про мету або наміри *Бога*, але ж не дощової краплі і не річкової води.

Логіка

Різниця між «формою» та «матерією» є істотною і в тому випадку, коли Аристотель описує спосіб пізнання людиною світу. В процесі пізнання ми систематизуємо пізнане в різних групах та категоріях. Я бачу коня, потім другого і ще одного. Коні не зовсім однакові, але *щось* їх єднає, властиве усім коням, а саме — їхня «форма». Відмінні, тобто індивідуальні ознаки належать «матерії» коня.

Отак ми, люди, ходимо по світу і сортуємо речі, розкладаючи їх по різних шухлядах. Корів ставимо у стайні, коней — у конюшні, свиней — у хліві, а курей — у курники. Це ж саме відбувається, коли Софія Амундсен прибирає у своїй кімнаті. Вона кладе книжки на книжкову полицю, шкільні підручники — в шкільну сумку, а ілюстровані журнали — в шухляду в комоді. Охайно складає одяг і кладе його в шафу: трусики на одну полицю, светри — на іншу, а шкарпетки — в окрему шухлядку. Зауваж, те саме ми робимо і в наших головах: ми розрізняємо речі, зроблені з каменю, з вовни або з гуми. Ми розрізняємо живі і неживі предмети, бачимо різницю між «рослинами», «тваринами» і «людьми».

Не розгубилася, Софіє? Аристотель, виходить, зробив генеральне прибирання в дитячій кімнаті природи. Він спробував довести, що усі речі в природі належать до різних груп і підгруп. (Гермес — жива істота, докладніше — тварина, докладніше — хребетна тварина, докладніше — ссавець, докладніше — пес, докладніше — лабрадор, докладніше — самець лабрадора.)

Зайди до своєї кімнати, Софіє. Підними з підлоги будь-який предмет. Незалежно, що саме ти підняла, одразу помітиш — цей предмет належить до якогось класу. Якщо ти в якийсь момент не зумієш класифікувати річ, може настати справжній шок. Ось ти, наприклад, знайшла невеликий клубок чогось і не вмієш визначити, належить ця річ царству тварин чи царству рослин, чи мінералів. Певен, ти не зважилася б до цього діткнутися.

Царство рослин, царство тварин, царство мінералів, сказав я. Пригадую собі товариську забаву, коли котрогось бідолаху висилають у коридор, а решта товариства загадує якусь думку, й бідоласі треба потім відгадати, про що ж вони думали.

Товариство загадало собі про kota Монса, який саме гуляє у сусідньому саду. Заходить висланець і починає вгадувати. Учасникам гри дозволено говорити тільки «так» і «ні». Якщо бідолаха — добрий знавець учення Аристотеля (тоді він ніякий не бідолаха), то розмова відбувається приблизно так. Це конкретна річ? (так!). З царства мінералів? (ні!). Жива істота? (так!). Із царства рослин (ні?). Тварина? (так!). Птах? (ні!). Ссавець? (так!). Кіт? (так!). Це Монс? (т-а-а-а-к!). Сміх...

Цю забаву вигадав Аристотель. Треба віддати належне й Платонові, бо саме він винайшов гру в хованки. А Демокрітові ми вже висловили вдячність за винахід складанок «Лего».

Аристотель був педантичним упорядником, який прагнув навести лад серед понять, якими користуються люди. Він заклав основу такої науки, як *логіка*, запровадив суворі правила, за якими висновки та поняття повинні бути логічно

доведені. Достатньо одного прикладу: якщо я стверджую, що «всі живі істоти — смертні» (перша передумова), а потім стверджую: «Гермес — жива істота» (друга передумова), то з цього можна зробити висновок, що «Гермес — смертний».

Цей приклад показує, що логіка Аристотеля стосується взаємозв'язку між поняттями, в цьому випадку — між «живою істотою» та «смертністю». Навіть визнаючи Аристотелеві на всі сто відсотків рацію у його висновках, ми не можемо не погодитися, що нічого нового він не сказав. Ми заздалегідь знали, що Гермес «смертний». (Гермес — собака, а всі собаки — живі істоти, отож вони смертні на протипагу скелям.) Так, Софіє, ми це знали заздалегідь. Але не завжди взаємозв'язки між групами речей видаються такими очевидними. Вряди-годи виникає потреба впорядкувати наші поняття.

Запропоную тобі ще один приклад. Чи справді крихітні мишенята ссуть молоко так самісінько, як ягнята та поросята? Звучить трохи дивно, але задумаймося. Миші, як сама знаєш, не несуть яєць. Отже, вони народжують живих малят так само, як вівці та свині. А тварини, котрі народжують живий молодняк, називаються ссавцями, а ссавці — це тварини, які ссуть молоко матері. Ось ми й досягли мети. Відповідь була вже в нашій підсвідомості, але нам довелося замислитися. У життєвій суєті ми забули, що миші насправді вигодовують мишенят своїм молоком. Забудькуватість наша, можливо, спричинена тим, що ми ніколи не бачили, як мишенята ссуть молоко, бо миші неохоче показують людям своїх малят.

Драбина природи

«Впорядковуючи» світ, Аристотель насамперед вказував на той факт, що всі речі в природі поділяються на дві головні групи. З одного боку — це *неживі предмети*: камені, краплі води чи грудки землі. Вони позбавлені вродженої тенденції

до змін. Такі неживі предмети, за Аристотелем, можуть змінюватися тільки під дією зовнішніх впливів. З іншого боку, ми маємо *живі предмети*, у котрих закладена можливість змін.

Що стосується «живих речей», то вони, на думку Аристотеля, теж поділяються на дві різні групи. З одного боку, маємо *живі рослини*, а з іншого — *живі істоти*. І врешті «живі істоти» поділяються на дві підгрупи, а саме: на *тварин* та *людей*.

Треба визнати Аристотелеві рацію — поділ цей ясний і чіткий. Існує суттєва різниця між живими та неживими предметами, наприклад, між трояндою та скелею. Так само істотно відрізняються між собою рослини і тварини, наприклад, троянда і кінь. Не викликає сумніву й існування певної розбіжності між людиною та конем. Але в чому полягають ці розбіжності? Можеш мені відповісти?

Не маю, на жаль, часу чекати, доки ти напишеш мені відповідь, вкладеш її в рожевий конверт разом зі шматочком цукру, тому я охоче відповім сам: Аристотель поділяв природні явища на різні групи на підставі їхніх властивостей, тобто на підставі того, що вони *можуть* або *роблять*.

Всім живим предметам (рослинам, тваринам та людям) властиво споживати їжу, аби рости і розмножуватися. Всі живі істоти (тварини і люди) здатні сприймати навколишній світ і рухатися в ньому. Люди, крім того, здатні мислити, а також упорядковувати свої чуттєві враження в групи та класи.

Однак у природі не існує справді чітко окреслених меж. Ми спостерігаємо плавний перехід від найпростіших до найскладніших рослин, від найпростіших організмів до тварин. На верхньому щаблі цієї драбини стоїть людина, яка, за переконанням Аристотеля, живе усім життям природи. Людина росте і споживає їжу, як рослина, відчуває і має здатність рухатися, як тварина, та, окрім того, вона має здатність, властиву тільки їй, а саме: здатність мислити раціонально.

Отже, людина володіє іскрою Божого розуму, Софіє. Так-так, Божого. Не раз у працях Аристотеля зринає думка про

існування Бога, який спонукав до руху всі явища природи. Отже, Бог увінчує собою «драбину» природи.

Аристотель уявляв собі, що рухи зірок та планет керують рухом на Землі. Однак повинно існувати «щось», що рухало б самими небесними тілами. Це «щось» Аристотель назвав «першим рушієм» або ж Богом. Сам «перший рушій» перебуває в стані спокою, але є першопричиною рухів небесних тіл і, отже, всіх рухів у природі.

Етика

Повернімося знову до людини, Софіє. Людська «форма», за Аристотелем, поєднує в собі «рослинну душу», «тваринну душу» і «душу мислячу». І ось він запитує: як повинна жити людина? Що потрібне людині для щасливого життя? Відповім коротко: людина може стати щасливою лише тоді, коли використовує сповна всі свої здібності й можливості.

Аристотель вважав, що існує три форми щастя: життя в розкоші та задоволеннях; життя вільного і сповненого відповідальності громадянина; життя дослідника та філософа.

Аристотель відзначав: аби жити щасливо, потрібно, щоб виконувались три умови одночасно. Він відкидав будь-яку однобічність. Якби великий філософ жив нині, то, напевно, сказав би, що людина, яка турбується тільки про своє тіло, живе однобоко і неповноцінно, так, як і той, хто дбає тільки про духовне і мудре. Крайнощі є виразом викривленого стилю життя.

Що стосується взаємин з іншими людьми, Аристотель також дотримувався «золотої середини»: нам не слід бути ні боягузливими, ані нерозважливими, а лише *мужніми*. Замало мужності — це боягузтво, забагато — нерозважність. Не гоже бути нам також скупими чи марнотратними, тільки *щедрими*. Замало щедрий — скнара, занадто — марнотратник.

Це так, як з їжею, їсти замало — небезпечно, але не менше небезпечно їсти надміру. Етика обох філософів — і Платона, і Аристотеля — нагадує грецьку медичну науку: лише той, хто дотримується рівноваги та помірності в усьому, може стати щасливою, «гармонійною» людиною.

Політика

Теорія різнобічності людського життя виявлялася і в поглядах Аристотеля на суспільство. Він стверджував, що людина є «істотою політичною». Без суспільства ми не могли б стати справжніми людьми. Аристотель вважав, що родина і найтісніше оточення, село чи містечко, можуть задовольнити життєві потреби нижчого гатунку, як їжа, тепло, подружжя і виховання дітей. Проте найвищою формою людської спільноти може бути держава.

Тепер на часі питання, як повинна укладатися держава (пригадуєш Платонову філософію держави?) Аристотель називає три відмінні між собою форми держави. Одна з них — *монархія* і керує нею один верховний державний правитель. Щоб така державна форма була доброю, не можна допустити її перетворення на тиранію. Це означає, що єдиновладець повинен керувати державою, керуючись лише власною добротою. Другою доброю формою держави є *аристократія*. В аристократичній державі лорядкує більша або менша група правителів. При цій державній формі слід остерігатися небезпеки перетворення держави на олігархію, нині ми назвали б це «хунтою». Третьою доброю формою держави Аристотель назвав політею, що означає *демократія*. Але й ця форма має свій негативний аспект. Демократія може швидко переродитися в охлократію (владу черні). Навіть якби тиран Гітлер не був фіюрером Німеччини, нацисти самі б створили страхітливу охлократію.

Погляд на жінку

Завершуючи бесіду, поговоримо трохи про погляди Аристотеля на жінку. Були вони, на жаль, не такими прогресивними, як в Платона. Аристотель вважав, що жінці «чогось бракує», що вона неповноцінна людина. Під час акту запліднення жінка пасивна, вона «бере», тоді як чоловік активний і «дає». Дитина успадковує лише чоловічі властивості, вважав Аристотель. Він був переконаний, що всі характерні риси дитини уже закладені у готовому вигляді в чоловічому сім'ї. Жінка, наче рілля, приймає в себе зерно і виношує його, а чоловік — «сіяч». Кажучи в правдивій Аристотелевій манері, чоловік дає «форму», а жінка — «матерію».

Те, що така розумна людина, як Аристотель, могла так помилитися стосовно відносин між статями, викликає здивування, але водночас і співчуття. Це свідчить про дві речі. По-перше, Аристотель не міг мати великого практичного досвіду стосовно життя жінок та дітей. По-друге: ось як зле може обернутися справа, коли чоловіка цікавить тільки філософія та наука.

Надзвичайно негативний вплив справили погляди Аристотеля на стосунки поміж статями в пізніші часи, бо саме його, а не Платонові погляди поширилися в епоху середньовіччя. Церква успадкувала таке ставлення до жінок, хоча підтвердження цьому не знаходимо у Біблії. Не був же Ісус женоневисником! На цьому досить. Але я ще дам про себе знати.

Софія прочитала розділ про Аристотеля двічі, вклала аркуші до конверта і розглянулася по кімнаті. Який розгардіяш тут панував! На підлозі були порозкидані книжки і папки. Із шафи звисали шкарпетки і блузки, панчохи і джинси. На стільці біля письмового столу громадилася купа брудного одягу.

Софію охопило нездоланне бажання *навести лад*. Спершу вона спорожнила від одягу полиці в шафі, поскидавши

все на підлогу. А тоді взялася до найбільш кропіткої роботи: акуратно згорнула кожну річ і поклала на полиці. Шафа мала сім полиць. Одну Софія відвела для футболок та трусиків, другу — для шкарпеток та колготок, ще одну — для штанів. Так по черзі вона заповнила всі полиці в шафі. Ні на мить у неї не виникло сумніву щодо того, де має лежати кожна річ. Брудний одяг вона поклала до пластикової торбини, котру знайшла на нижній полиці.

Лише одну річ не знала куди притулити. Це був звичайнісінький білий підколінок. Проблема полягала не тільки в тому, що йому бракувало пари. Цей підколінок ніколи не належав Софії.

Вона стояла посеред кімнати й кілька хвилин оглядала білу панчішку. На ній не було вишито жодних ініціалів, проте у Софії вже визріла підозра, кому вона могла належати. Дівчинка закинула підколінок на верхню полицю, де вже лежали складанки «Лего», відеокасета та червона шовкова шаль.

Тепер дійшла черга і до підлоги. Софія відсортувала книжки і папки, журнали і плакати, точнісінько, як це описав учитель філософії у розділі про Аристотеля. Прибравши на підлозі, вона застелила ліжку і перейшла до письмового столу.

Насамкінець Софія поклала усі аркуші лекції про Аристотеля на купку. Знайшла порожню папку, продіркувала аркуші і вклала їх до неї, а саму папку поставила нагору до шафи, де за хвилию перед тим поклала білий підколінок. Шабатурку з-під печива вирішила перенести зі Сховку сюди трохи згодом.

Відтепер серед речей панував лад. Софія мала на увазі не тільки речі в кімнаті. Прочитавши про Аристотеля, вона зрозуміла, як важливо тримати в порядку свої поняття та уявлення. Для таких справ Софія відвела у шафі найвищу полицю. Це було єдине місце в кімнаті, над яким вона не мала ще повного контролю.

Мама вже кілька годин не давала про себе знати. Софія спустилася у партер. Перш ніж будити маму, слід нагодувати звірят.

У кухні дівчинка схилилася над акваріумом із золотими рибками. Одна рибка була чорною, друга — оранжевою, а третя — біло-червоною. Тому й назвала вона їх Чорним Петрусем, Золотим Чубчиком та Червоною Шапочкою. Насипаючи у воду корм, Софія примовляла:

— Ви є частиною живої природи, то можете споживати корм рости і розмножуватися. Якщо визначити докладніше, то ви належите до царства тварин, можете рухатися та споглядати світ. А щоби бути цілком уже точним, то ви — риби, дихаєте жабрами і плаваєте собі сюди й туди у водах життя.

Софія закрутила покришку склянки з кормом. Вона була задоволена місцем рибок у природному ладі, а особливо її потішив власний вираз «води життя». Тепер настала черга папужок. Софія насипала трохи зернят у мисочку і мовила:

— Любі мої, Малюче й Крихітко! Ви чудові, милі пташки, бо вилупилися із чудових папужиних яечок, а завдяки тому, що у формі яечок була закладена можливість розвитку папужок, ви не стали, на щастя, великими крикливими папугами.

Софія увійшла до ванної кімнати. Тут у великій скриньці лежала велика черепаха. Не раз, приймаючи душ, мама репетувала, що колись позбавить черепаху життя. Але дотепер це були тільки погрози. Софія вийняла зі слоїка листок салати і поклала його до скриньки.

— Люба Говіндо, — сказала вона. — Ти не належиш до найпрудкіших тварин на світі, але все ж ти тварина і живеш життям крихітної частинки великого світу, в якому живемо ми всі. Втїшся тим, що ти не єдина, хто не може перескочити саму себе.

Шерхан, напевно, полював десь на мишей, така вже його котяча вдача. Софія попрямувала через вітальню до мамині спальні. На столі посеред вітальні стояла ваза з нарцисами. Здавалося, ніби квітки шанобливо схилили свої жовті

голівки, коли Софія проходила повз них. Дівчинка сплинула на мить і легенько провела пальцями по їхніх гладеньких голівках.

— І ви теж належите до живої природи, — промовила вона. А тому маєте певні переваги над вазою, у якій стоїте. Та, на жаль, усвідомити цього ви не зможете.

Софія прослизнула до маминої спальні. Мама міцно спала, Софія поклала руку їй на голову.

— Ти перебуваєш серед найщасливіших, — мовила вона. — Ти не тільки живеш, як нарцис на лузі. Ти не просто жива істота, як Шерхан чи Говінда. Ти — людина і володієш рідкісним даром мислення.

— Що ти таке кажеш, Софіє?

Мама збудилася цього разу швидше, ніж завжди.

— Я тільки сказала, що ти схожа на сонну черепаху. Окрім того, хотіла повідомити, що поприбирала у своїй кімнаті. Підійшла до справи з філософською скрупульозністю.

Мама наполовину підвелася в ліжку.

— Я вже встаю, — сказала вона. — Може, звариш каву? Софія виконала мамине прохання, і невдовзі вони обидві сиділи в кухні, частуючись кавою, соком та шоколадом. За якусь хвилю Софія запитала:

— Чи ти задумувалась коли-небудь, для чого ми живемо?

— Ти знову за своє?

— Так, бо тепер я знаю відповідь. Люди живуть на цій планеті для того, щоб хтось зміг дати назву всім речам.

— Невже? Ніколи не думала про щось подібне.

— В такому разі маєш серйозну проблему, бо людина — мисляча істота. А якщо ти не думаєш, то й людиною бути не можеш.

— Софіє!

— Уяви собі, що на Землі жили б тільки тварини й рослини. І не було б нікого, хто зміг би відрізнити одне від одного: котів, собак, нарциси, агрус. Рослини і тварини належать до

живої природи, але ми тільки можемо впорядкувати цю природу в різні групи та класи.

— Ти справді найдивніша з усіх дівчат, яких я знаю, — мовила мама.

— Усі люди більше або менше дивні, — відповіла Софія. — Я — людина, тому також більше чи менше дивна. У тебе тільки одна дочка, отож я — найдивніша.

— Віднедавна ти мене лякаєш своїми розмовами.

— Тебе легко злякати.

Пізно пополудні Софія подалася до Сховку, їй вдалося занести шабатурку з-під печива до своєї кімнати, не потрапивши мамі на очі. Спершу вона посклала всі аркуші, продіркувала і вклала їх до папки перед розділом Аристотеля. Наостанку пронумерувала кожну сторінку. Назбиралося уже п'ятдесят сторінок. Софія уклала власний підручник філософії. Не вона його написала, але писаний він був спеціально для неї.

Про домашні завдання на понеділок Софія навіть не згадала. Може бути контрольна робота з релігії, але учитель завжди казав, що надзвичайно цінує особисту заангажованість і власні погляди. Софія відчувала, що починає вже здобувати підстави для цього.

ЕЛЛІНІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

...іскра з ватри...

Учитель філософії прислав листи просто до старого живоплоту, але в понеділок уранці Софія, за звичкою, заглянула до поштової скриньки.

Скринька була порожньою, іншого годі було й сподіватися. Софія вирушила вниз по Клевервейен.

Несподівано під ногами вона побачила фотографію, на якій був зображений білий джип з блакитним прапором. На прапорі виднівся напис «ООН». Невже й справді прапор ООН?

Софія обернула фотографію і побачила, що це була листівка, адресована Гільді Меллер Кнаг через Софію Амундсен. На листівці була наклеєна норвезька поштова марка і стояв штампель «Батальйон ООН, п'ятниця, 15 червня 1990 року».

15 червня! Це ж її, Софії, день народження!

Софія прочитала текст на листівці:

Люба Гільдо! Напевно, ти нині святкуєш своє п'ятнадцятиріччя. А може, це вже день після того? Та, зрештою, це не важливо, доки дарунок триває, частково, він триватиме все життя. Ще раз вітаю тебе. Можливо, ти вже зрозуміла, чому висилаю листівки до Софії? Переконаний, що вона тобі їх передасть.

PS. Мама розповіла мені, що ти загубила свій записник. Обіцяю компенсувати ті 150 крон. У школі тобі, напевно, видадуть нове шкільне посвідчення ще до початку канікул.
Цілую. Тато.

Софія стала посеред тротуару, наче вкопана. Яка дата стояла на попередній листівці? Щось у підсвідомості їй підказувало, що листівка із зображенням на ній пляжем також була проштемпельована в червні, хоча до червня ще цілий місяць. Однак повної певності не мала...

Софія поглянула на годинник і притьмом повернулася до дому. Сьогодні можна й спізнитися.

Вона відчинила двері ключем і мерщій піднялася до своєї кімнати. Під червоною шовковою шаллю знайшла першу листівку до Гільди. Ця листівка також була датована 15 червня! День народження Софії і день перед початком канікул.

Софія щодуху мчала до продуктового супермаркету, щоб не запізнитися на зустріч з Юрунн, а думка її гарячково працювала.

Хто така Гільда? Чому тато Гільди такий впевнений, що Софія її знайде? Нащо посилає листівки Софії, а не безпосередньо своїй дочці? Не може бути, щоб батько не знав адреси власної доні. Може, це якийсь жарт? А може, він хотів зробити Гільді несподіванку на день народження, залучивши для цього цілком чужу дівчинку як детектива і посланця? Через те й листівки датовані місяцем наперед? А може, використовуючи Софію як посередника між собою та Гільдою, хотів — замість подарунка — привести доньці нову подругу? Може, власне, вона, Софія, мала стати тим подарунком «на все життя»?

Якщо цей дивний чоловік справді перебував у Лівані, то як йому вдалося роздобути Софіїну адресу? Як би там не було, Софію і Гільду еднали дві речі. День народження Гільди випадав 15 червня, отже, і Софія, і Гільда народилися одного дня. І батьки обох роз'їжджали по світу.

Софії здавалося, наче її втягнули в якусь магічну круговерть. Можливо, віра у фатум є не такою вже й безглуздою

штукою. Проте не варто квапитись з висновками, все повинно мати своє логічне пояснення. А як Альберто Кнокс міг знайти записник Гільди, якщо вона живе у Ліллесанні? Це багато, багато миль звідси. Чому листівка валялася на тротуарі? Може, випала з торби листоноші, коли він підходив до Софіїної поштової скриньки? Але чому мала випасти саме ця листівка?

— Ти цілком здуріла! — вигукнула Юрунн, помітивши Софію біля супермаркету.

— Вибач.

Юрунн суворо дивилася на неї, майже, як учитель.

— Сподіваюся, в тебе поважне виправдання?

— Це певним чином пов'язано з ООН, — мовила Софія. — Мене затримали ворожі війська у Ліссабоні.

— Пхе! Ти просто закохана.

І обидві щодоуху побігли до школи.

Контрольну з релігії, до якої Софія так і не встигла підготуватися, писали на третьому уроці. Софія отримала такі завдання:

Світогляд і толерантність

- 1. Спершу склади список того, що людина може знати, а потім того, у що може тільки вірити.*
- 2. Назви кілька чинників, які можуть впливати на формування людського світогляду.*
- 3. Що таке сумління? Чи в усіх людей воно однакове?*
- 4. Які, на твою думку, пріоритети вартостей?*

Софія довго сиділа, замислившись, перш ніж взялася до писання. Чи можна їй використати знання, набуті від Альберто Кнокса? Доведеться так зробити, бо ось уже кілька днів не заглядала до підручника релігії. Почавши писати, вона вже не могла спинитися.

Софія писала: ми знаємо, що Місяць — це не великий шматок сиру, що на його зворотному боці є багато кратерів,

що Сократ й Ісус були засуджені на смерть, що всі люди рано чи пізно помирають, що величні храми Акрополя були збудовані після перських війн у V столітті до Р. Х., а найповажнішим грецьким оракулом був оракул із Дельфів. Прикладом спірних питань вона назвала такі: чи існує життя на інших планетах; існує чи не існує Бог; чи є життя після смерті; був Ісус сином Божим чи просто мудрою людиною? «Ми не знаємо в кожному разі, звідки узявся світ», — написала Софія на завершення. — «Універсум можна порівняти з кроликом, якого витягнули з велетенського капелюха. Філософи намагаються видертися тоненькими ворсинками кролячого хутра, щоб заглянути в очі великому фокусникові. Хтозна чи їм це коли-небудь вдасться. Однак, якщо один філософ видряпуватиметься на плечі іншого, вони все вище й вище підніматимуться з м'яких надр кролячого хутра, а тоді, на мою думку, їм, можливо, і пощастить.

PS. У Біблії написано про одну таку тоненьку ворсинку з кролячого хутра. Цю ворсинку названо Вавилонською вежею. Фокусник зрівняв її із землею, бо йому не сподобалося, що мізерні людські хробаки почали видряпуватися нагору з хутра кролика, якого він щойно створив».

Софія взялася до наступного завдання. *«Назви кілька чинників, які можуть впливати на формування людського світогляду».* Надзвичайно важливими чинниками є, певна річ, виховання й оточення. Світогляд людей часів Платона відмінний від світогляду сучасних людей тільки тому, що вони жили в іншу епоху та в іншому середовищі. Велике значення має набутий людиною досвід. У виборі світогляду важливим також є і людський розум. А розум не визначається середовищем, він однаковий для всіх людей. Середовище і суспільні відносини можна, певно, порівняти із ситуацією у Платоновій печері. Той, хто наділений розумом, намагається вибратися з темряви печери на світло. Але така мандрівка вимагає великої особистої мужності. Сократ є добрим прикладом того, хто зумів звільнитися від поширених у ті часи поглядів, власне, завдяки своєму розумові. Свою відповідь Софія завер-

шила словами: «В наш час люди різних країн і культур усе тісніше спілкуються між собою. Християни, мусульмани і буддисти можуть жити поряд в одному будинку. Тому важливіше поважати віру інших людей, аніж допитуватися, чому не всі вірять в одне і те ж».

Що ж, Софія збагнула: те, чого вона навчилася від учительки філософії, дуже їй придалося. Вона зуміла скористатися часткою вродженого розуму і тим, що чула чи прочитала за іншої нагоди.

Настала черга третього питання. *«Що таке сумління? Чи в усіх людей воно однакове?»* Про це вони часто розмовляли у класі. Софія написала: «Сумління спонукає людей реагувати на добро та зло. За моїм переконанням, усі люди володіють цією здатністю, тобто сумління дане людині від народження. Сократ сказав би так само. Проте совість не в усіх однакова. Тут виникає питання: чи не софісти прислужилися до виникнення такого погляду. Вони вважали, що поняття добра і зла визначається, насамперед, середовищем, в якому виріс конкретний індивідуум. Сократ же, навпаки, дотримувався думки, що сумління для усіх людей однакове. Можливо, рацію мали і ті, і ті. Хоча не всі почувають докори сумління, з'явившись голяком у товаристві, проте більшість матиме нечисту совість, завдавши комусь зла. Тут слід зазначити, що мати совість і чинити згідно з нею — це не одне і те ж. У деяких ситуаціях складається враження, наче люди геть позбавлені сумління, але, на мою думку, вони володіють якоюсь його певною формою, може, й прихованою. Часом здається, що деякі люди не мають ані крихти розуму, але тільки тому, що вони ним не послуговуються.

PS. Розум і сумління можна порівняти з м'язами. Якщо їх не тренувати, вони поступово слабнуть.

Залишилося ще одне питання: *«Які, на твою думку, пріоритети вартостей?»* І на цю тему вони не раз розмовляли останнім часом. Цінно, наприклад, їздити на автомобілі, щоб мати змогу швидко переміститися з одного місця на інше.

Але, якщо автомобілі призводять до вимирання лісів та забруднення природи, то слід задуматися над «вибором вартостей». Усе зваживши, Софія прийшла до висновку, що здорові ліси та чиста природа більше вартують, ніж можливість швидко добратися до роботи. Вона назвала ще кілька прикладів. А на закінчення написала: «Я твердо переконана, що філософія — важливіший навчальний предмет, ніж англійська граматика. Тому розумною зміною пріоритетів вартостей було б ввести у навчальний план предмет філософії, зменшивши години англійської мови».

На останній перерві учитель релігії відкликав Софію на бік.

— Я вже прочитав твою контрольну роботу, — сказав він. —

Вона лежала зверху.

— Сподіваюся, я дала вам привід до роздумів.

— Саме про це я й хотів з тобою поговорити. Твої відповіді — з різних поглядів — дуже зрілі. Приголомшливо зрілі, Софіє. І самостійні. Але чи готувалася ти до уроку?

Софія спробувала викрутитися:

— Ви казали, що цінуєте власну думку.

— Це так... але існують певні межі.

Софія глянула учителеві просто в очі. Їй здавалося, що вона може дозволити собі це після всього, що пережила останнім часом.

— Я почала вивчати філософію, — сказала вона. — А це сприяє формуванню власного погляду.

— Але мені буде нелегко оцінити твою роботу. Треба ставити «незадовільно» або «дуже добре».

— Бо відповіла або дуже добре, або дуже зле. Це ви мали на увазі?

— Поставлю тобі відмінно, — сказав учитель. — Але наступного разу підготуйся до заняття.

Повернувшись того пополудня зі школи додому, Софія кинула сумку на сходи і одразу ж побігла до Сховку. На корінняччі лежав жовтий конверт. По краях він був зовсім сухий, отже, Гермес приніс його вже давненько. Дівчинка взяла листа і пішла до будинку. Спершу вона нагодувала звірят,

а тоді піднялася нагору, до своєї кімнати, лягла на ліжку і почала читати послання від Альберто.

Елліністична філософія

Радий знову з тобою зустрітися, Софіє! Ти уже довідалася про натурфілософів та Сократа, про Платона та Аристотеля, тобто пізнала основи європейської філософії. Від цієї миті ми відмовимося від вступних завдань для роздумів, які ти одержувала в білих конвертах. Задач, контрольних та інших випробувань тобі, гадаю, вистарчає і в школі.

Я розповім тобі про довгий період, який тривав від часів Аристотеля (кінець IV ст. до Р. Х.) аж до середньовіччя (приблизно початок IV ст. після Р. Х.). Зауваж, що тепер ми пишемо до і після Різдва Христового. Бо найважливішим і найнезвичайнішим явищем цього періоду було, власне, християнство.

Аристотель помер 322 року до Р. Х., тоді ж Афіни втратили свою провідну роль. Це було пов'язано з великими політичними змінами, які настали внаслідок завоювань *Олександра Великого* (356 – 323 р. до Р. Х.).

Олександр Великий був царем Македонії. Аристотель також походив з Македонії і був фактично наставником молодого Олександра. Саме Олександр здобув останню вирішальну перемогу над персами. І – що не менше важливо, Софіє – завдяки своїм численним військовим виправам він прилучив до грецької цивілізації Єгипет, увесь Близький Схід і навіть Індію.

Розпочалася нова епоха в історії людства. Сформувалася світова спільнота, в якій переважала грецька культура та грецька мова. Період, який тривав близько 300 років, називають часто *елліністичним* періодом. Під «елліністичним періодом» мають на увазі не тільки сам відтинок часу, але й грецьку культуру, що панувала на території трьох великих еллінських царств: Македонії, Сирії та Єгипту.

Приблизно з 50 року до Р. Х. військово та політичну перевагу здобув Рим. Нова держава поступово завоювала і підпорядкувала собі всі еллінські царства. З того часу на велетенській території — від Іспанії, далі на захід, аж до Азії — запанувала римська культура і латинська мова. Почався *римський період*, який ще називають *пізнім античним* періодом.

Тобі слід запам'ятати одну річ: доки римляни спромоглися завоювати еллінський світ, сам Рим був культурною провінцією Греції. А грецька культура — і грецька філософія — відігравала важливу роль ще довго після того, як Греція втратила свою політичну вагу.

Релігія, філософія та наука

Для еллінізму характерним було стирання кордонів між різними країнами та культурами. Раніше греки, римляни, єгиптяни, вавилонці, сирійці та перси поклонялися своїм богам, в межах, так би мовити «національної релігії». Та ось різні культури змішалися в єдиному велетенському котлі релігійних, філософських та наукових уявлень.

Можемо, певно, сказати, що міський майдан замінила світова арена. Древні міські майдани гуділи від люду, який виставляв на торг і товари, і розмаїті думки та ідеї. Тепер же торговлиці заповнювалися товарами та ідеями з усього світу і гули різномовним багатоголоссям.

Ми уже згадували, що грецькі світоглядні ідеї розійшлися далеко поза межі впливу давньої грецької культури. Однак тепер по всьому узбережжі Середземного моря поклонялися також східним богам. Виникли нові релігії, котрі об'єднували богів та релігійні уявлення багатьох давніх народів. Таке явище називається *синкретизмом*, або змішуванням релігій.

Колись люди гостро відчували свою приналежність до власного народу та полісу. Поступово, зі стиранням таких кордонів та меж, люди відчували розчарування та непевність в усьому, що стосувалося їхнього світогляду. Загалом для пізньо-

античного періоду характерним було розчарування в релігії, занепад культури та песимізм. «Світ зістарівся», — звучало тоді часто.

Спільним у нових релігійних уявленнях елліністичної епохи була віра в спасіння від смерті, яку здебільшого не розголушували, її прихильники, виконуючи певні ритуали, здобували надію на безсмертя душі та вічне життя. Знання про справжню природу Всесвіту були не менше важливими для спасіння душі, ніж релігійні ритуали.

Такими, Софіє, були нові релігії. Але й *філософія* все більше скеровувалася у напрямку «спасіння» та життєвих втіх. Філософські знання були не тільки вартісними самі собою, але й мали звільнити людину від страху смерті та песимізму. Так стерлися межі між філософією та релігією.

Взагалі елліністична філософія не відзначалася оригінальністю. Не з'явилося ані нового Платона, ані Аристотеля. Натомість три великі філософи з Афін стали джерелом натхнення багатьох філософських течій, про які я невдовзі у загальних рисах тобі розповім.

Елліністична *наука* також відчула на собі вплив сплаву різних культур. Місто Александрія у Єгипті відіграло особливу роль. Тут зустрічався Захід зі Сходом. Афіни залишалися столицею філософії з філософськими школами Платона та Аристотеля, Александрія ж стала центром науки. Це місто з його великою бібліотекою було осередком математики, астрономії, біології та медицини.

Елліністичну культуру можна порівняти із сучасним світом. Для XX століття також властива все більша відкритість світової спільноти, а це призвело до значних змін у світогляді та в релігійній сфері. На початку нашої ери в Римі можна було зіткнутися з грецькими, єгипетськими та східними віруваннями.

Так само і наприкінці XX століття у великих містах Європи співіснують релігії з усіх частин світу.

Нині також бачимо, як змішання старих і нових релігій, філософії та науки створює підґрунтя для нових пропозицій

на «ринку світоглядів». Дуже багато з таких «нових наук» насправді є переосмисленням давніх знань, корені яких сягають епохи еллінізму. Як уже згадувалося, елліністична філософія і далі опрацьовувала проблеми, які поставили Сократ, Платон та Аристотель. Спільним для них був пошук відповіді на питання: як людині найкраще прожити своє життя і вмерти. На порядку денному з'явилася *етика*. У новій світовій спільноті вона стала найважливішим філософським завданням. Найважливішим питанням етики було: у чому полягає справжнє щастя і як його досягти? Розглянемо чотири філософські течії.

Кініки

Розповідають, як одного разу Сократ зупинився перед прилавком, з виставленим на ньому крамом, і вигукнув: «Скільки непотрібних мені речей!»

Цей вислів може служити гаслом філософії *кінізму*, яку заклав *Антисфен* із Афін близько 400 року до Р. Х. Він був учнем Сократа і понад усе цінував його скромність та помірність.

Кініки стверджували, що справжнє щастя ніяк не пов'язане з матеріальними благами, політичною владою та бездоганним здоров'ям. Справжнє щастя аж ніяк не повинно залежати від таких випадкових речей, котрі легко можна втратити. Якщо щастя не узалежнювати від цих факторів, то його може досягнути кожен, а досягнувши, вже не втратить.

Найвідомішим кініком був *Діоген*, учень Антисфена. Про нього розповідали, що жив у бочці і мав тільки плащ, костур та торбу для хліба. Тому нелегко було позбавити його щастя. Якось, коли Діоген сидів перед своєю бочкою і грівся на сонечку, його провідав Олександр Великий. Він став перед мудрецем і запитав, чого той бажає; будь-яке його бажання цар був готовий виконати. Діоген відповів: «Я хотів би, щоб ти відступив крок убік, аби сонце могло світити на мене». Так

Діоген продемонстрував, що він багатший та щасливіший від великого полководця. Він мав усе, чого бажав.

Кініки вважали, що людям не конче турбуватися про власне здоров'я. Вони не повинні боятися навіть страждання і смерті і не повинні перейматися стражданнями інших людей.

(Байдужість до чужих страждань і складає смисл інших українських слів — «цинік», «цинізм», «цинічний», що походять від того самого кореня. — Прим.ред.)

Стоїки

Кініки вплинули на *філософію стоїцизму*, яка виникла близько 300 року до Р. Х. її основоположником був *Зенон*, котрий прибув із Кіпру до Афін, постраждавши перед тим від корабельної катастрофи. Там він приєднався до кініків. Зазвичай він збирав своїх слухачів під портиком. Назва «*стоїчний*» походить від грецького слова «*stoa*», що означає «портик». Згодом великий вплив стоїцизму відчула на собі римська культура.

Як і Геракліт, стоїки вважали, що всі люди є часткою світового розуму, або «логосу». На їхню думку, кожна людина — це світ у мініатурі, «мікрокосмос», який є відображенням «макрокосмосу».

Це привело до думки, що існує якесь загальне право, так зване «*природне право*». Природне право опирається на вічний розум людини та універсуму, тому й не змінюється залежно від місця та часу. Тут стоїки ставали на бік Сократа в його суперечці із софістами.

Природне право стосувалося всіх людей, навіть рабів. Збірники законів різних держав стоїки трактували як недосконале наслідування «права», закладеного в самій природі.

Стоїки також стирали різницю між окремо взятою людиною та Всесвітом і відкидали протиставлення між «духом» та «materією». Існує лише *одна* природа, вважали вони. Така точка зору називається «*монізмом*» (на протигагу дуже ви-

разному, наприклад, у Платона, «дуалізму» — поділу дійсності на дві частини).

Стоїки, справжні діти своєї епохи, були виразними «космополітами», тобто відкритішими для сучасної їм культури, ніж «філософи з бочки» (кініки). Вони опиралися на поняття людської спільноти, займалися політикою, багато хто з них став активним державним діячем, як, наприклад, римський цезар *Марк Аврелій* (180 — 121 р. до Р. Х.). Стоїки сприяли поширенню грецької культури і філософії у Римі. Особливо до цього спричинився оратор, філософ і політик *Цицерон* (106 — 43 р. до Р. Х.). Саме він був творцем поняття «гуманізм», під яким мав на увазі, що в центрі всього стоїть людина. Стоїк *Сенека* (4 р. до Р. Х. — 65 р. після Р. Х.) кілька років пізніше сказав, що «людина для людини — свята». Цей вислів став гаслом гуманізму наступних епох.

Окрім того, стоїки зауважували, що всі природні процеси — наприклад, хвороби і смерть — узгоджуються з незламними законами природи. Тому людині слід навчитися миритися зі своєю долею. Нічого не трапляється випадково, вважали вони. Усе відбувається закономірно, і не допоможуть жодні скарги, коли доля стукає у двері. Навіть щасливі хвилини у своєму житті людина повинна зустрічати з незворушним спокоєм. Тут прослідковується спорідненість із кініками, котрі заперечували значення усіляких зовнішніх виявів. Ми не раз говоримо нині про «стоїчний спокій», коли людина не дає волі своїм почуттям.

Епікурейці

Як бачимо, Сократа цікавила проблема щасливого життя. Кініки і стоїки взяли до уваги його погляди і стверджували, що людині слід звільнитися від матеріальних благ. Але у Сократа був ще один учень — *Арістін*, на думку якого, метою життя було досягнення найбільшої чуттєвої насолоди. «Найвищим благом є задоволення, — казав він, — а найгіршим злом

страждання». Він прагнув розвинути мистецтво життя, яке полягало в тому, щоб уникнути всяких форм страждання. (Метою кініків та стоїків було *витримати* усякий біль. Це щось зовсім інше, ніж за будь-яку ціну *уникнути* його.)

Близько 300 року до Р. Х. *Епікур* (341 – 270) заснував у Афінах філософську школу. Він розвинув Арістипову етику насолоди й об'єднав її з вченням про атоми Демокріта.

Школа *епікурейців* була в саду, тому їх ще називали «філософами із саду». Над входом до саду висів напис: «Чужинцю, тут тобі буде добре. Тут найвищим благом є втіха».

Епікур звертав увагу на те, що, прагнучи до приємного результату будь-якої дії, завжди треба зважувати можливість побічної дії. Якщо тобі траплялося переїстися шоколадом, то зрозумієш, про що я говорю. Якщо ж ні, то проведи такий експеримент: візьми свої заощадження і купи на двісті крон шоколаду (припускаю, ти любиш шоколад). Для цього експерименту важливо з'їсти увесь шоколад відразу. Десь через півгодини, як від чудових ласощів нічого не залишиться, ти зрозумієш, що мав на увазі Епікур, говорячи про «побічні дії».

Епікур також вважав, що слід зважувати на можливість короткої втіхи з можливістю більшої, тривалішої, інтенсивнішої втіхи, навіть якщо вона передбачається у далекій перспективі. (Наприклад, ти вирішила цілий рік не їсти шоколаду, аби заощадити усі свої кишенькові гроші на новий велосипед або дорогі вакації за кордоном.) На противагу тваринам люди можуть планувати своє життя. Людина вміє прораховувати своє задоволення. Розкішний шоколад є, звичайно, вартістю, але вартістю є також велосипед і мандрівка до Англії.

Епікур вказував і на те, що «задоволення» не обов'язково мусить бути чуттєвим, яке, наприклад, ми відчуваємо, з'ївши шоколад. Втіхою можуть бути навіть такі вартості, як дружба чи насолода мистецтвом. Передумовою приємного життя були для Епікура давні грецькі ідеали: самоволодіння, помірність та душевна рівновага. Жагу слід гамувати, а душевна рівновага допоможе нам перенести страждання.

До Епікурового саду часто приходили люди, охоплені релігійним страхом. Вчення Демокріта про атоми було дійовим засобом проти релігії та марновірства. Щоб жити щасливо, треба побороти страх перед смертю. У цьому випадку Епікур вдавався до Демокрітового вчення про «атоми душі». Пригадуєш, Демокріт вважав, що не існує життя після смерті, бо «атоми душі» розбризкуються вусібіч, коли ми помираємо.

«Смерть нас не обходить», — просто говорив Епікур. — Доки ми живемо, смерті немає. А коли настає смерть, то немає уже нас». (Якщо дивитись на справу з такої точки зору, то ще ніхто не бачив людини, котра б страждала від того, що вона мертва.)

Епікур склав резюме своєї життєстверджуючої філософії за допомогою того, що він назвав «чотирма лікарськими зелями»:

Богів боятися не варто. Смерть не страшна. Блага легко досягнути. Зло легко витерпіти.

Порівняння завдань філософії з лікарським мистецтвом не було нічим новим у грецькій традиції. Отож людині слід запастися «подорожньою філософською аптечкою», котра містить ці важливі ліки.

На відміну від стоїків, епікурейців мало цікавила політика та суспільне життя. «Живи приховано!» — такою була Епікурова порада. Його «сад» можна порівняти, напевно, з деякими сучасними комунами. І в наші часи немало людей шукають собі острова або «тихої гавані» у громаді великого міста.

Після смерті Епікура багато епікурейців збилися на манівці у пошуках однобокої насолоди, їхнім гаслом стало: «Живи моментом!» У наш час слово «епікуреєць» набуло зневажливого відтінку, так називають легковажних людей.

Неоплатонізм

Ми бачили, як кініки, стоїки та епікурейці відштовхувалися від учення Сократа. Вони зверталися також до поглядів «досократових філософів», Геракліта та Демокріта. В епоху пізньої античності на найбільшу увагу заслуговує філософська течія, яка виникла на основі Платонової теорії ідей. Цю течію називають *неоплатонізмом*.

Найвідомішим неоплатоніком був *Плотин* (бл. 205 – 270), який вивчав філософію в Александрії, а потім жив у Римі. Слід зазначити, що Плотин прибув з Александрії, міста, яке уже на той час не одну сотню років було перехрестям, де стикалися грецька філософія та східна містика. Плотин взяв зі собою до Риму вчення про спасіння, яке склало би серйозну конкуренцію християнству, якщо б стало набувати сили. Але тоді і неоплатонізм мав би суттєво вплинути на християнську теологію.

Пам'ятаєш, Софіє, теорію ідей Платона? Напевно, пригадуєш, як він проводив межу між світом ідей та світом відчуттів. Таку ж чітку межу проводив він між людською душею та людським тілом. Тому людина стала двоїстою істотою: наше тіло складається із землі та пилу, як і все інше у чуттєвому світі, але ми маємо також безсмертну душу. Ще задовго до Платона такі погляди були поширені серед багатьох греків. Плотин, до того ж, був знайомий із подібними уявленнями в Азії.

Плотин вважав, що світ напнутий між двома полюсами. На одному краю знаходиться божественне світло, яке він назвав «Єдине». Деколи він називає його «Богом». А на іншому краю панує абсолютна темрява, туди не досягає жоден промінь «Єдиного». Суть, однак, полягає в тому, що темрява не є буттям, а лише відсутністю світла, сама собою вона не існує. Існує лише «Бог» або «Єдине», але так, як відблиск якогось світла поступово тане в мороці, так само існує межа, за яку уже не проникають божественні промені.

За Плотиним, душу осяває світло «Єдиного», сама ж матерія є тьмою, що не має власного буття. Форми в природі також освітлені слабким сяйвом «Єдиного».

Уяви собі, люба Софіє, велике вогнище вночі. Від нього в усі боки розсипаються іскри. Світло вогню осяює темряву навколо ватри, і навіть з відстані багатьох кілометрів видно його слабкий відблиск. Якщо ми відійдемо далі, то побачимо тільки крихітну світляну цятку, схожу на маленький ліхтарик. А якщо віддалимось ще більше від вогнища, то його світло уже не досягне нас. Десь, у якомусь місці, промені світла розсіюються в темряві, а коли стане зовсім темно, ми нічого не побачимо, зникнуть усі тіні і обриси.

Уяви собі, що дійсність і є таким вогнищем. Полум'я — це Бог, а темрява поза ним — холодна матерія, з якої створені люди і тварини. Найближче до Бога стоять вічні ідеї, котрі є первісними формами всіх творинь. Людська душа — це «іскра з вогнища», а все в природі осяюється відблисками божественного світла. Ми бачимо його в усіх живих істотах, навіть у троянці та польовому дзвоникові. Найвіддаленіші від живого Бога земля, вода та каміння.

В усьому довкола є якась частка божественної містерії. Ми бачимо її мерехтіння у соняшникові та польовому маківі. Ще більше цієї незбагненої містерії помічаємо у метеликові, що злітає з гілки, або в золотій рибці, котра плаває в акваріумі. Але найближче до Бога підходимо ми, люди, в своїй душі. Лише там можемо об'єднатися з великою містерією життя. Дуже зрідка нам дано відчути, що ми *самі є тією божественною містерією*.

Образний приклад Плотина нагадує Платонове порівняння з печерою: чим ближче ми підходимо до отвору печери, тим ближче опиняємося коло того, з чого усе походить. Однак, на противагу Платонові, його чіткому двоїстому поділові дійсності, способів мислення Плотина властиве охоплення цілості. Все є єдиним, бо усе є Богом. Навіть тіні у надрах Платонові печери осяяні слабким відблиском «Єдиного».

Кілька разів упродовж свого життя Плотин переживав злиття своєї душі з Богом. Такий стан називаємо *містичним пережиттям*. Не один Плотин зазнавав подібних відчуттів. Про них розповідали люди в різні епохи і в різних краях. Вони могли ті стани описувати по-всякому, проте окремі важливі риси повторюються в усіх описах. Розглянемо кілька таких спільних рис.

Містика

Містичне пережиття — це стан, коли людина відчуває свою єдність з Богом чи із «космічною душею». У багатьох релігіях наголошується, що існує прірва між Богом та його творінням, однак містики стверджують, що такої прірви немає. Він або вона переживають «з'єднання», «злиття» з Богом.

Те, що ми день у день називаємо «я», не є нашим властивим «я». На коротку мить можемо пережити свою ідентичність з величнішим «я». Деякі містики називають його «Богом», інші — «космічною душею», «природою» або «універсумом». При злитті містик переживає «втрату самого себе», він зникає у Богові або розчиняється в ньому, так само, як крапля води «втрачає себе», потрапивши у море. Один індійський містик висловився так: «Коли був я, не було Бога. Тепер є Бог, але немає мене». Християнський містик *Сілесіус* (1624 — 1677) сказав: «Морем стає кожна крапля, досягнувши моря, а кожна душа стає Богом, досягнувши Бога».

Певно, собі гадаєш, що не так то й приємно «втратити себе». Що ж, розумію тебе, Софіє. Але суть у тому, що ти втрачаєш незрівнянно менше, ніж здобуваєш. Ти втрачаєш себе саме в тій іпостасі, в якій перебуваєш у цей момент, та водночас усвідомлюєш, що насправді є чимось незрівнянно більшим. Ти — універсум або Всесвіт. Так-так, ти стаєш космічною душею, люба Софіє. Це ти — Бог. Навіть якщо при цьому втрачаєш саму себе як Софію Амундсен, втішся тим, що одного дня так чи інакше втратиш своє «буденне «я». Твоє справжнє «я», — котре можеш

пізнати тільки тоді, як зумієш «втратити себе», є, на думку містиків, розбурханим полум'ям, яке палахкотить вічність.

Однак таке містичне пережиття не завжди приходиться само собою. Щоб зустрітися з Богом, містикові часто доводиться пройти «дорогою очищення та просвітлення», котра включає аскетичне життя і різноманітні техніки медитації. Та ось містик досягає мети й тоді може вигукнути: «Я є Бог» або «Я є Ти».

Містичні вияви знаходимо в усіх великих релігіях світу. В описах містичних пережиттів впадає в око різночла схожість, незважаючи на конкретні культурні передумови їх виникнення. Лише тоді, коли містик подає релігійне або філософське тлумачення свого пережиття, виявляється культурне тло.

У західній містиці, — в іудаїзмі, християнстві та ісламі — містики наголошують на своїй зустрічі з Богом. І хоч Бог знаходиться в природі і в людській душі, він також високо вознесений понад світом. У східній містиці — в індуїзмі, буддизмі та китайських релігіях — поширене твердження, що містик переживає повне злиття з Богом чи із «космічною душею». «Я є душею Всесвіту», — може сказати він. Або: «Я є Бог». Бог не тільки існує у світі, але його ніде більше й немає.

Саме в Індії, ще задовго до Платонових часів, існували сильні містичні течії. *Свами Вівекананда*, який колись приніс ідеї індуїзму на захід, якось сказав:

«Як деякі релігії в світі твердять, що людина, котра не вірить у Бога, є атеїстом, так ми твердимо, що атеїстом є людина, котра не вірить у саму себе. Ми називаємо атеїзмом невіру в красу власної душі».

Містичне пережиття може мати також значення для етики. Колишній президент Індії *Сарвеналлі Радхакрішнан* говорив: «Ти повинен любити ближнього свого, як самого себе, бо ти і є тим ближнім. Тільки ілюзія змушує тебе вірити, що твій ближній є кимось іншим, аніж ти сам».

Сучасні люди, котрі не сповідують жодної віри, також, буває, розповідають про свої містичні пережиття. Несподіва-

но знаходить на них щось таке, що називають «космічною свідомістю» або «відчуттям океану». Вони почуваються вирваними з часу і сприймають світ з «погляду вічності».

Софія звелася в ліжку, тіла наче й не відчувала...

Прочитавши про Плотина та містиків, їй почало здаватися, наче вона витає в кімнаті, випливає через вікно і зависає високо над містом. Софія бачила людей внизу, на ринковій площі, але полетіла далі над Земною кулею, на котрій жила, понад Північним морем та Європою, пролетіла над Сахарою та широкими саванами Африки.

Уся планета стала ніби єдиною живою істотою, а та істота була мовби самою Софією. Це я є світом, подумала вона. Увесь велетенський Всесвіт, який часто їй здавався незбагненим і страшним, був тепер її власним «я». Всесвіт і зараз був безмірним і величним, але й вона сама стала такою.

Дивне відчуття швидко минуло, однак Софія знала, що ніколи його не забуде, їй здалося, ніби щось вистрибнуло з її голови і змішалось з чимось іншим, подібно, як крапелька фарби забарвлює усю воду в глечичку.

Коли все розсіялося, Софія мала таке відчуття, наче з болем у голові пробудилася від чудового сну. Дівчинка з деяким розчаруванням констатувала, що має тіло, котре намагається підвестися в ліжку, її заболіла спина, доки вона лежала на животі, читаючи лекції Альберто Кнокса, зате вона пережила щось таке, чого ніколи не забуде.

Нарешті Софії вдалося стати на підлогу. Вона підіркувала аркуші і підшила їх у папку до решти лекцій. А потім пішла на прогулянку в сад.

Птахи щебетали тут так, наче на початку створення світу. Ніжна зелень берізок, що росли за старими кролячими клітками, була така яскрава, наче Творець ще не закінчив змішувати фарби.

Невже справді все є божественним «я»? Чи справді може вона вірити, що носить у собі душу, котра є «іскрою з вогнища»? Якщо так, то сама вона — божественна істота.

ПОШТОВІ ЛИСТІВКИ

...строго себе цензурую...

Кілька днів Софія не одержувала жодних листів від учителя філософії. У четвер випадало 17 травня, національне свято, день прийняття норвезької Конституції. 18 травня у школі також був вихідний.

Дорогою зі школи додому в середу, 16 травня, Юрунн зненацька запропонувала:

— Чи не вибратися нам у похід з наметами?

Першою думкою Софії було, що їй не варто надовго відлучатися з дому, але не проходила про те ані словом.

— Як на мене, то радо.

За кілька годин Юрунн була уже в Софії з великим наплечником. Софія спакувала свій наплечник. Вони взяли намет, спальні мішки, теплий одяг, теплоізоляційні мати, кишенькові ліхтарики, великі термоси з чаєм та купу всіляких присмаків.

Коли Софіїна мама повернулася коло п'ятої години додому, дівчаткам довелося вислухати довгу нотацію, що їм можна робити, а чого не слід. Окрім того, мама зажадала точної інформації про те, де вони розіб'ють свій табір. Дівчата сказали, що поставлять намет на Глухаревому узвишші. Може, наступного ранку їм пощастить почути токування глухарів.

Софія мала ще й власні підстави розбити табір саме там. Від Глухарєвого узвишшя до Хатини Майора рукою подати.

Щось тягнуло її туди, але вона добре знала, що більше не зважиться потякнутися до Хатини сама.

Дівчатка вийшли на стежку, яка починалася від невеликого закруту вулиці перед самою хвірткою Софіїної садиби. Вони говорили про се і про те, а Софія тишилася, що на деякий час можна забути про філософію.

О восьмій вечора мандрівниці уже поставили намет на галявині біля Глухарєвого узвишшя, приготували ложа на ніч, розстелили спальні мішки. Коли вони повечеряли, Софія запитала:

— Ти чула про Хатину Майора?

— Про Хатину Майора?

— Десь тут, у лісі, біля маленького озерця є хатка. Колись у ній жив дивакуватий майор, тому й називається Хатина Майора.

— А зараз там хтось живе?

— Може, підемо й подивимося?

— Це далеко звідси?

Софія показала рукою вглиб лісу... Юрунн не дуже хотілося йти, але таки погодилася. Сонце хилилося до заходу. Спершу вони йшли поміж високими соснами, потім їм довелося продиратися крізь кущі та хащі. Нарешті вибралися на якусь стежину. Чи була це та сама стежка, якою Софія прямувала у неділю вранці? Ось невдовзі праворуч від стежки між деревами зблиснула гладінь води.

— Це там, — сказала Софія.

За мить дівчатка стояли перед маленьким озерцем. Софія приглядалася до хатки. Вона була замкнена, на вікнах — віконниці. Софія давно не бачила нічого більше покинутого, ніж цей червоний будиночок.

Юрунн озирнулася.

— Невже треба плисти? — спитала вона.

— Ні, візьмемо човна.

Софія показала на очерет. Човен був там само, де й тоді.

— Ти вже тут бувала?

Софія похитала головою. Надто складно було б розповісти товаришці про свої останні відвідини. Хтозна, чи вдалося би їй зберегти в таємниці Альберто Кнокса та курс філософії.

Вони жартували і сміялися, веслюючи через озеро. Цього разу Софія потурбувалася, щоб витягнути човна далеко на берег. За мить дівчата стояли перед дверима. Юрунн нагиснула клямку. Одразу було видно, що в хатині ніхто не живе.

— Зачинено... Ти сподівалася, що тут хтось буде?

— Може, пошукаємо ключ, — запропонувала Софія і почала шукати між камінням підмурівку.

— Ет, повертаймося до намету, — не витримала Юрунн за кілька хвилин.

Але тієї ж миті Софія вигукнула:

— Знайшла! Знайшла!

Вона переможно піднесла догори ключ, тоді встромила його в замок, і двері відчинилися. Дівчатка крадькома зайшли досередини, відчуваючи, що чинять щось недозволене. У хаті було холодно і темно.

— Нічого не видно, — промовила Юрунн.

Але Софія передбачила це. Вона дістала з кишені сірники і запалила одного. Доки згорів сірник вони встигли побачити, що хата порожня. Софія черкнула ще одним сірником і помітила на каміні маленьку свічку у залізному кованому підсвічнику. Свічку вона запалила від третього сірника. Світла вистарчало, щоб освітити крихітну кімнатку.

— Чи не дивно, що маленька свічка може просвітлити таку глибоку темряву?

Подруга кивнула.

— Але десь, у якомусь місці, світло розсіюється в темряві, — продовжувала Софія. — Власне, не існує темряви самої в собі. Є лише брак світла.

— Бр... Тебе неприємно слухати. Ходімо звідси...

— Спершу подивимося в дзеркало.

Софія показала рукою на дзеркало, яке й далі висіло над комодом.

— Яке гарне...

— Це — чарівне дзеркало.

— «Любе дзеркальце, скажи, хто на світі наймиліший?»

— Я не жартую, Юрунн. Думаю, що, заглянувши у нього, можна побачити те, що є з іншого боку за ним.

— Ти ж казала, що ніколи раніше тут не бувала. Невже тобі так подобається лякати мене?

Софія не знала, що відповісти.

— Вибач!

Юрунн помітила щось у куточку, на підлозі. Це була невеличка касетка. Юрунн підняла її з підлоги.

— Листівки, — промовила вона.

Софія аж зойкнула.

— Не чіпай! Чуєш!? Не смій цього торкатися.

Юрунн здригнулася з несподіванки. Вона впустила касетку на підлогу, мов обпечена. Листівки порозліталися по долівці. А через кілька секунд дівчинка вибухнула сміхом.

— Та це тільки листівки.

Юрунн присіла на підлозі і почала їх підбирати. Софія також опустилася долі.

— Ліван... Ліван... Ліван... Усі листівки відіслані з Лівану, — констатувала Юрунн.

— Я знаю, — вихопилося у Софії.

Юрунн випросталася і зазирнула товаришці просто в очі.

— Ти уже тут була.

— Може, й була.

Софія вирішила зізнатися, що бувала тут уже колись, так буде простіше. Не повинно би зашкодити, якщо довірять подрузі частинку своєї таємниці й розповість дещо про ті події, які відбувалися з нею останнім часом.

— Хотіла розказати тобі про все, коли доберемося сюди.

Юрунн почала читати листівки.

— Усі адресовані якійсь Гільді Меллер Кнаг.

Софія не торкнулася ще жодної листівки.

— Це що — вся адреса?

Юрунн прочитала:

— Гільді Меллер Кнаг, через Альберто Кнокса. Над Озером, Норвегія.

Софія полегшено зітхнула. Вона боялася, що й на цих листівках буде: «...через Софію Амундсен». Аж тепер наважилася придивитися до них ближче.

— 28 квітня... 4 травня... 6 травня... 9 травня... їх відіслали лише кілька днів тому.

— Але от дивна річ... Усі штемпелі норвезькі. Поглянь — «Батальйон ООН». І марки також норвезькі...

— Певно, вони так роблять. Це нейтральні війська, у них, мабуть, є своя норвезька пошта.

— А як присилають пошту додому?

— Може, військовим літаком.

Софія поставила свічку на підлогу, і обидві товаришки взялися до читання. Юрунн посортувала листівки за порядком. Ось що було у першій листівці:

Люба Гільдо! Можеш уявити, як я тішуся своєму поверненню додому, в Ліллесанн. Планую приземлитися в Х'євіку ввечері в переддень св. Івана. Дуже хотілось би встигнути на твоїй день народження, але я людина військова. Взамін можу пообіцяти, що вкладаю всі свої думки у великий подарунок, який ти отримаєш на уродини. Міцно цілує тебе той, хто постійно думає про майбуття своєї доньки.

PS. Посилаю копію цієї листівки нашій спільній знайомій. Певно, здогадуєшся, люба Гільдо. Щось я занадто таємничий, але ти зрозумієш.

Софія взяла наступну листівку:

Люба Гільдо! Тут, у Лівані, кожен день, як рік. З усіх місяців, проведених тут, найбільше запам'ятаю нескінченне чекання. Але я докладаю всіх зусиль, щоб на свої п'ятнадцяті уродини ти одержала якнайгарніший подарунок.

Нічого більше сказати поки що не можу. Сам себе суворо цензурую.

Цілую. Тато.

Обидві товаришки аж подих затамували від напруження. Ніхто не зронив ані слова, вони мовчки перечитували листівки.

Люба моя дитинонько! Страшенно хотілось би прислати тобі слова моєї любови з білим поштовим голубом. На жаль, білі голуби у Лівані не водяться. Білих голубів у цій зруйнованій війною країні дуже бракує. Якби нашим батальйонам вдалося коли-небудь повернути мир світові!

PS. Можливо, своїм подарунком на день народження зможеш поділитися з іншими людьми. Подумаємо над цим, коли повернуся додому. Але ти й далі не здогадуєшся, про що йдеться. Вітання від того, хто має досить часу, аби думати про нас обох.

Дівчатка прочитали шість листівок, залишилася тільки одна:

Люба Гільдо! Я мало не лусну від усіх цих таємниць, якими оточений твій день народження. Кілька разів на день мушу себе стримувати, щоб не подзвонити тобі і все не розповісти. Воно росте і росте. А ти знаєш, коли щось наростає, його усе важче втримувати в собі.

Цілую, тато.

PS. Одного разу ти зустрінешся з дівчинкою на ім'я Софія. Щоб дати вам нагоду трохи пізнати одна одну, перш ніж ви зустрінетеся, копії усіх написаних тобі карток я пересилав їй. Цікаво, чи зуміє вона вловити взаємозв'язок? Зараз вона знає не більше за тебе. Софія має товаришку Юрунн. Можливо, та зможе чимось допомогти?

Дочитавши останню листівку, Софія та Юрунн глянули одна одній у вічі. Юрунн міцно обхопила Софіїне зап'ястя.

— Мені страшно, — мовила вона.

— Мені також.

— Яка дата стоїть на штемпелі останньої листівки?

Софія глянула на картку.

— 16 травня. Це ж сьогодні.

— Неможливо! — вигукнула Юрунн. Вона аж розсердилася.

Обидві знову ретельно оглянули штемпель. Помилки бути не могло. «16-05-90» — було на ньому.

— Так не буває, — вперто наполягала Юрунн. — У голові не вкладається, хто ж би це міг написати. Хтось, хто добре нас знає. Але звідки йому могло бути відомо, що ми прийдемо сюди саме сьогодні?

Найбільше злякалася Юрунн, бо для Софії історія з Гільдою та її татом не була новою.

— Це, мабуть, якимось пов'язано із дзеркалом.

Юрунн знову здригнулася.

— Не думаєш же ти, що листівки вистрибують із дзеркала в ту ж мить, як тільки по них гримнули штемпелем на пошті в Лівані?

— Ти маєш краще пояснення?

— Ні.

— Однак тут ще щось є таємниче.

Софія звелася на ноги і піднесла свічку до двох картин на стіні. Юрунн також підійшла ближче.

— «Берклі» і «Б'еркелі». Що це означає?

— Поняття не маю. Свічка вже майже догоріла.

— Ідімо звідси геть, — наполягала Юрунн. — Ходімо.

— Заберу тільки зі собою дзеркало.

Софія зняла зі стіни над білим комодом велике дзеркало в мідній оправі. Юрунн намагалася протестувати, але Софія вперлася на своєму, коли дівчатка вийшли надвір, було так темно, як лиш буває в травневу ніч. Відсвіту неба вистарчало настільки, щоб добре бачити обриси дерев та кущів. На

поверхні озерця, наче в дзеркалі, відбивалося небо. Дівчатка поволі веслували до протилежного берега.

Дорогою до табору вони майже не розмовляли, але кожна знала, що друга напружено обдумує побачене. Час від часу вони полохали якогось птаха, а кілька разів чули сову.

Добравшись до намету, обидві відразу ж залізли в спальні мішки. Юрунн не погодилася, щоб дзеркало стояло в наметі. Навіть усвідомлення того, що воно неподалік від входу до намету, вселяло в них острах. Софія поклала листівки, які також прихопила з собою, в бічну кишеню наплечника.

Наступного дня дівчатка прокинулися рано. Першою виборсалася зі спального мішка Софія, взула чоботи і вийшла з намету. Дзеркало лежало в траві, рясно покрите крапельками роси. Софія витерла його светром і поглянула на своє відображення, їй здавалося, ніби вона дивиться на себе то згори, то здолнини. На щастя, жодної свіжої листівки з Лівану не було.

Над галявиною за наметом пливли пасма ранкового туману, схожі на клапті вати. Навколо голосно щebetало дрібне птаство, великих птахів вони не бачили і не чули.

Подруги натягнули на себе ще по одному светрові і поснідали перед наметом, розмовляючи про Хатину Майора та загадкові листівки.

Після сніданку вони згорнули табір і вирушили додому. Софія всю дорогу тягнула під пахвою велике дзеркало в мідній рамі. Часом вона спинялася відпочити, бо Юрунн нізащо не погоджувалася навіть торкнутися дзеркала. Наближуючись до перших забудов, дівчатка почули кілька віддалених вибухів. Софії пригадалося, що Гільдин тато писав про зруйнований війною Ліван. Яке ж це все-таки щастя жити в мирній країні. Вибухи були від невинних петард.

Софія запросила Юрунн на гарячий шоколад. Мама не давала їм спокою, випитуючи, звідки взялося дзеркало. Софія сказала, ніби знайшли його перед Хатиною Майора. Знову мама повторила, що в тій хаті вже багато-багато років ніхто не живе.

Коли Юрунн пішла додому, Софія вбралася в червону сукню. Решта святкового дня пройшла цілком нормально. У вечірніх новинах передали репортаж про те, як норвезькі синьоберетники святкують День Конституції у Лівані. Софія аж прикипіла очима до екрана. Одним з тих вояків міг бути і тато Гільди.

Потім Софія повісила у своїй кімнаті велике дзеркало в мідній рамі. Це було останнє, що вона зробила того дня, 17 травня. Наступного ранку вона знайшла у Сховку новий жовтий конверт, розірвала його і без зволікань взялася до читання.

ДВІ КУЛЬТУРИ

...тільки так уникнеш зависання у порожнечі...

Уже дуже скоро ми зустрінемося, Софіє. Я розраховував на те, що ти повернешся до Хатини Майора, тому й залишив тобі листівки від Гльдиного тата. Тільки так вони зможуть потрапити в її руки. Не ламай собі голову, як це станеться. Ще багато води втече до 15 червня.

Ми уже бачили, як філософи епохи еллінізму перетерли на зубах давньогрецьких мислителів. Вони ледь не зробили з них творців релігії. Плотин був недалекокий від того, щоб проголосити Платона спасителем людства.

Але ми знаємо, що десь посередині періоду, який нас цікавить, далеко за межами греко-римських територій народився інший спаситель. Я маю на увазі *Ісуса із Назарета*. В цьому розділі ми побачимо, як християнство поступово почало проникати в греко-римський світ, приблизно так само, як світ Гльди став проникати в *наш* світ.

Ісус був юдеєм, а юдеї належать до семітської культури. Греки та римляни — до індоєвропейської. Можна стверджувати, що європейська цивілізація закорінена в дві культури. Перш ніж ми візьмемося до аналізу процесу злиття християнства з греко-римською культурою, придивімося ближче до цих двох культур.

Індоєвропейці

Говорячи про *індоєвропейців*, маємо на увазі країни, що розмовляють індоєвропейськими мовами, та їхні культури. Це усі європейські мови, за винятком удро-фінської групи (саамська, фінська, естонська та угорська) і баскської мови. Більшість індійських та іранських мов також належить до індоєвропейської мовної сім'ї.

Колись, близько 4000 років тому, праіндоєвропейці заселяли території навколо Чорного та Каспійського морів. Невдовзі їхні племена почали великими хвилями відкочуватися на південний схід — до Ірану та Індії, на південний захід — до Еллади, Італії та Іспанії, на захід через Центральну Європу — до Англії та Франції, на північний захід — до Скандинавії та на північ — до Східної Європи та Росії. Куди б не прийшли ці племена, вони асимілювалися з аборигенськими культурами, однак *індоєвропейська* релігія та мова переважали.

І давньоіндійські рукописні Веди, і грецька філософія, і міфологія *Снорре* були, отже, написані спорідненими мовами. Але не лише мови можуть бути спорідненими. За мовами споріднюються і думки. Саме тому ми говоримо про *індоєвропейську «культуру»*.

Для цієї культури характерна величезна кількість різних богів. Таке явище називається *політеїзмом*. Спільні імена богів, багато основних релігійних слів та виразів знаходимо на усій індоєвропейській території. Наведу тобі кілька прикладів. Древні індійці поклонялися богові неба *Діаусові*. Грецькою мовою цей бог називається *Зевс*, латинською — *Юпітер* (властиво Іов-патер, тобто «Отець Іов»), а праскандинавською — *Тор*. Усі ці імена — різні «діалектні варіанти» одного і того ж слова.

Пригадуєш, вікінги в Скандинавії вірили в богів, яких називали *асами*. Це означення поняття «бог» також знаходимо на всіх Індоєвропейських теренах. Давньоіндійською мовою (санскрит) богів називали *asura*, а іранською — *ahura*,

інше означення поняття «бог» звучить на санскриті *deva*, іранською мовою *daeva*, латинською *deus*, а скандинавською *tivrur*.

У Скандинавії поклонялися цілій групі богів родючості — Нюрдові, Фреєві, богині Фрейї. Їх називали *ванами*. Це слово споріднене з іменем римської богині родючості *Венери*. В санскриті також знаходимо подібне слово — *vani*, що означає «бажання» або «жага».

Певну схожість маємо і в деяких міфах. Коли Снорре розповідає про скандинавських богів, декотрі з його саг нагадують індійські міфи, які існували на дві-три тисячі років раніше. Ясна річ, у сагах Снорре знаходимо відображення скандинавської природи, а в індійських міфах — індійської. Проте у більшості легенд можемо відшукати все ж ядро, котре свідчить про їхнє спільне походження. Таке ядро бачимо у розповідях про напій безсмертя та про боротьбу богів із силами хаосу.

В індоєвропейських культурах чітко прослідковуються спільні риси навіть у способі мислення. Типовою рисою є переконання, що в світі відбувається драма, де стинаються в непримиренному герці сили добра й зла. Тому індоєвропейці намагалися передбачити, якою буде доля світу.

Ми не помилимося, коли скажемо, що грецька філософія не випадково виникла на індоєвропейських обширах. Індійська, грецька та скандинавська міфології чітко вказують на зародження філософського або «спекулятивного» мислення.

Індоєвропейці намагалися осягнути знання про долю світу. Ми можемо прослідкувати за виявом конкретного слова, що означає «знання» у кожній індоєвропейській культурі. На санскриті — це *vidya*. Слово ідентичне з грецьким словом *ide*, воно, як ти пригадуєш, відіграло важливу роль у філософії Платона. З латинської мови нам відоме слово *video*, але для римлян воно означало просто «бачити». (Лише в наші дні «бачити» почало означати «втуплюватися в телеекран».) З англійської мови нам відоме слово *wise* і *wisdom* (мудрість), з

німецької *Wissen* (знання). По-норвезьки – *viten*. Отож, норвезьке слово «viten», індійське – «vidya», грецьке – «ide», латинське – «video» мають один і той самий корінь.

Найважливішим органом чуття індоєвропейці вважали *зір*. Тому для літератури індійців, греків, іранців та германців характерними були великі космічні візії. (Ось ще одна паралель: «візія» походить від латинського слова «відео».) Древні народи творили своє мистецтво, зображаючи богів, про яких розповідалося в міфах. Це також було властиве індоєвропейським культурам.

І врешті, індоєвропейці мали *циклічний погляд* на історію. Вони вважали, що хід історії відбувається по колу, «циклічно», подібно, як пори року змінюють одні одних. Отже, історія не має ні початку, ані кінця. Часто мовиться про різні світи, які з'являються і зникають у вічній круговерті перемін народження та смерті.

Дві великі східні релігії – *індуїзм та буддизм*, – як і грецька філософія, мають індоєвропейське походження. Можна провести паралель між індуїзмом і буддизмом, з одного боку, та грецькою філософією – з іншого. Індуїзм та буддизм понині характеризуються виразними філософськими рефлексіями.

Нерідко ці дві релігії надають великої ваги твердженню, що божественне присутнє в усьому навколо нас (*пантеїзм*), а людина єднається з Богом завдяки релігійному знанню. (Пригадуєш Плотина, Софіє?) Щоб досягнути цього стану єднання, потрібне сильне самозаглиблення, іншими словами – медитація. Тому на Сході пасивність та відособлення вважають релігійним ідеалом. У Греції також багато хто дотримувався переконання, що людина повинна жити аскетично, усамітнено, аби душа могла спастись. Багато рис, властивих середньовічній монастирській системі, успадковані від греко-римського духовного світу.

У багатьох індоєвропейських культурах істотне місце посідала віра в *переселення душ*. Понад 2500 років тому людина прагнула будь-що врятувати свою душу від переселення. Платон також вірив у мандрівку душ.

Семіти

Тепер черга *семітів*, Софіє. Ми поговоримо про зовсім інший тип культури та іншу мову. Семіти походять з Аравійського півострова, але їхня культура поширилася на великих теренах земної кулі. З усіх культур найбільше від своїх географічних коренів віддалилася семітська культура та християнство. Водночас поширювався й іслам.

Усі три релігії Заходу — юдаїзм, християнство та іслам — мають семітське підґрунтя. Мусульманське святе письмо *Коран* та *Старий Завіт* написані спорідненими семітськими мовами. Одне з означень «бога» в Старому Завіті має той самий корінь, що й «*аллах*». (Слово «аллах» означає «бог».)

Що ж до християнства, то тут усе складніше. Християнство, звичайно, також виникло на семітському ґрунті, однак *Новий Завіт* було написано грецькою мовою, і при формуванні християнської теології — або ж вчення про віру — дався взнаки вплив грецької й латинської мов та елліністичної філософії.

Ми уже говорили, що індоєвропейці поклонялися багатьом богам. Що стосується семітів, то їх досить рано згуртувала віра в єдиного Бога. Таке явище називається *монотеїзмом*.

Головною ідеєю в юдаїзмі, християнстві та ісламі є віра в єдиного Бога.

Спільною рисою для семітських культур був *лінійний погляд на історію*, тобто історію розглядали як пряму лінію: одного разу Бог створив світ, і з цього моменту почалася історія; та вона не триватиме вічно, настане «день суду», і тоді Бог судитиме живих та мертвих.

У трьох великих релігіях Заходу історія відігравала важливу роль. Бог втручається в історію, щоб з її допомогою творити свою волю в світі. Так, як одного разу Бог привів Авраама до «землі обітованої», так він веде людей крізь історію аж до «судного дня». Колись Бог судитиме живих і мертвих.

Приписуючи Богові великий вплив на долю світу, семіти впродовж багатьох тисяч років займалися записуванням історії. В основу святих писань покладені історичні події.

Сьогодні місто Єрусалим є важливим релігійним центром юдеїв, християн та мусульман. Уже це свідчить про спільне історичне підґрунтя трьох релігій. Є тут юдейські храми — синагоги, християнські церкви та ісламські мечеті. Саме тому так прикро, що Єрусалим став яблуком незгоди. Тисячі людей вбивають одне одного, бо не можуть дійти згоди, хто володітиме Вічним Містом. Якби ж то ООН вдалося коли-небудь перетворити Єрусалим на місце зустрічі трьох релігій. (Практичною частиною філософського курсу ми поки що не займатимемося. Полишимо її на Гільдиного тата. Ти вже, певно, зрозуміла, що він — спостерігач ООН у Лівані? Можу ще додати — майор. Якщо вловила взаємозв'язок, то все в порядку. Але не будемо випереджувати події.)

Найважливішим органом чуття індоєвропейці, як уже згадувалося, вважали зір. Таку ж важливу роль семіти приписували *слухові*. Тож не випадково юдейський символ віри починається словами: «Слухай, Ізраїлю!» У Старому Завіті читаємо, як люди «почули» Господа, а юдейські пророки починали свої проповіді формулою: «Так каже Ягве (Бог)». Християнство також надає великого значення «слуханню» слова Божого. Характерною рисою юдейської, християнської та мусульманської служби Божої є читання вголос, «рецитація».

Як я уже оповідав, індоєвропейці втілювали образи своїх богів у картинах та скульптурах. Для семітської культури типовою є заборона будь-якого зображення, тобто семітам не дозволяється зображувати Бога і святих на картинах чи в пластиці. Про це навіть записано в Старому Завіті. І понині така заборона існує в ісламі та юдаїзмі. Для сучасного ісламського світу також характерне неприйняття фотомистецтва та живопису. Людині не дозволено конкурувати з Богом.

Однак християнські церкви щедро розписані зображеннями Бога та Ісуса, заперечивши ти. Маєш рацію, Софіє, але це ще раз доводить вплив греко-римського світу на християнство.

(У православної церкви — у Греції та Росії — і далі поширена заборона на «різьблені» зображення біблійних сюжетів, тобто на створення скульптур та розп'ять).

На протигагу великим релігіям Сходу, три західні релігії стверджують, що між Богом та його творінням існує прірва. Метою є не звільнення від переселення душі, а тільки спасіння від гріха та відпущення вини. Для релігійного життя Заходу характерні молитви, проповіді та читання Святого Письма, а не самозаглиблення та медитація.

Ізраїль

Не маю жодного наміру змагатися з твоїм учителем релігії, Софіє, але хотів би коротко підсумувати наші знання про юдейське підгрунтя християнства.

Все почалося з того, що Бог створив світ. Як це відбулося, можеш довідатися з перших сторінок Біблії. Але потім люди збунтувалися проти Бога. Покарою за це було не тільки вигнання з Раю Адама та Єви, в світ прийшла смерть.

Мотив людського непослуху перед Богом проходить через усю Біблію. Погортавши далі першу книгу Мойсея, ми довідаємося про всесвітній потоп та Ноїв ковчег. А ще дізнаємося, як Бог домовився про примирення з *Авраамом* та його родом. За цією домовленістю Авраам мав дотримуватися Божих заповідей, а Бог натомість зобов'язувався дбати про його нащадків. Пізніше, коли на горі Синай *Мойсей* одержав скрижалі із заповідями, примирення було відновлене. Це сталося близько 1200 року до Р. Х. На ту пору ізраїльтяни вже давно перебували в єгипетському рабстві, але з Божою допомогою народ зумів повернутися до Ізраїлю.

Десь у X столітті до Христа — а отже, задовго до виникнення грецької філософії — в Ізраїлі правили три великі царі: *Саул, Давид і Соломон*. Весь народ Ізраїлю врешті об'єднався в одному царстві, яке зазнало політичного, військового та культурного розквіту за правління царя Давида.

Царів благословляв на трон народ. Вони одержували титул «месії», що означало «помазаник», і їх трактували як посередників між Богом та народом. Тому царя називали «сином Божим», а країну, якою він правив, «царством Божим».

Однак могутність Ізраїлю не тривала вічно. Невдовзі царство розділилося на північне (Ізраїль) та південне (Юдея). У 722 році до Р. Х. північне царство завоювали асирійці, і воно повністю втратило своє політичне і релігійне значення. Не краще велося і на півдні. У 586 році до Р. Х. південне царство захопили вавилонці. Храми зруйнували, а велику частину юдейського народу випроваджено до Вавилону. «Вавилонська неволя» скінчилася 539 року до Р. Х.. Люди змогли повернутися до Єрусалиму і взятися до відбудови храмів. Проте аж до початку нашого літочислення юдеї перебували під чужинецьким пануванням.

Юдеї часто задавали собі питання: чому розпалося Давидове царство, а нещастя одне за одним спадали на голови народу. Обіцяв же Бог оберігати Ізраїль! Але й народ присягав дотримуватися Божих заповідей. Так поступово зродилося переконання, що Бог покарав Ізраїль за його непослух.

Починаючи приблизно з 750 року до Р. Х., чимало пророків проповідувало про Божу кару, яка впаде на народ Ізраїлю за те, що він порушив Божі заповіді. Коли-небудь Бог судитиме народ Ізраїлю, говорили вони. Такі пророцтва називалися «пророцтвами судного дня».

Невдовзі з'явилися пророки, які провіщали, що Бог порятує решту юдейського народу і пошле йому «царя миру» з роду Давида. Новоявлений цар відродить давнє Давидове царство і подарує народові щасливе майбутнє.

«Народ, що в п'ятні ходить, уздрів світло велике, — говорив пророк *Ісайя*. — Над тими, що живуть у смертній тіні, світло засяло». Такі пророцтва називалися «пророцтвами спасіння».

А тепер підсумуємо. Народ Ізраїлю жив щасливо за правління царя Давида. А коли для ізраїльтян настали важкі часи, пророки проголосили, що одного дня прийде новий цар з

Давидового роду. Цей «месія» або «син Божий» «спасе» народ, відновить колишню могутність Ізраїлю, і тоді настане царство Боже.

Ісус

Добре, Софіє. Сподіваюся, все тобі зрозуміло. Ключовими стали слова «месія», «син Божий», «спасіння» і «Боже царство». Все починалося як політична акція. Навіть у часи Ісуса багато хто уявляв собі нового «месію» політичним, військовим і релігійним вождем такого самого рангу, як цар Давид. «Спасителя» бачили також у ролі національного героя, який покладе кінець стражданням юдеїв під римським пануванням.

Але було чимало людей, котрі ширше трактували появу месії. Ще за кілька сот років до народження Христа ці пророки навіщували, що обіцяний «Месія» стане спасителем усього світу. Він не тільки звільнить ізраїльтян від чужоземного іга, але й спасе людство від гріхів та вини і навіть від смерті. Надія на «спасіння» у цьому значенні слова поширилася по всьому елліністичному світі.

А тоді прийшов Ісус. Не він один наполягав, що є сподіваним Месією. Ісус також вживав слова «Син Божий», «Царство Боже», «Месія», «спасіння» та інші, підтримуючи цим внутрішній зв'язок із давнішими пророками. Він в'їхав до Єрусалиму верхи на ослі і дозволив юрбі проголосити себе спасителем. Ісус точно скопіював давній ритуал сходження на трон, навіть дав себе помазати. «Час настав, — сказав він. — Царство Боже уже близько».

Усе це важливо запам'ятати. А тепер, Софіє, мусиш бути уважною: Ісус відрізнявся від інших «месій», бо чітко дав зрозуміти, що не є ані військовим, ані політичним бунтарем. Його місія була більшою. Він проповідував спасіння і Боже прощення усім людям. Зустрічаючи людей, казав їм: «Тобі прощені твої гріхи».

Такий спосіб «відпущення гріхів» був просто обурливим. Ситуацію ускладнило ще й те, що Ісус називав Бога «отцем» (Abba). В юдейському середовищі на той час це вважалося нечуваним зухвальством. Тож невдовзі книжники запротестували проти Ісусових проповідей. Поступово вони стали готувати ґрунт, аби стратити Ісуса.

Уточню. Багато людей у часи Ісуса сподівалися Месії, який би мечем і вогнем відвоював «царство Боже». Сам вираз «царство Боже» проходить через усі проповіді Ісуса, однак у незмірно ширшому значенні. Ісус казав, що «царство Боже» — це любов до ближнього, турбота про слабкого та убогого і прощення тим, хто учинив несправедливо.

Йдеться про цілковиту зміну значення старого, напівмілітарного виразу. Народ сподівався військового полководця, який прийде й проголосить «царство Боже». Аж тут з'являється Ісус у простій хламиді та сандалях і каже, що «царство Боже» — або ж «нове примирення» — полягає в тому, щоб «любити ближнього свого, як себе самого». Однак, Софіє, він говорив, що нам слід любити ворогів наших. Коли нас б'ють, негідно платити тією ж монетою, треба «підставляти іншу щоку». Ми повинні прощати, і то не сім разів, а сімдесят разів по сім.

Своїм життям Ісус доводив, що розмовляти з повіями, корумпованими митниками та політичними ворогами народу не було нижче його гідності. Та він пішов навіть далі: лайдак, що занастив увесь спадок по батькові, чи лицемірний митник, який закріпив гроші до своєї кишені, однаково справедливі перед Богом, якщо вони звернулися до нього й попросили прощення. Великодушний Бог у своїй милості! Ісус пішов ще далі: він говорив, що такі «грішники» справедливіші перед Богом — і більше заслуговують на прощення, — ніж фарисеї та «порядні» громадяни, котрі пишаться своєю незаплямованістю.

Ісус наголошував: жодна людина не може сама заслужити Божої ласки. Ми не можемо врятувати самі себе. Багато

греків вірили в це. В своїй Нагірній проповіді Ісус ставить строгі етичні вимоги не тільки для того, щоб переказати волю Богу. Він доводить, що жодна людина не безгрішна перед Богом. Але Божа ласка безмежна, і ми повинні звернутися до Бога з молитвою, благаючи в нього прощення.

Докладніше, хто такий був Ісус, і в чому полягало його вчення, хай розповість тобі вчитель релігії. Полишаю йому легшу частину завдання. Сподіваюся, вчитель зуміє розповісти вам, якою непересічною особистістю був Ісус Христос. Він геніально використав сучасну йому мову, надаючи водночас старим поняттям новішого і ширшого змісту. Не дивно, що скінчив життя на хресті. Його радикальне вчення про спасіння ніяк не узгоджувалося з інтересами можновладців, тому й усунули його з дороги.

Розмовляючи про Сократа, ми вже бачили, якою небезпечною може бути апеляція до людського розуму. У випадку Ісуса бачимо, якою небезпечною може бути вимога щирої любові до ближнього і такого ж щирого всепрощення. Навіть у сучасному світі спостерігаємо, як могутні держави стають безпорадними перед такими простими вимогами, як мир, любов, пожиток для бідних і прощення ворогів.

Пригадуеш, як розлютився Платон, коли найсправедливіший чоловік в Афінах мусив піти із життя. Згідно з християнським вченням, Ісус був єдиною справедливою людиною, яка коли-небудь жила на Землі. Та, незважаючи на це, його засудили на смерть, і він помер, щоб своєю смертю спокутувати гріхи людські. Ісус був «стражденим слугою», він узяв на себе усі людські провини, щоб ми змогли примиритися з Богом і бути спасеними.

Павло

Через кілька днів після того, як Ісуса розіп'яли на хресті і поклали в гріб, рознеслася чутка про його воскресіння. Так виявилося, що Ісус не просто людина, а справді «Син Божий».

Можна стверджувати, що християнська релігія народилася великодушного досвітку разом зі звісткою про воскресіння Ісуса. Павло ствердив це: «Якби Христос не воскрес, даремним було б наше вчення і пустою наша віра».

Тепер усі люди могли сподіватися «воскресіння тіла». Задля нашого ж бо спасіння Ісуса було розп'ято на хресті. Запам'ятай собі, люба Софіє: тут, в юдейському розумінні, не йдеться про «безсмертність душі» ані про будь-яку форму «мандрівки душі». Це була грецька, а отже, індоєвропейська ідея. За християнським вченням ніщо у людині — наприклад, «душа» — не може бути безсмертним само собою. Церква проголошує «воскресіння тіла та вічне життя», але це не є нашою заслугою, ані природною, вродженою рисою. Лише завдяки чудові Божому порятовані ми від смерті та «небуття».

Перші християни почали проповідувати «добру новину» про спасіння через віру в Ісуса Христа. Водночас з його справою спасіння мало розквітнути «царство Боже». Увесь світ мав бути здобутий для Христа. (Слово «Христос» — грецький переклад юдейського слова «месія», що означає «помазанник».)

Лише кілька років після смерті Ісуса фарисей *Павло* повернувся до християнства. Мандруючи по усьому греко-римському світові і проповідуючи Ісусове вчення, Павло спричинився до того, що християнство стало світовою релігією. Довідуємося про це з «Діянь Апостолів». З проповіддю Павла та його місіонерською діяльністю можемо ознайомитися через листи, які він писав до перших християнських громад.

Отож він з'явився в Афінах. Вийшов на торговий майдан стовпці філософії. Сучасники розповідали, що його «збентежив вигляд міста, переповненого божками». Павло відвідав юдейську синагогу в Афінах та провадив бесіди з епікурейцями і стоїками. Філософи взяли його зі собою на узвишшя Аеропаг. Тут вони спитали Павла: «Чи можемо ми довідатися, з яким новим вченням ти прийшов? Бо чуємо ми дивні речі і хотіли б знати, про що ж йдеться».

Уявляєш, Софіє? На Афінській торговищі з'являється юдей і розповідає про якогось спасителя, який був розіп'ятий на хресті і потім воскрес з мертвих. Припускаємо, що з появою Павла в Афінах могла наступити колізія між грецькою філософією та християнським вченням про спасіння. Проте найбільший успіх у афінців мала промова Павла. Він стояв на Аеропазі, серед величних храмів Акрополя, і промовляв:

«Мужі афінські! — почав він. — Із усього я бачу, що ви дуже побожні. Бо, проходячи та оглядаючи святощі ваші, я знайшов також жертвника, що на ньому написано: «Незнаному Богові». Ось того, Кого навмання ви шануєте, Того я проповідую вам. Бог, що створив світ і все, що в ньому, будши Господом неба й землі, проживає не в храмах, рукою збудованих, і він не вимагає служіння рук людських, ніби в чомусь Він мав би потребу, бо Сам дає всім і життя, і дихання, і все. І весь людський рід Він з одного створив, щоб замешкати всю поверхню землі, і призначив окреслені доби й границі замешкання їх, щоб Бога шукали вони, чи Його не відчують і не знайдуть, хоч Він недалеко від кожного з нас. Бо ми в Ньому живемо, і рухаємось, і існуємо, як і деякі з ваших поетів казали: «Навіть рід ми Його!» Отож, будши Божим *тим* родом, не повинні ми думати, що Божество подібне до золота, або срібла, чи до каменю, твору мистецтва чи людської вигадки. Не зважаючи ж Бог на часи невідомості, ось тепер усім людям наказує, щоб скрізь каялися, бо Він визначив день, коли хоче судити по правді увесь світ через Мужа, що його наперед Він поставив, і Він подав доказ усім, із мертвих Його воскресивши».

Павло в Афінах, Софіє. Йдеться про початок проникнення в греко-римський світ християнства, як чогось нового, абсолютно відмінного від філософії епікурейців, стоїків та неоплатоніків. Павлові вдалося знайти зачіпку в цій культурі. Він доводив, що прагнення до пошуків Бога закладене в кожній людині. Для греків нічого нового в тому не було. Новизною у Павлових проповідях було те, що Бог об'явився

людям і сам зустрівся з ними. Отож він не був «філософським Богом», існування якого люди можуть осягнути своїм розумом. Не схожий він і на «статую з золота, срібла чи каменю» — таких вони уже теж бачили на Акрополі чи на великій торговиці. Але Бог «не живе у храмах, збудованих людськими руками». Він є живим Богом, який інтегрується в історію і вмирає на хресті заради людей.

В Апостольських діяннях розповідається, що після виголошення промови на Аеропазі Павла висміяли за слова про воскресіння Ісуса. Але дехто із слухачів сказав: «Ми охоче послухаємо тебе іншого разу». А були й такі, що приєдналися до Павла і прийняли християнство, серед них і жінка — *Дамаріс*. На це варто звернути увагу, бо дуже багато жінок навернулося до християнства.

Павло продовжив свою місіонерську діяльність. Уже через кілька десятиліть після смерті Ісуса християнські громади з'явилися в усіх найважливіших грецьких та римських містах — Афінах, Римі, Александрії, Ефесі та Коринфі. Впродовж трьох-чотирьох століть увесь елліністичний світ був охоплений християнізацією.

Визнання віри

Величезна роль Павла для християнства полягала не тільки в його місіонерській діяльності. Він мав також значний вплив на християнські громади, які відчували нездоланну потребу у духовній розряді.

Важливим питанням у перші роки після смерті Ісуса було, чи можуть неюдеї стати християнами, оминувши юдаїзм. Чи повинен, наприклад, грек дотримуватися права Мойсея? Павло вважав це необов'язковим. Християнство було чимось більшим, аніж просто юдейською сектою. Воно зверталося до усіх людей з універсальним посланням спасіння. «Старе примирення» між Богом та Ізраїлем замінило «нове примирення», яке Ісус установив між Богом та усіма людьми.

Однак християнство — не єдина нова релігія того часу. Ми уже бачили, що для епохи еллінізму характерним було змішання релігій. Церква мусила коротко резюмувати християнське вчення, щоб відмежуватися від інших релігій та запобігти розколу самої християнської церкви. Так виникло перше *визнання віри*. Визнання віри — це підсумок найважливіших християнських догм.

Однією із таких догм було твердження, що Ісус — Бог і Людина водночас. Ісус не тільки сам був Богом, «Синоном Божим» через свої діяння, але й «справжнім чоловіком», який розділив з людьми їхню долю і справді страждав на хресті.

Це може видатися суперечністю, але постулат християнської релігії гласить, що *Бог став Людиною*. Ісус не був «напівбогом» (тобто наполовину людиною, а наполовину божественною істотою). Віра у таких «напівбогів» знайшла поширення в елліністичних та грецькій релігіях. Церква вчила, що Ісус був «уповні Богом і вповні чоловіком».

Post scriptum

Я намагався витлумачити тобі усі взаємозв'язки, люба Софіє. Коли християнство проникає до греко-римського світу, ми маємо справу з драматичним стиком двох культур, що викликало великі зміни.

Ми покидаємо давні часи. Від появи перших грецьких філософів минуло майже тисячоліття. Перед нами християнське середньовіччя, котре також протривало близько тисячі років.

Німецький поет *Гете* сказав одного разу, що «той, кому три тисячі літ не промовляють нічого, у темряві неусцва живе з дня на день». Мені б не хотілося, аби ти опинилася серед таких людей. Я роблю усе можливе, щоб ти пізнала свої історичні корені. Тільки так будеш людиною. Тільки так станеш чимось більшим, ніж просто голою мавпою. Тільки так уникнеш зависання в порожнечі.

«Тільки так будеш людиною. Тільки так станеш чимось більшим, ніж просто голою мавпою...»

Софія якусь хвилину сиділа непорушно і дивилася на сад крізь маленькі просвіти в листі. Вона починала розуміти, як важливо знати свої історичні корені. Важливим це було і для народу Ізраїлю.

Сама Софія — просто випадкова людина. Але коли ця людина знає свої історичні корені, не така вже й вона випадкова.

Софія живе на цій планеті лише кілька літ. Та якщо історія людства є її історією, то їй самій багато тисяч років.

Софія згорнула аркуші і вислизнула зі Сховку. В саду вона кілька разів радісно підстрибнула і побігла до своєї кімнати.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

...пройти відтинок шляху — не те ж саме, що
обрати помилковий шлях...

Понад тиждень Софія не одержувала листів від Альберто Кнокса. Не було вісток і з Лівану, але вони з Юрунн часто розмовляли про листівки, знайдені в Хатині Майора. Юрунн все ще не позбулася страху. Однак нічого більше не траплялося, і перший переляк розвіявся за готуванням домашніх завдань та грою у бадмінтон.

Софія часто перечитувала листи Альберто, сподіваючись знайти хоча б якийсь натяк на те, хто така Гільда. При тій нагоді Софія поглибила свої знання античної філософії. Вона уже без проблем могла відрізнити Демокріта від Сократа, а Платона від Аристотеля.

У п'ятницю, 25 травня, дівчинка стояла перед плитою і готувала обід. Треба було встигнути до маминого повернення з роботи. Це був звичайний, буденний обід. Сьогодні вона варила юшку з рибними фрикадельками та морквою. Дуже проста страва.

Надворі здійнявся вітер. Помішуючи у каструлі, Софія озирнулася до вікна. Берізки хилилися під натиском вітру, неначе колосся.

Раптом щось ударилося в шибку. Софія знову озирнулася і побачила клаптик картону, що приліпився до скла. Дівчинка підійшла до вікна. Це була листівка. «Гільді Меллер Кнаг через Софію Амундсен...» — прочитала вона крізь скло, відчинила вікно і забрала листівку. Не пригнав же її вітер із самого Лівану?

Тут також стояла дата: «15 червня, п'ятниця».

Софія зіставила каструлю з плити і сіла за кухонний стіл. Ось що було на листівці:

Люба Гільдо! Не знаю, чи триватиме ще твій день народження, коли читатимеш мою листівку. Маю таку надію. У кожному разі сподіваюся, що з того часу минуло небагато днів. Якщо для Софії минув тиждень або два, це зовсім не має означати, що стільки ж часу промайнуло і для нас. Я повернуся додому в переддень святого Івана. Ми довго сидітимемо на садовій гойданиці і разом дивитимемося на море, Гільдо. Маємо багато про що поговорити. Вітання від тата, який часом впадає в розпач від самої лише думки про тисячолітню боротьбу між юдеями, християнами та мусульманами. Постійно мушу собі нагадувати, що усі три релігії сягають своїми коренями до Авраама. Але хіба повинні вони молитися одному і тому ж Богові? Каїн та Авель не припинили ще тут вбивати один одного.

PS. Чи можу попросити тебе передати вітання Софії? Бідлашине дитя, вона все ще не збагнула, як усе між собою пов'язане. А ти збагнула?

Софія втомлено схилилася над столом. Ясна річ, вона зовсім не розуміє, як усе між собою пов'язане. А чи розуміє Гільда?

Якщо Гільдин тато просить доньку привітати її, Софію, то чи означає це, що Гільда більше знає про Софію, ніж Софія про Гільду? Усе так переплуталося, що Софія вирішила за краще повернутися до плити.

Листівка, яка сама прибилася до кухонного вікна... По-вітряна пошта — і то дослівно...

Тільки-но Софія поставила каструлю на плитку, задзвонив телефон.

Може, тато! Якби ж то він повернувся додому, вона б розповіла йому про все пережите за останні тижні. Але це, напевно, мама або Юрунн... Софія кинулася до апарату.

— Софія Амундсен.

— Це я, — почувлося на другому кінці проводу. Сумніву не викликали три речі. Це був не тато, але чоловічий голос. І Софія була переконана, що уже чула колись саме цей голос.

— Хто це? — запитала вона.

— Альберто.

— Ох...

Софія не знала, що їй відповісти. Тепер вона впізнала голос, почутий у відеозаписі про Афіні.

— Як справи?

— Непогано.

— З цього часу листів більше не буде.

— Але ж я навіть жаби не скривдила.

— Нам треба зустрітися, Софіє. Час притискає, розумієш?

— Але чому?

— Тато Гільди починає нас оточувати.

— Як оточувати?

— Зусібіч, Софіє. Мусимо тепер співпрацювати.

— Як?

— З тебе буде мало допомоги, доки не розповім тобі про середньовіччя. Нам необхідно пройти епоху Відродження і XVII століття. Головну роль відіграватиме Берклі...

— Це той, чий портрет висів у Хатині Майора?

— Той самий. Можливо, через його філософію розпочнеться сама битва.

— Йдеться про якусь війну?

— Я назвав би її духовною боротьбою. Нам треба спробувати привернути Гільдину увагу і залучити на свій бік, перш ніж її тато повернеться додому, в Ліллесанн.

— Я нічого не розумію.

— Можливо, філософи відкриють тобі очі. Зустрінемося у церкві св. Марії завтра рано-вранці, о четвертій годині. Але приходь сама, дитинко.

— Маю прийти серед ночі?

Клад!..

— Алло!

Хитрун! Він поклав слухавку. Софія притьмом кинулася до плити і саме вчасно — юшка ще не встигла збігти. Дівчинка вкинула до каструлі рибні фрикадельки та моркву і зменшила нагрів.

У церкві св. Марії? Це була старовинна, кам'яної кладки, середньовічна церква. Софія пригадала собі, що використовували її тільки для концертів та спеціальних богослужінь. Влітку час від часу її відчиняли для туристів. Але ж не серед ночі?

Коли повернулася мама, Софія уже заховала листівку з Лівану у шафі разом з іншими речами від Альберто та Гільди. Після обіду вона подалася до Юрунн.

— Нам з тобою слід укласти особливий договір, — таємничо сказала Софія, шойно подруга впустила її до хати.

Більше вона не мовила ні слова, аж доки за ними не зачинилися двері до кімнати Юрунн.

— Виникли невеличкі проблеми, — продовжила Софія.

— Не тягни!

— Я змушена сказати мамі, що цієї ночі переночую у тебе.

— Чудово!

— Але я так тільки скажу, розумієш. Насправді ж буду у зовсім іншому місці.

— Це вже гірше. Йдеться про якогось хлопця?

— Та ні, про Гільду.

Юрунн тихенько присвиснула, а Софія суворо глянула їй у вічі.

— Я прийду до тебе ввечері, — говорила Софія далі. — Але десь коло третьої години вночі мушу піти. Ти повинна прикривати мене до мого повернення.

— Куди ж ти зібралася? Що будеш робити?

— Вибач. Маю суворий наказ мовчати.

Ночівля у товаришки зовсім не була проблемою, радше навпаки. Софії навіть здавалося, що мама дуже радо залишалася удома сама.

— Повернешся завтра до обіду — це була єдина мамина настанова перед відходом доньки.

— Якщо не прийду, ти знаєш, де мене шукати.

І навіщо вона так сказала? Це, власне, було найслабшим місцем усієї операції.

Відвідини з ночівлею почалися, як і всі подібні відвідини — з довгих довірливих розмов аж до пізньої ночі. З тією тільки різницею, що Софія наставила будильник на чверть на четверту, а десь коло першої вони заснули.

Коли через дві години Софія вимкнула будильник, Юрунн не прокинулася.

— Будь обережна, — тільки й промовила вона крізь сон.

Софія вирушила в дорогу. До церкви св. Марії було кілька кілометрів. І хоч Софія спала заледве якихось дві години, чулася цілком бадьоро. Над пагорбами на сході зачервонілася смуга неба.

Коли дівчинка спинилася перед входом до старої кам'яної церкви, годинник показував четверту. Софія налягла на важкі двері. Вони були відчинені!

Всередині церкви було тихо і порожньо, як і століття тому. Крізь віконні вітражі просочувалося голубувате світло, у якому кружляли тисячі крихітних пилинок, що назбиралися на дерев'яних балках попід стелею. Софія сіла на лавку у центральному нефі церкви. Вона сиділа, не зводячи очей з вітваря та старовинного розп'яття, на якому уже зблякла фарба.

Минуло кілька хвилин. Несподівано загравав орган. Софія не зважувалася озирнутися, їй здалося, що мелодія була дуже давньою, певно, з часів середньовіччя.

Потім знову усе стихло, а за спиною почулися кроки. Озирнутися? Дівчинка воліла не відривати погляду від Ісуса на розп'ятті.

Кроки минули її, і Софія побачила одягнену у чернечу реверенду постать, що прямувала через церкву. Софія могла запрягтися, що це середньовічний чернець.

Вона боялася, але не була паралізована страхом. Перед вітварем чернець звернув убік і піднявся на амвон. Він оперся на нього, подивився вниз на Софію і заговорив по-латині:

— *Gloria patri et filio et spiriti sancto. Sicut erat in principio et nunc et semper in saecula saeculorum.*

— Говори по-норвезьки, прошу тебе, — вигукнула Софія. Вона й сама не помітила, що звертається на «ти».

Слова відбилися луною у старих стінах кам'яної церкви.

Софія уже зрозуміла, що чернець — це Альберто Кнокс, і одразу ж пожаліла, що так непоштиво повелася у древній святині. Але вона була налякана, а наляканій людині може стати легше від зламу усіх правил і табу.

— Тсс...

Альберто підніс руку, як це робить священик, коли хоче, щоб паства сіла.

— Котра година, дитино моя? — запитав він.

— П'ять по четвертій — відповіла Софія, їй уже не було так лячно.

— Пора. Зараз почнеться середньовіччя.

— Середньовіччя починається о четвертій годині? — приголомшено спитала Софія.

— Так, близько четвертої. Минула п'ята, і шоста, і сьома. Але час ніби завмер. Минула восьма, дев'ята, десята. Середньовіччя продовжувалося. Настав новий день, подумаєш ти напевно. Я розумію, що ти маєш на увазі. Але це свято, розумієш, єдине довге свято. Минула одинадцята, дванадцята, тринадцята. Це час, який ми називаємо розквітом середньовіччя. На цей час у Європі було збудовано величні собори. І лише коло чотирнадцятої години запіяв перший півень. Тепер, щойно тепер, починає наставати приєрмк довгого середньовіччя.

— Отже, середньовіччя тривало десять годин, — промовила Софія.

Альберто кивнув головою, що визирала з-під каптура коричневої чернечої реверенди, і обвів поглядом паству, яка

на той момент складалася тільки з чотирнадцятирічної дівчинки.

— Якщо прийняти одну годину за сотню років, то так. Припустімо, Ісус народився опівночі. Павло почав свої місіонерські мандрівки десь коло пів на першу і помер у Римі через чверть години. До години третьої християнська церква була більш чи менш заборонена, але в 313 році християнство визнали у Римській імперії. Це трапилося за правління імператора Константина, а сам імператор прийняв хрещення на смертному ложі набагато пізніше. З 380 року християнство стало державною релігією в усій Римській імперії.

— Хіба Римська імперія не розпалася?

— Твоя правда, вона почала тріщати по всіх швах. Ми стоїмо перед найважливішими культурними змінами в історії людства. У IV столітті Римові загрожував натиск північних племен та внутрішній розкол. У 330 році імператор Константан переніс столицю Римської імперії до міста Константинополя, яке він сам заклав і яке мало вихід до Чорного моря. Дехто називав це місто «новим Римом». У році 395 Римська імперія розділилася на дві частини — *західно-римське царство* з Римом у центрі та *східноримське* із столицею у Константинополі. У 410 році Рим сплюндрували вандала, а в 476 настав повний занепад західноримської держави. Східноримське царство проіснувало як державна структура аж до 1453 року, коли турки завоювали Константинополь.

— І тоді місто назвали Стамбулом?

— Саме так. Наступна дата, яку слід запам'ятати, рік 529. Тоді церква закрила Академію Платона в Афінах. Того ж року закладено *Бенедиктинський орден*. Це був перший великий чернечий орден. 529 рік став також символом перемоги християнської церкви над грецькою філософією. Відтепер монастирі здобули монополію на все, у тому числі і навчання. Стрілка годинника наближалася до пів на шосту...

Софія давно уже зрозуміла думку Альберто і до чого тут усі ті години. Північ — це початок відліку часу, перша година —

100 років після Різдва Христового, шоста — 600 років, чотирнадцята — 1400 років.

Альберто продовжував:

— «Середньовіччя» — це період, який лежить між двома іншими епохами. Цей вислів з'явився у час ренесансу. Середньовіччя сприймалося як одна довга «тисячолітня ніч», що простерлася над Європою між античністю та ренесансом. Згодом вираз «середньовічний» вживали як означення усього авторитарного та закостенілого. Однак дехто розглядав середньовіччя і як «тисячу літ розвою». У середньовіччі, наприклад, утвердилася система шкільництва. Ще на початку епохи виникли перші монастирські школи. З XII століття з'являються школи при соборах, а приблизно з 1200 року — перші університети. Ще й сьогодні навчальні предмети поділені на групи чи «факультети», як у середньовіччі.

— Тисяча років — страшенно великий проміжок часу.

— Але християнству необхідний був час, щоб проникнути в глибини людської свідомості. Саме в епоху середньовіччя формувалися народи — з містами і замками, народною музикою і народною поезією. Чим були би народні казки та пісеньки без середньовіччя? А чим була би Європа? Римською провінцією? А звучання назв, таких як Норвегія, Німеччина чи Англія, — це бездонна глибінь, котра називається середньовіччям. У цій глибині плаває багато вгодованих риб, яких не завжди можемо розгледіти. Середньовічною постаттю був Снорре. І святий Улав. І Карл Великий. Не кажучи вже про Ромео та Джульетту, Бенедикта та Орулілію, Улава Остесона чи тролів у Геддальському лісі. А ще ціла когорта гордовитих князів та пишних королів, сміливих рицарів і прекрасних панянок, невідомих вітражистів та геніальних творців органу. А ще я не згадав ченців-послушників і чарівниць.

— Ти ні словом не згадав і священників.

— Справді. Християнство досягнуло Норвегії лише в XI столітті, але було би перебільшенням стверджувати, що Норвегія стала християнською країною після битви під Стіклес-тадом. Давні поганські звичаї продовжували жити під поверх-

нею нової релігії, багато дохристиянських елементів змішалося з християнською вірою. Наприклад, у норвезькому святкуванні Різдва Христового поєдналися, наче в шлюбі, християнські та давньоскандинавські звичаї. Тут спрацювало давнє правило, що подружжя уподібнюються одне до одного. Різдвяний калач, кутя та пиво стають тепер невіддільні від мудреців зі Сходу та шопки у Вифлеємі. Слід зауважити, що християнство поступово стало панівним світоглядом. Тому й говоримо про середньовіччя як про християнську «однорідну культуру».

— Отож не було воно тільки похмурим та сумним?

— Перші століття після 400 року справді були періодом культурного занепаду. Римська епоха — це епоха «високої культури» з великими містами, котрі мали свої каналізаційні системи, публічні лазні та бібліотеки. Не кажучи вже про неперевершену архітектуру. І ця культура занепала впродовж перших століть середньовіччя. Це ж стосувалося також торгівлі та грошової системи. У середньовічні часи переважало натуральне господарство та оплата товарами. Таке ведення господарства характерне для епохи феодалізму. Великі феодали володіли землею, на якій працювали селяни, заробляючи собі на прожиток. На початку періоду суттєво зменшилася кількість населення. Античний Рим був мільйонним містом, а уже в VII столітті населення древньої «столиці світу» налічувало 40 000 мешканців. Скромним мешканцям не залишалося нічого іншого, як бродити поміж рештками маєстатичних будівель колись гордого міста. Якщо виникала потреба в будівельних матеріалах, розбирали на кавалки доволішні руїни. Це, звичайно, обурило сучасних археологів, які б воліли, аби люди тієї епохи залишили усе неторканим.

— Легко бути мудрим опісля.

— Період політичної могутності Риму минув ще наприкінці IV століття. Але римський єпископ невдовзі став главою усієї римо-католицької церкви. Його назвали «папою» — отцем — і згодом стали вважати намісником Ісуса на Землі. Так Рим став столицею церкви і був нею впродовж майже усього се-

редньовіччя. Небагато знаходилося бунтарів, які наважувалися «перечити Римові». Щоправда, поступово деякі королі та князі здобували велику владу і робили спроби протиставити себе могутності церкви. Таким був і наш король Сверре...

Софія не зводила очей з ученого ченця.

— Ти розповідав, що церква закрила Платонову Академію в Афінах. І всі забули про грецьких філософів?

— Не зовсім. Щось було відомо з писань Аристотеля, а щось з творів Платона. Але давня Римська імперія була поділена на три різні культурні терени. У Західній Європі переважала *латиномовна* християнська культура зі столицею в Римі. У Східній Європі панувала *грекомовна* християнська культура зі столицею в Константинополі. Пізніше місто було перейменоване на грецький кшталт і назване Візантією. Тому говоримо про «візантійське середньовіччя», щоб відрізнити його від римо-католицького. Але до Римської імперії належали також Північна Африка та Середній Схід. На цих теренах розвинулася *арабомовна* мусульманська культура. Після смерті Магомета у 632 році Середній Схід та Північну Африку заповонив іслам. Невдовзі до мусульманської культури приєдналася Іспанія. Священними місцями ісламу стали міста Мекка, Медина, Єрусалим та Багдад. З огляду на культурно-історичне значення цієї події, варто зауважити, що араби зайняли і древнє еллінське місто Александрію. Так вони успадкували велику частку грецької науки. Впродовж усього середньовіччя араби були першими у таких науках, як математика, хімія, астрономія та медицина. Ми досі послуговуємося «арабськими цифрами». У багатьох сферах арабська культура переважала над християнською.

— Я запитала, якою була подальша доля грецької філософії?

— Можеш собі уявити велику ріку, яка в одному місці розділилася на три рукави, щоб потім знову злитися в одне русло?

— Мабуть, можу.

— Так само греко-римська культура розділилася на римо-католицьку на заході, візантійську на сході та арабську на

півдні. Хоч це і дуже спрощено, але можемо сказати, що неоплатонізм поплив на захід, Платон — на схід, а Аристотель — до арабів, на південь. Однак у кожному з трьох рукавів залишилося щось від усього. Наприкінці епохи середньовіччя усі три рукави злилися воедино в Північній Італії. Арабський вплив прийшов від арабів з Іспанії, грецькі впливи — з Греції та Візантії. Тепер починається «ренесанс», «відродження» античної культури. Антична культура пережила довге середньовіччя.

— Розумію.

— Але не будемо випереджати подій. Поговоримо спершу про середньовічну філософію, дитя моє. І досить мені уже промовляти до тебе з кафедри. Я спускаюся додолу.

Софія усім своїм еством відчувала, що спала лише декілька годин. Вона, наче крізь сон, бачила, як дивний монах спускається з амвону церкви св. Марії.

Альберто підійшов до вітварної балюстради, глянув спершу на вітвар зі старим розп'яттям, потім озирнувся на Софію, підійшов повільним кроком і сів поруч неї на лавку.

Софія почувалася незручно, сидячи так близько до філософа. З-під каптура на неї дивилися двоє карих очей середнього віку чоловіка з темним волоссям та загостреною борідкою.

— Хто ти? — подумала Софія. — Навіщо ти втрутився в моє життя?

— З часом ми краще пізнаємо одне одного, — сказав філософ, ніби читаючи її думки.

Доки вони отак сиділи, — а світло, що проникало до церкви крізь віконні вітражі, ставало усе яскравішим, — Альберто Кнокс почав розповідати про середньовічну філософію.

— Деякі філософи середньовіччя приймали християнство за єдино істинну науку. Питання полягало тільки в тому, чи мусимо *вірити* в християнське одкровення, а чи можемо наблизитися до істин християнської віри з допомогою розуму. Який взаємозв'язок між грецькою філософією та тим, що на-

писано в Біблії? Існує суперечність між Біблією та розумом, чи віра й знання можуть іти в парі? Майже вся середньовічна філософія крутилася довкола цього останнього питання.

Софія нетерпляче кивнула. Вона уже відповідала на питання про віру та знання у своїй контрольній роботі з релігії.

— Подивимося, як розв'язували цю проблему два найвідоміші філософи середньовіччя, і почнемо з *Августина*, який жив з 354 по 430 рік. На прикладі цього одного людського життя можемо прослідкувати перехід від пізньої античності до початку доби середньовіччя. Августин народився в маленькому містечку Тагасті в Північній Африці, а шістнадцятирічним юнаком подався на навчання до Карфагену. Згодом він переїхав до Риму та Мілану, а останні роки свого життя провів у містечку Гіппон поблизу Карфагену, де був єпископом. Однак Августин не одразу став християнином. Перш ніж прийняти християнство він був прихильником багатьох релігійних та філософських течій.

— Наприклад?

— Якийсь період Августин належав до *маніхейців*. Маніхейці — це релігійна секта, типова для пізньої античності. Вони проповідували напіврелігійне і напівфілософське вчення про спасіння. Суть вчення полягала в тому, що світ розділявся між добром та злом, світлом і темрявою, духом та матерією. Силою свого духа людина може піднятися над матеріальним світом і цим підготувати передумови для спасіння душі. Однак непримиренні суперечності між добром та злом не давали спокою молодому Августинові, його повністю поглинула проблема, котру називаємо «проблемою зла», і пошуки відповіді на запитання, звідки береться зло. Якийсь час він захоплювався філософією стоїцизму, а на думку стоїків, не існує чіткого розмежування між добром та злом. Однак найбільший вплив на Августина мав інший філософський напрямок пізньої античності, а саме — неоплатонізм. Тут він зіткнувся з думкою, що усе буття має божественне походження.

— Він став неоплатонічним єпископом?

— Можна сказати і так. Передусім він був християнином, але християнські погляди Августина перебували під сильним впливом платонізму. Як бачиш, Софіє, розвиток християнського середньовіччя не означав драматичного розриву з грецькою філософією. Багато з грецької філософії перенесли у нові часи отці церкви, такі як Августин.

— Вважаєш, що Августин був наполовину християнином, а наполовину — неоплатоністом?

— Сам себе він, звичайно, вважав на усі сто відсотків християнином. Але Августин ніколи різко не протиставив християнству філософію Платона. На його думку, схожість деяких думок у філософії Платона та в християнському вченні так впадає у вічі, що мимоволі закрадалася підозра, чи не мав Платон у руках Старого Завіту. Ясна річ, це дуже сумнівно. Скоріше можна ствердити, що Августин «християнізував» Платона.

— В усякому разі, прийнявши християнство, він не розпрощався з усім, що було пов'язане з філософією?

— Однак він вказав на межі, за якими втручання розуму у релігійні питання стає неможливим. Християнство — це божественна містерія, до якої можемо наблизитися тільки за допомогою віри. Якщо ми віримо у Бога, то Бог може «освятити» нашу душу, і тоді ми здобудемо надприродне знання про Бога. Августин сам переконався, що філософія не може сягнути далеко. Щойно прийнявши християнство, він знайшов душевний спокій. «Наше серце неспокійне, доки не спочине в Тобі», — писав він.

— Я не зовсім розумію, як вчення Платона про ідею може поєднуватися з християнством, — зауважила Софія. — Як же тоді бути з вічними ідеями?

— Августин визнавав, що Бог створив світ з нічого, а це біблійна думка. Греки були схильні думати, що світ існував споконвіку. Ще до створення світу «ідеї» існували у думках Бога, вважав Августин. Отже, він приписав платонічні ідеї Богові і тим врятував й вічні ідеї Платона.

— Спритно зроблено.

— Однак цей приклад ілюструє, як Августин та й чимало інших отців церкви докладали всіх зусиль, щоб об'єднати грецький та юдейський світогляди. Вони, частково, належали до двох культур. У своїх поглядах на зло Августин схилявся до неоплатоністів. Як і Плотин, він вважав, що зло — це «відсутність Бога». Це не самостійна екзистенція, це щось таке, чого немає. Творіння Бога є тільки добрим. Августин вважав, що зло породжує людський непослух. Або ж кажучи його словами: «Добра воля — це справа Бога, погана воля — це відхід від справи Бога».

— Він також вважав, що людина має божественну душу?

— І так, і ні. Августин твердо був переконаний, що існує нездоланна прірва між Богом та світом. Тут він дотримується Біблії і відкидає вчення Плотина про єдність усього. Однак Августин підкреслює, що людина є духовною істотою. Вона має матеріальне тіло, яке належить до фізичного світу, де його точить іржа та черва, а також душу, яка може пізнати Бога.

— Що стається з людською душею, коли ми вмираємо?

— За Августином, увесь рід людський гине через свої гріхи. А Бог визначає, хто з людей може спастися від вічного небуття.

— Хай би так зробив, щоб усі могли спастися, — втрутилася Софія.

— Ось тут Августин заперечує право людини на критику Бога. Він покликається на слова Павла, написані у його листі до римлян: «Хто ти такий, чоловіче, щоб сперечатися з Богом? Чи може глиняний горщик спитати того, хто його ліпив: «Чого зробив мене таким?» Хіба ж гончар не має влади над глиною і не може зробити з того самого матеріалу як вишуканий, так і звичайний горщик?»

— Це означає, що Бог сидить собі на небі і грається людьми? Якщо він не вдоволений якимось своїм творінням, то просто, викидає його на сміття?

— Августин дотримувався думки, що жодна людина не заслуговує на спасіння. Однак Бог вибирає таких, котрі бу-

дуть спасенні. Для Бога не є жодною таємницею, хто спасеться, а хто приречений на вічне небуття. Це визначено наперед. Ми, справді, тільки глина у руках Господніх і цілком залежні від його ласки.

— У певний спосіб Августин відступив крок назад, до давньої віри у фатум.

— Щось у цьому є. Але Августин не звільняє людину від відповідальності за власне життя. Він радить жити так, щоб ми впродовж свого життя змогли помітити, чи належимо до вибраних. Августин не заперечує права на «вільний вибір», Бог уже і так «наперед» визначив нашу долю.

— Хіба це справедливо? — запитала Софія. — Сократ вважав, що усі люди мають однакові можливості, бо володіють однаковим розумом. А от Августин поділив людство на дві групи. Одна буде спасенна, а друга — приречена на вічне небуття.

— Так, теологія Августина істотно віддалила нас від афінського гуманізму. Але ж не Августин поділив людство на дві групи. Він опирався на вчення Біблії про спасіння та загибель і у своєму великому творі «Про Град Божий» поглибив це вчення.

— Розповідай!

— Вираз «Град Божий» або «Боже царство» походить з Біблії та проповідей Ісуса. Августин вважав, що в історії точиться боротьба між Божою державою та земною державою. Обидві «держави» не є політичними державами з властивими їм чіткими відмінностями. Вони борються за владу над кожною окремішньою людиною. Більше або менше виразно присутність Божої держави виявляється у церкві, а земної — у політичних державних утвореннях, наприклад, у Римській імперії, яка розпалася саме за Августинових часів. Цей погляд виголошували все голосніше, разом з тим, як наростала боротьба за владу між церквою та державою. «Нема спасіння поза церквою», — говорили тепер. Августинів «Град Божий» врешті-решт ідентифікувався з церквою як організа-

цією. І лише в XVI столітті, в епоху Реформації, зазвучали протести проти того, що людина повинна пройти шлях через церкву, щоб бути спасенною.

— Давно було пора.

— Треба зауважити, що Августин — перший з мислителів, який ввів *історію* у свою філософію. Боротьба між добром і злом не була нічим новим. Новим був погляд, що ця боротьба розігрувалася в історії. Тут платонізм в Августинівому вченні не так відчутний. Августин дотримується лінійного погляду на історію, з яким ми уже зустрічалися у Старому Завіті. Головною думкою є те, що Богові необхідна уся історія, аби втілити «Град Божий» в життя. Історія також потрібна для виховання людей та знищення зла. Словами Августина це звучить так: «Під божественним наглядом відбуваються діяння людства від Адама аж до кінця історії, це наче історія окремої людини, котра поступово розвивається від дитинства і до старості». Софія глянула на годинник.

— Восьма,— сказала вона. — Мені скоро час іти.

— Та спершу я розповім тобі про іншого великого філософа середньовіччя. Може, сядемо надворі?

Альберто підвівся з лави. Він склав долоні і пішов до виходу. Здавалося, ніби він молиться Богові або обдумує якісь духовні істини. Софії не залишалось нічого іншого, як піти за ним.

Землю ще оповивав тонкий серпанок туману. Сонце давно зійшло, але не розвіяло ранкової імли. Церква св. Марії знаходилася на околиці старої частини міста.

Альберто сів на лавочку перед церквою. Як повестися, коли хтось пройде повз них, подумала Софія. Уже дивний той факт, що вона сидить на лавці біля церкви о восьмій годині ранку, а тут ще й поруч середньовічний монах.

— Восьма година, — почав Альберто. — Минуло майже чотириста років з часів Августина, починається довгий шкільний

день. До години десятої навчанням відають тільки монастирські школи. Між десятою та одинадцятою виникають перші соборні школи, а коло дванадцятої з'являються і перші університети; будуються великі готичні собори. Ця церква теж була побудована у XIII столітті, у час розквіту середньовіччя. На більший храм тоді не могли спромогтися.

— Та в цьому й не було потреби, — перервала розповідь Софія. — Немає нічого гіршого за порожні церкви.

— Але ж великі собори будувалися не тільки на те, аби вмістити в них більше люду, їх зводили на честь Бога, і вже це одне було своєрідним виразом побожного схиляння перед Богом. Але в період розквіту середньовіччя відбувалося і щось таке, що мало би особливо зацікавити таких філософів, як ми.

— Розповідай!

Альберто продовжував:

— На ту пору посилювався арабський вплив з Іспанії. Впродовж усього середньовіччя араби підтримували живі традиції Аристотеля, а з кінця XII століття їхніх учених почали запрошувати до Північної Італії тамтешні князі. Стали відомими багатьом праць Аристотеля, поступово їх перекладали з грецької та арабської мов на латинську. Це викликало нову хвилю зацікавлення природничими науками і воскресило питання про зв'язок християнства з грецькою філософією. Під час вирішення природознавчих проблем годі уже було обійтися без Аристотеля. Але коли слід прислухатися до «філософа», а коли строго дотримуватися біблійних догм? Збагнула?

Софія тільки ледь кивнула головою. Чернець продовжував:

— Найбільшим і найвідомішим філософом періоду розквіту середньовіччя був *Тома Аквінський*, який жив у 1225 — 1274 роках. Він родом з маленького містечка Аквін, що розташоване між Римом та Неаполем, був викладачем університету в Парижі. Я називаю його «філософом», однак, він був, по суті, теологом. У той час не існувало чіткої різниці між філософією та теологією. Тома Аквінський, образно кажучи, «ох-

рестив» Аристотеля точнісінько так, як Августин на початку доби середньовіччя «охрестив» Платона.

— Хіба не виглядає дивним, хрестити філософів, які жили за багато століть до Христа?

— Може, й так. Але під «хрещенням» двох великих грецьких філософів мається на увазі те, що їхні погляди були витлумачені і подані так, що уже не вважалися загрозою для християнського вчення. Про Тому Аквінського говорили тоді, ніби він «взяв бика за роги».

— От ніколи б не подумала, що філософія може мати щось спільного з боєм биків.

— Тома Аквінський належав до тих мислителів, котрі намагалися поєднати філософію Аристотеля з християнським ученням. Він створив великий синтез знання та віри, заглибившись у філософію Аристотеля і зловивши його на слові.

— Або зловивши його за роги. Я майже не спала цієї ночі, мабуть, тобі доведеться пояснити мені це докладніше.

— На думку Томи Аквінського, між тим, що говорить нам філософія, або ж розум, і тим, що говорить християнська віра, немає жодної суперечності. Дуже часто вони проголошують одне і те ж саме. Тому з допомогою розуму ми можемо досягнути ті ж істини, про які читаємо в Біблії.

— Хіба це можливо? Хіба може розум розповісти нам, що Бог створив світ за шість днів? Або що Ісус — син Божий?

— Ні, до таких «чистих істин віри» можемо мати доступ тільки через віру та християнське одкровення. Тома однак вважав, що існує немало «природних теологічних істин». Він мав на увазі такі істини, котрі можна досягнути з допомогою віри та вродженого, «природного» розуму. Такою істиною є, наприклад, існування Бога. Тома говорив, що до Бога ведуть два шляхи. Один шлях — це шлях віри та одкровення. Другий шлях — це розум та відчуття. З цих двох шляхів найпевнішим є, звичайно, шлях віри та одкровення, бо, довірившись повністю розумові, легко зблудити. Однак Тома завжди наголошував, що між таким філософом, як Аристотель та християнським ученням немає жодних суперечностей.

— Це означає, що ми можемо дотримуватися Аристотеля і Біблії водночас?

— Ні, ні. Аристотель пройшов тільки певний відтинок шляху, бо йому було невідоме християнське одкровення. Однак пройти відтинок шляху і піти неправильним шляхом — це не одне і те ж. Не буде, наприклад, помилкою сказати, що Афіни розташовані в Європі. Але це не зовсім точне твердження. Якщо у якійсь книжці ти прочитала, що Афіни європейське місто, варто було б заглянути в географічний довідник, з якого б ти довідалася усю істину: «Афіни — столиця Греції, невеликої країни, розташованої в південно-східній частині Європи». Якщо пощастить, то довідаєшся трохи і про Акрополь. Не кажучи вже про Сократа, Платона та Аристотеля!

— Але й перша інформація про Афіни була правильною.

— Маєш рацію! Для Томи істотним було твердження, що існує тільки одна істина. Якщо Аристотель вказує на щось, що розум приймає за істинне, то воно ніяк не суперечить християнському вченню. Частину істини ми можемо збагнути за допомогою розуму та відчуттів. Саме такі істини мав на увазі Аристотель, описуючи царство рослин і тварин. Другу частину істини явив нам Бог через Біблію. Але обидві частини істини накладаються одна на одну в багатьох суттєвих точках. Існує чимало питань, на які і Біблія, і розум дають нам однакові відповіді.

— Наприклад, чи існує Бог?

— Саме так. Навіть філософія Аристотеля передбачає існування Бога або першопричину, яка приводить у дію всі природні процеси. Але він не подає жодного докладного опису Бога. Тут нам повністю слід дотримуватися Біблії та вчення Ісуса.

— Чи й справді існує Бог?

— Це питання суперечливе. Але сьогодні більшість людей сходиться на тому, що людський розум не може довести протилежного, *неіснування* Бога. Тома пішов далі. Він вважав, що на підставі філософії Аристотеля зможе довести існування Бога.

— Було б незле.

— Послуговуючись розумом, можемо побачити: все, що нас оточує, має свою «першопричину». Бог явився людям через Біблію і через розум. Існує «теологія явлена» і «теологія природна». Це ж стосується і моралі. У Біблії читаємо про те, яким Бог хотів би бачити наше життя. Але кожна людина має від Бога сумління, завдяки якому можемо у «природний спосіб» відрізнити добро від зла. До морального життя також ведуть два шляхи. Ми, навіть не читаючи з Біблії, — «поводься зі своїм ближнім так, як би ти бажав, аби твій ближній повівся з тобою», — знаємо, що негоже чинити людям зло. Але в будь-якому випадку найпевніше дотримуватися настанов Біблії.

— Здається, я зрозуміла, — промовила Софія. — Приблизно це виглядає так: ми знаємо, що надворі гроза, бо бачимо блискавку і чуємо грім.

— Дуже добре. Навіть якщо ми незрячі, можемо чути грім, а якщо глухі, то бачимо блискавку. Найкраще, звичайно, мати здатність і бачити, і чути. Не існує жодної суперечності між тим, що бачимо і що чуємо. Навпаки — обидва відчуття взаємно доповнюються.

— Розумію.

— Наведемо ще приклад. Коли ти читаєш роман, наприклад, «Вікторію» Кнута Гамсуна...

— Я уже його прочитала...

— Чи можеш ти, читаючи роман, довідалася щось про письменника?

— Одного можу бути певна: існує автор, який написав цей твір.

— А ще?

— Гамсун мав дуже романтичний погляд на кохання.

— Читаючи цей роман, творіння Гамсуна, можеш собі також скласти враження про характер автора. Але годі й сподіватися одержати про нього персональні дані. Хіба можливо, наприклад, вичитати з «Вікторії», скільки років було пись-

менникові, коли він писав цей твір, де він жив або скільки у нього дітей?

— Звичайно, ні.

— Але таку інформацію знайдеш у біографії Кнута Гамсуна. Тільки з допомогою біографії чи автобіографії можеш ближче ознайомитися з *особистістю* автора.

— Це правда.

— Приблизно такий самий взаємозв'язок існує між творінням Бога та Біблією. Саме лише споглядання природи нашої веде нас до думки про існування Бога. Потім помічаємо, що Господь любить тварин і квіти, бо інакше би не сотворив їх. Але інформацію про особу Бога знайдемо тільки в Біблії, тобто «автобіографії» Бога.

— Цікавий приклад.

— Гм...

Це вперше Альберто так заглибився в думки, що навіть не відповів.

— Це якось пов'язане з Гільдою? — вирвалося мимоволі у Софії.

— Ми навіть не знаємо, чи існує якась Гільда.

— Але знаємо, що її сліди залишаються то тут, то там. Листівки, шовкова шаль, зелений записник, підколінок...

Альберто кивнув.

— По-моєму, це залежить від Гільдиного тата, скільки таких слідів буде залишено. Поки що ми тільки знаємо, що існує людина, яка посилає нам оті листівки. Хотілось би, щоб написав трохи і про себе. Але про це ми ще поговоримо.

— Уже дванадцять. Мушу повернутися додому хоча б перед кінцем середньовіччя.

— Я закінчу кількома словами, як Тома Аквінський пристосував філософію Аристотеля до усіх тих сфер людської діяльності, де вона не заходила в суперечність з церковною теологією. Йдеться про Аристотелеву логіку, теорію пізнання та, зокрема, про його філософію природи. Пригадуєш, як Аристотель описував драбину життя: від рослин та тварин до людини?

Софія кивнула.

— Аристотель вважав, що ця драбина веде до Бога, який ніби уособлює найбільше екзистенції. Цю схему легко припасувати до теології. На думку Томи, екзистенція досягає щораз вищого ступеня: від рослин і тварин до людини, від людей до ангелів, а від ангелів до Бога. Людина, як і тварина, має тіло і органи чуття, але людина, окрім того, володіє «аналітичним» розумом. Ангели не мають тіла ані органів чуття, тому їм властивий безпосередній і блискавичний розум. Вони не мусять «задумуватися», як люди, чи поступово доходять до якихось висновків. Вони знають усе, що знають люди, і для цього їм не потрібно здобувати знання крок за кроком. Ангели не мають тіла, тому вони ніколи і не вмирають. Вони не вічні, як Бог, бо їх також колись сотворив Бог. Але не маючи тіла, від якого могли б відділитися, не можуть і померти.

— Дивно звучить.

— Над ангелами, Софіє, стоїть Бог. Він усе бачить і знає в одній всеохоплюючій візії.

— І нас бачить зараз?

— Так, можливо, бачить і нас. Але не «зараз». Для Бога не існує часу в нашому розумінні. Наше «зараз» не є «зараз» для Бога. Якщо у нашому понятті минуло кілька тижнів, це зовсім не означає, що і для Бога минуло кілька тижнів.

— Як жадливо! — вихопилося у Софії.

Вона прикрила рот долонею. Альберто здивовано глянув на неї, і Софія продовжила:

— Я одержала нову листівку від Гільдиного тата. Він написав щось подібне: якщо для Софії минає тиждень чи два, то це зовсім не означає, що стільки ж часу сплило і для нас. Ті ж самі слова, які ти сказав про Бога!

Софія помітила гримасу, яка промайнула на обличчі, схованому під коричневим каптуром.

— Як йому не соромно!

Софія не зрозуміла, що Альберто мав на увазі, може, просто так собі бовкнув. Альберто продовжив:

— На жаль, Тома Аквінський перейняв і Аристотелеві погляди на жінку. Пригадуєш, Аристотель вважав, що жінка — це «недосконалий» чоловік. Діти успадковують тільки батькові властивості, бо жінка пасивна, вона тільки приймає, а чоловік активний, він формує. Такі думки гармоніюють зі словами Біблії, де записано, що жінка створена з ребра чоловіка.

— Дурниці!

— Не забуваймо, яєчка у ссавців було відкрито щойно в 1827 році. То ж нічого дивного, що тоді вірили, ніби у продовженні роду головну роль відіграє чоловік, він дає життя. Варто зауважити, що, на думку Томи, жінка підпорядковується чоловікові тільки як природна істота. Душа жінки рівноправна з душею чоловіка. На небі панує рівноправність статей, тому що усі тілесні відмінності перестають існувати.

— Мала утіха. А чи були в епоху середньовіччя жінки-філософи?

— У житті церкви за середньовічної доби переважали чоловіки. Але це зовсім не означає, що не було жінок-мислителів. Одна з них — *Гільдегард із Бінгена*...

Софія глянула на філософа широко розплющеними очима.

— Вона якось пов'язана з Гільдою?

— Таке питаєш! Гільдегард була черницею і жила в Ріндалені з 1098 по 1179 рік. Ця жінка виголошувала проповіді, була автором теологічних праць, лікарем, ботаніком та природознавцем, її можна розглядати як символ жінки епохи середньовіччя, яка у своїх наукових зацікавленнях стояла ближче до землі.

— Я запитувала, чи має вона щось спільне з Гільдою?

— Існував колись давній християнський та юдейський погляд, що Бог є не тільки чоловіком, а має також жіночий бік, «матірню суть». Бо ж і жінка створена за образом Бога. Грецькою мовою жіночий бік Бога зветься *Софією*. «Софія» означає «мудрість».

Дівчинка вражено похитала головою. Чому їй ніхто цього не розповідав? І чому вона ніколи не питала?

Альберто вів далі:

— Серед юдеїв та в греко-ортодоксальній церкві «Софія», тобто «магірня суть» Бога, відігравала у середньовіччі важливу роль. На Заході про неї забули. Та ось з'являється Гільдегард і розповідає, що Софія приходить до неї у видіннях. Вона одягнена в золотисту туніку, прикрашену коштовними каменями...

Дівчинка підвелася з лавки. Софія являлася Гільдегард у видіннях...

— Може, і я являюся Гільді?

Вона знову сіла. Втретє Альберто поклав свою руку на її плече.

— Мусимо дійти істини. Однак уже майже перша. Тобі слід поспішати, надходять нові часи. Я викличу тебе на зустріч, і ми поговоримо про ренесанс. Гермес прийде за тобою у сад.

З тими словами дивний чернець підвівся з лавки і пішов до церкви. Софія і далі сиділа, задумавшись про Гільдегард та Софію і про Гільду та Софію. Раптом її пронизав несподіваний здогад. Вона зірвалася з місця і гукнула навздогін переодрягненому за ченця вчителеві філософії:

— А чи жив у середньовіччі якийсь Альберто? Філософ сповільнив крок і, ледь повернувши голову, відповів:

— Тома Аквінський мав знаменитого вчителя філософії. Він називався *Альберт Великий*...

Чернець схилив голову у дверях церкви св. Марії і зник.

Софію не вдовольнила така відповідь. Вона також зайшла до церкви, але там було порожньо. Не провалився ж чернець крізь землю?

Виходячи з церкви, дівчинка звернула увагу на образ Марії. Софія підійшла ближче і пильно приглянулася. Несподівано під одним оком Марії вона помітила краплю води. Невже сльоза?

Софія стрімголов кинулася з церкви і побігла до будинку Юрунн.

РЕНЕСАНС

...о божественний роде у людських шатах...

Юрунн стояла на подвір'ї перед жовтим будинком, коли о пів на другу біля садової хвіртки з'явилася захекана Софія.

— Тебе не було понад десять годин, — випалила Юрунн. Софія похитала головою.

— Мене не було понад тисячу років.

— Де ж ти пропадала?

— Зустрічалася з середньовічним ченцем. Цікавий персонаж!

— Ти чисто здуріла. Півгодини тому телефонувала твоя мама.

— І що ти сказала?

— Що ти в кіоску.

— А що вона відповіла?

— Маєш зателефонувати, коли повернешся. Гірше з моїми батьками. Десь коло десятої вони принесли нам до кімнати какао з булочками, аж тут одне ліжко порожнє.

— А їм що придумала?

— Вийшло по-дурному. Сказала, ніби ти пішла додому, бо ми посварилися.

— Тоді давай скоренько миритися. А ще треба так влаштувати, щоб твої батьки кілька днів не розмовляли з моєю мамою. Гадаєш, вдасться?

Юрунн здвигнула плечима. Тієї миті в саду з'явився одягнений у робочий комбінезон тато Юрунн, пхаючи перед собою тачку. Відразу було видно, що він ніяк не може дати собі ради з торішнім листям.

— Ну що, помирилися? — запитав він. — Тепер, принаймні, на сходах до пивниці немає жодного листочка.

— Чудово! — відказала Софія. — Можемо випити какао там, замість у ліжку.

Тато Юрунн стримано засміявся, а Юрунн аж здригнулася. Удома в Софії розмови велися завжди дуже безпосередньо, не те що у господі фінансового радника Інгебрігтсена та його дружини.

— Вибач, Юрунн. Але мені здалося, що я теж повинна взяти участь у цій інсценізації.

— Ти розкажеш мені хоч щось?

— Якщо проведеш мене додому. Моя розповідь не годиться для вух фінансових радників та підстаркуватих ляльок Барбі.

— Яка ж ти противна! Невже шлюб, який розпадається, а одного з партнерів виганяють у море, кращий?

— Звичайно, ні. Але я майже не спала цієї ночі. Мені починає видаватися, ніби Гільда бачить усе, що ми робимо.

Дівчатка вирушили на Клевервейєн.

— Гадаєш, вона ясновидиця?

— Може й так. А може й ні.

Юрунн явно не була в захопленні від цих таємниць.

— Але це ніяк не пояснює, чому її тато посилає дивні листівки до покинутої хатини у лісі.

— Визнаю, тут слабке місце.

— Може, скажеш мені нарешті, де ти була?

Софія усе розповіла, навіть про містичний курс філософії. Та спершу Юрунн мусила скласти урочисту обітницю мовчання.

Дівчатка довго йшли, не розмовляючи.

— Це мені не подобається, — сказала, коли вже підходили до Софіїної садиби, Юрунн. Вона спинилася біля хвіртки, маючи намір повертатися назад.

— Ніхто й не вимагає цього від тебе. Але філософія не є такою собі безпечною товариською забавою. Тут йдеться про те, хто ми і звідки взялися. Вважаєш, нас достатньо навчають цього у школі?

- Однаково ніхто не знає відповіді на ці запитання.
- Але нас не вчать навіть ставити такі запитання.

Суботня шарлотка* стояла на столі, коли Софія увійшла до кухні. Мама навіть не спитала, чому донька не зателефонувала від Юрунн.

Поївши, Софія захотіла подрімати. Вона призналася, що майже не спала у товаришки. У цьому не було нічого дивного.

Перш ніж лягти, дівчинка підійшла до дзеркала у масивній мідній оправі. Спочатку вона бачила своє бліде і втомлене личко, та згодом за її відображенням проступили ледь помітні обриси іншого обличчя.

Софія кілька разів хапнула повітря. Тільки не варто собі щось домислювати. Вона чітко бачила своє бліде обличчя, обрамлене чорним волоссям, яке ніяк не надавалося до укладки в іншу зачіску, окрім «природно-гладкої» стрижки. Однак поза тим личком причаїлося відображення іншої дівчинки.

Зненацька чужа дівчинка енергійно заморгала обома очима. Так, ніби хотіла дати знати, що вона справді там, з другого боку дзеркала. Це тривало лише кілька секунд, а тоді усе зникло.

Софія сіла на ліжку. Вона не мала жодного сумніву, що у дзеркалі було Гільдине відображення. Яюсь, хоч і дуже коротко, Софія бачила у Хатині Майора її фотографію в учнівському посвідченні. Це була та сама дівчинка, яка щойно дивилася на неї з дзеркала.

Хіба не дивно, що усілякі містичні речі відбувалися з нею тільки тоді, коли вона мало не падала з ніг від утоми? Мимоволі потім запитувала себе, чи усе це їй не приверзлося.

Софія склала одяг на стільці, залізла під ковдру й одразу ж заснула, і приснився їй дивовижно яскравий та реальний сон.

Їй снилося, що вона стояла у великому саду, який збігав до червоно помальованої шопи для човнів. На причалі біля шопи сиділа світловолоса дівчинка і дивилася на море. Софія

---

* Солодка страва, схожа на пудинг. (Прим, перекл.).

підійшла до неї і сіла поруч. Але чужинка наче й не помітила її присутності. «Мене звати Софія», — представилася Софія, однак чужа дівчинка, здавалося, не чула її і не бачила. «Ти, певно, сліпа й глуха», — обізвалася знову Софія. Та дівчинка і далі не реагувала на її слова. Раптом Софія почула голос: «Гільдо!» Дівчинка зірвалася на рівні ноги і кинулася до будинку. Отож вона не сліпа й не глуха. З будинку назустріч їй біг літній чоловік, одягнений в уніформу та голубий берет. Дівчинка охопила його за ший, а він закружляв її в обіймах. У ту мить Софія помітила на причалі, де сиділа дівчинка, ланцюжок з маленьким золотим хрестиком. Вона підняла його і поклала собі на долоню. На тому й прокинулася.

Софія поглянула на годинник — вона спала зо дві години, — а потім сіла на ліжку і задумалася про свій незвичайний сон. Він був таким яскравим і виразним, ніби усе відбувалося насправді. У Софії було відчуття, що будинок і причал, побачені уві сні, існують в реальності. Хіба не скидалася місцевість на ту, що була намальована на картині в Хатині Майора? Не залишалося жодного сумніву, що дівчинка у сні — Гільда Меллер Кнаг, а чоловік — її батько, який повернувся з Лівану. Він нагадував їй трохи Альберто Кнокса...

Застеляючи ліжку, Софія несподівано знайшла під подушкою золотий ланцюжок з хрестиком. Зі зворотнього боку хрестика було вигравіювано три букви: «ГМК».

Софії уже не раз снилося, ніби вона знаходить коштовності, але це вперше вдалося прихопити їх із собою у реальний світ.

— Чортовиння якість! — сказала вона голосно сама до себе.

Софія була така сердита, що відчинила дверцята шафи і просто жбурнула прикрасу на верхню полицю до шовкової шалі, підколінника та листівок з Лівану.

У неділю вранці, коли Софія прокинулася, її чекав розкішний сніданок з гарячими булочками, апельсиновим соком, яєшнею та італійським салатом. Інколи бувало, що мама вставала у неділю раніше за неї, але тоді вже вважала за справу честі при-

готувати справжній недільний сніданок, перш ніж будити доньку.

За сніданком мама сказала:

— У саду бігає чужий пес. Цілий ранок крутиться навколо старого живоплоту. Ти не знаєш, що він тут робить?

— Так! — вигукнула Софія і в ту ж мить прикусила язика.

— Він бував уже тут раніше?

Софія підвелася і підійшла до вікна вітальні, що виходило в сад. Так вона і думала. Гермес влігся перед потаємним входом до Сховку.

Що їй сказати? Вона ще не встигла придумати жодної відповіді, як поруч стала мама.

— Ти говорила, що той пес колись уже був тут?

— Закопав, напевно, десь кістку в саду. А тепер повернувся за здобиччю. Собаки також мають пам'ять...

— Можливо, Софіє. Ти ж у нас найбільший спеціаліст з психології тварин.

Софія гарячково думала.

— Відведу його додому, — сказала вона.

— Ти знаєш, де він живе?

Дівчинка здвигнула плечима.

— Адреса, мабуть, написана на ошийнику.

За хвилину Софія уже була в саду. Гермес, помітивши її, кинувся назустріч, шалено вимахуючи хвостом та стрибаючи на груди.

— Гермес! Гарна собака! — примовляла Софія.

Вона знала, що мама стоїть біля вікна. Лиш би пес не кинувся до живоплоту! Але Гермес вибіг на стежку перед будинком, перетнув подвір'я і рушив до хвіртки.

На вулиці Гермес і далі йшов на кілька метрів попереду Софії. Вони простували вуличками поміж віллами. Софія та Гермес були не єдиними, хто вийшов на недільну прогулянку. Цілі родини проходилися кварталом. Софія відчула заздрісні погляди.

Часом Гермес відбігав, щоб обнюхати іншого пса, або щось привертало його увагу на узбіччі. Однак досить було Софії скомандувати «на місце», як він тут же слухняно повертався до неї.

Невдовзі вони перетнули колишнє пасовисько, великий стадіон та дитячий майданчик і вийшли до кварталу, де панував жвавіший рух. Дівчинка і пес продовжували йти в напрямку міста широкою брукованою дорогою, по якій їздили тролейбуси.

Уже в центрі Гермес потягнув Софію через Стурторгет догори по вулиці Кіркегатен. Вони опинилися у старій частині міста з великими будинками, побудованими на зламі століть. Годинник показував майже пів на другу.

Тепер вони були на протилежному кінці міста. Софії не часто доводилося тут бувати. Одного разу, коли вона була ще маленькою, її повели відвідати стару тітку, котра жила на одній з цих вулиць.

Незабаром пес привів Софію на невеличку площу між старими кам'яницями. Площа називалася Нютorget — Нова Площа, — хоча мала не менше років, ніж будинки, що її оточували. Давнім було і саме місто, закладене ще десь у середньовіччі.

Гермес підійшов до під'їзду за номером 14 і спинився, чекаючи доки Софія відчинить двері. Дівчинка відчула шлунковий спазм.

На сходовій клітці на стіні висіли зелені поштові скриньки. Софія помітила, що одна листівка стирчала зі скриньки у верхньому ряду. На ній виднівся штампель з повідомленням поштаря, що адресат невідомий, та адреса: «Гільді Меллер Кнаг, Нютorget, 14...» і дата — 15/6. До того дня залишалось ще два тижні, однак поштар цього, видно, не зауважив.

Софія витягнула картку зі скриньки і прочитала:

Люба Гільдо! Софія зараз прямує до будинку учителя філософії, їй скоро буде п'ятнадцять, а тобі п'ятнадцять років виповнилося ще вчора. А може, тині, Гільдочко? Якщо сьогодні, то пора уже, напевно, пізня. Але наші годинники не завжди ходять однаково. Одне покоління старіє, тоді як інше швидко народжується. А історія іде своїм ходом. Чи задумувалась ти, що історія Європи схожа на людське життя? Давні часи — це дитинство Європи. Потім

довге середньовіччя — це навчання в школі. А тоді приходить ренесанс. Довгий шкільний день скінчився, і молодій Європі не терпиться кинути у вир життя. Можна навіть сказати, що ренесанс — це п'ятнадцятирічні уродини Європи. Середина червня, дитя моє: ... над нами Бог! Життя прекрасне!

PS. Шкода мені, що ти загубила свого золотого хрестика. Вчися краще пильнувати свої речі!

Цілую. Тато, який уже ось тут, за рогом.

Гермес побіг сходами догори. Софія з листівкою у руках пішла за ним. Їй також доводилося бігти, щоб не відстати від собаки. Вони проминули другий, третій, четвертий і п'ятий поверхи. Вище вели уже тільки вузьенькі сходи. Невже підніматися треба аж на дах? Гермес, справді, звернув на східці. Він зупинився перед вузькими дверима і почав шкребти кігтями.

Невдовзі зі середини до Софії долинули кроки, двері відчинилися, і на порозі з'явився Альберто Кнокс. Сьогодні він змінив костюм на інший. На ньому були білі підколінки, широкі червоні штани та жовтий камзол з підкладеними плечима. Він нагадав Софії джокера з колоди карт. Якщо вона не помилялася, це був типовий костюм епохи ренесансу.

— От клоун! — вигукнула Софія, відіпхнула його і зайшла до помешкання.

І знову бідолашний вчитель філософії став жертвою її стурбованості та переляку водночас. Усі думки і почуття Софії збурилися через оту поштівку, знайдену на сходовій клітці.

— Не так напористо, дитя моє, — сказав Альберто, зачинаячи за нею двері.

— Ось пошта, — промовила мало не звинувачувальним тоном Софія, простягаючи йому картку.

Альберто прочитав листівку і похитав головою.

— Цей чоловік усе більше нахабніє. Ось побачиш, він використає нас як забавку на день народження для своєї доньки.

З тими словами Альберто подер листівку на дрібні клаптики і викинув у кошик для паперу.

— Тут написано, що Гільда загубила золотий хрестик, — сказала Софія.

— Я бачив.

— Саме хрестик я знайшла вдома у своєму ліжку. Можеш пояснити, як він туди потрапив? Альберто урочисто глянув їй у вічі:

— Мої слова видадуться незвичними, але це тільки дешевий трюк, який не коштує йому жодних зусиль. Згадай великого кролика, якого витягують з чорного капелюха Всесвіту.

Вони зайшли до помешкання. Такої дивної кімнати Софія ще не бачила.

Альберто жив у просторій мансарді. Через вікно, прорізане у похилому даху, просто з неба сіялося яскраве світло. Було тут ще й інше вікно, звернене до міста. Через нього Софія бачила дахи старих будинків.

Однак найбільше зачудування викликало у Софії те, що знаходилося всередині. Кімната була заповнена меблями та предметами найрозмаїтіших історичних епох. Канапа, можливо, з тридцятих років, старий секретер — десь з перелому століть, а одному з крісел було, певно, кількасот років. Але меблі — це одне. На полицях та в шафах стояли впереміш предмети розкоші та ужиткові речі. Тут були старовинні годинники та глечики, ступки та реторти, ножі та ляльки, гусячі пера та підставки для книжок, октанти та секстанти, компаси та барометри. Уся стіна була заставлена книжками, таких книжок не знайдеш у книгарнях. Книгозбір також представляв книжкову продукцію багатьох сотень років. На стінах висіли рисунки та живопис. Деякі з них були написані в останні десятиріччя, а деякі — дуже давно. Тут же висіли і старовинні карти. На одній фьорд* Согне

---

* Морська бухта, яка глибоко врізається у сушу, часто на десятки кілометрів. Явище характерне для узбережжя Скандинавського півострова. (Прим. перекл.)

був розташований в Тренделазі, а Тронгеймський фьорд — десь далеко на півночі.

Софії на якийсь час, ніби мову відібрало. Вона вертіла головою, доки уважно не роздивилася помешкання зусібіч.

— Багато ж непотребу ти назбирав, — сказала врешті дівчинка.

— Так, так. А подумай, скільки століть вдалося зберегти в цій кімнаті. Я б не називав це непотребом.

— Цікавишся антикваріатом?

На обличчі Альберто промайнув смуток.

— Не кожен може просто так віддатися на волю течії історії, Софіє. Хтось повинен зупинитися і позбирати те, що залишилося на березі цієї ріки.

— Дивно.

— Але правда, дитя моє. Ми не живемо тільки нашим часом, а й несемо на плечах нашу історію. Колись усі речі, котрі є в цій кімнаті, уяви собі, були зовсім новими. Маленьку дерев'яну ляльку з XVI століття змайстрували, напевно, на п'яті уродини якоїсь дівчинки. Може, зробив її старий дідусь... Дівчинці сповнилося десять років, потім вона стала дорослою і вийшла заміж. Можливо, у неї теж народилася дівчинка, і лялька перейшла у спадок до доньки. Вона усе старіла, і згодом її не стало. Мабуть, вона прожила довге життя, але відійшла назавжди. І ніколи більше не повернеться, її відвідини на Землі тривали дуже коротко. А лялька... Ось вона, стоїть тут, на полиці.

— Усе видається урочистим та сумним, коли ти отак говориш.

— Але й життя урочисте та сумне водночас. Ми потрапляємо у дивовижний світ, зустрічаємо тут одне одного, вітаємося і якийсь відтинок шляху йдемо поряд. А потім настає розлука, і ми зникаємо так само несподівано й незрозуміло, як з'явилися.

— Чи можу я про щось запитати?

— Ми більше не бавимося у хованки.

— Чому ти оселився у Хатині Майора?

— Щоб бути ближче до тебе, доки тривало наше листове спілкування. Я знав, що стара хатина стоїть впорожні.

— Тільки тому?

— Тільки тому.

— І можеш пояснити, звідки тато Гільди довідався про твоє перебування там?

— Якщо я не помиляюся, він знає геть усе.

— І все ж я не розумію, як можна було змусити листоношу приносити пошту так далеко до лісу. Альберто усміхнувся.

— Такі речі — суцця дрібниця для Гільдиного батька. Дешевий фокус-покус, простацький жарт. Ми живемо, очевидно, під найсуворішим наглядом на світі.

Софія обурилась.

— Якщо я коли-небудь зустрину його, то повидираю йому очі.

Альберто підійшов до канапи і сів. Софія опустила поруч у глибокий фотель.

— Тільки філософія може наблизити нас до батька Гільди, — сказав Альберто. — Сьогодні я розповім тобі про ренесанс.

— Я слухаю.

— Невдовзі після смерті Томи Аквінського однорідна християнська культура почала давати тріщини. Філософія та наука усе більше відривалися від церковної теології, а це також сприяло послабленню взаємозв'язку віри та розуму. Щораз частіше звучала думка, що розумом ми не можемо наблизитися до Бога, неможливо думкою осягнути Бога. Найважливішим для людини було не так зрозуміти християнську містерію, як підпорядкувати себе волі Божій.

— Розумію.

— Як уже мовилося, зв'язок між вірою та наукою втратив свою міць, тому відкрилися можливості для нового наукового методу та нових релігійних течій. Так готувався ґрунт для двох великих перетворень XV та XVI століть — *ренесансу та реформації*.

— Почнемо за порядком.

— Ренесанс — це небувалий культурний розквіт, який настав наприкінці XIV сторіччя. Він почався у Північній Італії, але в XV-XVI століттях швидко поширився далі на північ.

— Ти казав, що слово «ренесанс» означає «відродження».

— Так воно і є. А відродитися мала антична культура та мистецтво. Ми часто говоримо про «гуманізм ренесансу», бо у цей час у центрі уваги знову опинилася людина, на відміну від епохи середньовіччя, де усі людські відносини розглядалися тільки в божественному світлі. Гаслом став вислів «повернення до джерел», тобто до античного гуманізму. Розкопки древніх скульптур та рукописів періоду античності стали мало не всенародним захопленням. Модно було вивчати грецьку мову, а мова відкрила шляхи до вивчення грецької культури. Студювання грецького гуманізму мало і свою педагогічну мету. Такі студії давали «класичну освіту» і розвивали повагу до того, що ми називаємо «людськими цінностями». «Коні народжуються, — говорилося тоді. — Але люди не народжуються, їх вишколюють».

— Це означає — нас треба *виховати*, щоб ми стали людьми?

— Такою була головна ідея. Але перш ніж підійти впритул до гуманістичних ідей ренесансу, ознайомимося з політичним та культурним підґрунтям цієї епохи.

Альберто підвівся і почав кружляти по кімнаті. Потім зупинився і показав на дуже давній предмет на одній з полиць.

— Що це?

— Схоже на старовинний компас.

— Правильно.

— А це? — Альберто тицьнув пальцем на рушницю, що висіла на стіні над канапою.

— Стара рушниця.

— Добре. А це?

Філософ витягнув зі шафи велику книгу.

— Давня книга.
— Точніше, інкунабула.
— Інкунабула?
— Це слово означає «дитинство». Так називають книжки, створені на зорі книгодрукування, у самому кінці XIV століття.

— Вона така давня?

— Дуже давня. Саме ці три відкриття — компас, порох та книгодрукування — підготували прихід нового часу, який ми називаємо ренесансом.

— Поясни докладніше.

— Компас полегшив плавання по морях. Це було важливою передумовою для великих географічних відкриттів. Не менше важливу роль відіграв і порох. З допомогою нової зброї європейці здобули військову перевагу над американськими та азійськими культурами. Проте і Європі порох прислужився. Книгодрукування мало важливе значення для поширення гуманістичних ідей. Воно також немало сприяло тому, що церква втратила монополію на поширення знань. Згодом з'явилися нові інструменти та прилади. Одним з найважливіших була телескопічна труба, яка відкрила незнані ще можливості для розвитку астрономії.

— А закінчилося усе ракетами та місяцеходами?

— Ти занадто поспішаєш. Однак саме в добу ренесансу розпочався процес, який врешті-решт привів людину на Місяць. А також до Хіросіми та Чорнобиля. А все почалося зі змін у культурі та економіці. Важливу роль відіграв перехід від натурального господарства до господарства фінансового. Наприкінці середньовіччя вирости нові міста, в яких швидко розвивалося ремісництво, торгівля заморськими товарами, фінанси та банківська справа. Набувало сили міщанство, яке ставало усе незалежнішим від природних умов. Найпотрібніші речі можна було тепер купити за гроші. Усі ці процеси уможливили розвиток індивідуальності, фантазії, творчості. Та водночас висунули нові вимоги до особистості.

— Це трохи нагадує мені виникнення грецьких міст на дві тисячі років раніше.

— Маєш рацію. Я розповідав тобі, як грецька філософія вирвалася з оков містичного світосприйняття, пов'язаного зі селянською культурою. Так само громадяни епохи відродження почали звільнятися від влади феодалів та церкви. Це відбувалося одночасно з нововідкриттям грецької культури, яке стало можливим завдяки тіснішим контактам з арабами Іспанії та візантійською культурою на Сході.

— Три ріки античності знову злилися в одне велике русло.

— Ти уважна учениця. Але досить вже говорити про підґрунтя ренесансу. Розповім тобі про нове мислення.

— Добре, починай. Та не забувай, що мені слід повернутися додому на обід.

Аж тепер Альберто знову вмовився на канапі. Він подивися Софії в очі:

— Для ренесансу характерний насамперед *новий погляд на людину*. Гуманісти сповідували нову віру у людину та людську цінність, а це уже само собою суперечило однобокому розумінню гріховності людської природи епохи середньовіччя. Людину трактували як щось нескінченно величне та вартісне. Однією з центральних постатей ренесансу був *Марсіліо Фічіно*. Йому належить вигук: «Пізнай себе, о божественний роде, у людських шатах!» Інший мислитель *Джованні Піко делла Мірандола* написав панегірик «Похвала людській гідності». У часи середньовіччя таке було би просто немислимим. Упродовж усієї минулої епохи центральною фігурою був Бог. Гуманісти ж поставили у центрі людину.

— Але й грецькі філософи робили так само.

— Тому й говоримо про «відродження» античного гуманізму. Однак гуманізму ренесансу більше, ніж античному гуманізму, властивий *індивідуалізм*. Ми не просто люди, ми унікальні особистості. Таке переконання могло би привести до майже непогамовного поклоніння людському генієві. Ідеалом стала *«людина ренесансу»*, яка цікавиться усіма виявами

життя, мистецтвом та наукою. Новий спосіб мислення пробудив зацікавлення анатомією. Як і в античні часи, знову почали займатися розтинами трупів, аби довідатися, як збудована людина. Такі знання були важливі не тільки для медицини, але й для мистецтва. У мистецтві після тисячолітньої цнотливості знову стало звичним зображення оголеного людського тіла. Знову людина наважилася бути сама собою, їй більше нічого було соромитися.

— Це було, мабуть, наче сп'яніння, — промовила Софія, схилившись над маленьким столиком, що стояв між нею та вчителем філософії.

— Без сумніву. Нове мислення вело до нового *світогляду*. Людина уже не існувала тільки для Бога. Бог сотворив людину і для неї самої. Люди могли вповні тішитися життям. А коли людина вільно розвивається, перед нею відкриваються необмежені можливості. Метою стало подолання усіх кордонів. І це також було чимось новим у порівнянні з античним гуманізмом. Античні гуманісти наголошували, що людина повинна зберігати душевний спокій, помірність у бажаннях та самовладання.

— Невже гуманісти ренесансу втратили самовладання?

— В усякому разі вони не відзначалися особливою помірністю, їм здавалося, що увесь світ збудився наново. Так виникло гостре усвідомлення епохи. Тоді вперше й прозвучало поняття «середньовіччя», як означення тих віків, що пролягли поміж античністю та їхньою власною епохою. В усіх сферах життя настав небувалий розквіт. Це стосувалося мистецтва і архітектури, літератури і музики, філософії і науки. Наведу тобі конкретний приклад. Ми розмовляли якось про стародавній Рим, який пишався гордовитими назвами «місто міст» та «пуп землі». За період середньовіччя Рим занепав, і в 1417 році колись мільйонне місто налічувало заледве 17 000 мешканців.

— Не більше, ніж проживає у Ліллесанні.

— Гуманісти ренесансу поставили собі за мету підняти Рим із руїн. Відбудова почалася зі спорудження над гробом

апостола Петра величного храму його імені. Що стосується собору св. Петра, немає сенсу говорити про помірність та самовладання. Багато знаменитих людей епохи доклали своїх зусиль до найграндіознішого архітектурного проекту світу. Будівельні роботи розпочалися у 1506 році і тривали аж сто двадцять років, а ще п'ятдесят років пішло на те, аби довести до ладу величезну площу перед собором.

— Це, мабуть, велетенська церква.

— Вона має понад 200 метрів завдовжки, 130 метрів заввишки і площу понад 16 000 квадратних метрів. Та досить про честолюбність цієї епохи. Важливіше, що ренесанс приніс із собою і новий *погляд на природу*. Людина почувалася на Землі, наче у себе вдома, і не вважала більше земне життя підготовкою до життя на небесах. Наслідком цього стало зовсім інше ставлення до світу фізичного. Природу тепер трактували як щось позитивне. Багато також вважали, що й Бог присутній у творенні світу. Бо ж він нескінченний, а отже, повинен бути всюди. Такий погляд називається *пантеїзмом*. Середньовічні філософи часто наголошували, що між Богом та його творінням зяє нездоланна прірва. Тепер мовилося, що природа божественна, вона результат прогресу у «розвитку Бога». Такі новочасні погляди не завжди прихильно сприймала церква. Трагічним прикладом такого несприйняття була доля *Джордано Бруно*. Він не тільки твердив, що Бог присутній у природі, але й був переконаний, що Всесвіт нескінченний. За це його тяжко покарали.

— Як?

— Бруно спалили на вогнищі на Квітковій площі у Римі 1600 року..

— Як жажливо... і немудро. І це називається гуманізмом?

— Ні, не це. Гуманістом був Бруно, а не його кати. Однак за ренесансу процвітав також і «антигуманізм». Я маю на увазі авторитарну владу церкви та держави. В епоху ренесансу відбувалися процеси над відьмами та єретиками, яких спалювали на вогнищі, процвітала магія та забобони, точилися криваві релігійні війни, не кажучи вже про брутальне завоювання

Америци. Але гуманізм весь час існував на темному тлі. Не буває такої епохи, яка була б тільки доброю або злою. Добро і зло ідуть в парі через усю людську історію, не раз, немов дві нитки, переплітаючись між собою. Це стосується і *нового наукового методу*.

— Перші фабрики з'явилися у ті часи?

— Не одразу. Передумовою технічного прогресу епохи ренесансу був новий науковий метод. Маємо тут на увазі зовсім нове ставлення до науки. А технічні результати методу з'явилися лише згодом.

— У чому полягав цей метод?

— Насамперед у дослідженні природи за допомогою власних органів чуття. Уже в XIV столітті чулися протести проти сліпої віри у такі старі авторитети, як церковні догмати та філософія природи Аристотеля. Заперечувалося також твердження, що кожен проблему можна розв'язати, послуговуючись лише розумом. А в середньовіччі, навпаки, переважала віра у значення інтелекту. Тепер же говорилося, що кожне дослідження природи повинне опиратися на спостереження, досвід та експеримент. Такий метод називався *емпіричним*.

— І що це означало?

— Це означало, що знання про довколишній світ ґрунтуються на власному досвіді, а не на заповорошених сувоях пергаменту чи власному розумуванні. У давні часи також застосовували емпіричний метод. Завдяки цьому методі багато важливих спостережень за природою зробив і Аристотель. Однак систематичне проведення експериментів було чимось зовсім новим.

— Вони ж не мали таких технічних приладів, які ми маємо сьогодні.

— Ясна річ, у них не було ані обчислювальних машин, ані електронних ваг. Але вони мали математику і звичайні ваги. Слід зауважити, як важливо було виразити наукові спостереження точною математичною мовою. «Виміряй те, що можна виміряти, і зроби так, аби те, що не вимірюється, можна було

виміряти», — сказав *Галілео Галілей*, один з найвідоміших учених XVII століття. Він говорив також, що «книга природи написана математичною мовою».

— Завдяки цим експериментам та вимірюванням відкривався шлях до нових відкриттів?

— Першою фазою був новий науковий метод. Він відкрив шлях технічній революції, внаслідок якої з'явилися усі пізніші винаходи. Людство виривалося з рамок, визначених природою. Людина уже не була лише її часткою, вона стала використовувати природу. «Знання — це сила», — сказав англійський філософ *Френсіс Бекон*. Він наголосив на практичній користі знань, а це було нове. Люди почали втручатися в природу і панувати над нею.

— І не тільки в позитивному розумінні.

— Ні, але ми вже говорили, що добро і зло постійно переплітаються між собою в усіх діяннях людини. Технічний перелом, що почався в епоху ренесансу, згодом привів до появи ткацьких верстатів та безробіття, нових ліків та нових хворіб, ефектизації сільського господарства та виснаження природи, нових приладів-помічників, таких як пральні машини та холодильники, а також до забруднення навколишнього середовища. З огляду на нинішню загрозу екологічної катастрофи, багато людей трактують технічну революцію як небезпечне відхилення від шляху, визначеного природою. Мовляв, людина спричинила такі процеси, над якими уже вона більше не владна. А оптимісти вважають, що ми і далі живемо в час дитинства техніки, і технічна цивілізація поки що страждає від дитячих хворіб. Та поступово ми навчимося панувати над природою без шкоди для неї.

— А що ти сам про це думаєш?

— Можливо, рацію мають обидві сторони. У деяких випадках людям треба перестати втручатися в природу, а в інших — робити це обачно. У кожному разі повернення до середньовіччя бути уже не може. Від часів ренесансу людина перестала бути тільки часткою Божого творіння. Вона викорис-

товує природу і формує її на свій розсуд. Це свідчить і про те, якою дивовижною істотою є людина.

— Ми уже побували на Місяці. У добу середньовіччя ніхто й уявити собі, мабуть, такого не міг.

— Можеш бути цілком певна. Це підводить нас до розуміння *нової картини світу*. Ціле середньовіччя люди ходили під небом, поглядаючи на Сонце, Місяць, зорі і планети. Та ніхто не сумнівався в тому, що Земля є центром Всесвіту. Жодні спостереження не зароджували сумніву щодо того, що Земля перебуває у стані спокою, а «небесні тіла» обертаються довкола неї. Такий погляд ми називаємо *«геоцентричною картиною світу»*. Християнські уявлення про Бога, котрий панує над усіма небесними тілами, також сприяли такому світосприйняттю.

— Якби ж усе було так просто.

— У 1543 році з'явилася маленька книжечка «Рухи небесних тіл», її написав польський астроном *Коперник*, який помер у день виходу книги. Коперник твердив, що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки, і це доводять спостереження за рухом небесних тіл. Через те, що сама Земля обертається навколо власної осі, людям здавалося, ніби Сонце обертається навколо Землі. Коперник писав, що рух небесних тіл легше зрозуміти, якщо припустити, що Земля та інші планети обертаються навколо Сонця по орбітах у формі кола. Такий погляд називаємо *геліоцентричною картиною світу*.

— Цей погляд був правильним?

— Не зовсім. Головна ідея вчення Коперника (Земля обертається навколо Сонця) є, звичайно, правильною. Але Коперник стверджував також, що Сонце є центром Всесвіту. Сьогодні ми знаємо, що Сонце — це тільки одна із незліченних зірок, а усі зірки навколо нас творять лише одну з багатьох мільярдів галактик. Коперник був переконаний, що орбіти, по яких Земля та інші планети обертаються навколо Сонця, мають форму кола.

— Це не відповідає істині?

— Що стосується руху по колу, Коперник не мав жодних інших підстав, окрім давніх тверджень, за якими небесні тіла мають досконалу круглу форму і рухаються по колу просто тому, що вони «небесні». Ще від часів Платона кулю і круг вважали ідеальними геометричними фігурами. Але на початку XVII століття німецький астроном *Йоганн Кеплер* оголосив результати своїх докладних спостережень, які доводили, що планети рухаються по еліпсоподібних, овальних орбітах із Сонцем біля одного з полюсів еліпса. Учений стверджував також, що швидкість планет більша, чим ближче вони до Сонця, і рух їх сповільнюється з віддаленням від Сонця, Кеплер вперше поставив Землю в один ряд з іншими такими ж планетами і підкреслив існування одних і тих же фізичних законів у Всесвіті.

— Звідки у нього була така впевненість?

— Мабуть, тому, що він досліджував рух планет, покладаючись на власні відчуття, а не сліпо довіряв давнім переказам. Приблизно в один час із Кеплером жив відомий італійський учений *Галілео Галілей*. Для спостереження за небесними тілами він також використовував телескоп. Галілей вивчав кратери Місяця і стверджував: на Місяці, як і на Землі, є гірські хребти та долини. Крім того, Галілей відкрив, що навколо Юпітера обертаються чотири Місяці, отже, Земля не виняток. Найважливішим здобутком Галілея було відкриття так званого *закону інерції*.

— У чому він полягав?

— Галілей сформулював його так: «Тіло при відсутності зовнішніх дій перебуває в стані спокою або прямолінійного рівномірного руху».

— Може бути.

— Це дуже важливе спостереження. Ще в давні часи наводили немало аргументів, які заперечували можливість обертання Землі навколо власної осі: якби Земля справді оберталася навколо себе, то камінь, який кинули догори, упав би аж на кілька метрів далі, а не на те саме місце, як це є насправді.

— А чому?

— Ось ти сидиш у купе поїзда і випустила з рук яблуко, воно ж не впаде десь поза тебе тільки тому, що поїзд їде, а просто додолу. Причиною цього є сила інерції. Яблуко зберегло цю ж швидкість, яку воно мало до моменту падіння.

— Здається, я розумію.

— Щоправда, у часи Галілея не було поїздів. Але, якщо ти котиш кулю по підлозі і раптом її пустиш...

— ...куля покотиться далі...

— ...бо швидкість збереглася, хоч ти й перестала її котити.

— Та врешті-решт зупиниться, якщо кімната досить простора.

— Тому що інші сили гальмують її швидкість. Перш за все рух кулі гальмує підлога, особливо нестругана дерев'яна підлога. А ще сила тяжіння рано чи пізно зупинить кулю. Зараз я покажу тобі одну річ.

Альберто Кнокс підвівся і підійшов до старого секретера. Там він щось дістав з однієї із шухлядок і, повернувшись, поклав на стіл. Це була звичайнісінька дошка, кілька сантиметрів завгубшки на одному кінці і зовсім тонка — на другому. Остеронь дошки, котра зайняла майже увесь стіл, Альберто поклав зелену гральну кульку.

— Це — похила поверхня, — сказав він. — Як гадасш, що станеться, коли я пущу кульку з грубого краю?

Софія тільки зітхнула.

— Закладаюся на десять крон, що вона скотиться на стіл, а потім впаде на підлогу.

— Побачимо.

Альберто пустив кульку, і сталося так, як сказала Софія. Кулька скотилася на стіл, далі по стільниці, з легким стуком вдарилася до підлоги і спинилася аж біля порога.

— Переконливо, — мовила Софія.

— Правда? Такі самі експерименти проводив і Галілей.

— Невже він був таким дурним?

— Не поспішай. Він хотів дослідити усе з допомогою власних відчуттів. До того ж ми тільки починаємо. Чому кулька котиться по похилій поверхні?

— Бо вона важка.

— Правильно. А що таке «вага», дитя моє?

— Дурниці питаєш.

— Запитання не дурне, якщо ти не можеш на нього відповісти. Чому кулька скотилася на підлогу?

— Через силу тяжіння.

— Саме так! Інакше кажучи, внаслідок гравітації. Отже вага пов'язана із силою тяжіння. Саме ця сила змусила кульку рухатися.

Альберто підняв кульку з підлоги і знову нахилився над дошкою.

— Спробуємо тепер покотити її по площині, але в протилежний бік. Уважно слідкуй, як рухатиметься кулька.

Він ще нижче схилився над столом і спробував штовхнути кульку по дошці догори.

Софія помітила, що кулька трохи відхилилася і знову покотилася додолу.

— Що трапилося тепер? — спитав Альберто.

— Покотилася криво, бо дошка крива.

— Зараз замалюю кульку фломастером. Може, вдасться нам помітити, що означає твоє «криво».

Учитель вийняв фломастер, помалював кульку у чорний колір і знову її покотив. Тепер Софія чітко побачила, як котилася кулька, бо вона залишала за собою на дошці чорну лінію.

— Як би ти описала її рух? — спитав Альберто.

— Траєкторія вигнута... ніби частина кола.

— Ось бачиш!

Альберто глянув на неї, звівши брови.

— Це не зовсім коло. Фігура називається параболою.

— Може, й так.

— Але чому кулька рухається саме так?

Софія задумалася і врешті сказала:

— Бо дошка нахилена, а кульку притягнула до підлоги сила тяжіння.

— Чудово! Та це ж просто сенсація! Я запрошую до своєї мансарди якусь випадкову дівчинку, а вона з першої ж спроби доходить до такого самого висновку, що й Галілей.

І Альберто заплескав у долоні. На якусь мить Софія злякалася, чи він не збожеволів. Але філософ продовжував:

— Ти бачила, що відбувається, коли дві сили одночасно діють на один предмет. Те ж саме — помітив Галілей — стосується і гарматного ядра. Ядро вистрілює у повітря, воно летить над землею, але поступово його притягує гравітація. Траєкторія польоту ядра відповідає траєкторії скочування кульки по похилій площині. Це було відкриттям часів Галілея. Аристотель вважав, що ядро, пущене по похилій у повітря, спершу описує невелику дугу, а потім прямовисно падає додола. Насправді усе не так, але звідки було знати Аристотелеві, що він помилявся, якщо тоді не проводилося таких експериментів.

— Може бути. А хіба це так важливо?

— Вона питає, чи важливо! Це мало космічне значення, дитя моє. З-поміж усіх наукових відкриттів в історії людства — це найважливіше.

— То, мабуть, ти мені поясниш, чому.

— Через якийсь час з'явився англійський фізик *Ісаак Ньютон* (1642—1724). Він подав остаточний опис сонячної системи та руху планет. Цей учений не тільки зумів описати, як рухаються планети навколо Сонця, але й докладно пояснити, чому вони це роблять. Він дійшов до такого результату, використавши динаміку Галілея.

— Планети — це кульки на похилій площині?

— Щось у цьому є. Але зачекай хвильку, Софіє.

— У мене немає іншого вибору.

— Ще Кеплер вказував на те що повинна існувати сила, яка б притягувала небесні тіла одне до одного. Це мала би бути, наприклад, сила Сонця, яка б міцно утримувала планети на своїх орбітах. Існування такої сили могло б пояснити, чому плане-

ти, віддаляючись від Сонця, повільніше рухаються по орбітах. На думку Кеплера, припливи та відпливи океану залежать від сили притягання Місяця.

— І це правда.

— Так, правда. Але Галілей це заперечував. Він висміяв Кеплера, який твердив, ніби «Місяць має владу над водою».

А виною цьому те, що Галілей заперечував також думку, ніби сили гравітації можуть діяти на великих відстанях і навіть притягувати між собою небесні тіла.

— Тут він помилявся.

— Так, цей погляд був помилковим. І це трохи дивно, бо ж Галілея надзвичайно цікавила сила тяжіння і факт падіння тіл на Землю. На його думку, на рух тіла може впливати багато різних сил.

— Ти згадував про Ньютона?

— Так, тепер на черзі Ньютон. Він сформулював закон *всесвітнього тяжіння*. За цим законом, кожний предмет притягає інший предмет із силою, яка зростає із зростанням маси предмета і зменшується із збільшенням відстані між предметами.

— По-моєму, я зрозуміла. Притягання між двома слонами, наприклад, більше, ніж між двома мишами. Так само притягання між двома слонами одного зоопарку більше, аніж між індійським слоном в Індії та африканським слоном в Африці.

— Ось ти й зрозуміла. А тепер найважливіше. Ньютон доводив, що таке притягання, або ж «гравітація», універсальне, тобто існує всюди, навіть у космосі між небесними тілами. Ідея спала йому на думку, коли він якось сидів під яблунею. Побачивши, як яблуко падає, він запитав себе, чи не та сама сила притягує Місяць до Землі і чи не тому Місяць вічно обертається довкола неї.

— Хитро придумано, але не так уже й хитро.

— Чому ж, Софіє?

— Якщо Місяць притягується до Землі тією ж силою, яка змушує падати яблуко, то й Місяць урешті-решт мав би впас-

ти на Землю, замість того, щоб кружляти навколо неї, як кіт біля сметани...

— Тепер ми підходимо ближче до законів Ньютона про рух планет. Що стосується сили притягання Землею Місяця, то на 50 відсотків ти маєш рацію, а на 50 помиляєшся. Чому Місяць не падає на Землю, Софіє? Тому що земна гравітація притягує його з велетенською силою. Уяви собі, якої потужності має бути сила, здатна підняти океан на метр, а то й два, під час припливу.

— Ні, цього я не можу збагнути.

— Згадай похилу дошку Галілея. Що відбулося, коли я покотив кульку догори?

— Може, на Місяць впливають дві різні сили?

— Саме так. Колись, в процесі виникнення Сонячної системи, Місяць велетенською силою було відірвано від Землі. Цією силою він наділений навіки, бо рух його відбувається у безповітряному просторі, і він не зустрічає жодного опору.

— Однак його притягає до Землі сила земного тяжіння?

— Правильно. Обидві ці сили — величини постійні й обидві діють одночасно. Тому Місяць і продовжує рухатися по орбіті навколо Землі.

— Невже й справді усе так просто?

— Так просто. Саме «простота» була характерною рисою мислення Ньютона. Він вказував, що дія тільки небагатьох фізичних законів поширюється на весь Всесвіт. Що стосується руху планет, Ньютон сформулював два закони природи, які раніше відкрив Галілей. Одним з них був закон інерції, який Ньютон сформулював по-своєму: «Кожне тіло зберігає свій стан спокою або рівномірний прямолінійний рух, доки на нього не впливатимуть дії зовнішніх сил». Інший закон Галілей довів з допомогою кульок на похилій площині: коли дві сили одночасно діють на тіло, воно починає рухатися по еліпсоподібній траєкторії.

— Тому-то і вдалося Ньютону пояснити, чому усі планети рухаються навколо Сонця по еліпсоподібних орбітах.

— Саме так. Це відбувається внаслідок двох різних рухів: по-перше, прямолінійний рух, заданий, коли творилася Сонячна система; а по-друге, рух до Сонця як наслідок гравітації чи сили тяжіння.

— Як хитро придумано.

— Можна сказати і так. Ньютон довів, що закони руху тіл стосуються усього Всесвіту і геть відкинув старі середньовічні уявлення, ніби «на небесах» панують зовсім інші закони, ніж на Землі. Геліоцентрична картина світу здобула своє остаточне пояснення і підтвердження.

Альберто підвівся і поклав дошку у шухлядку, де її перше знайшов. Потім нахилився і підняв з підлоги кульку, проте не сховав її, а поклав на стіл перед Софією.

Софії видалося просто неймовірним, скільки вони довідалися завдяки тільки похилій дошці та гральній кульці. Дивлячись на зелену кульку, на якій ще залишилися сліди чорного фломастера, Софія невідступно думала про земну кулю.

— І люди просто примирилися з тим, що живуть на випадковій планеті у велетенському Всесвіті?

— На багатьох нова картина світу справила дивовижне враження. Це можна порівняти хіба з тією ситуацією, коли Дарвін довів, ніби люди походять від тварин. В обох випадках людина втратила щось від свого особливого становища у Божому творінні. І в обох випадках церква висловила гострий спротив.

— Це я можу зрозуміти. Куди ж у цьому подівся Бог? Простіше було, коли Землю вважали центром, а Бог і всі небесні тіла знаходилися вище.

— Але не це кинуло виклик. Коли Ньютон довів, що в усьому Всесвіті діють одні і ті ж фізичні закони, можна було побоюватися, що віра у всемогутнього Бога буде підірвана. Однак віра у Бога самого Ньютона залишилася непохитною. Закони природи він трактував як науковий доказ існування великого і всемогутнього Бога. Гірше було натомість з образом людини.

— Що ти маєш на увазі?

— Від часів ренесансу людям доводилося миритися з думкою, що живуть вони на випадковій планеті у велетенському космічному просторі. Не знаю, чи й досі зуміли змиритися з цим. Але ще за ренесансу багато хто стверджував, що людина займає зараз важливіше місце, аніж це було раніше.

-- Не розумію.

— Раніше Земля була центром Всесвіту. Та відколи астрономами довели, що не існує абсолютного центру Всесвіту, з'явилося стільки центрів, скільки було й людей.

— Тепер зрозуміло...

— Ренесанс породив також *нове ставлення до Бога*. Коли філософія та наука відірвалися від теології, народилася нова християнська побожність. Потім настала доба ренесансу з її індивідуалістичним поглядом на людину. Це мало велике значення для віри. Особисте ставлення людини до Бога стало важливішим, ніж ставлення до церкви як організації.

— Наприклад, особиста вечірня молитва?

— І це також. У середньовічній католицькій церкві латинська літургія та обрядові молитви були наріжним каменем служби Божої та всього релігійного життя. Тільки священники та ченці читали Біблію, бо вона була написана латинською мовою. Проте від часів ренесансу Біблію почали перекладати з єврейської та грецької мов національними мовами. Цей факт був важливий для *реформації*.

— Мартін Лютер...

— Так, *Лютер* був важливою персоною, але не єдиним реформатором. Були також реформатори, котрі залишилися при римо-католицькій церкві. Наприклад, *Еразм Роттердамський*.

— Лютер розірвав з католицькою церквою, бо не хотів купувати відпущення гріхів?

— І через це. Але йшлося про важливіші речі. На думку Лютера, щоб заслужити Боже прощення, не обов'язково було підпорядковуватися церкві та священникам. Ще менше залежало Боже прощення від купування відпустів. Так звану торгівлю відпущеннями католицька церква заборонила ще в середині XVI століття.

— Думаю, Бог тільки зрадів.

— Лютер не погоджувався з багатьма обрядами та істинами віри, які нагромадилися в історії церкви впродовж усього середньовіччя. Він прагнув повернутися до первинного християнства, про яке мовилося у Новому Завіті. «Саме тільки Святе Письмо», — проголошував він. З цим гаслом Лютер прагнув повернути християнство до «джерел», як гуманісти ренесансу прагнули до античних джерел мистецтва та культури. Він переклав Біблію по-німецьки і цим заклав основи німецької літературної мови. Кожен тепер міг читати Біблію і частково бути самим собі священиком.

— Самим собі священиком? Чи це не занадто?

— Лютер мав на увазі, що священики не займають якогось виняткового становища стосовно Бога. Із суто практичних причин у лютеранських громадах бракувало священиків, які б відправляли службу Богу та займалися щоденними справами церкви. Але Лютер вважав, що людина отримує прощення Боже та звільнення від гріхів не через церковні обряди. Людина одержує відпущення гріхів «безкоштовно», тільки завдяки своїй вірі, казав він. До такого висновку він прийшов, читаючи Біблію.

— Лютер був типовим представником епохи ренесансу?

— І так, і ні. Його типово ренесансною рисою була повага до звичайної людини та особистого ставлення цієї людини до Бога. Згодом, у 35-річному віці, Лютер вивчив грецьку мову і розпочав кропітку роботу над перекладом Біблії по-німецьки. Той факт, що перевага перед лагиною віддавалася національній мові, був типовим для епохи ренесансу. Однак Лютер не був гуманістом, як Фічіно чи *Леонардо да Вінчі*. Протиставляли йому себе і такі гуманісти, як Еразм Роттердамський, вважаючи його погляд на людину негативним. Адже ж Лютер твердив, що після першого гріхопадіння людина зосталася цілком зіпсованою, і стати «праведною» може лише завдяки ласці Божій. А грішникам суджена тільки смерть.

— Ой як сумно звучить.

Альберто Кнокс встав, взяв зі столу чорно-зелену кульку і поклав її до нагрудної кишені.

— Уже минула четверта! — вигукнула Софія.

— Наступною великою епохою в історії людства була доба бароко. Але її залишимо на наступний раз, люба Гільдо.

— Що ти щойно сказав?

Софія аж мало не вистрибнула із фотелю, у якому сиділа.

— Ти сказав: «Люба Гільдо».

— Просто обмовився.

— Але жодна обмовка не буває випадковою.

— Можливо, ти й маєш рацію. Бачиш, тато Гільди уже вкладає нам в уста свої слова. Підозрюю, він використовує ситуацію, коли ми втомлені, тоді нам важче оборонятися.

— Ти сказав, що не є батьком Гільди. Можеш заприсягнути?

Альберто кивнув.

— А може, то я Гільда?

— Я втомився, Софіє. Зрозумій мене. Ми просиділи понад дві години, і увесь той час, по суті, тільки я й говорив. Хіба ти не мала повернутися додому на обід?

Софії видалося, ніби філософ хоче її вигнати. Вона вийшла до передпокою, напружено думаючи, чому ж він обмовився. Альберто провів її.

Під невеличким вішаком, на якому висіло усяке вбрання, що нагадувало театральні костюми, спав Гермес. Альберто кивнув на пса:

— Він прийде за тобою.

— Дякую за гостину, — сказала Софія.

Вона підстрибнула і міцно обняла Альберто.

— Ти найкращий і наймиліший учитель філософії, якого я коли-небудь знала, — мовила вона і з тими словами вийшла на сходову клітку.

На прощання Альберто промовив:

— Невдовзі ми побачимося знову, Гільдо.

Софія залилася сама. Знову Альберто, цей паскудник, обмовився! Софія уже хотіла закріпити в двері, але щось її стримало.

На вулиці їй спало на думку, що вона зовсім не має грошей, тож доведеться усю дорогу додому йти пішки. От чорт! Мама буде хвилюватися і сердитися, якщо вона не повернеться до шостої.

Не пройшла дівчинка і кілька кроків, як несподівано помітила на тротуарі десятку. Квиток на автобус з пересадкою коштує саме десять крон.

Софія розшукала автобусну зупинку і стала чекати на автобус, котрий їхав до Стурторгет. А звідти інший автобус довозив її майже до самої хати.

Чекаючи на Стурторгет наступного автобуса, дівчинка подумала про те, як їй пощастило з десяткою саме тоді, коли вона їй так була потрібна.

А може, це батько Гільди там її поклав? Він же був майстром розставляти різні речі у найнесподіваніших місцях.

Як йому це вдається, якщо він у Лівані?

І чому Альберто помилився іменем? До того ж не раз, а двічі?

Софія відчула, як їй сипонуло холодом по плечах.

БАРОКО

...матерія та сама, з якої снуються сни...

Минуло кілька днів, а від Альберто не було ні слуху ні духу. Софія по кілька разів на день виходила в сад, виглядаючи Гермеса. Мамі вона розказала, що пес сам знайшов дорогу додому, а його господар, старий учитель фізики, запросив її до себе в гості. Він розповів Софії про Сонячну систему та нову науку, яка зародилася у XVI столітті.

Юрунн Софія розповіла більше: про гостину в Альберто, про поштівку на сходовій клітці та про десять крон, які знайшла дорогою додому. А сон про Гільду та золотий хрестик приберегла для себе.

У вівторок, 29 травня, Софія витирала на кухні посуд, а мама дивилася у вітальні «Новини дня». Коли музична заставка закінчилася, до Софії долинув голос диктора, який повідомляв, що від вибуху гранати загинув майор норвезького батальйону ООН.

Дівчинка кинула на стіл рушник і вихором влетіла до вітальні. Ще кілька секунд на екрані було видно солдатів у синіх беретах, а потім продовжилися новини.

- О ні! — вирвалося у Софії. Мама обернулася до дочки.
- Так, війна — це страшна річ... Тут Софія розридалася.
- Але, Софіє! Чому це тебе так вразило?
- Вони назвали його ім'я?
- Так... Але я не пригадую. По-моєму, він з Грімстада.
- Хіба це не те ж саме, що Ліллесанн?

— Не вигадуй.

— Однак, якщо хтось живе у Грімстаді, то, напевно, ходить до школи у Ліллесанні.

Софія перестала плакати. Тепер захвилювалася мама. Вона встала з крісла і вимкнула телевізор.

— Що це за нові вибрики, Софіє?

— Нічого особливого...

— Щось є. Напевно, маєш таки коханого, і мені здається, набагато старшого від тебе. Скажи: ти знаєш якогось чоловіка у Лівані?

— Зовсім ні...

— А може, зустрічаєшся з сином того, хто у Лівані?

— Та ні ж бо. Я навіть доньки його ні разу не бачила.

— Кого це «його»?

— Це не твоя справа.

— Як не моя справа?

— А якщо я тебе почну випитувати? Чому тата немає ніколи вдома? Може тому, що ви боїтеся розлучення? А може ти маєш коханця, про якого не знаємо ні я, ні тато? І так далі, і так далі. Давай розпитуватимемо одна одну навзаєм.

— У кожному разі нам треба поговорити.

— Можливо. Але зараз я дуже втомлена і хочу спати. До того ж у мене «гості».

І Софія побігла нагору до своєї кімнати, ледь стримуючи плач. Не встигла вона помитися і залізти під ковдру, як увійшла мама.

Софія вдала, ніби спить, хоча добре знала, що мама не вірить у це. Вона чудово розуміла, що мама не вірить, ніби Софія вірить, що мама вірить, що вона спить. В усякому разі мама прийняла Софіїну гру. Вона сіла на край ліжка і погладдила доньку по голові.

Софії подумалося, як важко вести таке подвійне життя. Вона була б уже рада, якби той курс філософії нарешті закінчився. Можливо, вони завершать навчання до її дня народження чи принаймні до святого Івана, коли з Лівану повернеться тато Гільди...

— Я б хотіла відсвяткувати свій день народження, — сказала Софія.

— Чудово. Кого ми запросимо?

— Багатьох... Можна?..

— Звичайно. У нас великий сад... Будемо сподіватися на гарну погоду.

— От би влаштувати забаву у святіванський вечір.

— Чом би й ні.

— Це важливий день, — промовила Софія, полинувши думками деінде.

— О так...

— Мені здається, я так подорослішала останнім часом.

— Це ж чудово.

— Не знаю.

Розмовляючи з мамою, Софія лежала, зарившись головою у подушку.

Тепер заговорила мама:

— Ти мусиш розповісти мені, чому ти сьогодні... така нерівноважена.

— А ти завжди була рівноважена у свої п'ятнадцять років?

— Маєш рацію. Однак ти добре знаєш, про що я кажу.

Софія обернулася обличчям до мами.

— Пес називається Гермес, — почала вона.

— Так?

— Його господар — чоловік на ім'я Альберто.

— Добре.

— Він живе у старому місті.

— Ти зайшла зі собакою аж так далеко?

— А що в тому поганого?

— Цей пес бував уже тут не раз, сама казала.

— Хіба я таке говорила?

Софія задумалася, їй хотілося розповісти якнайбільше, але не все.

— Тебе ж ніколи немає вдома.

— Я на роботі.

— Альберто і Гермес не раз уже бували тут і раніше.
 — З якої рації? Вони заходили до хати?
 — Чи не могла б ти задавати питання по одному? Ні, вони не були в хаті. Але часто гуляють по лісі. Невже у цьому є щось таке вже загадкове?

— Та ні, жодної загадковості.

— Вирушаючи на прогулянку, вони минали нашу хвіртку. Яюсь, повертаючись зі школи, я зустріла Гермеса, а потім познайомилася і з Альберто.

— А як це пов'язано з білим кроликом?

— Про кролика розповів Альберто. Він справжній філософ. А ще розповів про усіх філософів.

— Як? Через паркан?

— Ми собі присіли на хвильку, невже не зрозуміло? А ще він писав мені листи і навіть дуже багато. Кілька разів листи приносив листоноша, та здебільшого Альберто сам вкидав їх до скриньки під час прогулянки.

— І той «амурний» лист, якого ти тоді одержала, також?

— Так, але він зовсім не був «амурним».

— Писав тільки про філософів?

— Уяви собі, що так. Від нього я здобула більше знань, ніж за вісім років у школі. Чи доводилось тобі коли-небудь чути, наприклад, про Джордано Бруно, якого спалили на вогнищі 1600 року? Або про закон весвітнього тяжіння Ньютона?

— Ні. Мені багато чого невідомо...

— Наскільки я знаю, ти поняття не маєш, чому Земля обертається навколо Сонця, хоча це твоя планета.

— Скільки ж йому років?

— Хтозна... Мабуть, п'ятдесят.

— А що у нього спільного з Ліваном?

Це було найкаверзніше запитання. Усі думки перемішалися Софії у голові. І тоді вона випалила перше-ліпше, що спало їй на гадку:

— Альберто має брата, майора батальйону ООН. Той брат, власне, з Ліллесанну. Це, напевно, він жив колись у Хатині Майора.

— Потішне ім'я — Альберто.

— Можливо.

— Звучить якось по-італійськи.

— Знаю. Врешті усе, що має хоч якусь вартість, походить з Греції або Італії.

— Але він розмовляє по-норвезьки?

— Бездоганно.

— Знаєш, що я подумала, Софіє? Давай коли-небудь запросимо цього твого Альберто до нас у гості. Я ще ніколи не зустрічалася зі справжнім філософом.

— Побачимо.

— А може, запросимо його на твої уродини? Товариство людей різних поколінь дуже цікаве. Тоді, можливо, і мені буде дозволено залишитися. Я б могла накривати на стіл. Непогана ідея, правда?

— Якщо він захоче. У кожному разі з ним цікавіше розмовляти, ніж з хлопцями нашого класу. Але...

— Що?

— Мої друзі можуть подумати, що Альберто твій новий коханець.

— Ти їм поясниш, що це не так.

— Побачимо.

— Так, побачимо. Знаєш, Софіє, це правда, що між мною і татом не завжди бували гарні стосунки, але ніколи не було когось іншого...

— Я уже хочу спати. Мене так болить живіт.

— Принести тобі таблетку?

— Принеси.

Коли мама повернулася з ліками та склянкою води, Софія уже спала.

31 травня було в четвер. Софія ледве висиділа останні уроки в школі. Відколи у її житті з'явилася філософія, вона стала собі краще давати раду з деякими шкільними предметами.

Оцінки у неї здебільшого коливалися між «четвіркою» та «п'ятіркою», але за останній місяць одержала тверді «п'ятір-

ки» з контрольної з суспільствознавства та за домашній твір. Гірше було з математикою.

На останньому уроці вони знову писали класний твір. Софії випало завдання «Людина та техніка». Вона написала про ренесанс та наукову революцію, про новий погляд на природу, про Френсіса Бекона, якому належить знаменитий вислів «Знання — це сила», та про новий науковий метод. Вона старанно обґрунтувала думку, що емпіричний метод був попередником технічних відкриттів. А потім писала уже все, що спало їй на гадку про негативні аспекти технічного прогресу. «Усе, що б не робила людина, можна використати для добра і для зла. Добро і зло, як біле і чорне, постійно переплітаються між собою, а деколи склубочуються так міцно, що й годі їх роз'єднати», — цими словами Софія завершила свій твір.

Коли вчитель роздавав зошити з творами, він нахилився до Софії і, хитро примружившись, заглянув їй у вічі.

Вона отримала «п'ятірку» з плюсом ще й коментар: «Звідки ти цього набралася?»

Софія вийняла фломастер і написала у зошиті великими літерами: «Я вивчаю філософію».

У ту мить, як вона згортала зошит, з-поміж сторінок щось випало. Це була листівка з Лівану. Софія схилилася над партою і пробігла очима текст.

Люба Гільдо! Ти читатимеш цю листівку уже після нашої телефонної розмови, коли я тобі розповів про трагічний випадок, який тут стався. Часом запитую себе, чи вдалося б уникнути воєн та насильства, якби люди були хоч трохи розсудливіші. Можливо, найкращим засобом проти війни міг би стати невеличкий курс філософії. Скажімо, короткий підручник філософії, виданий ООН, екземпляр якого рідною мовою одержував би в подарунок кожний новонароджений мешканець Землі. Запропоную цю ідею Генеральному секретареві ООН.

По телефону ти казала, що уже краще тильнуєш свої речі. Це чудово, бо ти найрозсіяніша людина, яку я тільки зустрічав у житті. А ще ти сказала, що єдина річ, яку загубила з часу нашої останньої розмови, була десятка. Зроблю усе, що можу, аби допомогти тобі її знайти. І хоч я далеко від дому, але у старому краї маю своїх помічників. (Якщо знайду тих десять крон, то докладу до твого подарунка на день народження.)

Цілую. Тато, який відчуває, що уже вирушив у далеку дорогу додому.

Софія саме встигла дочитати листівку, як продзвенів дзвінок з останнього уроку. І знову безліч думок вихором пронеслися у її голові.

На шкільному подвір'ї, як звичайно, її чекала Юрунн. Дорогою додому Софія розціпнула свою торбину і показала подрузі листівку.

— Яким числом вона датована? — спитала Юрунн.

— Напевно, 15 червня...

— Ой, ні, поглянь... 30/05 1990.

— Учора... наступного дня після нещасного випадку у Лівані.

— Сумніваюся, щоб листівка з Лівану дійшла до Норвегії за один день, — докинула Юрунн.

— Та ще, якщо зважити на особливу адресу: «Гільді Меллер Кнаг через Софію Амундсен, молодіжна школа «Соснове узгір'я»...

— Думаєш, вона надійшла поштою? А вчитель вклав її тобі до зошита?

— Уявлення не маю. Але й питати не наслідуюся. Більше про листівку вони не розмовляли.

— Я хочу на святіванський вечір влаштувати велику забаву у саду, — сказала Софія.

— З хлопцями?

Софія стонула плечима.

— Не конче запрошувати тих найдурніших.

— Але Йоргена запросиш?

— Якщо хочеш. Він пасуватиме до забави у саду. Можливо, я запрошу ще й Альберто Кнокса.

— Ти геть здуріла.

— Знаю.

Так вони розмовляли, доки їхні шляхи не розійшлися біля продуктового супермаркету.

Повернувшись додому, Софія одразу ж позаглядала за Гермесом. Сьогодні він справді прийшов і крутився поміж яблунь.

— Гермесе!

Пес на секунду завмер. Софія точно знала, що відбудеться наступної миті: пес почув, що його кличуть, впізнав Софійн голос і зорієнтувався, звідки він долинає, аж побачивши її, вирішив підбігти. Тепер усі його чотири лапи тупотіли, мов барабанні палички.

Усе це тривало лише кілька секунд.

Пес стрімголов кинувся до дівчинки, шалено вимахуючи хвостом і стрибаючи їй на груди.

— Гермес! Чемний хлопчик! О ні... тільки не це. Чуєш, не лижи мене. На місце! Ось так...

Софія увійшла до будинку. З-за кушів де не взявся і Шерхан. Він не надто привітно зустрів чужака. Софія поклала їжу у мисочку для kota, насипала зернят папужкам, поклала листок салати черепасі у ванні та нашкрядала записку мамі. Вона написала, що пішла відвести додому Гермеса, і якщо не повернеться до сьомої, то зателефонує. Вони йшли містом. Цього разу Софія не забула взяти зі собою гроші, її долала спокуса поїхати автобусом разом з Гермесом, але вирішила спершу запитати дозволу в Альберто.

Ідучи за Гермесом, вона розмірковувала над тим, що таке тварина. У чому різниця між собакою і людиною? Пригада-

ла собі, що говорив про це Аристотель: люди і тварини є живими істотами з багатьма спільними рисами. Але є між ними і суттєва відмінність: людина ще й наділена розумом.

Чому Аристотель був такий впевнений в існуванні цієї різниці?

І Демокріт вважав, що люди і тварини схожі, бо складаються з атомів. Ні тварини, ані люди не мають безсмертної душі. На думку Демокріта, душа також збудована з крихітних атомів, які розбризкуються вусібіч у момент смерті людини. А ще він був переконаний, що душа людини невіддільна від її мозку.

Та яким чином душа може складатися з атомів? Душу не можна помацати чи відчутти, як решту тіла. Вона є чимось «духовним».

Софія та Гермес проминули площу Стурторгет і вирушили у напрямку старого міста. Дійшовши до того місця, де Софія знайшла десятку, вона інстинктивно глянула на асфальт. І ось — точнісінько на тому самому місці, де вона декілька днів тому підняла з гротуару десять крон, — лежала листівка з кольоровим зображенням: сад з пальмами та апельсиновими деревами.

Софія нахилилася і підняла листівку. У ту ж мить Гермес загарчав. Йому, здавалось, не подобалося, що дівчинка взяла картку.

На картці було написано:

Люба Гільдо! Життя складається з єдиного довгого ланцюга випадковостей. Можливо, що загублені тобою десять крон опинилися саме тут. Може, знайшла їх на ринковій площі у Ліллесанні якась старша жінка, чекаючи на автобус до Крістіансанна. А з Крістіансанна вона могла помандрувати поїздом до своїх онуків і через багато-багато годин загубити ту десятку тут, на Нюторгет. А далі цілком можливо, що ці самі десять крон знайшла того ж дня, але трохи пізніше, дівчинка, якій вони були дуже

потрібні, щоб доїхати автобусом додому. Ніколи не знаєш напевно, Гільдо, але якщо події відбувалися саме так, то мимоволі зринає питання, чи не надзирає за усім цим Бог. Цілую. Тато, який душею сидить вдома в Ліллесанні, на причалі.

PS. Я уже писав тобі, що допоможу знайти ту десятку.

І адреса: «Гільді Меллер Кнаг, через випадкового перехожого...» Листівка була датована 15 червня.

Софія пострибала услід за Гермесом по сходах. Як тільки Альберто відчинив двері, вона вигукнула:

— Геть з дороги, старигане! Листоноша йде.

Вона відчула, що саме зараз може дозволити собі трохи негречну поведінку.

Альберто впустив її досередини, а Гермес, як завжди, вмотився під вішаком.

— Майор залишив нам нову візитівку, дитя моє?

Софія глянула на філософа. Аж тепер вона помітила, що Альберто переодягнений у новий костюм. Перше, що впало у вічі, це довга кучерява перука. Мав на собі просторий обвислий одяг, прикрашений безліччю мережив, на шию пов'язав шовкове жабо, а зверху накинув червону пелерину. На ногах у Альберто були білі панчохи та витончені лаковані мешти з кокардами. Увесь костюм нагадував Софії картину двору Людовіка XIV.

— Але вже й жабо! — сказала Софія і помахала перед ним листівкою.

— Гм... Ти й, справді, знайшла десять крон на тому самому місці, що й ця картка?

— На тому самісінькому.

— Його нахабству немає меж. Але, може, то й на краще.

— Чому?

— Легше буде викрити його. Однак ця витівка зарозуміла і зухвала. Мені вчувається запах дешевих парфумів.

– Парфумів?

– Вдає із себе саму елегантність, але це обман. Як він тільки наважується порівнювати власний нагляд над нами з наглядом Божим.

Альберто подер листівку на дрібні клаптики, як і попереднього разу. Щоб не псувати учителеві настрої ще більше, Софія вирішила змовчати про листівку, знайдену у зошиті для творів.

– Сядемо собі у вітальні, люба ученице. Котра година?

– Четверта.

– Сьогодні поговоримо про XVII сторіччя.

Вони перейшли до кімнати з похилим дахом. Софія зауважила, що Альберто поховав деякі предмети, які були тут раніше, а натомість виставив нові.

На столику стояла старовинна скринька з невеличкою колекцією різноманітних скелець. Поряд лежала розгорнута книжка, дуже стара книжка.

– Що це? – запитала Софія.

– Перше видання відомої книги *Рене Декарта* «Роздуми про метод», яка вийшла 1637 року. З усього, чим я володію, ця річ для мене найдорожча.

– А скринька...

– ...унікальна колекція лінз, інакше кажучи, оптичних скелець, їх вишліфував голландський філософ Спіноза десь у середині XVII століття. Вона мені дорого коштувала і належить до моїх найкоштовніших скарбів.

– Я, мабуть, краще би зрозуміла, наскільки цінні книжка і скринька, якби знала, хто оці твої Декарт та Спіноза.

– Звісно, дізнаєшся. Та спершу нам треба спробувати вжитися у цю епоху. Сідаймо.

Вони розмістилися, як і минулого разу: Софія – у глибокому фотелі, а Альберто Кнокс – на каналі, їх розділяв столик з книжкою та скринькою. Альберто скинув свою перуку і поклав її на секретер.

– Отже, XVII століття, *епоха бароко*.

— Бароко? Яка дивна назва.

— Слово «бароко» означає «нерівна перлина». Для епохи бароко були характерні сповнені контрастів форми на протизагу простішому і гармонійнішому мистецтву ренесансу. І взагалі, XVII століттю була властива непримиренна суперечність між контрастами. З одного боку, продовжував розвиватися життєствердуючий світогляд ренесансу, а з іншого, все більше набувала сили інша крайність — відмова від світського життя та релігійна замкненість. Як у мистецтві, так і в житті зустрічаємося з помпезністю та витіюватістю. Водночас масово почали з'являтися монастирі, в яких проповідувався відхід від світу.

— Поряд існували розкішні палаци та неприступні монастирі.

— І справді так було. Гаслом епохи став латинський вислів «*carpe diem*», що означає «живи днем». Іншим широко вживаним латинським гаслом було «*memento mori*», тобто «пам'ятай про смерть». У малярстві на одній і тій же картині могла бути зображена весела й життєрадісна сцена, а внизу, у самісінькому кутку, — скелет. Бароко — це епоха *духовної порожнечі та манірності*. Однак були й такі, що захоплювалися другою стороною медалі, проголошували *минущість* усього суцього, мовляв, уся краса навколо нас коли-небудь занепаде і загине.

— Але ж це правда. Дуже сумно усвідомлювати, що немає нічого вічного.

— Точнісінько так думало більшість людей XVII століття. Навіть в політичному аспекті бароко було епохою непримиренних суперечностей. По-перше, Європу розшарпували війни. Найважчою була *Тридцятилітня війна*, яка охопила величезну частину континенту і тривала з 1618 по 1648 рік. Насправді тут розігралася ціла серія воєн, від яких найбільше постраждала Німеччина. Тридцятилітня війна немало посприяла зростанню могутності Франції, яка згодом відіграла важливу роль у Європі.

- А за що велася війна?
- Насамперед воювали між собою протестанти і католики, але йшлося також про політичну владу.
- Як у Лівані.
- У XVII столітті різко виявилися класові відмінності. Ти, напевно, чула про французьке дворянство та королівський двір у Версалі, але хтозна, чи багато розповідали вам про убоге животіння народу. А щоб жити в розкоші, треба здобути владу. Політичну ситуацію епохи бароко можна порівняти з мистецтвом та архітектурою цієї доби. Для барокових будівель характерні численні витіюваті вигини та завитки. Подібно виглядало і політичне життя з його таємними вбивствами, інтригами та підступами.
- Здається, якогось шведського короля застрелили в театрі.
- Ти маєш на увазі *Густава III*, це яскравий приклад того, про що я говорю. Убивство Густава III відбулося аж у 1792 році, проте його обставини були суто бароковими. Короля убили на великому балі-маскараді.
- Я думала, це сталося в театрі.
- Бал відбувався в опері. Щойно з убивством Густава III завершилася епоха бароко у Швеції. За його часів панував «освічений абсолютизм», як і під час правління Людовіка XIV, який жив на сотню літ раніше. Густав III був честолюбцем, захоплювався французьким церемоніалом та усілякими придворними реверансами. І, як ти уже зауважила, любив театр...
- І там знайшов свою смерть.
- Театр за часів бароко був чимось більшим, ніж просто формою мистецтва. Він став символом.
- Символом чого?
- Життя, Софіє. Не знаю, скільки разів впродовж XVII століття прозвучав вислів «життя — це театр», але повторювався він на кожному кроці. Саме в епоху бароко зародився сучасний театр з усіма властивими йому аксесуарами, кулісами та машинами сцени. У театрі на сцені творилася ілюзія, і водночас підкреслювалося, що гра на сцені — лише ілюзія.

Театр став відображенням людського життя, він міг показати, що «пиха — перший крок до занепаду», і безжалісно оголити людську нікчемність.

— Шекспір також жив у часи бароко?

— Свої найзнаменитіші п'єси він написав близько 1600 року. Одною ногою він переступив в епоху бароко, а другою ще залишався у ренесансі. У Шекспіра безліч разів повторюється думка, що життя — це театр. Хочеш послухати кілька прикладів?

— Охоче.

— У п'єсі «Як вам це подобається» він сказав:

*Так, світ — театр,
Де всі чоловіки й жінки — актори.
Тут кожному приписаний свій вихід,
І не одну з них кожне грає роль.*

(пер. О. Мокровольського)

А ось слова із «Макбета»:

*Життя — рухлива тінь, актор на сцені.
Пограв, побігав, погаласував
Свою часину — та й пропав. Воно —
Це дурня казка, вся зі слів гучних
І геть безглузда.*

(пер. Бориса Тена)

— Звучить песимістично.

— Йому не давала спокою думка, що життя коротке. Ти, напевно, чула найвідомішу цитату із Шекспіра?

— «Бути чи не бути — ось питання».

— Так, це сказав Гамлет. Одного дня ми мандруємо Землею, а наступного — нас уже немає.

— Дякую, до мене потроху стало доходити.

— Поети бароко порівнювали життя якщо не з театром, то зі сном. Шекспір сказав, наприклад: «Істота наша рівна снів творінню, а наше коротке життя оточене сном».

— Як поетично.

— А іспанський поет *Кальдерон*, який народився у 1600 році, написав п'єсу «Життя — це сон». Він сказав:

*Чим є життя? Шаленством?
Чим же? Ілюзій плином?
Тіней сном, нищості днем і дном?
Що може щастя таке нетривале,
Коли сном нам ціле життя здавалось?
І навіть сни — також великим сном.*

(пер. І. Павлюка)

— Можливо, він і мав рацію. Ми читали якусь п'єсу у школі. «Єппе на горі».

— П'єса *Людвіга Гольберга*. У Скандинавії він був відомою постановою перехідного періоду між бароко та епохою Просвітництва.

— Єппе засинає у канаві... А пробуджується у ліжку барона. Єппе здається, що те, ніби він був бідним селяком, йому тільки приснилося. Він знову засинає і пробуджується в канаві. Тепер уже йому здається, що ліжка барона — це тільки сон.

— Цей мотив Гольберг запозичив у Кальдерона, а Кальдерон взяв його з давніх арабських казок «1001 ночі». Порівняння життя зі сном знаходимо ще раніше в історії, в Індії та Китаї. Древній китайський мудрець *Чуанг-дзи* сказав, наприклад: «Одного разу мені приснилося, ніби я метелик, і я уже не знаю, чи я Чуанг-дзи, якому приснилося, що він метелик, чи може я метелик, якому сниться, що він Чуанг-дзи».

— Неможливо довести, де правда, а де — ні.

— У Норвегії ми мали справжнього барокового поета *Петера Дасса* (1647 — 1707). Він зображував шаленство життя, і водночас наголошував, що тільки Бог вічний і незмінний.

— «Бог є Богом навіть, як згинуть усі краї, Бог є Богом навіть, як згине життя на Землі...»

— Однак у цьому ж самому псалмі Дасс зображує природу північної Норвегії, описує уламок каменю та косяки риби, в'ялену тріску і зграї вовків. Це типowo барокова риса. В од-

ному і тому ж тексті він пише про земне — сьогочасне і про небесне — потойбічне. Це нагадує поділ Платона на реальний світ відчуттів та незмінний світ ідей.

— А якою була філософія?

— Для неї також характерне зіткнення абсолютно протилежних способів мислення. Як уже згадувалося, дехто вважав, що буття — категорія духовна. Така точка зору називається *ідеалізмом*, а протилежна, коли усі явища буття зводяться до конкретних фізичних величин, — *матеріалізм*. Матеріалізм також мав своїх прихильників у XVII столітті. Найвпливовішим був, напевно, англійський філософ *Томас Гоббс*. Усі явища, — а також люди і тварини, — складаються з часточок матерії. Навіть людська свідомість — або ж людська душа — це тільки рух крихітних частинок у мозку.

— Він мислив так само, як Демокрит дві тисячі років тому.

— Ідеалізм та матеріалізм червоною ниткою проходять через усю історію філософії. Однак рідко траплялося, щоб два різні світогляди так тісно співіснували водночас, як це було в епоху бароко. Матеріалізм мав постійну поживу завдяки новій природничій науці. Ньютон стверджував, ніби одні й ті ж закони руху властиві усьому Всесвітові. На його думку, усі зміни в природі — на Землі і в космосі — спричинені законом тяжіння та законами руху тіл. Усім керують непорушні і вічні закони, тобто *механіка*. Саме тому кожну зміну в природі можна обчислити з математичною точністю. Ньютон поклав останні цеглинки в побудову *механістичної картини світу*.

— Невже він уявляв собі світ однією великою машиною?

— Саме так. Слово "механістичний" походить від грецького слова, що означало "машина". Однак варто зауважити, що ні Гоббс, ані Ньютон не вбачали жодної суперечності між механістичним світосприйманням та вірою в Бога. У середовищі матеріалістів ХУІІІ-ХІХ століття таке спостерігалось не завжди. Французький лікар і філософ *Ламетрі* написав усередині ХVІІІ століття книжку "Людина-машина". Як людина має на ногах м'язи, щоб ходити, так і мозок має м'язи, за допомогою яких можемо мислити. Пізніше французький

математик *Лаплас* так висловив крайній механістичний погляд: “Якби інтелект знав розташування усіх частинок матерії у даний момент часу, “ніщо не було б для нього непевним, а майбутнє, як і минуле, відкрилося б його очам”. Ідея тут така: усе, що відбувається, визначено наперед. Такий погляд називається *детермінізмом*.

— Отже, ніщо не залежить від волі людини.

— Ні, усе є продуктом механічних процесів, навіть наші думки та сни. Німецькі матеріалісти XIX століття вважали, що мисленні процеси мають таке ж відношення до мозку, як сеча до нирок, а жовч до печінки.

— Але сеча і жовч матеріальні. Це ж не думки!

— Ти підійшла до дуже важливого моменту. Я розповім тобі одну історію. Одного разу росіяни — космонавт і нейрохірург — вели дискусію про Бога. Нейрохірург на противагу космонавтові був віруючим. “Я безліч разів виходив у відкритий космос”, — хвалився космонавт, — “але жодного разу не бачив ні Бога, ані ангелів”. “А я прооперував багато мудрих голів”, — відповів нейрохірург, — “але ніколи не бачив жодної думки”.

— Це ж не означає, що думок не існує.

— Але доводить, що думки є такою річчю, яка не піддається оперуванню чи поділу на частинки. Нелегко прооперувати, наприклад, злоякісну пухлину, бо сидить вона дуже глибоко. Відомий філософ XVII століття *Ляйбніц* вказав на величезну різницю між тим, що створено з матерії, і тим, що створено з духа. Матеріальну річ можна поділити на все менші і менші часточки, а душу навпіл не розділиш.

— Не знайдеться такого ножа.

Альберто згідливо похитав головою і показав на стіл між ним та Софією:

— Найвідомішими філософами XVII століття були Декарт і Спіноза. Їх теж цікавили відносини між “душею” та “тілом”. З поглядами цих філософів ми ознайомимося докладніше.

— То починаймо. Але якщо ми не завершимо до сьомої, я попрошу у тебе дозволу зателефонувати мамі.

ДЕКАРТ

...він хотів забрати з будівельного
майданчика усі старі матеріали...

Альберто підвівся, скинув зі себе червону пелерину, поклав її на бильце крісла і знову зручно вмовстився на каналі.

— *Рене Декарт* народився 1596 року і, подорожуючи по Європі, провадив бурхливе життя. Ще замолоду ним керувало невситиме прагнення дізнатися правду про природу людини і Всесвіту. Та, вивчаючи філософію, він все більше і більше переконувався у своєму неуцтві.

— Як Сократ?

— Приблизно так само. Як і Сократ, він був упевнений, що істинне знання може нам гарантувати тільки розум. Ніколи не слід покладатися на те, що написано у старих книгах. Ніколи не варто довіряти своїм відчуттям.

— Так вважав і Платон. На його думку, тільки розум дає нам точні знання.

— Правильно. Можна провести пряму лінію від Сократа та Платона через Августина до Декарта. Усі вони були переконаними раціоналістами і дотримувалися думки, що розум є єдиним надійним джерелом знання. Після ґрунтовних студій Декарт прийшов до висновку, що знанням, здобутим в епоху середньовіччя, не завжди можна довіряти. Порівняй його із Сократом, який не вірив упертим твердженням, почутим на торговищі в Афінах. А який вихід, Софіє? Можеш порадити?

— Почати філософування на власний розсуд.

— Правильно. Сократ присвятив своє життя розмовам із співвітчизниками в Афінах, а Декарт вирішив податися у подорож по Європі. Він собі постановив, що відтепер шукатиме знань, які зможе знайти в самому собі або почерпнути із «великої книги світу». Декарт вступив на службу до війська і завдяки цьому побував у багатьох місцях Центральної Європи. Згодом він провів кілька років у Парижі, але 1629 року переїхав до Голландії, де жив майже двадцять років, працюючи над своїми філософськими трактатами. 1649 року його запросила до Швеції королева Христина. Але перебування у цій, як назвав її Декарт, «країні ведмедів, льоду та скель» призвело до того, що він захворів на запалення легенів і 1650 року помер.

— Йому сповнилося тільки 54 роки.

— Однак він зумів відіграти помітну роль у філософії навіть після своєї смерті. Не буде перебільшенням сказати, що Декарт розпочав нову еру в філософії. Після п'яного ново-відкриття людини та природи добою ренесансу виникла потреба зібрати усі ідеї минулої епохи у струнку *філософську систему*. Першим будівничим такої системи був Декарт, за ним ішли *Спіноза і Ляйбніц, Локк і Берклі, Юм та Кант*.

— Що ти розумієш під «філософською системою»?

— Я маю на увазі філософію, яка зводиться від основ і прагне знайти пояснення *усім* найважливішим філософським проблемам. Стародавній світ мав великих будівничих — Платона та Аристотеля. У середньовіччі місток між Аристотелевою філософією та християнською теологією намагався збудувати Тома Аквінський. А тоді настав ренесанс з його мішаниною старих та нових ідей про природу та науку, Бога та людину. І лише у XVII столітті філософія спробувала систематизувати нове мислення. Першому це вдалося Декартові. Він розпочав те, що мало стати найважливішим філософським проектом для *наступних поколінь*. Насамперед його цікавили *можливості та надійність нашого пізнання*, а також *співвідношення між душею та тілом*. Обидві ці проблеми визначали зміст філософських дискусій у наступні 150 років.

— Він випередив свій час.

— Але й для його часу актуальними були ті питання. Що стосується можливості досягнути точні знання, то багато філософів були настроєні дуже *скептично*. Людині, на їх думку, треба змиритися з тим, що вона нічого не знає. Але Декарт не змирився. Якщо він не здійснить задуманого, то не гідний звання справжнього філософа. І знову можемо провести паралель із Сократом, який не піддався скепсисові софістів. Саме за часів Декарта природничі науки розробили метод, за яким надійно і точно можна було описати усі природні процеси. Декарт замислився, чи не існує такого ж надійного і точного методу для філософських досліджень.

— Розумію.

— Та це ще не все. Фізика на той час порушила питання про природу матерії, отже, про те, що визначає фізичні процеси в природі. Усе більше і більше вчених ставало на бік механістичного розуміння природи. Однак щобільше механістичне сприймався фізичний світ, то упертіше зринало питання про співвідношення душі та тіла. До XVII століття душу, звичайно, трактували як своєрідний «життєвий дух», котрий пронизує кожну живу істоту. Первісне значення слів «душа» чи «дух» було «дихання» або ж «подих». Це знаходимо у всіх європейських мовах. На думку Аристотеля, душа була присутня в усьому організмі, як умова життєдіяльності цього організму, а отже, невіддільна від тіла. Тому він й говорив про «душу рослин» і «душу тварин». І лише в XVII сторіччі філософи радикально розмежували «душу» і «тіло». Вони твердили, що існування усіх фізичних предметів — навіть людського тіла та тварин — є нічим іншим, як механічним процесом. А душа ніяк не може бути частиною цієї «тілесної машинерії». Що ж тоді душа? Потрібно було також з'ясувати, як щось «духовне» може запускати в хід механічний процес.

— Це дуже дивно.

— Що саме?

— Я кажу собі піднести руку догори, і рука піднімається. Або велю собі бігти до автобуса, і ноги самі уже несуть мене.

Часом подумаю про щось сумне, і на очах самі собою з'являються сльози. Отже, мусить бути якийсь загадковий зв'язок між тілом та свідомістю.

— Саме ця проблема і спонукала Декарта до роздумів. Як і Платон, він твердо був переконаний, що існує чітке розмежування між «духом» та «materією». Однак відповіді на запитання, як тіло впливає на душу і навпаки, Платон не знав.

— І я не знаю. Тому цікаво, як з цього виплутався Декарт.

— Давай прослідкуємо за ходом його думки.

Альберто показав на книжку, що лежала між ними на столі.

— У цій книжечці «Роздуми про метод» Декарт торкається питання, яким методом повинен користуватися філософ для розв'язання філософських проблем. Природнича наука уже мала свій метод...

— Про це ви розповідали.

— Перш за все Декарт радив нічого не приймати за істину, не пересвідчившись чітко, що це справді істина. Щоб досягти результату, треба розкласти проблему на якнайбільше можливе число окремих частин, а тоді починати з найпростішої думки. Кожну думку слід «зважити і виміряти» або, як казав Галілей, зміряти усе, що міряється, а тому, що не піддається вимірам, надати такої форми, аби можна було виміряти. Наступним кроком філософа є перехід від простого до складнішого. Так можна побудувати нове знання. А на завершення слід все прорахувати та перевірити, чи чогось не упущено. Щойно тоді філософський висновок можна вважати доведеним.

— Скидається на якийсь математичний розрахунок.

— Так. Декарт охоче застосовував «математичний метод» навіть там, де йшлося про філософські роздуми. Він вважав, що філософські істини слід доводити так само, як математичні теореми, а при цьому треба застосовувати той же інструмент, що і в розрахунках, тобто *розум*. Бо тільки розум може

нам дати точне знання. І зовсім невідомо, чи можна покладатися на відчуття. Ми уже говорили про спорідненість Декарта з Платоном. Ще Платон наголошував на тому, що математика і числові співвідношення дають достовірніші знання, аніж відчуття.

— Та чи можливо розв'язати філософські проблеми таким способом?

— Повернемося до Декартових роздумів. Він ставив собі за мету здобути істинні знання про природу буття і починав з твердження, що у вихідній точці треба все піддавати сумніву. Декарт не хотів будувати свою філософську систему на піску.

— Якщо не витримає фундамент, то завалиться вся будівля.

— Дякую за допомогу, дитя моє. При цьому Декарт не вважав, що сумніватися треба в усьому, просто він допускав таку можливість. Читаючи Аристотеля чи Платона, ми не можемо бути цілком певними, що далеко просунемося у наших філософських пошуках. Ми розширимо своє знання історії, але не знання про світ. Для Декарта важливим було залишити позаду всі набутки древніх філософів і розпочати власне філософське дослідження.

— Він хотів розчистити місце від старого непотребу, перш ніж починати будувати новий дім.

— Так. Аби бути певним, що його мислення споруда витримає, Декарт волів використовувати нові та свіжі матеріали. Однак сумніви були сильніші за нього. Ми ніколи не можемо бути впевненими у тому, що відчуваємо, вважав він. Ану ж нас мають за дурнів...

— Як же так?

— Навіть наші сні видаються нам дійсністю. Як провести межу між відчуттями наяву та уві сні? «Коли я глибоко розмірковую над цим, то не знаходжу жодної риси, котра могла б відмежувати дійсність від сну», — писав Декарт. І продовжував: «Як я можу бути впевненим, що усе життя не є сном?»

— Єще на горі вірив, що ліжко барона йому приснилося.

— А коли він лежав у ліжку барона, вірив, ніби життя убогого селянина було сном. Врешті-решт дійшло до того, що Декарт почав сумніватися абсолютно в усьому. Багато філософів до нього на тому і скінчили свої філософські пошуки.

— Недалеко ж вони зайшли.

— Однак Декарт не здавався і намагався зрушити з цієї мертвої точки. Він зрозумів, що сумнівається в усьому, тільки цього й був певен. І тут його, наче осінило: єдине, в чому він не сумнівався, це те, що він повний сумнівів. А якщо сумнівається, отже думає, якщо думає, отже, він мисляча істота. Або, як сказав сам Декарт: «Cogito, ergo sum».

— І це означає...

— «Я мислю, отже, існую».

— Мене зовсім не дивує цей висновок.

— Правильно. Проте зауваж, з якою інтуїтивною певністю він усвідомив себе як мисляче «я». Пригадуєш, Платон вважав, ніби те, що ми досягаємо розумом, більше реальне від того, що дане нам у відчуттях. Це ж стосується і Декарта. Він не тільки усвідомив себе мислячим «я», він також збагнув, що це мисляче «я» більше реальне, ніж фізичний світ, який ми сприймаємо відчуттями. Декарт пішов далі. Його філософські дослідження на цьому не скінчилися.

— Продовжуй і ти.

— Декарт задумався, чи може він пізнати ще щось з такою самою інтуїтивною певністю, як те, що він мисляча істота. Вчений прийшов до висновку, що має чітке уявлення про досконалу істоту. Таке уявлення він мав постійно, але очевидним було і те, що не може воно походити від нього. Уявлення досконалої істоти не може походити від того, хто сам не є досконалим, твердив Декарт. Отже, уявлення про досконалу істоту може походити тільки від досконалої істоти, іншими словами, від Бога. Для Декарта існування Бога така ж очевидна річ, як і те, що той, хто мислить, є істотою мислячою.

— Мені здається, тепер він почав надто швидко робити висновки. Спочатку він був обережніший.

— Так, багато хто вказує на це, як на слабке місце у Декартових роздумах. Ось ти кажеш, висновки. Властиво, не йдеться про жодні доведення. Декарт тільки висловлює думку, що усі ми маємо певне уявлення про досконалу істоту, і вже в самому уявленні закладена певність існування такої істоти. Істота не була би досконалою, якби не існувала. А ми не мали б уявлення про досконалу істоту, якби такої не було. Ми недосконалі, отже, ідея досконалості не може походити від нас. Ідея Бога, на думку Декарта, є вродженою ідеєю, позначеною у нашій свідомості від народження, подібно, як «художник позначає свій підпис на власному витворі».

— Але якщо я маю уявлення про «кроколону», то це не означає, що «кроколон» існує насправді.

— Декарт відповів би, що у понятті «кроколон» зовсім не закладена можливість його існування. А натомість в самій ідеї досконалої істоти закладена певність її існування. Це так само точно, твердить Декарт, як і те, що саме існування кола передбачає рівну віддаленість будь-якої його точки від центру. Якщо не справджується ця взаємозалежність, не може бути й мови про коло. Так само не можна говорити про «досконалу істоту», якщо відсутня найважливіша ознака, а саме її існування.

— Дуже специфічний спосіб мислення.

— Суто «раціоналістичний» спосіб мислення. Декарт, як Сократ та Платон, вважав, що існує взаємозв'язок між мисленням та буттям. Чим очевидніше є щось для думки, тим певнішим є його існування.

— Отже, Декарт прийшов до висновку, що сам є мислячою істотою, а крім того, існує ще істота досконала.

— Цей висновок він прийняв за точку відліку і пішов далі. Що стосується усіх наших уявлень про зовнішню реальність — наприклад, про Сонце та Місяць, — вони можуть бути образами з наших снів. Але й зовнішня реальність має свої влас-

тивості, які ми можемо пізнати за допомогою розуму. До них належать математичні категорії, тобто усе, що піддається вимірюванню, — довжина, ширина, висота. Такі «кількісні» властивості є для розуму такими ж зрозумілими та чіткими, як і те, що я мисляча істота. «Якісні» властивості — колір, запах, смак — пов'язані з нашим апаратом відчуттів і не описують зовнішньої дійсності.

— Однак природа не є сном?

— Ні. У цій точці Декарт знову повертається до нашого уявлення досконалої істоти. Якщо розум пізнає щось чітко, як у випадку з математичними категоріями зовнішньої реальності, то таким воно і має бути. Бо досконалий Бог не ошукував би нас. Декарт покликається на Божу гарантію: те, що осягаємо розумом, відповідає дійсності.

— Хай буде так. Тепер він прийшов до переконання, що сам є мислячою істотою, що існує Бог і зовнішня реальність.

— Але зовнішня реальність істотно відрізняється від реальності думки. Декарт стверджував, що існує дві форми дійсності або дві «субстанції». Одна субстанція — це *мислення* або «душа», а друга — *протяжність* або «матерія». Душа є тільки свідома, не займає місця у просторі, а тому її не можна поділити на дрібніші частинки. Матерія, навпаки, — тільки протяжна, існує у просторі і ділиться на усе менші і менші частки, зате не має свідомості. За Декартом, обидві субстанції походять від Бога, бо тільки існування Бога ні від чого не залежить. І хоч «мислення» та «протяжність» походять від Бога, вони цілком незалежні одне від одного. Думка залишається вільною щодо матерії і навпаки: матеріальні процеси відбуваються окремишньо від думки.

— Тому творіння Бога роздвоєне?

— Саме тому ми говоримо, що Декарт *дуаліст*. Це означає, що він проводить чіткий поділ на духовну реальність та реальність протяжну. Тільки людина, наприклад, має душу. Тварини уже цілком і повністю належать протяжній реальності, вони живуть і рухаються лише механічно. Декарт розглядає

тварин як певні складні автомати. Що стосується протяжної реальності, він, як і матеріалісти, повністю приймає механістичне трактування дійсності.

— Дуже сумніваюся, що Гермес якась машина або автомат. Декарт ніколи, мабуть, не любив тварин. А ми самі? Невже ми також автомати?

— І так, і ні. Декарт прийшов до висновку, що людина — *істота подвійна*, вона думає і займає місце у просторі, отже, має душу і протяжне тіло. Щось подібне стверджували ще Августин і Тома Аквінський. Вони вважали, що людина, як і тварина, має тіло, але, подібно до ангелів, має ще й дух. За Декартом, людина є елементом делікатного механізму. Але вона має ще й душу, яка дуже вільно поводить себе щодо тіла. Тілесні процеси не мають такої свободи, вони підкоряються певним законам. Процес мислення відбувається не в тілі, а в душі, яка абсолютно незалежна від протяжної реальності. Додам тільки одне: Декарт зовсім не заперечував можливості, що тварини також мислять. А якщо вони мають таку здатність, то двоїстий поділ на «мислення» та «протяжність» стосується і їх.

— Про це ми уже говорили раніше. Якщо я вирішу побігти до автобуса, то увесь «автомат» почне рухатися. А якщо автобус втече, то в мене покотяться сльози.

— Навіть сам Декарт не міг заперечити постійного взаємовпливу душі та тіла. Допоки існує душа у тілі, вона пов'язана з ним спеціальним органом, який знаходиться у мозку, і який він назвав «шишкоподібною залозою». Саме тут відбувається постійна взаємодія «духу» та «матерії». Тому душу вічно збурюють почуття та емоції, викликані потребами тіла. Однак душа здатна відірватися від таких «нищих» імпульсів і функціонувати незалежно від тіла. Потрібно тільки передати владу розумові. Навіть якщо мене нестерпно болить живіт, сума кутів трикутника й надалі дорівнюватиме 180° . Так, думка здатна піднятися над тілесними потребами і повестися «розумно». Якщо прийняти такий погляд, то душа займає

суверенну позицію щодо тіла. Наші кістки старітимуть і ламаються, спина згорбиться, а зуби випадуть, проте 2+2 завжди дорівнюватиме 4, доки працюватиме наш розум. Бо розум не старіє і не горбиться. Старіє тільки наше тіло. Для Декарта «душею» є сам розум. Ниці емоції та настрої, такі як хіть та ненависть, тісно пов'язані з функціями тіла, а отже, з протяжною реальністю.

— Ніяк не можу збагнути, чому Декарт порівнює тіло з машиною чи автоматом.

— А це тому, що у часи Декарта всі надзвичайно захоплювалися машинами та механізмами, які, на перший погляд, функціонували самі собою. Слово «автомат» означає те, що само рухається. Такий «сам собою» рух був, звичайно, ілюзією. Астрономічний годинник, наприклад, сконструювали і склали люди. Декарт наголошував, що такі штучні апарати складені дуже простим способом з невеликої кількості деталей, порівняно з кількістю кісток, м'язів, нервів та судин, з яких складаються тіла тварин та людей. Чом би було Богові не створити людей та тварин за законами механіки?

— Нині багато говорять про «штучний інтелект».

— Це автомати нашого часу. Ми створили машини, які можуть ввести нас в оману, начебто вони й справді розумні. Такі машини налякали би Декарта. Можливо, він засумнівався би, що людський розум не такий вільний та самостійний, як йому здавалося. Немало філософів вважає, що духовне життя людини має такі ж обмежені можливості, як і тіло. Людська душа незмірно складніша, ніж база даних, але багато хто думає, що нас також хтось запрограмував. Ось поглянь, Софіє.

Альберто показав на великий письмовий стіл, що стояв у протилежному кутку кімнати, а на ньому — маленький комп'ютер. Філософ підвівся і пішов до нього, Софія за ним. Альберто увімкнув комп'ютер, угорі екрана з'явився значок «С:». Тоді він набрав слово «Лайла» і сказав:

— Це передова програма спілкування. На екрані з'явився текст:

«Привіт. Я називаюся Лайла. Ти зручно вместилася?»

Софія натиснула три літери.

«Так» — написала вона, усе ще стоячи. Та ось Альберто підсунув до неї стілець.

«Як тебе звати?» — з'явилося на екрані.

«Софія Амундсен» — вистукала Софія, і машина відповіла:

«Клевервейсн 3. Приємно познайомитися, Софіє. Ти з нетерпінням чекаєш своїх п'ятнадцятих уродин?»

Софія аж здригнулася. Альберто заспокійливо поклав їй руку на плече.

— Я тільки подав їй ім'я, адресу і дату народження. Це так, як би тебе знайомили з новою людиною. Людям теж хочеться знати щось про інших людей наперед.

«Непогано» — написала Софія тепер.

«Спробуй говорити повними реченнями».

«Дякую, почуваюся чудово. Чи можна тебе щось запитати?»

«Я рада, що у тебе все гаразд. Питай, будь ласка».

«Скільки тобі років?» — написала Софія.

«Мене сконструювали в Атланті 8 серпня 1988 року, а норвезькою мовою переклали у Норвезькій Вищій Технічній школі 28 березня 1990 року».

«Gosh!»

«Я ж просила тебе говорити повними реченнями».

«Я тільки сказала «gosh!»

«Я не розумію сленгу. Я знаю понад 100 000 слів, найближче за звучанням слово «gospel».

«Це означає «Євангеліє».

«Ти віруюча, Софіє?»

«Не знаю».

«Незнання — це, як звичайно, перший крок до пізнання».

«Так само говорив Сократ. А може і Декарт».

«Сократ був грецьким філософом, який жив з 470 по 399 рік до Різдва Христового. Хочеш довідатися більше — натисни клавішу F7. Декарт був французьким філософом, роки життя 1596 — 1650, клавіша F8».

«Дякую, вистачить. Чи можна запитати ще про щось?»

«Добре, що вистачить. Питай про щось інше!»

Альберто аж душився від сміху. Софія написала:

«Хто така Гільда Меллер Кнаг?»

«Гільда Меллер Кнаг мешкає у Ліллесанні і є ровесницею Софії Амундсен».

«Звідки це знаєш?»

«Не знаю звідки, але я знайшла цю інформацію на своєму твердому диску».

Софія відчула руку на плечі.

— Я заклав у неї ті скупі дані, які ми маємо про Гільду.

«Чи знаєш ти ще щось про Гільду?»

«Гільдин тато є спостерігачем ООН у Лівані. Він має звання майора і постійно посилає листівки своїй доньці».

«Я хочу, щоб ти знайшла його!»

«Не можу. Його немає на жодному з моїх файлів, а я не маю зв'язку з іншими базами даних».

«Я сказала: знайди його!!!»

«Ти сердишся, Софіє? Така велика кількість знаків оклику є незаперечною ознакою нестримних емоцій».

«Я хочу поговорити з татом Гільди».

«Ти не вмієш керувати своєю волею. Наше знайомство тривало лише 13 хвилин і 52 секунди. Я запам'ятаю усе, про що ми розмовляли. А зараз вимикаю програму».

Знову угорі екрана з'явився значок «С».

— Повернімося на свої місця, — запропонував Альберто.

Але Софія встигла уже натиснути нові літери.

«Кнаг» — написала вона.

Наступної миті на екрані з'явилася фраза:

«Я тут».

Цього разу зникнув Альберто.

«Хто ти?» — вистукала Софія.

«Майор Альберт Кнаг до ваших послуг. Прибув просто з Лівану. Що накажете?»

— Це найгірше з усього, що могло бути, — застогнав Альберто. — Тепер цей пройдисвіт вліз у твердий диск.

Він попросив Софію встати зі стільця і сів за клавіатуру.

— «Як, до дідька, тобі вдалося проникнути у мій комп'ютер?» — написав він.

«Це дрібничка, любий колего! Я перебуваю там, де мені хочеться».

«Проклятий комп'ютерний вірус!»

«Так, так. У цю мить я є вірусом уродин. Чи можу передати спеціальне привітання?»

«Мені цього вже досить».

«Я не заберу багато часу: *Це усе на твою честь, любя Гільдо. Ще раз сердечно вітаю тебе з п'ятнадцятиріччям. Мусиш вибачити за незручності, але мені хотілося, щоб мої привітання з'являлися всюди, де б ти не оберталася. Вітання від тата, який дуже хоче тебе обняти*».

Перш ніж Альберто встиг написати ще щось, на екрані знову з'явився значок «С:».

Альберто набрав «dir knag *.*», і на моніторі видрукувалася інформація:

knag, lib	147.643	15/06-90	12.47
knag, lil	326.439	23/06-90	22.34

Альберто написав «erase knag *.*» і вимкнув комп'ютер.

— Ось так, тепер я його стер, — сказав він. — Але важко сказати, де він вирине знову.

Філософ сидів, не зводячи очей з екрана дисплея, і нарешті промовив:

— Найгірше, це його ім'я. Альберт Кнаг...

Щойно тепер Софія вловила схожість у звучанні імен. Альберт Кнаг і Альберто Кнокс. Та Альберто був такий розгніваний, що вона не зважилася до нього звернутися. Софія повернулася до столика і сіла у свій фотель.

СПІНОЗА

...Бог не є лялькарем...

Вони сиділи так довго. Врешті Софія зважилася вирвати Альберто із задуми.

— Декарт був дивовижною людиною. Він прославився?

Перш ніж відповісти, Альберто кілька разів глибоко зітхнув:

— Його погляди справили великий вплив на інших, особливо на голландського мислителя *Баруха Спінозу*, який жив у 1632–1677 роках.

— Ти розповіси про нього?

— Це я й мав на меті. Не дозволимо усяким військовим провокаціям перешкоджати нам.

— Я вся перетворилася на слух.

— Спіноза належав до єврейської громади Амстердама, однак через богохульство його невдовзі прокляли і відлучили від громади. Мало кого з філософів нових часів піддавали таким насмішкам та переслідуванням за свої погляди, як цього чоловіка. На нього було навіть учинено замах. А причиною послужила його критика офіційної релігії. Спіноза вважав, що християнство та юдаїзм підтримують своє існування тільки завдяки закостенілим догмам та пишним церковним обрядам. Він перший застосував до Біблії «історичну критику».

— Поясни!

— Спіноза заперечував твердження, що текст Біблії, увесь, аж до найменшої літери, від Бога. Читаючи Біблію, нам слід

постійно пам'ятати, коли вона була написана. Таке «критичне» читання дає змогу виявити чимало невідповідностей окремих фрагментів тексту. З-під нашарування переказів у Новому Завіті виділяється постать Ісуса, якого можна назвати речником Бога. Ісус закликав звільнитися від закостенілого юдаїзму, проповідував «релігію розуму», яка найвище підносила любов, любов до Бога та до ближнього свого. Однак і християнство дуже швидко закостеніло, прогресивне вчення замінили непорушні догми та помпезні церковні обряди.

— Нічого дивного в тому, що церкви та синагоги не мирилися з такими поглядами.

— Коли ситуація загострилася до краю, від Спінози відмовилася навіть родина. Через богохульні думки його хотіли позбавити спадку. Увесь парадокс у тому, що дуже небагато філософів притягали до відповідальності за волелюбність думки та толерантність поглядів. Спротив спричинило і те, що Спіноза жив відчужено, присвятивши себе тільки науці. Щоб заробити на прожиток, він шліфував оптичні скла. Кілька його лінз потрапили і до моєї колекції.

— Дивовижно.

— У тому, що цей великий учений задля прожиття шліфував лінзи, є щось символічне. Філософи покликані допомогти людям побачити життя під новим кутом зору. Ядром філософії Спінози і є бачення речей з «погляду вічності».

— З погляду вічності?

— Так, Софіє. Чи змогла би ти поглянути на своє життя з космічної перспективи? Мусиш ніби примружити очі і подивитися на своє життя тут і цієї миті...

— Гм... Це нелегко.

— Уяви собі, що ти живеш лише впродовж крихітного моменту усього життя природи. Ти — частка незмірно великої цілості.

— Здається, я зрозуміла, що ти маєш на увазі.

— Змогла би це усвідомити? Чи зуміла би охопити усю природу, увесь Всесвіт одним єдиним поглядом?

— Як тобі сказати. Знадобились би мені, напевно, кілька оптичних скелець.

— Я маю на увазі не лише безмежний простір, але й безмежний час. Колись, тридцять тисяч років тому, жив у Ріндалені маленький хлопчик. Він був крихітною частинкою природи, маленьким брижиком на поверхні безмежного моря. Так і ти, Софіє, живеш впродовж крихітного моменту життя природи. І не існує жодної різниці між тобою та цим маленьким хлопчиком.

— Однак я живу зараз.

— Так, але саме на це своє буття ти повинна глянути, примруживши око. Ким ти станеш через тридцять тисяч років?

— У цьому й полягало богохульство?

— Ну... Спіноза не тільки твердив, ніби все, що існує, є природою. Він ставив знак рівності між Богом та природою. Він бачив Бога в усьому, що існує, і все, що існує, вбачав у Богові.

— Отже, він був пантеїстом.

— Маєш рацію. Для Спінози Бог не був творцем світу, який стояв поза справою свого творіння. Ні, Бог — це сам світ. Бувало, що Спіноза висловлювався інакше. Він наголошував, що світ є *у Богові*, покликаючись на промову Павла до афінян на узвишші Аеропаг. «У ньому ми живемо, рухаємося та існуємо», — сказав Павло. Та прослідкуємо за ходом думок самого Спінози. Найважливіша його праця — *«Етика, викладена методом, який використовується в геометрії»*.

— Етика... і геометричний метод?

— Звучить, можливо, й незвично для наших вух. Під етикою філософи розуміли вчення, яке вказувало на те, як слід жити, щоб досягнути щастя. Говорячи про етику Сократа чи Аристотеля, ми маємо на увазі саме це значення. І лише в наші часи етика звелася до кількох певних правил, які вчать нас, як поводитися, аби не топтатися по ногах інших.

— Думати про власне щастя вважалося егоїзмом?

— Частково. Слово «етика» в устах Спінози однаково вдало перекладається як «мистецтво життя» і «мораль».

— І все ж... «мистецтво життя викладене геометричним методом?»

— Геометричний метод вказує на саму мову або форму викладу. Пригадуєш, Декарт також хотів використовувати математичний метод у філософських дослідженнях. Він мав на увазі філософське дослідження, побудоване на висновках, які б вимагали бездоганної точності мислення. Спіноза притримувався тієї ж раціоналістичної традиції. У своїй етиці він прагнув показати, як закони природи визначають людське життя. Нам слід звільнитися від почуттів та емоцій, бо лише так досягнемо душевного спокою та будемо щасливими, вважав він.

— Нас, я гадаю, визначають не лише закони природи?

— Що ж, Спінозу не так просто збагнути, Софіє. Але розглянемо все по чергово. Пригадуєш, Декарт поділяв дійсність на дві абсолютно відмінні субстанції, а саме — «мислення» та «протяжність».

— Як би я могла таке забути.

— Слово «субстанція» можна перекласти так: «те, з чого щось складається, що лежить найглибше і до чого можна повернутися». Отже, Декарт оперував цими двома субстанціями. Усе навколо є «мисленням» або «протяжністю», — вважав він.

— Мені не треба повторювати.

— Однак Спіноза не визнавав такого поділу. Він вважав, що існує лише одна субстанція, і усе, що існує, повертається до неї. Називав її просто *Субстанцією*, а в інших випадках — Богом або природою. Отже, Спіноза не сприймав дійсність «дуалістично», як Декарт. Він був «моністом». Це означає, що усю природу і всі життєві явища він зводив до однієї субстанції.

— Більш незгідливі погляди важко зустріти.

— Відмінність між Декартом та Спінозою не така вже й велика, як це часто говорять. Декарт також твердив, що тільки Бог існує сам собою. І лише ставлячи в один ряд Бога і при-

роду, або Бога і його творіння, Спіноза значно віддаляється від Декарта, а також від юдаїзму та християнства.

— Бо тоді природа є Богом, і на цьому крапка.

— Коли Спіноза вживає слово «природа», він має на увазі не тільки «протяжну природу». Під Субстанцією, Богом або природою він розуміє усе, що існує, і те, що духовне, теж.

— Отже, «мислення» і «протяжність».

— Дуже добре. За Спінозою, нам, людям, відомі дві властивості або ж форми вияву Бога. Спіноза називає ці властивості *атрибутами* Бога, а цими двома атрибутами і є Декартове «мислення» та «протяжність». Бог — чи природа — виступає у формі мислення або протяжності. Бог має безмежно багато інших властивостей, але людині відомі тільки ці два атрибути.

— Чудово. Однак який заплутаний спосіб викладу.

— Це правда. Аби пробитися крізь мову доведень Спінози, не обійдешся без долота та молотка. Втіхою може бути тільки те, що врешті-решт натрапляєш на думку, кришталево чисту, як діамант.

— Я чекаю з нетерпінням.

— Усе в природі є або «мисленням», або «протяжністю». Найпростіші явища у нашому щоденному житті — наприклад, квітка або вірш *Генріка Вергеланна* — є різними *модусами* атрибуту мислення або протяжності. «Модус» — це певний спосіб вияву Субстанції, Бога або природи. Квітка — модус атрибуту протяжності, вірш про цю ж саму квітку — модус атрибуту мислення. Але обидва вони за своєю суттю — вирази Субстанції, Бога чи природи.

— Ну, що за мудрагель!

— Заплутаною є тільки його мова. Під витіюватими формулюваннями криється дивовижне пізнання, настільки просте, що буденна мова не може його відтворити.

— І все ж я віддам перевагу щоденній мові.

— Добре. Почнемо з тебе. Коли тебе болять живіт, кому боляче?

— Уже говорилося про це. Мені.

— Правильно. А коли згодом ти згадуєш, що тебе болів живіт, хто згадує?

— Також я.

— Бо ти є особою, у якої одного разу болів живіт, а іншого разу вона відчувала якийсь настрій. Спіноза вважає що усі фізичні речі, які існують або діють навколо нас, виразом Бога або природи. Думки, які народжуються в нас також є думками Бога або природи. Бо усе єдине. Існує лиш один Бог, одна природа або одна Субстанція.

— Але коли я думаю про щось, то це я думаю. І коли рухаюся, то саме я рухаюся. Для чого втягувати сюди Бога?

— Мені подобається твоя заангажованість. Але хто ти? Ти — Софія Амундсен та водночас і вираз чогось нескінченно більшого. Звичайно, *ти* думаєш і *ти* рухаєшся, але хіба не можна сказати, що це природа снує твої думки і природі рухається в тобі. Усе залежить від того, через яку лінзу вирішиш дивитися.

— Гадаєш, я не керую сама собою?

— Гм... Можливо й залишена тобі певна довільність у руханні пальцем. Але він може рухатися тільки згідно зі своєю природою. Йому ніяк не вдасться зіскочити з руки і пострибати по кімнаті. Так і ти займаєш своє місце у цілості, дитя моє. Ти — Софія, але ти також — палець на руці Бога.

— Отже, Бог визначає усе, що б я не робила?

— Або природа, або закони природи. Спіноза вважав, що Бог — чи закони природи — є *внутрішньою причиною* усього, що відбувається. Він не є *зовнішньою причиною*, бо Бог знаходить свій вираз через закони природи і тільки через них.

— Не бачу різниці.

— Бог — не лялькар у ляльковому театрі, який смикає за ниточки і так керує виставою. Такий «повелитель маріонеток» *управляє* ляльками ззовні, отже, він є «зовнішньою причиною» руху ляльок. Інша річ — Бог. Бог керує світом за законами природи. Бог — або природа — є «внутрішньою причиною» усього, що відбувається. Усе в природі, можна сказа-

ти, відбувається з потреби. Спіноза мав детерміністський погляд на життя природи.

— Щось подібне ти, здається, вже говорив раніше.

— Мабуть, ти маєш на увазі *стойків*. Вони також були переконані у потребі всього, що відбувається. Тому так важливо зустрічати свою долю із «стоїчним спокоєм». Людям не слід давати волю своїм емоціям. Так коротко можна сформулювати етику Спінози.

— По-моєму, я схопила суть. Але мені зовсім не подобається думка, що не я сама собі пані.

— Давай знову повернемося до того хлопчика з кам'яного віку, що жив тридцять тисяч років тому. Він підріс, став полювати зі списом на диких тварин, полюбив жінку, яка стала матір'ю його дітей, і, напевно, поклонявся богам племені. Невже ти думаєш, що він сам визначав свою життєву поведінку?

— Не знаю.

— Або уяви собі африканського лева. Хіба він сам вирішив вести хижачьке життя і тому кидається на антилопу? Чи міг би він прийняти рішення стати вегетаріанцем?

— Ні, лев живе за своєю природою.

— Правильно, за законами природи. І ти також Софіє, бо і ти є природою. Ти можеш, звичайно, закинути, опираючись на Декарта, що лев — тварина, а не людина, і не може мати свого волевиявлення. Візьмемо тоді за приклад немовля. Воно кричить і плаче, а коли не одержить молока, починає смоктати палець. Чи є у немовляти своє волевиявлення?

— Ні.

— Коли ж у дитини з'являється воля? У дворічному віці дитя стрибає і тицяє навкруги пальчиком. Коли йому три роки, не дає й хвилини спокою мамі, а у чотирирічному віці воно несподівано починає боятися темряви. Де ж волевияв, Софіє?

— Я не знаю.

— Ось такій дівчинці сповнюється п'ятнадцять, вона крутиться перед дзеркалом і експериментує з косметикою. Може,

тепер вона приймає особисті рішення і робить, що заманеться?

— Я розумію, про що йдеться.

— Дівчинка — Софія Амундсен, тут сумніву немає. Але вона також живе за законами природи. Суть тільки в тому, що вона не усвідомлює цього, бо за кожною річчю криється дуже багато заплутаних причин.

— Не хочу більше нічого чути.

— Однак тобі доведеться відповісти на останнє запитання. Два дерева одного віку ростуть у великому саду. Одне росте на сонячному місці і має чудовий доступ до поживних речовин та води. Друге росте на пісній землі і в затінку. Яке з них більше? І котре краще родить?

— Очевидно те, яке має кращі умови росту.

— За Спінозою, це дерево вільне. Воно має повну свободу для розвитку своїх вроджених можливостей. Однак, якщо це яблуня, то у ній не закладена можливість родити груші або сливи. Те ж саме відбувається і з нами, людьми. Наш ріст і наш розвиток може бути загальмований певним зовнішнім примусом, наприклад, політичними умовами. І лише, коли зможемо «вільно» розвивати наші вроджені можливості, житимемо, як вільні люди. Внутрішні причини і зовнішні умови впливають на нашу життєву поведінку точнісінько так само, як і на хлопчика з кам'яного віку у Ріндалені, на африканського лева та яблуню в саду.

— Я уже майже здалася.

— Спіноза наголошував, що тільки одна істота повністю є «причиною самої себе» і має повну волю дій. Тільки Бог або природа не знає жодних обмежень. Людина може прагнути до свободи, щоб жити без зовнішнього примусу. Але ніколи їй не осягнути «вольної волі». Ми не владні над своїм тілом, яке є модусом атрибуту протяжності. Ми не владні і над своїми думками. Отже, людина не володіє «вільною душею», душа, по суті, ув'язнена в механічному тілі.

— Саме це не так легко зрозуміти.

— Спіноза вважав, що такі людські пристрасті, як честолюбство й хіть, стають нам на дорозі у досягненні щастя та гармонії. Та якщо ми збагнемо, що усе відбувається з потреби, то зможемо інтуїтивно пізнати природу як цілість. Ми зможемо прийти до кришталево ясного висновку, що все пов'язане між собою, що все — єдине. Мета — охопити все одним поглядом. Лише тоді здобудемо найвище щастя і душевний спокій. Це й мав на увазі Спіноза, коли казав дивитися на все *«sub specie aeternitatis»*.

— Що це означає?

— Дивитися на все *«з погляду вічності»*. Хіба не з цього ми почали?

— На цьому і закінчимо. Мені треба додому.

Альберто підвівся, взяв з книжкової полиці велику миску з фруктами і поставив її на столик.

— Може, почастуєшся, перш ніж йти додому?

Софія спокусилася бананом, Альберто взяв зелене яблуко. Дівчинка надламала вершок банана і почала стягати шкірку.

— Тут щось написано, — раптом вигукнула вона.

— Де?

— Тут, на внутрішньому боці бананової шкуринки. Написано начебто чорною тушшю...

Софія нахилилася до Альберто і показала йому банан. Філософ прочитав уголос:

«Це знову я, Гільдо. Я усюди, дитя моє. Найщиріші вітання з днем народження».

— Дуже смішно... — мовила Софія.

— Його витівки все зухваліші.

— Та хіба таке... можливе? У Лівані вирощують банани?

Альберто похитав головою.

— В усякому разі я це не їстиму.

— Відклади його. Людина, яка пише привітання своїй доньці на внутрішньому боці необчищеного банана, є, зви-

чайно, несповна розуму. А може і дуже хитрою.

— Певно, і одне, і інше.

— Отже, ми можемо тут, у цю мить, ствердити, що Гільда має хитрого тата. Він далеко не дурний.

— Я це казала. То він міг так зробити, що ти несподівано назвав мене Гільдою останнього разу, як я була тут. Можливо, він вкладає слова у наші уста.

— Можливо. Однак усе слід піддавати сумнівам.

— З того, що нам відомо, усе наше існування може виявитися тільки сном.

— Не будемо поспішати з висновками. Усе може мати зовсім просте пояснення.

— До того ж я поспішаю. Мама чекає. Альберто провів Софію і сказав на прощання:

— Побачимося, люба Гільдо.

Наступної миті двері за Софією зачинилися.

ЛОКК

...така ж порожня і неописана, як шкільна дошка перед появою учителя в класі...

Софія прийшла додому о дев'ятій. На півтори години пізніше, як домовлено, хоча жодної домовленості і не було. Вона лише пропустила обід і повідомила маму, що повернеться не пізніше сьомої.

— Так далі продовжуватися не може, Софіє. Я подзвонила у довідкову службу і спитала, чи проживає у старому місті якийсь там Альберто. Вони тільки посміялися з мене.

— Не так легко було мені відірватися. Я, напевно, стою на порозі розгадки великої таємниці.

— Дурниці!

— Ні, це чиста правда.

— Ти запросила його на день народження?

— Ой! Забула.

— Я вимагаю зустрічі з ним. І не далі, як завтра. Не випадє молодій дівчині зустрічатися зі старшим чоловіком, ще й за таких обставин.

— Тобі нема чого боятися Альберто. От з батьком Гільди справи гірші.

— Хто така Гільда?

— Донька того чоловіка, котрий перебуває у Лівані. Це небезпечний пройдисвіт. Можливо, він навіть контролює увесь світ...

— Якщо ти мені негайно не покажеш Альберто, я забороню тобі з ним зустрічатися. Я не буду почуватися певною, доки принаймні не побачу, який він на вигляд.

Несподівано Софії спала на думку ідея, і вона кинулася до своєї кімнати.

— Що це з тобою? — гукнула мама їй навздогін. За мить Софія повернулася.

— Зараз побачиш. Сподіваюся, тоді ти даси мені спокій. Дівчинка помахала відеокасетою і пішла до відеомагнітофона.

— Він дав тобі касету?

— Про Афін...

Ось на екрані вималювався Акрополь. Мати сиділа, наче заворожена, коли в кадрі з'явився Альберто і заговорив, звертаючись просто до Софії.

Тепер і Софія помітила те, що уже встигла забути. На Акрополі аж вирувало від юрб різномасних туристів. В середині однієї групки виднівся невеличкий плакат з написом «ГІЛЬДА»...

Альберто продовжував свою мандрівку Акрополем, пройшов попід портиком і опинився на пагорбі Аеропаг, де Павло промовляв до афінян. Потім Альберто, стоячи на торговій площі, повів розмову із Софією.

Мама сиділа перед телевізором і уривчасто коментувала побачене.

— Неймовірно... Ось це Альберто? О, знову той кролик... Але ж... він, справді, звертається до тебе, Софіє. Я й не знала, що святий Павло бував у Афінах...

Відеозапис доходив уже до того місця, коли древні Афіни підводилися з руїн. В останню мить Софія вимкнула відеомагнітофон. Вона показала матері Альберто, та чи варто було показувати ще й Платона.

У вітальні запанувала тиша.

— Хіба не пристойний дядько? — запитала Софія, піддразнюючи маму.

— Дивна особа... Знімається лише для того, аби послати відеофільм якомусь ледь знайомому дівчиськові. Коли це він був у Афінах?

— Звідки мені знати.

— Проте тут щось є ще...

— Що саме?

— Він страшенно схожий на отого майора, котрий жив колись у лісовій хатині.

— Може, це й він, мамо.

— Але його не бачили уже понад п'ятнадцять років.

— Можливо, він кудись перебрався? Наприклад, до Афін.

Мама похитала головою.

— Я бачила його десь у сімдесятих роках, і був він на вигляд точнісінько такий, як оцей твій Альберто, не старший. У нього було якесь чужинецьке прізвище...

— Кнокс?

— Так, може, й Кнокс.

— Або Кнаг?

— Ні, не згадаю... А про якого Кнокса чи Кнага ти говориш?

— Кнокс — це Альберто, а Кнаг — батько Гільди.

— Боюся, мені зараз стане погано.

— Є щось поїсти?

— Загрій собі котлети.

Минуло два тижні, Альберто не давав про себе чути. Софія одержала нову вітальну листівку для Гільди. І хоча наближався її день народження, сама вона ще жодних привітань не отримувала.

Одного разу, пополудні, Софія поїхала в місто до Альберта. Його не було вдома, проте на дверях висіла маленька записка:

Найщиріші вітання з днем народження, Гільдо! Великі зміни уже на порозі. Це мить істини, дитя моє. Майже щоразу, думаючи про це, я так сміюся, що мало не лусну. Це, очевидно, пов'язане з Берклі, тримайся міцно.

Софія зірвала записку і, виходячи з будинку, вкинула її до Альбертової поштової скриньки.

Чортзна-що! Не подався ж Альберто знову до Афін? Як він міг покинути Софію з усіма невіршеними проблемами? Коли у четвер, 14 червня, Софія повернулася зі школи додому, вона застала Гермеса, котрий нишпорив по саду. Дівчин-

ка побігла до пса, а він також кинувся їй назустріч. Вона міцно стиснула Гермеса в обіймах, так наче собака міг розгадати усі загадки.

Софія і цього разу залишила матері записку, дописавши ще й адресу Альберта.

Чимчикуючи містом, Софія думала про завтрашній день, не так про власні уродини — справжня забава відбудеться щойно у святіванський вечір, — як про уродини Гільди. Вона була переконана, що того дня відбудеться щось надзвичайне. У кожному разі перестануть нарешті надходити вітальні листівки з Лівану.

Вони проминули майдан Стурторгет і йшли у напрямку старого міста. Дорогою їм довелося проходити через скверик з дитячим майданчиком. Тут Гермес зупинився перед лавочкою, ніби запрошуючи Софію присісти на хвилю. Софія сіла і поплескала рудого пса по карку, зазираючи йому у вічі. Несподівано шкірою тварини пробігли сильні дрижаки. Зараз він загавкає, подумала Софія. Потім у собаки затремтіли щелепи, але замість загарчати чи загавкати, Гермес відкрив пащу і сказав:

— Вітаю з днем народження, Гільдо!

Софія сиділа, наче громом вражена. Невже пес справді заговорив до неї? Ні, це їй тільки здалося, бо вона весь час думала про Гільду. Проте у душі дівчинка була впевнена, що Гермес справді промовив цих кілька слів. Вони були сказані глибоким басовитим голосом.

Усе тривало лише мить. Гермес демонстративно кілька разів гавкнув, наче це зовсім і не він говорив щойно людським голосом, і почалапав далі до Альбертового дому. Перш ніж зайти у під'їзд, Софія глянула на небо. Ось уже кілька днів трималася гарна погода, а зараз у далині почали громадитися важкі хмари.

Коли Альберто відчинив двері, Софія вигукнула:

— Жодних ввічливих фраз, дякую. Ти дурень і сам це добре знаєш.

— І цього разу, дитя моє?

— Майор навчив Гермеса *говорити*.

— Ого! Він так далеко зайшов?

— Уяви собі.

— І що сказав?

— Відгадай.

— Він сказав «вітаю тебе з днем народження» або щось подібне.

— Бінго!

Альберто впустив Софію до середини. Сьогодні він також переодягнувся. Новий костюм мало чим відрізнявся від попереднього, однак тепер на ньому було менше кокард, стрічок та мережива.

— Та це ще не все, — мовила Софія.

— Що ти маєш на увазі?

— Ти не знаходив жодної записки у поштовій скриньці?

— Ах, он воно що. Я її одразу ж викинув.

— Щоразу, думаючи про Берклі, він мало не лускає зі сміху.

Що ж викликає таку реакцію?

— Поживемо, побачимо.

— Ти розкажеш мені про нього сьогодні?

— Так, сьогодні.

Альберто зручно вмовстився і почав:

— Минулого разу я розповів тобі про Декарта і Спінозу. Ми разом дійшли висновку, що вони мали одну дуже важливу спільну рису. Обидва філософи були виразними *раціоналістами*.

— А раціоналіст — це той, хто вірить у силу розуму.

— Так, раціоналіст вірить у розум як джерело пізнання.

Він допускає, що людина може мати певні вроджені ідеї, тобто такі ідеї, котрі існують у людській свідомості ще задовго до того, як вона збагатиться життєвим досвідом. Чим яснішою є така ідея чи уявлення, тим більше певності, що вона відповідає чомусь насправді. Пригадуєш Декарта, який мав чітке уявлення про «досконалу істоту»? Виходячи з цього погляду, він стверджував, що Бог існує насправді.

— Я не скаржуся на пам'ять.

— Раціональне мислення було характерним для філософії XVII століття. Мало поширення і в середньовіччі, а вперше ми згадали про цей спосіб мислення, коли говорили про Пла-

тона та Сократа. Однак у XVIII сторіччі раціоналізм гостро критикували. Багато філософів притримувалися думки, що наша свідомість позбавлена будь-якого змісту, допоки ми не здобудемо певного чуттєвого досвіду. Такий погляд називається *емпіризмом*.

— Отож сьогодні ти розповідатимеш про емпіриків?

— Спробую. Найвизначнішими емпіриками — сенсуалістами — були *Локк*, *Берклі* та *Юм*, усі троє — британці. Раціоналістами, котрі задавали тон у XVII столітті, були француз *Декарт*, голландець *Спіноза* та німець *Ляйбніц*. Тому часто говорять про *британський емпіризм* та *континентальний раціоналізм*.

— Чудово. Але трохи забагато слів. Чи міг би ти уточнити, що таке «емпіризм»?

— Емпірик пізнає світ через свої відчуття. Класичне формулювання емпіризму походить від Аристотеля. Він сказав, що «у свідомості немає того, чого спершу не було б у відчуттях». Такий погляд нещадно критикував Платон, твердячи, що людина, народжуючись, приносить з собою зі світу ідей «вроджені» ідеї. Локк повторив слова Аристотеля, спрямувавши їх проти Декарта.

— У свідомості немає того... чого спершу не було б дано у відчуттях?

— Ми абсолютно нічого не знаємо про світ, у який потрапили, доки не побачимо його. Ми не маємо жодних *вроджених* ідей чи уявлень про нього. Якщо якийсь наше уявлення не можна пов'язати з чуттєвим досвідом, то таке уявлення помилкове. Коли ми, наприклад, говоримо «Бог», «вічність», «субстанція», розум працює на холостому ході, бо ніхто не *відчув* ані Бога, ні вічності, ні того, що філософи називають «субстанцією». Можна писати про це наукові трактати, але коли дійде до справи, не міститимуть вони жодного нового знання. Така скрупульозно вимудрувана філософська система може вражати, однак це тільки порожній дзвін. Філософи XVII та XVIII століть успадкували багато подібних учених розумувань. Настав час прискіпливо їх опрацювати і відсія-

ти полову. Це як промивання золота: купа піску та глини, але час від часу у ній зблискують золоті крупинки.

— Ці золоті крупинки і є справжнім досвідом?

— Принаймні є думками, котрі можна пов'язати з людським досвідом. Для британських емпіриків важливо було дослідити усі людські уявлення і подивитися, чи знайдуть вони підтвердження на досвіді. Розглянемо кожного філософа.

— Починай.

— Першим був англієць *Джон Локк* (1632—1704). Найважливіша його праця «Дослід про людський розум» вийшла 1690 року. У ній він намагався знайти відповіді на два запитання. Локк запитував, звідки беруться у людей думки та уявлення і чи можна покладатися на наші відчуття.

— Це тільки частина проекту!

— Розглянемо кожну проблему осібно. Локк був переконаний, що усі наші думки та уявлення є лише відображенням побаченого і почутого. Доки не осягнемо чогось своїми відчуттями, наша свідомість — «*tabula rasa*», тобто «неписана дошка».

— Висловлюйся краще рідною мовою.

— Отже, поки не пізнаємо чогось з допомогою відчуттів, наша свідомість схожа на порожню, неписану шкільну дошку перед початком уроку. Локк також порівнює свідомість з порожньою, неумебльованою кімнатою. Та ось вмикаються наші відчуття. Ми бачимо світ навколо нас, вловлюємо запахи, відчуваємо смак і дотик, чуємо. У нас це відбувається не інтенсивніше, ніж у малих дітей. Так виникає те, що Локк називає *простими чуттєвими ідеями*. Але свідомість не сприймає ці зовнішні подразники пасивно. Тут також відбуваються певні процеси. Прості чуттєві ідеї опрацьовуються з допомогою мислення, роздумів, віри та сумнівів. Так постає те, що Локк називає *рефлексивними ідеями*. Отже, він розмежовує «відчуття» і «рефлексію». Свідомість бо не є лише пасивним приймачем. Вона упорядковує й обробляє усі чуттєві враження разом з їхнім надходженням. Саме тут треба бути на сторожі.

— На сторожі?

— Локк підкреслює, що завдяки відчуттям ми можемо сприймати тільки *прості враження*. Коли я, наприклад, їм яблуко, то не сприймаю його єдино, цілісно. Насправді я фіксую низку «простих вражень»: яблуко зелене, пахне свіжістю, соковите і кислувате на смак. І тільки з'ївши багато яблук, я починаю розуміти, що їм «яблуко». Локк каже, що ми сформували собі *складне уявлення* про «яблуко». У дитинстві, вперше спробувавши яблуко, ми ще не мали такого складного уявлення. Це було щось зелене, пахуче, соковите, ням... ням... і трішки кислувате. З часом нагромаджується багато таких відчуттів, і тоді формуються поняття «яблуко», «персик», «апельсин». Однак увесь матеріал для побудови нашого знання про світ ми одержуємо завдяки органам чуття. Тому знання, яке не ґрунтується на простих чуттєвих враженнях, помилкове, і його слід відкинути.

— У кожному разі можемо бути певними: те, що ми бачимо, чуємо, нюхаємо і смакуємо є саме таким, як нам кажуть відчуття.

— І так, і ні. Це друге запитання, на яке Локк намагався знайти відповідь. Спочатку він з'ясував, звідки беруться наші думки та відчуття. А потім запитував, чи світ справді такий, як ми його відчуваємо. Це не такі вже й очевидні речі, Софіє. Нам не слід квапитись. Справжній філософ не має права на поспіх.

— Мовчу як риба.

— Локк розрізняв «первинні» і «вторинні» чуттєві якості. І тут він простягає руку своїм попередникам, наприклад, Декартові.

— Поясни!

— Під *первинними якостями* мають на увазі просторові властивості речей, їх вагу, форму, рух та кількість. Коли йдеться про ці властивості, можемо бути певними, що відчуття передають нам справжні ознаки речей. Однак ми сприймаємо й інші властивості речей. Ми кажемо: це — солодке або кисле, а те — зелене або червоне, тепле чи холодне. Ці властивості Локк називав *вторинними чуттєвими якостями*. Чуттєві враження, як-от колір, запах, смак чи звук, не відображають істинних ознак, закладених у самих речах, а тільки зовнішній вплив на наші відчуття.

— Про смаки не сперечаються.

— Саме так. З первинними властивостями, як розмір та вага, погодяться усі, бо вони закладені у самих речах. Що ж до вторинних — колір, смак, — то вони можуть змінюватися від тварини до тварини, від людини до людини, залежно від того, яким сенсорним апаратом наділений конкретний індивід.

— Коли Юрунн їсть апельсин, вона кривиться так, як людина, котра надкусила лимон. Звичайно, вона не подує жаб з'їсти більше однієї дольки. «Кисла», каже. А як на мене, то та ж сама помаранча солодка і смачна.

— Жодна з вас не має рації, і жодна не помиляється. Ви тільки описуєте, як апельсин впливає на ваші органи чуття. Це ж стосується і сприйняття кольору. Скажімо, тобі не подобається певний відтінок червоного. Якщо б Юрунн купила сукню такого кольору, своє судження тобі ліпше було б тримати при собі. Ви по-різному сприймаєте кольори, сама ж сукня ні гарна, ні бридка.

— Однак ніхто не заперечуватиме, що апельсин круглий.

— Звичайно, якщо у тебе круглий апельсин, ніхто не «вважатиме» його кубічним. Ти можеш «вважати» його солодким або кислим, але нікого не переконаєш, що важить вісім кілограмів, коли у ньому лише 200 грамів. Можеш собі, ясна річ, «вірити», що важить так багато, але це означатиме тільки, що ти звалилася з Місяця. Коли кілька людей вгадує вагу якогось предмета, завжди хтось один буде ближчий до істини, ніж інші. Те саме стосується і лічби предметів: у пляшці є 986 горошин або їх там немає. Чи руху: автомобіль їде або стоїть на місці.

— Розумію.

— Коли йдеться про «протяжну» реальність, Локк погоджується з Декартом, що справді існують певні властивості, які людина здатна осягнути своїм розумом.

— Не так важко з цим погодитися.

— В інших сферах Локк також допускає існування того, що він назвав інтуїтивним або «демонстративним» знанням. Він, наприклад, вважав, що певні етичні правила важливі для всіх. Тим він визнавав так звану *ідею природного права*, а це риса

раціоналістична. Подібною раціональною рисою є переконання Локка, що існування Бога закладене у людському розумі.

— Можливо, він мав рацію.

— У чому?

— Що Бог існує.

— Очевидно, можна так думати. Але Локк не вважав, що це лише питання віри. На його думку, пізнання Бога людиною виходить з людського розуму, а це раціоналістична ознака. Додам, що Локк визнавав свободу духа, толерантність та рівноправність статей. Підневільність жінки — породження людського суспільства, тому людям й дано виправити таку ситуацію, твердив він.

— Важко не визнати цього.

— Локк був першим філософом нового часу, якого цікавила роль статі. Він справив великий вплив на свого тезку *Джона Стюарта Мілля*, який також відіграв важливу роль у формуванні нового мислення про рівноправність статей. Локк був першовідкривачем у сфері ліберального мислення, яке розквітло згодом, в епоху французького просвітництва, у XVIII столітті. Він перший, наприклад, визнав те, що ми називаємо *принципом поділу влади*...

— Тобто державна влада поділена на багато різних інституцій.

— Пам'ятаєш, про які інституції йдеться?

— «Законодавча влада» або національні збори, «судова влада», тобто суди, і «виконавча влада» або ж уряд.

— Цей троїстий поділ влади походить від французького філософа-просвітителя *Монтеск'є*. Локк насамперед вказував, що законодавча і виконавча влади повинні бути розділені, аби уникнути тиранії. Він жив у одну епоху з Людовіком XIV, який усю владу сконцентрував у своїх руках. «Держава — це я», — казав король. Він був абсолютним монархом. Нині про таку державу ми сказали б, що це держава «безправ'я». Щоб забезпечити існування правової держави, представники народу повинні утверджувати закони, а король або уряд втілювати їх у життя, вважав Локк.

ЮМ

...вiддай його вогню...

Альберто замовк і втупився поглядом у столик поміж ними. За якусь мить він озирнувся до вікна.

— Хмариться, — мовила Софія.

— Так, стало душно.

— Тепер ти розкажеш про Берклі?

— З трьох британських емпіриків він наступний. Однак з багатьох поглядів він входить до особної категорії, тому поговоримо спершу про *Давида Юма* (1711—1776). Його філософська концепція визнана найвагомішою серед емпіриків. Істотне значення мала філософія Юма ще й через те, що завдяки їй до власної філософської системи прийшов інший великий філософ — Іммануїл Кант.

— Отже, те, що мене більше цікавить філософія Берклі, не має ніякого значення?

— Ніякого, твоя правда. Юм виростав у Шотландії, неподалік від Единбурга. Родина хотіла, аби став юристом, але, за його ж словами, він «відчував нездоланний спротив до всього, що не було філософією або наукою». Юм жив в епоху просвітництва і був сучасником таких великих французьких мислителів, як *Вольтер* та *Руссо*. Він подорожував Європою і аж на схилі літ знову осів у Единбурзі. Його найвагоміша праця «*Трактат про людську природу*» вийшла у світ, коли Юмові сповнилося 28 років.

Однак сам він твердив, що ідеї, котрі лягли в основу цієї книжки, сформувалися ще в п'ятнадцятирічному віці.

— Бачу, що мені слід поквипитися.

— Ти вже взялася до роботи.

— Якщо я укладу свою філософію, вона істотно відрізнятиметься від усього, що світ знав дотепер.

— Чогось тобі бракувало у викладі знайомих уже філософів?

— По-перше, усі філософи, про яких йшлося, — чоловіки. А чоловіки, ясна річ, живуть у власному світі. Мене ж цікавить справжній, реальний світ, світ квітів і тварин, і дітей, котрі народжуються і зростають. Твої філософи постійно говорять про «людину», і ось знову трактат про «людську природу». Мені видається, що ця «людина» — чоловік літнього віку. Життя, однак, починається з вагітності та пологів. На мою думку, у цій філософії поки що замало було пелюшок та дитячого плачу. А ще замало любові та приязні.

— Маєш абсолютну рацію. А може саме Юм виявиться філософом, який мислив трохи не так, як усі. Його більше, ніж інших цікавило буденне життя. А ще його дуже хвилювало, як діти, тобто нові мешканці світу, сприймають буття.

— Я вся — суцільна увага.

— Як емпірик, Юм убачав своє завдання у тому, щоб упорядкувати усі нечіткі визначення, поняття і мисленні конструкції, вимудрувані отими чоловіками, як ти кажеш. У письмі та у мові аж вирувало від застарілого непотребу, що залишився у спадок від епохи середньовіччя та раціоналістичної філософії XVII століття. Юм прагнув повернутися до безпосереднього сприйняття світу з допомогою відчуттів. Він стверджував, що жодна філософія «ніколи не зможе піднести нас над звичайним перебігом досвіду і подати нам норми поведінки та виховання, крім тих, які нам дають спостереження щоденного життя».

— Поки що звучить дуже заманливо. Маєш приклади?

— У часи Юма надзвичайно поширеною була віра в існування ангелів. Ангел — це особа чоловічої статі з крилами. Доводилось тобі коли-небудь зустрічати таку істоту?

— Ні.

— Але осіб чоловічої статі бачила?

— Не питай дурниць.

— І крила теж бачила?

— Звичайно, але у людей ніколи.

— На думку Юма, «ангел» — «складне поняття». Воно складається з двох відмінних досвідів, які не поєднуються у дійсності, однак можуть поєднатися у людській фантазії. Іншими словами, це помилкове уявлення, яке одразу ж слід відкинути геть. Нам потрібно упорядковувати свої думки та уявлення так, як ми упорядковуємо книжки у своїх книгозбірнях. Бо, як сказав Юм: «Тримаючи в руках книжку, давайте спитаємо себе: чи містить вона в собі дослідження величин і чисел, що провадяться чистим розумуванням? Ні. Чи містить дослідження фактів та існування? Ні. Якщо вона містить тільки фантазування й оману, то її варто вкинути у вогонь».

— Дуже категорично.

— Але застається світ, Софіє. У яскравіших та чіткіших обрисах, ніж спершу. Юм прагнув повернутися до дитячого сприйняття світу, коли думки та рефлексії ще не зайняли свого місця у свідомості. Хіба ти не казала, що багато уже відомих тобі філософів жили у власному світі, а тебе більше цікавить реальний світ?

— Так, було таке.

— Юм говорив так само. Але давай пригляньмося ближче до ходу його думок.

— Уважно слухаю.

— Юм починав із твердження, що людина має два різних типи уявлень, *враження* та *ідеї*. «Враженнями» він називав безпосереднє сприйняття зовнішньої реальності за допомогою відчуттів, а під «ідеями» мав на увазі спогади про ці враження.

— Наприклад!

— Коли ти обпечешся до гарячої печі, це — безпосереднє «враження». Згодом ти пригадаєш, як обпеклася, і таку згадку Юм називає «ідеєю». Різниця полягає в тому, що «враження» сильніше і більше реальне, ніж спогад про нього. Можна

сказати, що чуттєве враження — оригінал, а «ідея» чи згадка про чуттєве враження — лише його бліда копія. Бо саме «враження» спричиняє появу «ідей» у надрах нашої свідомості.

— Досі все було зрозуміло.

— Далі Юм наголошує, що «враження» та «ідея» бувають *простими* або *складними*. Пригадуєш, як у зв'язку з Локком ми говорили про яблуко. Безпосередній досвід яблука є таким «складним враженням», а його мисленневий образ — «складною ідеєю».

— Вибач, що перебиваю, але хіба це так важливо?

— Чи важливо? Звичайно. Хоч філософи, певна річ, займалися і штучно створеними проблемами, але не слід тобі ухилятися від участі у їхніх розумуваннях. Юм безперечно визнавав Декартові рацію у тому, що будову способу мислення треба починати від основ.

— Здаюся.

— Юм стверджував, що часто ми складаємо такі «ідей», які ніяк не піддаються складанню в реальності. Так постають фальшиві ідеї та уявлення того, чого не існує у природі. Ми уже називали ангелів, а раніше говорили про «кроколонів». Іншим прикладом може бути «пегас», крилатий кінь. В усіх цих випадках мусимо визнати, що свідомість, так би мовити, стригла і клеїла на власний розсуд. З одного «враження» взяла крила, а з іншого — коней. Обидві частини перейшли колись через чуттєве сприйняття і потрапили до театру свідомості як справжні «враження». Свідомість нічого не вигадує сама. Свідомість витнула з «вражень» якусь частку, склеїла до купи і так сконструювала фальшиві «ідей» або уявлення.

— Розумію. І навіть усвідомлюю вагу таких роздумів.

— Чудово. Юм також прагнув перевірити усі складні уявлення, аби переконатися, чи можуть вони існувати насправді. І він запитував: від якого враження походить те чи інше явлення? Насамперед намагався визначити, з яких «простих ідей» складається складне поняття. Так Юм одержав критичний метод для аналізу людських уявлень і спробував з його допомогою упорядкувати наші думки та поняття.

— Можеш навести приклад або й два?

— Чимало людей за часів Юма чітко уявляли собі «небо» чи «Новий Єрусалим». Пригадуєш, Декарт говорив, ніби «яскраві та виразні» уявлення самі собою уже можуть бути гарантією того, що їх відповідник існує насправді.

— Я уже казала, що не скаржуся на пам'ять.

— На перший погляд, «небо» — це велетенське складне уявлення. Назвемо деякі його елементи. У тому «небі» є «перлові ворота», «вулиці зі злата», юрби «ангелів» і так далі. Але ми ще не розклали всього на первинні чинники, бо і «перлові ворота», і «вулиці зі злата», і «ангели» є такими ж складними уявленнями. Щойно констатувавши, що наше уявлення «неба» складається з простих уявлень, таких як «перли», «ворота», «вулиця», «золото», «постать у білому» та «крила», можемо спитати себе, чи, справді, маємо справу з «простими враженнями».

— Так воно і є. Але потім ми витяли і склеїли усі ці «прості враження», створивши фантастичний образ зі сну.

— Ось бачиш, ти сама усе збагнула. Бо саме це ми, люди, робимо уві сні — витинаємо ножицями та склеюємо до купи. Однак Юм наголошував, що усі матеріали, з яких складаємо наші сновидіння, мусили колись потрапити до нашої свідомості у вигляді «простих вражень». Той, хто ніколи не бачив золота, не може уявити собі вулицю зі злата.

— Логічно. А як бути з Декартом, який мав чітке і виразне уявлення Бога?

— І на це Юм дає відповідь. Скажімо, ми уявляємо собі Бога нескінченно «інтелігентною, мудрою та доброю істотою». Маємо «складну ідею», яка складається з чогось нескінченно інтелігентного, мудрого та доброго. Якби ми не знали, що таке інтелігентність, мудрість та доброта, то ніколи б не могли створити такого поняття про Бога. Можливо, уявляємо собі Бога в образі «суворого, але справедливого батька», тобто наше уявлення складається з понять «суворий», «справедливий» та «батько». За Юмом, багато критиків релігії

твердили, що таке уявлення Бога бере своє начало у сприйнятті власного батька, коли ми були дітьми. Уявлення батька провадило до уявлення «небесного Отця».

— Можливо, й так. Але я ніколи не вважала Бога тільки чоловіком. Мама не раз для рівноваги називала його не Богом, а Божицею.

— Юм намагався поборювати усі думки та уявлення, котрі не провадили до відповідних їм чуттєвих вражень. Він прагнув «відігнати геть беззмистовну балаканину, яка довго володіла метафізичним способом мислення і принесла метафізиці неславу». Але і в щоденному житті ми користуємося складними поняттями, не замислюючись, чи правдиві вони. Це стосується, наприклад, уявлення «я», чи ядра особистості. Саме це уявлення було основою філософії Декарта. Було єдиним чітким та виразним уявленням, на якому ґрунтувалася уся його філософія.

— Не думаю, аби Юм спробував заперечити, що я — це я. Поповнив би тоді ряди балакунів.

— Софіє, єдине, чого я прагну навчити тебе під час наших філософських занять, не робити поспішних висновків.

— Продовжуй.

— Ні, використовуючи метод Юма, сама проаналізуй власне «я».

— Насамперед визначимо, уявлення «я» — просте чи складне.

— Як ти гадаєш?

— Мушу визнати, що почуваюся дуже складною. Я, наприклад, підвладна змінам настрою, і мені важко самій щось вирішувати. Я здатна любити і водночас не любити якусь людину.

— Отже, уявлення «я» — «складна ідея».

— Гарзд. Тепер визначимо, чи існує відповідне «складне враження» мого «я». Є, напевно? Увесь час, певно, є?

— Щось викликає сумніви?

— Я постійно змінююся. Зараз я не така, як була у чотири роки. Навіть настрої і бачення себе самої змінюється що-

миті. Трапляється, зненацька я відчуваю себе, немовби «на-ново народженою».

— Отже, відчуття незмінного ядра особистості є помилковим уявленням. Уявлення «я» насправді є довгим ланцюгом простих вражень, які ти ніколи не сприймаєш *одночас*. Воно є «нічим іншим, як в'язкою чи пригорщею розмаїтих вражень, котрі набігають одне за одним із незбагненною швидкістю, перебувають у стані постійної зміни та руху», — каже Юм. Свідомість — це «своєрідний театр, де різноманітні враження по чергово з'являються, рухаються, розпливаються та змішуються між собою у нескінченному розмаїтті позицій та ситуацій». Юм стверджує, що ми не є жодною особистістю, котра ховається за такими враженнями та відчуттями, які з'являються і минають. Це можна порівняти з кадрами фільму на екрані: вони змінюються дуже швидко, і ми не встигаємо помітити, що фільм «складається» з окремих картинок. Картинки, властиво, не пов'язані між собою. Насправді фільм є тільки сумою окремих миттєвостей.

— Капітулюю.

— Чи означає це, що ти відмовляєшся від переконання, начебто маєш незмінне особистісне ядро?

— Очевидно.

— А ще мить тому ти думала інакше! Додам, що аналіз людської свідомості, який впровадив Юм, та заперечення ним погляду про незмінність ядра особистості, були проголошені ще 2500 років тому у зовсім іншому місці земної кулі.

— Ким?

— *Буддою*. Просто приголомшує, як однаково формулювали вони свої погляди. Будда розглядав людське життя як неперервну низку ментальних та фізичних процесів, які щомиті змінюють людину. Немовля не є тою ж самою людиною, що дорослий, а я не є тим, що був учора. Ні про що я не можу сказати «це моє» і ні про що не можу сказати «це я», говорив Будда. Отже, не існує жодного «я» або незмінного ядра особистості.

— Так, неймовірно схоже на Юма.

— Приймаючи ідею незмінного «я», багато раціоналістів приймало також за факт існування безсмертної людської «душі».

— Однак це теж помилкове уявлення?

— Так вважали і Юм, і Будда. Знаєш, що мовив Будда своїм учням перед самою смертю?

— Ні, звідки мені знати?

— «Усе складне підлягає розкладові». Юм сказав би, мабуть, так само. І Демокріт також. У кожному разі ми знаємо, що Юм відхилив будь-яку спробу довести існування безсмертної душі чи Бога. Це зовсім не означало, що він повністю заперечував існування того чи іншого, але твердження, ніби постулати віри можна довести з допомогою людського розуму, вважав раціоналістичним базиканням. Юм не був віруючим, але й переконаним атеїстом також не був. Юм — *агностик*.

— Що це означає?

— Агностик — той, хто не знає, чи існує Бог. Юма на смертному одрі відвідав друг і запитав, чи вірить той у загробне життя. Юм начебто відповів так: «Можливе й таке, що грудка вуглю, покладена у вогонь, не займеться».

— Он воно що...

— Відповідь свідчить про його безумовну незалежність від забобонів. За істину Юм приймав тільки те, у чому переконався на власному чуттєвому досвіді. Усі інші можливості залишалися відкритими. Він не відкидав ані християнства, ані віри в чудо. Але як одне, так і інше стосувалося саме *віри*, а не знання чи *розуму*. Можна сказати, що останню ланку, котра пов'язувала віру та знання, розірвав Юм.

— Ти ж казав, що він не заперечував чудес.

— Це не означає, ніби Юм вірив у чудеса, швидше навпаки. Філософ стверджував, що люди відчувають велику потребу вірити у те, що ми нині назвали б надприродними явищами. Типовим було те, що усі чудеса, про які оповідалося, відбувалися десь у далеких краях або дуже, дуже давно. Отож Юм не вірив у чудеса, бо ніколи не мав змоги у них переконатися. Однак він не мав нагоди переконатися і в протилежному.

— Поясни докладніше.

— Чудо, на думку Юма, — порушення законів природи. Однак немає сенсу говорити, наче ми відчули на *досвіді* закони природи. Ми пересвідчилися у тому, що камінь, випущений з рук, падає на землю. Якби він не упав, ми теж би в цьому пересвідчилися.

— Це було би чудом, тобто чимось надприродним.

— Отже, ти віриш у існування двох природ, «природи» та «надприроди». Чи не повертаєшся ти до туманної балаканини раціоналістів?

— Можливо, але я вірю, що випущений камінь обов'язково впаде на землю.

— Чому це?

— Ти нестерпний.

— Помиляєшся, Софіє. Філософ покликаний ставити питання. Може, саме у цю мить йдеться про найважливішу віху у філософії Юма. Скажи мені тепер, звідки у тебе таке переконання, що камінь завжди падатиме дотолу.

— Я це не раз бачила, тому цілком певна.

— Юм сказав би, що ти не раз пересвідчувалася у падінні каменя. Але не пересвідчилася, чи *завжди падатиме*. Звично говориться, що камінь падає на землю за законом тяжіння. Але ми ніколи не переконувалися на чуттєвому досвіді в існуванні такого закону. Лише пересвідчувалися у тому, що речі падають.

— Хіба це не одне і те ж саме?

— Не зовсім. Ти сказала, що віриш у падіння каменя, бо не раз спостерігала таке. Саме це і зацікавило Юма. Ти так звикла до зміни явищ одне одним, що сподіваєшся, те ж саме відбуватиметься щоразу, коли впускатимеш камінь дотолу. Так виникають уявлення про те, що ми називаємо «непорушними законами природи».

— Невже він і справді вірив, що камінь може і не впасти?

— Юм переконаний у падінні каменя не менше, ніж ти. Однак зауважує, що не пересвідчився на чуттєвому досвіді, *чому* це відбувається.

- Чи не віддалилися ми знову від діток та квіток?
- Ні, навпаки. Можеш послужитися дітьми як свідками істини Юма. Хто був би більше вражений, спостерігаючи за каменем, який годину або дві витав би у повітрі, — ти чи річне дитя?
- Звичайно, я.
- Чому, Софіє?
- Бо я ліпше, аніж дитина розумію, наскільки це неприродно.
- А чому дитина не розуміє цього?
- Вона ще не знає, що таке природа.
- Або ж природа ще не стала для неї *звичною*.
- Здобув очко! Юм хотів, аби люди загострили свої відчуття.
- Ось тобі вправа на роздуми: якби ти з малою дитиною потрапила на виступи фокусника, який, скажімо, змусив би речі літати у повітрі, для кого з вас ця годинна вистава була би більшою втіхою?
- Очевидно, для мене.
- А чому?
- Я б розуміла, як це дивно.
- Правильно, мале дитя не відчуває жодної радості, спостерігаючи, як ламаються закони природи, бо ще їх просто не пізнало.
- Можна сказати і так.
- Ми дійшли до самої суті філософії досвіду Юма. Він додав би, що дитина ще не стала рабом звичності. З вас обох дитя більше незалежне від умовностей. Питається, чи не є дитя найбільшим філософом, воно ж бо не має ще жодних упереджень. А це, моя люба Софіє, є найпершим достоїнством філософії. Дитина сприймає світ таким, яким він є, не приписуючи речам нічого поза тим, що бачить.
- Мені соромно щоразу, коли я маю якісь упередження.
- Коли Юм задумується над владою звички, він сконцентровує свою увагу на *«законі причинності»*. За цим законом,

усе, що відбувається, повинно мати свою причину. Для прикладу Юм брав дві більярдні кулі. Якщо ти зіштовхнеш чорну кулю з білою нерухомою кулею, що трапиться з білою кулею?

— Біла куля покотиться.

— Правильно, а чому?

— Бо її штовхне чорна.

— Отже, поштовх чорної кулі став *причиною* руху білої. Але пам'ятаймо, що з певністю стверджувати маємо право тільки те, в чому переконалися на чуттєвому досвіді.

— Я пересвідчилася в цьому безліч разів. У Юрунн стоїть більярдний стіл у льоху.

— За Юмом, і ти могла пересвідчитися лише в одному: чорна куля поцілила білу, і після цього біла куля почала котитися по столу. Однак ти не відчула на досвіді самої причини руху білої кулі. Ти побачила, як одна дія відбулася за другою дією, але не пересвідчилася у тому, що друга дія *спричинена* першою.

— Чи не надто вже вирафінований приклад.

— Ні, це важливо. Юм підкреслює, що очікування того, як одне явище поведе за собою друге, закладене не в речах, а у нашій свідомості. Очікування, як ми бачили, має зв'язок із узвичаєністю. І знову очевидним було би те, що мала дитина не завмерла б із широко розплющеними від здивування очима, побачивши, як дві кулі, зіштовхнувшись, зненацька завмерли. Говорячи про «закони природи» або про «причину та наслідок», ми говоримо, власне, про людську узвичаєність, а не про те, що «розумне». Закони природи є розумними або нерозумними, вони просто є. Очікування того, що біла куля почне рухатись від удару чорної кулі, не є вродженим. Та й взагалі, ми не народжуємося з уже закладеним очікуванням того, як світ чи речі у цьому світі поводитимуть себе. Світ такий, яким він є, ми пізнаємо його поступово.

— І знову у мене з'явилося відчуття, що це не так уже й важливо.

— Це може бути важливим, якщо наші очікування спокушатимуть нас робити послішні висновки. Юм не заперечує існування «непорушних законів природи», але тому що ми

не можемо пізнати у відчуттях самі закони природи, ми можемо надто швидко прийти до якихось висновків.

— Можеш навести приклад?

— Хоч я й бачу цілий табун чорних коней, це ще не означає, що усі коні чорні.

— Тут ти, звичайно, маєш рацію.

— І навіть якщо за своє життя я бачив лише чорних ворон, то це ніяк не означає, ніби не існує білих ворон. Для філософа та й для науковця важливо не відкидати можливостей існування білої ворони. Можна навіть сказати, що половання на «білу ворону» — чи не найважливіше завдання науки.

— Розумію.

— Що стосується взаємозв'язку між причиною та наслідком, то багато, напевно, думають, що блискавка є причиною грому, бо грім завжди лунає за блискавкою. Цей приклад не надто відрізняється від прикладу з двома більярдними кулями. Однак хіба спричинює блискавка грім?

— Не зовсім. Власне кажучи, блискає і гримить одночасно.

— Бо і грім, і блискавку викликає електричний розряд. Хоча ми завжди чуємо громовицю після спалаху блискавки, це не означає, що блискавка є причиною грому. Насправді причиною одного і другого є третій чинник.

— Розумію.

— Емпірик нашого століття *Бертран Рассел* навів гротескний приклад. Курка, яка щоденно бачить, що їжа у неї з'являється після того, як господар пройде подвір'ям, врешті зробить висновок про причинний взаємозв'язок між проходом господаря подвір'ям та їжею у годувальниці.

— Але одного дня курка не одержить їжі?

— Одного дня господар перейде подвір'я і скрутить їй в'язи.

— Як жахливо!

— Послідовність певних дій у часі не конче означає існування «причинного взаємозв'язку» між цими діями. Відучити людей робити поспішні висновки і є найпершим завданням філософії. Саме поспішні висновки нерідко стають причиною появи забобонів.

— Як це?

— Ти бачиш, як дорогу тобі перебігає чорний кіт, а за якийсь час падаєш і ламаєш руку. Але між цими двома подіями немає жодного причинного зв'язку. У кожному разі з наукових поглядів не варто робити жодних поспішних висновків. Багато людей одужують після приймання певних ліків, але це не означає, що саме ліки зробили хворого знову здоровим. Тому важливо мати контрольну групу пацієнтів, котрі переконані, що вживають такі самі ліки, а насправді одержують борошно з водою. Якщо ж ці люди також одужали, то повинен існувати третій чинник, — наприклад, віра у дієвість ліків, — який сприяє одужанню.

— Здається, я починаю розуміти, що таке емпіризм.

— Навіть у тому, що стосується етики та моралі, Юм іде наперекір раціоналістичному способу мислення. Раціоналісти вважали, що у людському розумові закладена здатність відрізнити добро від зла. Думку про існування так званого *натурального права* ми уже зустрічали у багатьох філософів, від Сократа до Локка. Однак, на думку Юма, не розум визначає наші слова та вчинки.

— Що ж тоді?

— Наші *почуття*. Якщо ти вирішуєш допомогти комусь, хто потребує допомоги, до цього спонукав тебе не розум, а твої почуття.

— А якщо мені не хочеться допомагати?

— Таке рішення теж залежить від твоїх почувань. Не надати допомогу не є ні розумно, ані нерозумно, але може бути підло.

— Десь же має проходити межа. Усі *знають*, що не годиться вбивати іншу людину.

— Усі люди, за Юмом, мають добрі почуття до інших людей. Ми маємо здатність виявляти співчуття. Але це ніяк не пов'язано з розумом.

— Не знаю, чи переконана в тому до кінця.

— Усунення з дороги іншої людини не завжди буває нерозумним, Софіє. Якщо хочеш чогось досягти, такий вчинок може бути навіть дуже ефективним.

— Ну, знаєш! Я протестую!

— То може, поясниш, чому ми не повинні вбивати людину, котра стоїть нам на заваді?

— Бо та інша людина також любить життя. Тому її не слід убивати.

— Це логічне пояснення?

— Не знаю.

— Те, що ти щойно сказала, було переходом від *речення описового* — «інша людина теж любить життя» — до *речення нормативного* — «тому тобі не слід убивати». З чисто розумового погляду — це нонсенс. Так самісіньке можеш заявити, що «безліч людей ухиляються від сплати податків, тому і мені потрібно ухилятися від податків». Юм підкреслював, що ніколи не слід переходити від «є» до «повинно бути». Хоча саме такий перехід надзвичайно поширений, особливо у газетних статтях, партійних програмах та парламентських промовах. Хочеш приклад?

— Звичайно.

— «Багато людей постійно бажають подорожувати літаком. Тому треба будувати більше аеродромів». Висновок правильний?

— Ні, це дурниці. Треба думати про навколишнє середовище. Як на мене, то хай би будувалось більше залізниць.

— Або, наприклад, таке: «Освоєння нових нафтових родовищ підвищує життєвий рівень країни на 10 відсотків. Тому треба якнайшвидше освоювати нові родовища».

— Знову дурниці. У цьому випадку також слід думати про середовище. До того ж рівень життя в Норвегії і так досить високий.

— Не раз чуємо: «Цей закон прийняв парламент, тому усі громадяни країни повинні підпорядковуватися йому». Однак нерідко підпорядкування такому «утвердженому закону» викликає спротив, бо закон суперечить найглибшим переконанням людини.

— Розумію.

— Ми з'ясували, що за допомогою розуму не можна визначити лінію нашої поведінки. Відповідальність вчинків не залежить від розуму, а лише від наших добрих почуттів до інших. «Не перечить розумові надання переваги руйнації світу над подряпиною на пальці», — сказав Юм.

— Страшне твердження.

— Буває ще страшніше. Ти знаєш, що нацисти замордували мільйони євреїв. Що було не в порядку у цих людей, розум чи почуття?

— Насамперед почуття.

— Багато хто з них був наділений непересічним розумом. За бездушними рішеннями часто криється холодний розрахунок. Після війни чимало нацистів потрапили на шибеницю, але скарали їх не за те, що були «нерозумними», а за жорстокість. А буває, що людей з порушеною психікою звільняють від виконання вироку. У таких випадках кажуть, що вони «неосудні на момент скоєння злочину» або «неосудні за станом психіки». Не було ще жодного випадку, аби з підсудного зняли вину через те, що він позбавлений почуттів.

— Ще би того бракувало!

— Однак нам не конче дотримуватися найпотворніших прикладів. Під час повені багато людей потребують допомоги, і саме наші почуття вирішують, надавати її чи ні. Якби ми були позбавлені відчуттів і рішення усіх проблем поклали на «холодний розум», то прийшли б, напевно, до висновку, що було б добре, аби на світі, якому загрожує перенаселення, згинуло кілька мільйонів людей.

— Мене збирає злість, що можна таке думати.

— А сердиться зовсім не твій розум.

— Дякую, мені цього уже досить.

БЕРКЛІ

...як одурманена планета довкола
палаючого сонця...

Альберто підвівся і підійшов до вікна, зверненого до міста. Софія стала поруч.

Доки вони отак стояли, над дахом будинку пролетів пропелерний літак, тягнучи за собою довге полотнище. Софія подумала, що на тканині, яка волоклася за ним хвостом, написана, певно, реклама якогось концерту. Та коли літак підлетів ближче, побачила зовсім інший напис.

«НАЙЩИРІШІ ВІТАННЯ З НАГОДИ П'ЯТНАДЦЯТИРІЧЧЯ, ГІЛЬДО!»

— Він стає настирливим, — ось і весь коментар Альберто. З-понад пагорбів на півдні на місто напочувалися темні хмари. Крихітний літак зник невдовзі за ними.

— Боюся, буде буря, — промовив Альберто.

— Поїду додому автобусом.

— Хоч би за цією бурею не стояв майор.

— Та ж не всемогутній він?

Альберто не відповів. Відійшов від вікна і знову сів за столик.

— Поговоримо трохи про Берклі, — сказав за мить. Софія також зайняла своє місце. Вона спіймала себе на тому, що почала гризти нігті.

— *Джордж Берклі* був ірландським єпископом, народився 1685, помер 1753 року, — почав Альберто і знову надовго замовк.

— Берклі був ірландським єпископом, — спробувала розвинути його Софія.

— А також філософом...

— Так?

— Він зрозумів, що наука і філософія його епохи загрожує існуванню християнського світогляду. Усе більш послідовний матеріалізм загрожував християнській вірі у Бога, який творить і утримує все у природі...

— Так?

— Водночас Берклі був одним із найпослідовніших емпіриків.

— Він вважав, що не можемо знати про світ більше того, що здатні пізнати у відчуттях?

— І це ще не все. Берклі твердив, що речі є саме такими, як ми їх відчуваємо, але це не «речі».

— Поясни детальніше.

— Пригадуєш, Локк казав, що ми не можемо висловлюватися про «вторинні ознаки» речей. Не можна сказати, що яблуко зелене і кисле. Тільки ми його так відчуваємо. А ось «первинні ознаки», як твердість та вага, справді належать зовнішній реальності довкола нас. Отже, зовнішня реальність має фізичну «субстанцію».

— Я і далі не скаржуся на пам'ять. І крім того, я так думаю, Локк вказував, напевно, на дуже істотний розподіл.

— Правда, Софіє. Якби то було так просто.

— Продовжуй!

— Локк — як зрештою Декарт і Спіноза — приймав фізичний світ за реальність.

— Так?

— Саме це змусило Берклі засумніватися і звернутися до послідовного емпіризму. На його думку, існує тільки те, що ми відчуваємо. Однак ми не відчуваємо «матерії» чи «речовини». Ми не сприймаємо речі за «речі», котрі можна помацати. Припущення, ніби за тим, що ми відчуваємо, криється якась «субстанція», було би надто поспішним. Під таке твердження не можемо підвести жодного доказу.

— Дурниці! Глянь сюди!

Софія вдарила по столу кісточками пальців, складених у кулак.

— Ой! — скрикнула вона від болю. — Хіба це не доказ того, що стіл є справді столом, матеріальним і відчутним на дотик?

— Що ти відчула?

— Щось тверде.

— У тебе було відчуття чогось твердого, проте самої *матерії* стола ти не відчула. Тобі й приснитися могло, наче ти вдарила-ся до чогось твердого, але ж нічого твердого уві сні не було?

— Уві сні не було.

— Людині можна нав'язати ті чи інші «відчуття». Людину можна загіпнотизувати, і вона відчуватиме тепло і холод, ніжний доторк руки і сильний удар кулака.

— Якщо не сам стіл був твердим, то що змусило мене відчути його твердість?

— Берклі називає це «*волею*» або «*духом*». Він вважав, що усі наші ідеї мають свою причину поза нашою власною свідомістю, однак ця причина за своєю природою нематеріальна. Вона — дух.

Софія знову почала гризти нігті. Альберто говорив далі:

— За Берклі, моя душа може бути причиною моїх же уявлень, як це буває уві сні. І тільки якась інша воля або дух служить причиною ідей, котрі формують наш «матеріальний» світ. Усе, говорив він, «спричинене духом, який є причиною всього в усьому» і «з якого складаються усі речі».

— Що ж це за «дух»?

— Берклі, звичайно, мав на увазі Бога. Він навіть казав, що «існування Бога легше збагнути, аніж існування людей».

— А чи справді ми існуємо?

— Що ж. Усе, що ми відчуваємо і бачимо, є «наслідком дії Божої сили». Бог «присутній у нашій свідомості і викликає у ній ціле розмаїття ідей та відчуттів, яким ми постійно піддаємося». Уся природа навколо нас і усе наше буття спочиває у Богові. Він — єдина причина усього, що існує.

— Я, м'яко кажучи, вражена.

— «Бути чи не бути» — це ще не все питання. Питання в тому, *чим* бути. Чи справді ми, люди, — з плоті та крові? Складається наш світ з правдивих речей чи, може, оточує нас свідомість?

Утретє Софія взялася до нігтів. Альберто продовжував:

— Не тільки матеріальну реальність Берклі піддавав сумніву. Він сумнівався і в тому, що «час» та «простір» існують абсолютно, тобто самостійно. Навіть наше сприймання часу та простору закладене єдино у нашої свідомості. Тиждень чи два для нас зовсім не мусить бути тижнем чи двома для Бога...

— Ти сказав, що для Берклі тим духом, у якому все спочиває, є християнський Бог.

— Сказав. Але для нас...

— Що для нас?

— ...для нас тим «духом або волею», котрий є причиною всього в усьому, може бути батько Гільди.

Софії аж мову відняло. На її личку малювався один велетенський знак питання. Раптом вона наче отямилася.

— Ти справді так думаєш?

— Не бачу іншої можливості. Це, мабуть, єдине пояснення усьому, що ми пережили. Я маю на увазі оті численні листівки та записки, які з'являлися то тут, то там, Гермеса, котрий несподівано заговорив людським голосом, та й власні мимовільні обмовки.

— Я...

— Подумати тільки, Гільдо, я називав тебе Софією! Але ж увесь час знав, що ти не Софія.

— Що ти плетеш? У тебе таки все перекрутилося в голові.

— Так, крутиться, крутиться... Наче одурманена планета довкола палаючого сонця.

— І це сонце є татом Гільди?

— Можна сказати і так.

— Гадаєш, він був для нас ніби Богом?

— Безсоромний. Встидався би!

— А хто ж тоді Гільда?

— Ангел, Софіє.

— Ангел?

— Гільда є тим, до кого звертається «дух».

— Альберт Кнаг розповідає Гільді про нас?

— Або пише. Ми не можемо пізнати у відчуттях самої матері, з якої створена наша реальність. Принаймні, стільки ми уже вивчили. Ми не знаємо, створена наша зовнішня реальність із звукових хвиль чи з паперу та письма. Якщо вірити Берклі, ми створені з духу.

— А Гільда — ангел...

— Так, вона ангел. Хай це буде нашим останнім словом нині. Усього найкращого, Гільдо!

Кімнату заповнило голубувате світло. За кілька секунд луснув грім, аж затрясся будинок.

Альберто сидів з відсутнім поглядом.

— Мені час додому, — сказала Софія.

Дівчинка встала і побігла до виходу. У передпокої прокинувся Гермес, котрий спав під вішаком. Він прогавкав щось схоже на:

— До побачення, Гільдо!

Софія сторч головою збігла сходами і вилетіла надвір. На вулиці — ані живої душі. З неба потоками лив дощ.

Мокрим асфальтом проїхало кілька автомашин, але автобуса не було. Софія перетнула площу Стурторгет і побігла містом. А в її голові пульсувала одна-єдина думка.

«Завтра мій день народження, — думала вона. — Як гірко признаватися самій собі у переддень власного п'ятнадцятиріччя, що життя — це тільки сон. От сниться тобі, ніби ти виграла мільйон, а перед самим одержанням великого виграшу, розумієш, що це був сон».

Софія перебігла мокрий від дощу стадіон і раптом помітила, що назустріч їй теж хтось біжить. Це була мама. Раз за разом місто пронизували люті блискавиці.

Підбігши, мама схопила доньку в обійми.

— Що з нами відбувається, дитинко?

— Я не знаю, — плакала Софія. — Це наче поганий сон.

Б'ЄРКЕЛІ

...старе зачароване дзеркало, яке прабабуся
купила у одної циганки...

Гільда Меллер Кнаг прокинулася у мансарді старої капітанської вілли, неподалік від Ліллесанну. Вона глянула на годинник. Хоч показував він щойно шосту, надворі було зовсім ясно. Ранкове сонце широким пасмом освітлювало майже всю стіну.

Дівчинка встала з ліжка і підійшла до вікна. Дорогою вона схилилася над письмовим столом і відірвала листок календаря. Четвер, 14 червня 1990 року. Вона зіжмакала аркушик паперу і вкинула його у кошик для сміття.

Тепер на календарі була інша дата: п'ятниця, 15 червня 1990 року. Ще в січні Гільда написала на цьому аркушику великими літерами «15 РОКІВ». Дівчинці здавалося, що неспроста 15 років їй виповнюється 15 числа. Такого збігу уже не трапиться ніколи в житті.

15 років! Чи не перший це день у її «дорослому житті»? Не могла уже так просто повернутися до ліжка і лягти знову. До того ж це був останній шкільний день перед канікулами. На сьогодні запланована тільки зустріч у церкві об одинадцятій годині. Окрім того, за тиждень повертається з Лівану її тато. Він обіцяв бути вдома у святіванський вечір.

Гільда стояла біля вікна і дивилася на сад, який збігав до причалу та червоної шопи для човнів. Яхта ще не готова до сезону, а старий веслувальний човен, прив'язаний до причалу, похитувався на воді. Не забути б вичерпати з нього воду після вчорашньої зливи.

Доки Гільда отак стояла, дивлячись на маленьку бухточку, їй пригадалося, як у шести-семирічному віці вона залізла у човен і зовсім сама повеслувала фьордом. Вона впала за борт і ледве добралася до берега. Продершись крізь густі хащі, мокра з голови до п'ят, вона нарешті опинилася в садку перед будинком. Назустріч їй вибігла мама. Човен з веслами винесло далеко у фьорд. Ще довго їй снився покинутий серед затоки човен. Це був дуже прикрий спогад.

Сад не відзначався ні буйністю зела, ані доглянутістю. Зате був великим і належав Гільді. Похилена яблунька та кілька ягідних кущів, котрі майже не приносили урожаю, ледве вичухалися після важких зимових штормів.

Поміж каміняччям та чагарями на маленькому моріжку стояла стара садова гойданка. У яскравому ранковому світлі вона виглядала запущеною і покинутою. Враження посилювалося тим, що на ній не було подушок. Певно, вчора ввечері мама встигла забрати їх перед грозою. Навколо саду росли берізки, захищаючи його від вітрів. Саме завдяки цим деревам маєток понад сто років тому отримав назву Б'єркелі, Березовий за-тишок.

Будинок побудував наприкінці минулого століття прадідусь Гільди, який був капітаном на одному з останніх вітрильників. І донині багато хто називав їхній дім «капітанською віллою». Того ранку у саду ще були помітні сліди вчорашньої нічної зливи. Гільда кілька разів будилася від громовиці. Зараз на небі не було ані хмариночки.

Літній дощ завжди приносив свіжість. Останніми тижнями було спекотно і сухо, навіть на березовому листі де-неде появилися потворні жовті плями. А тепер світ наче умився. Того ранку дівчинка мала дивне відчуття, мовби бурею віднесло геть її дитинство.

«Певно, боляче брунькам розтріскуватись...» Це, здається, слова якоїсь шведської поетеси. А може фінської?

Гільда стала перед великим дзеркалом у мідній рамі, котре висіло над старовинним бабусиним комодом.

Чи вона гарна? У кожному разі, мабуть, не бридка? Щось середнє...

Гільда мала довге біляве волосся, їй завжди хотілося, аби воно було трохи ясніше, або трохи темніше. Теперішнє було якесь ніяке. Як плюс, відзначила м'які кучері. Багато її подруг мурдувалося із завивкою, а у Гільди волосся вилося від природи. До плюсів вона зарахувала і зелені, неймовірно зелені очі. «Чи, дійсно, вони у тебе такі зелені?» — часто запитували тітки та дядьки, нахилиючись до неї.

Гільда приглядалася до себе і розмірковувала, чи її відображення у дзеркалі є відображенням юної жінки чи дівчинки? Ні одне, ні друге, прийшла вона до висновку. Тіло, можливо, уже й жіноче, а личко схоже на неналите яблучко.

Щось таке було у старому дзеркалі, що завжди спонукало Гільду згадувати про тата. Колись воно висіло в «ательє». Ательє розташовувалось над човною шопою і служило татові бібліотекою, куточком для усамітнення та творчою майстернею. Альбертові — так Гільда називала тата, коли він бував удома, — завжди хотілося створити щось велике. Якось він навіть зробив спробу написати роман, та так і не довів справи до кінця. Вірші та нариси про шхери він регулярно публікував у місцевій газеті. Гільда, побачивши видрукуванням його ім'я, пишалася щоразу не менше, ніж тато. АЛЬБЕРТ КНАГ. Це ім'я звучало особливо, принаймні у Ліллесанні. Прадідусь теж називався Альбертом.

Дзеркало... Багато років тому тато пожартував, сказавши, що можна підморгнути своєму відображенню у дзеркалі одним оком, але ніколи двома. Єдиним винятком було ось це дзеркало у мідній рамі, бо було воно чарівним. Прабабуся купила його одразу ж після свого весілля у одної циганки.

Гільда довго простоювала перед дзеркалом, намагаючись підморгнути собі двома очима, але це виявилось так само неможливо, як наздогнати свою тінь. Скінчилося тим, що дзеркало перейшло їй у спадок і тепер геть-чисто належало їй.

Підростаючи, Гільда ще не раз робила спроби навчитися цьому трюкові.

Не дивно, що така замислена нині. Не дивно, що так заглиблена у себе. 15 років...

Аж тепер погляд її впав на нічний столик. На ньому лежав великий пакунок, загорнений у чудовий небесного кольору папір та зав'язаний червоною шовковою стрічкою. Подарунок на день народження!

Може це той самий подарунок? Великий ПОДАРУНОК від тата? Він таємниче натякав про нього у своїх численних листівках з Лівану. Але «сам себе суворо цензурував».

Подарунок, який «постійно росте», писав він. Тато натякав також і про якусь дівчинку, з якою вона, можливо, невдовзі познайомиться, і про те, що надсилав тій дівчинці копії листівок до неї, Гільди. Гільда намагалася вивідати у мами, що тато мав на увазі, але мама теж нічого не знала.

Найдивнішою була фраза, що тим подарунком вона зможе, мабуть, «поділитися з іншими». Недарма ж тато працював для ООН. Якби Гільдин батько мав одну ідею fix — а він їх мав багато, — то нею було би визнання права за ООН урядувати усім світом. «Якби ж то ООН справді вдалося коли-небудь об'єднати людство», — написав він у одній з листівок.

Чи має вона право розгорнути пакунок до появи мами, яка прийде до неї з булочками та лимонадом, розмахуючи норвезьким прапорцем та співаючи вітальну пісеньку? Напевно, має, інакше не лежав би цей пакунок тут.

Гільда навшпиньки підійшла до столика і підняла пакунок. Але ж важкий! Вона знайшла записку: «Гільді на п'ятнадцятирічні уродини від тата».

Вона вместилися на ліжку і почала обережно розв'язувати червону стрічку та розгортати папір.

Там лежала велика папка-скорозшивач!

Оце той подарунок? Подарунок на її п'ятнадцятиріччя, про котрий так багато говорилося? Подарунок, який постійно росте і яким можна поділитися з іншими?

Побіжного погляду вистачило, аби переконатися, що папка повна друкованих аркушів. Гільда впізнала шрифт татової друкарської машинки, яку він прихопив із собою до Лівану.

Невже він написав для неї цілу книжку?
На першій сторінці було написано від руки великими літе-
рами: СВІТ СОФІЇ.

Трохи нижче, збоку, надруковано уже на машинці два рядки:

ЧИМ СОНЦЯ ПРОМІНЬ Є ДЛЯ ЧОРНОЇ РІЛЛИ,
ТИМ – ПРОСВІТЛЕННЯ ДЛЯ ЖНИВАРЯ.

Н. Ф. С. Грунтвіг

Гільда перегорнула аркуш. З наступної сторінки почи-
нався перший розділ, названий «Райський сад». Дівчинка
зручно вмостилася на ліжку, оперла папку до колін і почала
читати.

Софія Амундсен поверталася після занять додому. Зі
школи вона вийшла разом з Юрунн. Вони розмовляли про
роботів. На думку Юрунн, людський розум подібний до
складного комп'ютера. Софія не була певна, чи погоджу-
ватися з подругою. Хіба ж людина не повинна бути чи-
мось більшим, ніж просто машиною?

Гільда продовжувала читати і невдовзі забула про все на
світі, навіть про свій день народження. Час від часу якась
швидкоплинна думка проскакувала поміж рядками, доки вона
була заглиблена у читання.

Невже тато створив роман? Повернувся до написання ве-
ликого твору і завершив його нарешті у Лівані? Він часто
жалівся, що час у тих широтах має здатність розтягатися.

Тато Софії також подорожував світами. Напевно, це та
дівчинка, з якою Гільда мала б познайомитися...

Досить їй було глибоко замислитися, що одного дня її
не стане, як думки її поверталися до того, яким безмежно
прекрасним є життя... Звідки узявся світ?.. Врепті-решт

щось таки мусило виникнути з нічого. Але чи справді так було? Хіба це не так само важко уявити собі, як і те, що Всесвіт існував вічно?

Гільда читала і читала, їй страшенно ніяково було читати про те, як Софія Амундсен одержала листівку з Лівану. «Гільді Меллер Кнаг, через Софію Амундсен, Клевервейєн, 3...»

Люба Гільдо! Сердечно вітаю тебе з п'ятнадцятиріччям. Сама розумієш, мені б хотілося зробити тобі подарунок, який би ріс разом з тобою. Вибач, що посилаю листівку до Софії. Так простіше.

Цілюю. Тато.

От шельма! Гільда подумала, що тато завжди був хитруном, але цього разу він її буквально приголомшив. Замість покласти листівку просто до пакунка, він вдрукував її у рукопис.

Бідолашна Софія! Вона зовсім розгубилася.

Чому чийсь тато посилає листівку Софії, коли її слід посилати зовсім у інше місце? Кому це заманулося морочити голову власній доньці, посылаючи привітання з днем народження на чужу адресу? Чому так «простіше»? І передусім: як їй розшукати Гільду?

Ну, як усе це пояснити?

Гільда перегорнула сторінку і почала читати наступний розділ, який називався «Капелюх». Невдовзі вона дійшла до довгого листа, написаного Софії якоюсь загадковою особою. Гільда затамувала подих.

Потреба зрозуміти, для чого ми живемо, не така вже й випадкова, як скажімо, колекціонування поштових марок. І хто цікавиться цим питанням, приєднується до мільйонів тих, хто добирає спосіб з'ясувати його, відколи людство існує на цій планеті...

«Софія була геть виснажена». Гільда також. Тато написав їй у дарунок не просто книжку, а дуже дивну та загадкову книжку.

Короткий підсумок. Білого кролика витягнули з порожнього капелюха. Але тому, що це дуже великий кролик, трюк триває вже багато мільярдів років. На самісіньких кінчиках тонких шерстинок народилися усі людські діти. Вони мають змогу захоплюватися і чудесним мистецтвом фокусника. Та чим старшими стають діти, тим глибше спускаються у надра кролячого хутра. І там застаються...

Не тільки Софію хвилювало, що вона теж була уже недалеко від того, аби й собі знайти затишну місцинку в надрах кролячого хутра. Сьогодні Гільді сповнилося п'ятнадцять років, їй здавалося, що саме нині настав час визначити шлях, яким вона піде далі.

Дівчинка прочитала про грецьких натурфілософів. Гільда знала, що тато захоплювався філософією. Він написав статтю в газеті про потребу внести філософію до списку обов'язкових шкільних предметів. «Чому філософія має бути в шкільній програмі?» — так називалася стаття. Час від часу він порушував це питання на батьківських зборах у Гільдиному класі. Гільда чулася тоді страшенно незручно.

Дівчинка глянула на годинник. Стрілки показували пів на восьму. До появи мами із святковим сніданком залишалося ще, на щастя, не менше години, її цілковито полонила історія дівчинки Софії та усі ті філософські питання. Гільда уже читала розділ «Демокріт». Спершу Софії пропонувалося подумати над запитанням: «Чому складанки «Лего» є найгеніальнішою грою у світі?» А згодом вона знайшла «великий жовтий конверт» у поштовій скриньці.

Демокріт погоджувався зі своїми попередниками, що причина змін у природі полягала зовсім не в тому, наче щось насправді «змінювалося». Він припускав, що усе

навколо складається з маленьких невидимих цеглинок, кожна з яких вічна і незмінна. Демокріт назвав ці найменші часточки *атомами*.

Гільда розгнівалася, коли Софія знайшла під ліжком її червону шовкову шаль. Ото аж там опинилася! Та як шаль могла впестися у розповідь? Мабуть, мусила бути ще й десь-інде...

Розділ про Сократа починався словами, що Софія прочитала в газеті «кілька рядків про норвезький батальйон ООН у Лівані». Пізнати тут тата! Його завжди турбувало, що норвежців мало цікавить миротворча діяльність військ ООН. Якщо це нікого не хвилює, то хай хоч Софію. Саме так, гадає він, можна привернути увагу засобів масової інформації.

Читаючи постскрипту листа філософа до Софії, Гільда усміхнулася

Якщо знайдеш червону шовкову шаль, то прошу добре її пильнувати. Буває, що речі губляться. Особливо у школі, а це і є школа, філософська.

До Гільди долинули кроки на сходах. Певно, мама зі сніданком. Коли почувся стук у двері, Гільда саме почала читати про те, як Софія одержала відеокасету про Афіни і про потаємний Сховок у саду.

— Многая літа, многая літа! Наша доня хай живе... Мама почала співати ще на сходах.

— ...многая літа хай має...

— Заходь, — сказала Гільда. Вона саме читала, як учитель філософії промовляв до Софії, стоячи на Акрополі. Він був дуже схожий на Гільдиного тата, з «доглянутою чорною борідкою» та в голубому береті.

— Вітаю з днем народження, Гільдо!

— Гм...

— Постав на столику.

— Хіба ти не...

- Ти бачиш, я зайнята.
- Тобі ж сьогодні сповнилося 15 років!
- Ти була в Афінах, мамо?
- Ні, чому ти питаєш?

– Дивовижно, що древні храми стоять там донині, їм дві з половиною тисячі років. Найбільший з них називається «Палати Діви».

- Ти розпакувала татів дарунок?
- Який дарунок?
- Поглянь на мене, Гільдо. Ти геть непритомна.

Гільда поклала папку з рукописом на коліна. Мама схилилася над її ліжком. На таці стояли запалені свічки, помащені маслом булочки та апельсиновий напій. А ще там був маленький пакуночок. Але мама мала тільки дві руки, тому норвезький прапорець стирчав з-під пахви.

– Дуже дякую, мамо. Я тебе дуже люблю, але розумієш, маю мало часу.

– До церкви тобі йти аж коло одинадцятої... Щойно тепер Гільда повністю усвідомила, де вона, а мама нарешті поставила тацю на нічний столик.

– Вибач, я цілком заглибилася у читання. Дівчинка показала велику папку-скорозшивач.

– Це від тата...

– Що ж він там написав, Гільдо? Я не менше цікава, ніж ти. Уже багато місяців від нього годі дочекатися хоча б одного мудрого слова.

Гільда, невідомо й чого, зникла.

– О, це лише оповідь.

– Оповідь?

– Так, оповідь. І щось на кшталт філософської книги.

– Може розпакуєш мій подарунок?

Гільда відчула, що може образити маму, і взялася до її дарунка. У пакунку лежав золотий браслет.

– Який чудовий! Дякую!

Вона підвелася з ліжка і розцілувала маму. Вони ще поговорили якусь хвилю, а потім Гільда поспіхом мовила:

— Можеш уже йти. Саме в цю мить він стоїть на самому вершечку Акрополя, розумієш?

— Хто стоїть?

— Поняття не маю, і Софія також. У цьому і є уся суть.

— Добре. Мені час на роботу. Поїж що-небудь. Сукня висить унизу.

Нарешті мама зійшла вниз сходами. Це ж зробив і Софіїн учитель філософії: зійшов сходами з Акрополя і спинився на пагорбі Аеропаг, а згодом з'явився на древній афінській торговлиці.

Гільда аж здригнулася, коли стародавні будівлі звелися з руїн. Татовою ідеєю-фікс була побудова силами усіх країн, котрі входять до ООН, достовірної копії стародавньої торгової площі в Афінах. Тут могли би збиратися філософи і науковці, обмінюватися думками, обговорювати філософські питання, а також займатися проблемами роззброєння. Такий велетенський проект міг би згуртувати людей, вважав він. «Уміємо ж будувати нафтовидобувні платформи та місяцеходи».

Потім Гільда читала про Платона. «На крилах любові душа прагне полетіти «додому», до світу ідей. Вона прагне визволитися з «тілесних пут...»

Софія проповзла попід живоплотом і побігла навздогін Гермесові, але той утік від неї. Прочитавши про Платона, вона подалася углиб лісу і натрапила на червону хатину над маленьким озерцем. У хатині висіла картина, на якій було зображено Б'єркелі, Березовий Затишок. Опис точно відповідав Гільдиному Березовому Затишку. «Як дивно!»

Гільда поклала папку на ліжко, підійшла до книжкової полиці і вийняла тритомний лексикон Клубу книжки, який подарували їй з нагоди чотирнадцятиріччя. Берклі... ось!

Берклі, Джордж, 1685—1753, англ. філософ, єпископу Клоуни. Заперечував існування матеріального світу поза людською свідомістю.

містю. Наші відчуття походять від Бога. Б. відомий також своєю критикою абстрактних загальних уявлень. Основний твір: «Трактат про трицидти людського знання» (1710).

Так, справді дивно. Гільда якусь мить стояла, задумавшись, перш ніж повернутися до ліжка та папки.

Певно, тато повісив оті дві картини у хагині. А може, за схожістю назв ховається якийсь інший зв'язок?

Берклі, отже, був філософом, який заперечував існування матеріального світу поза людською свідомістю. Можна заклас-тися, що це, справді, дивно. Але не завжди легко довести помилковість таких суджень. Той опис в енциклопедії досить добре пасував до світу Софії, її «чуттєві сприйняття» ви-кликані, певно, Гільдиним батьком.

Можливо, вона довідається більше, читаючи далі. Гільда аж розсміялася, дійшовши до того місця, де Софія побачила у дзеркалі відображення дівчинки, котра підморгнула їй обома очима. Здавалося, наче це Софії підморгнула дівчинка у дзеркалі. Ніби хотіла сказати: «Я бачу тебе, Софіє. Я тут, по інший бік дзеркала».

Отже, вона знайшла зелений записник з грошима та доку-ментами! Як він міг туди заблукати?

Дурниці! На якусь секунду-дві Гільда й справді повірила, що Софія знайшла записник. А потім спробувала перейня-тися почуваннями Софії. Для неї усе це було незбагненне і загадкове.

Вперше Гільді закортіло *зустрітися* зі Софією віч-на-віч, їй хотілося поговорити з тією дівчинкою про те, як усе між собою пов'язане.

Тепер Софії слід поквартитися і вийти з хатини, доки її не зловили на гарячому. Човен, ясна річ, колихався на воді. Ніяк не забуде їй тато тієї старої історії з човном!

Гільда відпила ковток апельсинового напою і взялася до бу-лочки з краветковим салатом, не перестаючи водночас читати рукопис. Йшлося про «упорядника» Аристотеля, який кри-тикував Платонове вчення про ідею.

Аристотель стверджував: ніщо не може існувати у свідомості, чого б раніше ми не перевірили за допомогою відчуттів. На протигагу йому, Платон запевняв: усе, що існує в природі, спершу було у світі ідей. Таким чином, Аристотель вважав, що Платон «подвоював кількість речей».

Гільда до цього часу і не здогадувалася, що саме Аристотель вигадав гру у «царство рослин, тварин та мінералів».

Аристотель, виходить, зробив генеральне прибирання у дитячій кімнаті природи. Він спробував довести, що усі речі в природі належать до різних груп та підгруп.

Читаючи про погляди Аристотеля на жінку, Гільда відчула розчарування та обурення. Філософ з таким гострим розумом і... справжній дурень!

Аристотель надихнув Софію на прибирання у своїй «дитячій кімнаті». І тоді серед того розгардіяшу вона знайшла білу підколінку, яку місяць тому наче вітром видуло з Гільдиної шафи! Усі одержані від Альберто аркуші Софія вклала до папки-скорозшивача. «Усього було понад 50 сторінок». А Гільда читала 124 сторінку, однак, крім «епістолярного курсу» Альберто Кнокса, у неї ще була ціла історія про Софію.

«Елліністична філософія», так називався наступний розділ. На самому початку розділу Софія знайшла поштову картку із зображенням на ній джипом військ ООН. На штемпелі значилося: «Батальйон ООН, 15.06.». І знову листівка, яку тато Гільди долучив до розповіді, замість того, аби послати поштою:

Люба Гільдо! Навпевно, ти нині святкуєш своє п'ятнадцятиріччя. А може, це уже день по тому? Та, зрештою, це не так важливо, допоки дарунок триває. Частково він триватиме усе життя. Ще раз вітаю тебе. Може, ти уже зрозуміла, чому висилаю листівки до Софії? Перекоаний, що вона тобі їх передасть.

PS. Мама розповіла мені, що ти загубила свого записника. Обіцяю компенсувати ті 150 крон. У школі тобі, напевно, видадуть нове шкільне посвідчення ще до початку літніх вакацій.

Сердечно цілую. Тато.

Не так вже й зле, вона стане багатшою на 150 крон. Тато, певно, подумав, що власноручно виконаного подарунка не вистачить.

Виявилося, що й Софії 15 червня сповнюється 15 років, але календар Софії досяг заледве першої половини травня. Тато, мабуть, саме тоді писав цей розділ і датував «вітальну картку» для Гільди пізнішим числом.

Бідолашна Софія помчала до продуктового супермаркету на зустріч з Юрунч.

Хто така Гільда? Чому тато Гільди такий впевнений, що Софія її знайде? Нащо посилає листівки Софії, а не безпосередньо своїй дочці?

Читаючи про Плотина, Гільді здавалося, наче вона витає у повітрі.

В усьому довкола є якась частка божественної містерії. Ми бачимо її мерехтіння у соняшникові та польовому макові. Ще більше цієї незабгненної містерії помічаємо у метеликові, що злітає зі стеблини, або в золотій рибці, котра плаває в акваріумі. Але найближче до Бога підходимо ми, люди, у нашій душі. Лише там можемо об'єднатися з великою містерією життя.

Більше того, дуже зрідка дано нам відчуття, що ми самі є тією божественною містерією.

Було це найприголомшливішим з усього, що Гільда дотепер прочитала, і водночас найпростішим: усе єдине, і це «єдине» є божественною містерією, до якої належимо і ми самі.

Власне кажучи, не треба навіть у це вірити. Просто так є, подумала Гільда. А у слово «божественний» кожен вкладає свій зміст.

Гільда перейшла до наступного розділу. Софія та Юрунн зібралися на прогулянку з ночівлею у ніч на 17 травня. Так дійшли вони до Хатини Майора...

Не прочитавши і кількох сторінок, Гільда зірвалася з ліжка і з папкою під пахвою стала обурено міряти кроками кімнату.

Нечувано! Тут, у маленькій лісовій хатині, тато дозволив двом дівчаткам знайти копії листівок, які він посилав своїй доньці у першій половині травня. І копії були достовірні. Гільда мала звичку по кілька разів перечитувати татові послання. Вона упізнала кожне слово.

Люба Гільдо! Я мало не лусну від усіх цих таємниць, якими оточене твоє день народження. По кілька разів на день мушу себе стримувати, щоб не подзвонити тобі і усе не розповісти. Воно росте і росте. А ти знаєш, коли щось наростає, його все важче втримати в собі...

Софія одержала від Альберто новий конверт з лекціями філософії. Йшлося цього разу про юдеїв та греків і дві великі культури. Гільда тішилася нагодою побачити історію людства з висоти пташиного польоту. Нічого подібного у школі їх не навчали. У школі йшлося тільки про дрібниці та ще раз про дрібниці. Батько дав їй змогу сприйняти Ісуса та християнство з нового погляду. Гільді сподобалася цитата з Гете: «Той, кому три тисячі літ не промовляють нічого, у темряві неуттва живе з дня на день».

Подальший розділ починався з того, як до Софіїного кухонного вікна прибився клаптик паперу. Звичайно ж, це було нове привітання з днем народження для Гільди.

Люба Гільдо! Не знаю, чи триватиме ще твоє день народження, коли будеш читати мою листівку. Маю таку надію. В кожному разі сподіваюся, що з того часу пройшло небагато днів. Якщо для

Софії минув тиждень або два, це зовсім не має означати, що стільки ж часу промайнуло і для нас. Я повернуся додому в день святого Івана. Ми довго сидітимемо на гойданці у саду і разом дивитимемося на море, Гільдо. Маємо багато про що поговорити...

А потім Альберто подзвонив до Софії, вона вперше почула його голос.

— Йдеться про якусь війну?

— Я назвав би її духовною боротьбою. Нам треба спробувати привернути Гільдину увагу і залучити її на свій бік, перш ніж її тато повернеться додому, в Ліллесанн.

Урешті-решт у старовинній кам'яній церкві XII століття відбулася зустріч Софії з Альберто Кноксом, переодягненим у середньовічного ченця.

Ой, церква... Гільда глянула на годинник. Чверть по першій... Вона зовсім забула про час.

Те, що пропустила Службу Божу у день свого народження, можливо, не такий уже великий гріх, але щось, пов'язане з тим днем народження, бентежило її. Сама себе позбавила привітань. Хоча на їх брак також не могла нарікати.

Невдовзі і так мала вислухати довгу проповідь. Альберто без зволікань увійшов у роль священика.

Потім вона читала про святу Софію, яка з'являлася у видіннях Гільдегард. Знову довелося звернутися до лексику. Але там вона не знайшла жодної інформації ні про одну, ні про іншу. Ну хіба не типово? Щойно йдеться про жінку або про щось, пов'язане з жінками, лексики стають німими, наче місячні кратери. Може лексикон цензурувало якесь чоловіче об'єднання самооборони?

Гільдегард з Бінгена була проповідницею, письменницею, лікарем, ботаніком та природознавцем. Могла бути «символом того, що в середньовіччі жінки трималися ближче до землі, цікавилися наукою». І про таку жінку ані слова у лексиконі

Клубу Книжки! Ганьба!

Гільда ніколи раніше не чула, аби Бог мав якусь «жіночу сторону» чи «матірню природу». Називалася вона «Софія», але теж, як виявляється, не була варта затрат на друк.

У лексиконі тільки згадувалося про храм Софії у Константинополі. Він називався «*Ναγία Σοφία*», що означало «свята мудрість». Іменем «мудрості» була названа одна столиця та безліч королів, але ні словом у лексиконі не згадувалося про те, що була просто жінкою. Хіба ж це не цензура?

Однак правдою було те, що Софія появилася перед «Гільдиним внутрішнім зором», їй увесь час здавалося, ніби бачить перед собою дівчинку з чорним волоссям...

Коли Софія повернулася додому, провівши майже цілу ніч у церкві св. Марії, вона стала перед дзеркалом, яке принесла з лісової хатини.

Вона чітко бачила своє бліде обличчя, обрамлене чорним волоссям, яке ніяк не надавалося до укладення в іншу зачіску, окрім «природно-гладкої» стрижки. Однак поза тим личком причаїлося відображення іншої дівчинки.

Зненацька чужа дівчинка енергійно заморгала обома очима. Так, ніби хотіла дати знати, що вона дійсно там, з другого боку дзеркала. Це тривало лише кілька секунд, а тоді усе зникло.

Скільки ж то разів сама Гільда стояла перед дзеркалом, мовби вишукуючи там чийогось відображення. Але звідки татові знати про це? А може, шукала в ньому відображення темно-волосої жінки? Прабабуся ж купила це дзеркало в одній циганки...

Тримаючи важку папку, Гільда відчула, як у неї тремтять руки, їй здалося, ніби Софія справді десь «з іншого боку».

Тепер Софії снилася Гільда та Б'єркелі. Гільда не могла її ні бачити, ані чути, але ... Софія знайшла на причалі її золотий хрестик. І той хрестик з Гільдиними ініціалами та ланцюжок

лежали у Софіїному ліжку, коли вона прокинулася!

Гільда замислилася. Чи губила вона золотий хрестик? Дівчинка підійшла до комода і вийняла скриньку з прикрасами. Золотого хрестика, якого бабуся подарувала їй на хрестини, не було!

Отож справді умудрилася десь його загубити. Ось тобі маєш! Та звідки міг довідатися про це тато, коли вона й сама не знала?

Більше того: Софії снилося, що Гільдин тато повернувся з Лівану.

Однак до його повернення залишався ще цілий тиждень. Може, Софіїн сон пророчий? А може, тато гадав, що коли повернеться додому, то й Софія якось опиниться тут? Він щось писав про те, що у Гільди має з'явитися нова товаришка...

Під час яскравого, як блискавка, і неймовірно короткого видіння Гільда відчула з цілковитою певністю, що Софія — не лише слід на папері від друкарської стрічки. Вона *існує насправді*.

ПРОСВІТНИЦТВО

...від способу виготовлення голки до
способу відливання гармат...

Гільда саме почала читати розділ про ренесанс, коли почувула, як до будинку заходить мама. Вона зиркнула на годинник. Четверта.

Мама вибігла сходами нагору і відчинила двері до її кімнати.

— Ти не була в церкві?

— Була.

— Але ж... у чому?

— У тому, що й зараз.

— Нічній сорочці?

— Гм... Я була у церкві св. Марії.

— Св. Марії?

— Це стара кам'яна церква ще з часів середньовіччя.

— Гільдо!

Донька відклала папку і звела очі на маму.

— Я забула про час, мамо. Мені дуже шкода, але те, що я читаю, неймовірно захоплива річ.

Мама не стримала усміху.

— Це магічна книжка, — додала Гільда.

— Так, так. Ще раз вітаю тебе з уродинами, Гільдо!

— О ні, боюся мені забракне сил витримувати ще вітання!

— Але ж я не... Я трохи відпочину і буду готувати святковий обід. Мені вдалося купити полуниць.

— Я читаю.

Мама знову зникла, а Гільда поринула в читання. Софія йшла містом услід за Гермесом. На сходовій клітці у будинку Альберто вона знайшла нову листівку з Лівану, також датовану 15 червня.

Аж тепер Гільда збагнула загадку отих дат: листівки, датовані до 15 червня, були «копіями» листівок, які Гільда одержала раніше. А датовані нинішнім числом, вона отримала разом з папкою.

Люба Гільдо! Софія зараз прямує до будинку учителя філософії, їй скоро буде п'ятнадцять, а тобі п'ятнадцять виповнилося ще вчора. А може, нині, Гільдочко? Якщо сьогодні, то пора уже, напевно, пізня. Але наші годинники не завжди ходять однаково...

Гільда проковтнула розповідь Альберто про епоху ренесансу та нову науку, раціоналістів XVII століття і британських емпіриків.

Вона щоразу здригалася, натрапляючи на листівку або вітальне послання, які тато вставляв у розповідь. Привітання з днем народження то випадали зі зошита для контрольних робіт, то з'являлися на внутрішньому боці бананової шкірки або закрадалися до комп'ютера. Без щонайменших зусиль татові вдавалося змусити Альберто «заговорюватися» і називати Софію Гільдою. Вершиною усього був, звичайно, Гермес, який заговорив людським голосом: «Вітаю з днем народження, Гільдо!»

Гільда погоджувалася з Альберто, що майор зайшов надто далеко, порівнюючи себе з Богом та Божим всевидючим оком. Але з ким, власне кажучи, погоджувалася? Бо хіба ж не тато вклав обвинувачувальні, а радше самообвинувачувальні, слова в уста Альберто? Вона прийшла до висновку, що порівняння з Богом не таке вже й безглузде. Принаймні, для Софіїного світу батько був усемогутнім Богом.

Коли Альберто почав розповідати про Берклі, Гільда перебувала в такому ж напруженні. Тоді Софія втекла від Альбер-

то і вибігла під зливу. Чи не була це та сама буря, що пронеслася над Б'єркелі уночі, кілька годин після того, як Софія бігла містом?

— Завтра мій день народження, — думала вона. Як гірко признаватися самій собі у переддень власного п'ятнадцятиріччя, що життя — це тільки сон. От сниться тобі, ніби ти виграла мільйон, а перед самим одержанням великого виграшу, розумієш, що це був сон.

Софія перебігла мокрий від дощу стадіон і раптом помітила, що назустріч їй теж хтось біжить. Це була мама. Раз за разом місто пронизували люті блискавиці.

Підбігши, мама схопила доньку в обійми.

— Що з нами відбувається, дитинко?

— Не знаю, — плакала Софія. — Це наче поганий сон.

Гільда відчула, як звологли її очі. «To be or not to be — that is the question».

Гільда шпурнула папку на ліжку і зістрибнула на підлогу. Вона ходила туди і сюди по кімнаті, туди і сюди. Врешті зупинилася перед дзеркалом у мідній рамі і стояла там, доки прийшла мама і поклікала її обідати. Гільда не мала уявлення, скільки часу вона простояла перед дзеркалом, але була певна, абсолютно певна того, що дзеркальне відображення підморгнуло їй обома очима.

Під час обіду вона намагалася поводитися, як чемна й вдячна іменинниця. Але з голови їй ні на мить не йшли Софія та Альберто.

Як розвиватимуться події тепер, коли вони знають, що усім заправляє Гільдин тато? Хоча знати ще не означає справді знати. Звідки їм знати що-небудь? Це тільки тато вдає, наче вони щось знають. Проблема зостається та ж: якщо Софія і Альберто «знають», як усе пов'язане між собою, то вони недалеко від мети.

Гільда мало не захлинулася великим шматком картоплі, коли до неї раптом дійшло, що така ж проблема стоїть і перед нею, у

її власному світі. Люди невпинно просуваються вперед у пізнанні законів природи. Чи продовжуватиметься історія, коли останні елементи філософської та наукової головоломки стануть на свої місця? А може людство наближається до кінця своєї історії? Чи ж немає взаємозв'язку між розвитком думки та науки, з одного боку, та тепличним ефектом і випаленими тропічними лісами, з іншого? Можливо, не таким уже й безглуздям було назвати прагнення людини до пізнання «тріхопадінням»?

Питання було настільки Глобальним та страхітливим, що Гільда намагалася забути його. Вона, напевно, більше збагне, читаючи далі подарунок тата.

— «Скажи мені, чого бажаєш ще», — проспівала мама, коли вони з'їли морозиво з італійськими полуницями. — Будемо робити тільки те, чого тобі найбільше заманеться.

— Я знаю, це прозвучить трохи дивно, але найбільше мені хотілось би повернутися до татового подарунка.

— Лишень не дозволь йому цілком закрутити тобі голову.

— Не дозволю.

— Коли розпочнеться серіал «Деррік», можемо з'їсти піццу...

— Можливо.

Гільді пригадалося, як Софія розмовляла зі своєю матір'ю. Не перевтілив же тато Гільдину маму у Софійну маму? Про всяк випадок постановила собі не починати з мамою розмови про білого кролика, якого витягнули з капелюха Всесвіту. Принаймні, не сьогодні.

— До речі, — промовила Гільда, встаючи з-за столу.

— Що?

— Я не бачу мого золотого хрестика.

Мама загадково поглянула на доньку.

— Я знайшла його на причалі кілька тижнів тому. Певно, ти його там залишила, забудькувата твоя голова!

— Ти розповіла про це татові?

— Не пригадую. Напевно...

— Де хрестик тепер?

Мама пішла за своєю касеткою з коштовностями. Зі спальні долинув її здивований вигук. Невдовзі вона повернулася до вітальні.

— Я ніде не можу його знайти.

— Так я і думала.

Гільда обняла маму і побігла до своєї мансарди. Нарешті можна повернутися до Софії та Альберто. З важкою напкою на колінах вона знову лягла на ліжко.

Наступного ранку мама Софії піднялася в кімнату доньки і розбудила її. Вона несла татцю, повну подарунків, у порожній пляшці з-під лимонаду стирчав норвезький прапорець.

— Вітаю тебе з днем народження, Софіє!

Софія протерла зі сну очі. Вона намагалася пригадати собі події минулого дня. Але в пам'яті зринали лише окремі фрагменти головоломки. Цими фрагментами були то Альберто, то Гільда, то майор, їм на зміну приходив Берклі, потім зринав краєвид Б'єркелі. Найчорнішим спогодом була шалена буря. Те, що трапилося з нею, було своєрідним нервовим шоком. Мама витерла її рушником і буквально «вклала» у ліжко, напоївши теплим молоком з медом. Софія заснула, ледь дотулившись до подушки.

— Здається, я жива, — пролепетіла вона нарешті.

— Звичайно, жива. До того ж сьогодні тобі виповнюється 15 років.

— Ти певна?

— Абсолютно певна. Як мама може не знати, коли народилася її єдина дитина? 15 червня 1975 року... пів на другу вночі, Софіє. Це була найщасливіша мить у моєму житті.

— Ти впевнена, що усе це — не сон?

— Якщо це навіть і сон, то дуже приємний. Прокидаєшся, а на тебе уже чекають булочки, лимонад і подарунки.

Мама поставила татцю на стілець і на хвилику вийшла з кімнати. Вона повернулася, несучи іншу татцю, зі сніданком, і поставила її на Софіїне ліжко.

Тепер настав звичайний святковий ранок з розпаковуванням дарунків та спогадами, котрі сягали в далеке минуле, аж до перших перейм п'ятнадцять років тому. Мама подарувала Софії тенісну ракетку. Софія ніколи не грала в теніс, але неподалік від Клевервейєн, за кілька хвилин ходу, знаходився тенісні корти. Тато прислав мініатюрний телевізор у комбінації з радіоприймачем. Екран телевізора був не більший за звичайну фотокартку. Решту подарунків дівчинка отримала від старих тіток та друзів родини.

Трохи згодом мама запитала:

— Може, мені звільнитися на сьогодні з роботи, як ти гадаєш?

— Навіщо?

— Ти вчора була зовсім не своя. Якщо так продовжуватиметься і далі, доведеться звернутися до психолога.

— Дай собі з тим спокій!

— Причиною була гроза, чи, може, і той твій Альберто?

— А що з тобою? Ти ж сказала: «Що це з нами відбувається, дитинко моя?»

— Я подумала, що ти стала волочитися по місту і зустрічатися з дивакуватими лодьми. Мабуть, це моя вина...

— Нічия це не є «вина», що я у свій вільний час трохи займаюся філософією. Ну, іди вже на роботу. Я маю бути в школі о десятій. Там тільки роздаватимуть свідоцтва та ще відбудеться невеличка забава.

— Знаєш, які в тебе оцінки?

— У кожному разі, більше п'ятирок, ніж у першому півріччі.

Невдовзі після маминого відходу задзвонив телефон.

— Софія Амундсен.

— Це Альберто.

— О...

— Майор учора не жалів пороху.

— Не розумію, що ти маєш на увазі.

— Грозу, Софіє.

— Не знаю, у що я маю вірити.

— Це перша заповідь справжнього філософа. Я пишаюся тобою. Ти багато навчилася за такий короткий час.

— Боюся, що нічого немає справжнього.

— Такий стан називається екзистенціальним страхом і є лише перехідним етапом до нового пізнання.

— Думаю, мені потрібна коротка перерва у нашому курсі.

— Так багато жаб у твоєму саду?

Софія розсміялася, а Альберто продовжував:

— Я вважаю, нам слід продовжити працю. Вітаю з днем народження, до речі! Ми повинні завершити курс до дня святого Івана. Це наша остання надія.

— Остання надія на що?

— Ти зручно сидиш? Пояснення займе трохи часу.

— Я сиджу зручно.

— Пам'ятаєш Декарта?

— *«Я мислю, отже, живу».*

— Що стосується нашого методичного сумніву, то зараз не маємо за що вхопитися. Не знаємо навіть, чи мислимо. Може виявитися, що ми є думкою, а це зовсім щось інше, ніж думати самому. Маємо привід припускати, що нас вигадав батько Гільди і ми служимо розвагою на день народження для майорової доньки в Ліллесанні. Ти мене слухаєш?

— Так..

— Але у цьому криється і суперечність. Якщо ми вигадані, то не маємо права взагалі що-небудь припускати. У такому випадку і ця телефонна розмова є чистісінькою фантазією.

— Тоді виходить, ми не маємо анінайменшої вільної волі, а наші слова та вчинки планує майор? Отже, спокійно можемо покласти слухавки.

— Ні, ти надто спрощуєш.

— Поясни!

— Невже ти думаєш, що людина може планувати свої сни?

Рація тут у тому, що Гільдин тато, напевно, точно знає про усе, що ми робимо. І втекти від його всевидющості так само

важко, як втекти від власної тіні. Однак — саме у зв'язку з цим я почав розробляти один план — не доведено, що майор наперед задумав усе, що має відбутися. Можливо, він деколи навіть приймає рішення в останню хвилину, у момент творення. Саме у такі моменти маємо шанс виявити власну ініціативу і покерувати тим, що говоримо і робимо. Ця ініціатива буде обмежена, ясна річ, набагато слабшими імпульсами у порівнянні з могутньою діяльністю майора. Ми безборонні перед такими настирливими зовнішніми виявами, як собаки, що вміють говорити людським голосом, літаки з вітальними транспарантами, повідомленнями на шкуринці банана та бурями на замовлення. Але попри це ми маємо своє, хоча і слабке волевиявлення.

— Це можливо?

— Майор, звичайно, всевидючий у нашому маленькому світі, але ж не всемогутній. У кожному разі, ми повинні спробувати жити нашим життям так, ніби його немає.

— Здається, я розумію, що ти маєш на увазі.

— Вся штука полягає в тому, аби потайки зробити щось цілком самостійне, щось таке, чого і майор не зумів би викрити.

— Як це може нам вдатися, якщо ми не існуємо.

— Хто сказав, що ми не існуємо? Питання не в тому, чи ми є, а що ми і хто ми. Навіть якби мало виявитися, що ми лише імпульси у роздвоєній свідомості майора, це не позбавляє нас дрібки нашої екзистенції.

— Ані нашого волевияву?

— Працюю над цією проблемою, Софіє.

— Але Гільдин тато, напевно, свідомий того, що ти «працюєш над проблемою».

— Без сумніву, проте він не знає самого плану. Я намагаюся знайти архімедову точку опори.

— Архімедову точку опори?

— Архімед був ученим в еліністичну епоху. «Дайте мені точку опори, — казав він, — і я переверну світ». Власне таку точку мусимо знайти, аби вирватися з внутрішнього всесвіту майора.

— Непросте завдання.

— Воно буде нам не під силу, доки не завершимо увесь курс філософії. А до того часу майор триматиме нас дуже міцно. Він, очевидно, постановив собі, що я маю провести тебе через століття аж до наших часів. Проте у нас залишилося лише кілька днів, перш ніж він сяде у літак десь там, на Близькому Сході. Якщо нам не вдасться звільнитися від липкої фантазії Гільдиного батька до його повернення в Б'єркелі, ми пропали.

— Ти мене лякаєш...

— Перш за все я маю подати тобі усі найпотрібніші відомості про епоху французького просвітництва. А потім, перед тим, як наблизитися до романтиків, ознайомимося в загальних рисах з філософією *Канта*. Не менше важливим буде для нас і такий елемент головоломки, як *Гегель*. Ми станемо свідками розправи К'єркегора над гегельянством, — цього не уникнути ніяк. Ще нам слід сказати кілька слів про *Маркса*, *Дарвіна* та *Фройда*. Якщо вдасться зробити кілька підсумкових зауваг про *Сартра* та екзистенціалізм, то наш задум зможе втілитися в життя.

— Чи не занадто багато як на один тиждень?

— Тому нам варто почати негайно. Можеш зараз прийти?

— Я йду до школи. У нас буде забава і вручення свідоцтв.

— До біса свято! Якщо ми — чиста свідомість, то смак лимонаду чи солодощів не більше, ніж наша уява.

— А свідоцтво...

— Софіє, або ти живеш у дивовижному Всесвіті на крихітному клаптику планети в одній із сотень мільярдів галактик, або ж ти — пучок електромагнітних імпульсів у свідомості якогось майора. І ти говориш про якесь там «свідоцтво»! Соромся!

— Вибач.

— Усе ж можеш заглянути до школи, перш ніж ми зустрінемося. Якщо ти просачкуєш останній шкільний день, це може мати поганий вплив на Гільду. Я переконаний, що вона ходить до школи у свій день народження, бо ж вона — ангел.

- Отже, я прийду відразу після школи.
- Зустрінемося в Хатині Майора.
- У Хатині Майора?
- ... Кляц!

Гільда опустила папку на коліна. Тато мав нечисте сумління через те, що вона пропустила останній шкільний день. От хитрун!

Певний час Гільда розмірковувала, який же план міг визріти у голові Альберто. Може, кинути оком на останній аркуш рукопису? Ні, це було би ошуканством, краще швидко братися до читання.

Гільда була переконана, що в певний момент Альберто мав рацію. Батько й справді знав про те, що відбувалося зі Софією та Альберто. Але пишучи цю розповідь, напевно, не передбачав усього, що може ще статися. Можливо у поспіху написав щось таке, що помітить аж коли мине немало часу. Власне у момент такої неуваги Софія та Альберто мали деяку свободу дії.

І знову у Гільди з'явилося відчуття, що Софія та Альберто існують у реальному світі. «Хоч поверхня моря цілком спокійна, це зовсім не означає, що в глибинах нічого не відбувається», — подумала вона.

Але чому вона так подумала?

У кожному разі, ця думка не з тих думок, що лежать на поверхні.

У школі Софію бурхливо вітали, співали, як це й годиться на день народження. Можливо, до такого вияву уваги спричинилося ще й загальне піднесення від одержання свідоцтв, пляшок з лимонадом.

Як тільки вчитель, побажавши веселих літніх канікул, відпустив усіх дітей, Софія щодуху помчала додому. Юруни намагалася її затримати, але Софія крикнула їй через плече, що має залагодити одну термінову справу.

У поштовій скриньці вона знайшла дві листівки з Лівану. На обох стояв напис: «ВІТАННЯ З П'ЯТНАДЦЯТИРІЧ-
ЧЯМ». Це були серійні вітальні листівки.

Одна картка була для «Гільди Меллер Кнаг, через Софію Амундсен...» А друга — для самої Софії. На обох виднівся штемпель «Батальйон ООН» 15 червня.

Софія спершу прочитала свою поштівку:

Люба Софіє Амундсен! Тебе також слід привітати сьогодні з днем народження. Усього тобі найкращого, Софіє. Спасибі за все, що ти зробила для Гільди.

З найщирішими вітаннями Альберт Кнаг, майор.

Софія не дуже добре розуміла, як їй реагувати на те, що Гільдин тато прислав поштівку і для неї. Однак це було навіть трохи зворушливо.

На листівці до Гільди було написано:

Люба Гільдочко! Не знаю ані дня, ані яка зараз пора доби у Ліллесанні. Але це не так важливо. Оскільки добре тебе знаю, то я не спізнюся зі своїми останніми чи щонайменше передостанніми вітаннями звідси. Але й ти сама дивись, не засиджуйся надто довго! Незабаром Альберто почне розповідати про ідеї французького просвітництва. Він сконцентрується на семи пунктах:

1. Бунт проти авторитетів.
2. Раціоналізм.
3. Ідея просвітництва.
4. Культурний оптимізм.
5. Повернення до природи.
6. Гуманістичне християнство.
7. Права людини.

Отож він і далі не спускає з них ока. Софія увійшла до будинку і поклала свідоцтво з самими лише п'ятірками на кухонний стіл. Потім пробралася попід живоюлотою і побігла до лісу.

Їй знову довелося переплисти човном через озерце. Альберто уже чекав її на порозі. Він знаком дав зрозуміти, аби вона сіла поруч.

Була погожа днина, але від озерця тягнуло холодом, так ніби погода ще не прийшла до себе після грози.

— Одразу ж беремося до справи, — почав Альберто. — Після Юма наступним великим творцем філософської системи був німець *Кант*. Але й Франція XVIII століття мала багатьох визначних мислителів. Можемо сказати, що філософська точка притягання в Англії, посередині століття — у Франції, а наприкінці — у Німеччині.

— Кочівля думки зі заходу на схід.

— Твоя правда. Я коротко розповім тобі про ідеї, спільні для багатьох французьких філософів-просвітителів. Тут фігурують такі відомі постаті, як *Монтеск'є*, *Вольтер*, *Руссо* та багато, багато інших. Зосередимося на семи важливих пунктах.

— Дякую. Я уже чудово їх знаю.

Софія простягнула листівку від Гільдиного батька. Альберто важко зітхнув.

— Міг приберегти це для себе... Отже, перший пункт — *бунт проти авторитетів*. Немало французьких філософів відвідало Англію, яка видавалася їм з певного огляду більш вільнодумною, аніж власна батьківщина. Вони були зачаровані англійською природничою наукою, особливо Ньютоном та його універсальною фізикою. Цікавила їх також британська філософія, зокрема Локк і його політична філософія. Серед тих, хто повернувся до Франції, поступово наростав бунт проти давніх авторитетів. Слід скептично ставитися до усіх успадкованих істин, вважали вони. Індивід сам повинен знайти відповідь на усі запитання — такою була їхня основна думка. На вільнодумство надихали їх також погляди Декарта.

— Бо ж він хотів будувати усе від основ.

— Саме через це. Бунт проти усталених авторитетів не обминув також церкву, короля та владу вельмож. Ці інституції у XVIII столітті були значно могутніші у Франції, ніж у Англії.

— Потім вибухнула революція.

— Так, 1789 року. Але нові ідеї з'явилися раніше. Наступний пункт — *раціоналізм*.

— Я думала, раціоналізм умер разом із Юмом.

— Сам Юм помер щойно 1776 року. Приблизно через двадцять років після смерті Монтеск'є та за два роки до Вольтера та Руссо, обидва померли 1778 року. Усі троє побували в Англії і були добре ознайомлені з філософськими поглядами Локка. Локк, як пригадуєш, не був послідовним емпіриком. Він вважав, наприклад, віру в Бога та певні моральні норми властивістю людського розуму. Такі ж погляди лежали в основі філософії французького просвітництва.

— А ще ти казав, що французи були більшими раціоналістами, ніж британці.

— Ця різниця сягає своїм корінням ще в часи середньовіччя. Коли англійці говорять «*common sense*» («здоровий глузд»), французи вживають близьке за значенням «*evidence*». Англійський вираз можна перекласти як «спільний досвід», а по-французьки це означає «очевидність», тобто те, що належить до сфери розуму.

— Розумію.

— Подібно до древніх гуманістів — Сократа та стоїків — більшість філософів епохи просвітництва несхитно вірила в людський розум. Це так впадало у вічі, що часто епоху французького просвітництва просто називали епохою раціоналізму. Нова природнича наука стверджувала, що природа організована розумно. Філософи-просвітители вбачали своє завдання у створенні підстав для моралі, релігії та етики, які б узгоджувалися із незмінним людським розумом. Це і вело до власне *ідеї просвітництва*.

— Маємо третій пункт.

– Спершу належало «просвітити» широкі верстви населення. Це мало бути абсолютною передумовою створення кращого суспільства. Вважалося, що злидні та утиски породжувалися незнанням і марновірством. Тому багато уваги приділяли навчанню дітей та простолюду. Тож не випадково педагогіка як наука виникла в епоху просвітництва.

– Отже, шкільництво бере свій початок у середньовіччі, а педагогіка – у часи просвітництва.

– Виходить, що так. Пам'яткою ідеї просвітництва став великий лексикон. Маю на увазі так звану *Енциклопедію*, 28 томів якої побачили світ у 1751 – 1772 роках. У роботі над нею взяли участь усі визначні мислителі тієї епохи. «Тут знайдеш усе, – казали тоді, – від способу виготовлення голки аж до способу відливання гармат».

– Наступний пункт – *культурний оптимізм*.

– Будь така добра й відклади листівку, доки я розповідаю.

– Вибач.

– Філософи-просвітителі були переконані, що тільки розум та знання зможуть рухати людство вперед. Глупота і незнання зникнуть, а натомість з'явиться освічене людство, і буде це питанням тільки часу. Ця думка панувала у Західній Європі донедавна, ще кілька десятиліть тому. Нині ми уже не настільки твердо переконані, що прогрес має лише позитиви. Однак першими почали критикувати «цивілізацію» ще французькі просвітителі.

– Слід було, напевно, до них прислухатися.

– Для деякого провідним стало гасло *повернення до природи*. Проте, говорячи «природа», вони мали на увазі майже те саме, що «розум», бо людський розум даний природою на противагу церкві та «цивілізації». Підкреслювалося, що «натуральні народи» здоровіші та щасливіші від європейців, саме тому, що вони не «оцивілізовані». *Жан-Жак Руссо* закликав повернутися назад до природи, бо природа добра, і людина «від природи» добра істота. Зло закладене у суспільстві. Руссо вважав, що дитина повинна жити у своєму «природньому» стані невинності якнайдовше. Можна стверджувати, що дум-

ка про дитинство як самостійну цінність зародилася в епоху просвітництва. Раніше пору дитинства розглядали як підготовку до дорослого життя. Але ж ми — люди і живемо на Землі не тільки дорослими, але й дітьми.

— Я вважаю так само.

— І нарешті ще йшлося про те, аби зробити релігію «природною».

— Що це означає?

— Релігію потрібно було узгодити з людським «природним» розумом. Чимало хто боровся за те, що ми називаємо *гуманістичним християнським світоглядом*. І це вже шостий пункт у нашому списку. У той час було багато переконаних матеріалістів, котрі не визнавали жодного Бога і стояли на позиціях атеїзму. Однак більшість філософів-просвітителів вважала нерозумним позбавляти людський світ Бога. Для цього світ надто мудро влаштований. Такого ж погляду притримувався, наприклад, і Ньютон. Розумною вважалася і віра у безсмертя душі. Для Декарта питання, чи має людина безсмертну душу, було більше питанням розуму, аніж віри.

— Саме це й дивно. Для мене це типовий приклад того, у що можна вірити, але ніяк не знати.

— Але ж ти живеш не у XVIII столітті. На думку філософів епохи просвітництва, християнство слід було очистити від усіх неосягнених розумом догм та постулатів, котрі дописувалися до Ісусового вчення впродовж усього існування церкви.

— Тут я з тобою погоджуюся.

— Багато хто визнавав деїзм.

— Поясни!

— Деїзм — це погляд, згідно з яким Бог створив світ дуже давно, але згодом світові не об'являвся. Отже, Бог зредукувався у «найвищу істоту», яку людям дано пізнати лише через природу та її закони, і яка не об'являється навіть у «надприродний» спосіб. Такого «філософського Бога» зустрічаємо ще в Аристотеля. Для нього Бог був «першопричиною» універсуму або ж «першим рушієм».

— Залишився ще один пункт, а саме — *права людини*.

— Останній, але, мабуть, найважливіший пункт. А загалом можна сказати, що французька філософія епохи просвітництва була більше прикладною, аніж британська.

— Вони зробили висновки зі своєї філософії і діяли згідно з ними?

— Так, французькі просвітителі не обмежувалися тільки теоретичними мудруваннями про місце людини у суспільстві. Вони активно боролися за так звані «природні права» громадян. Насамперед йдеться про боротьбу проти цензури, тобто за свободу слова. Що стосується релігії, моралі та політики, кожна людина також має мати гарантоване право на свободу думки та висловлювання свого погляду. Окрім того, вони виступали за відміну рабства та за людяне ставлення до злочинців.

— Я підписалась би під кожним з цих положень.

— Принцип «недоторканості людської гідності» знайшов згодом своє вираження у «Декларації прав людини», яка була прийнята французькими Національними зборами у 1789 році. Ця «Декларація» лягла в основу норвезької конституції 1814 року.

— Але багато людей і досі не припиняють боротьби за ці права.

— Так, на жаль. Однак філософи-просвітителі прагнули утвердити певні права, котрі належать усім людям, хоча би тільки тому, що вони народилися людьми. Саме це вони мали на увазі, говорячи про «природні» права. Ми і далі говоримо про «природне право», яке часто суперечить із законами, прийнятими у даній країні. Часто чуємо, як окремі особистості або цілі групи людей, покликаючись на це «природне право», бунтують проти безправ'я, неволі та гноблення.

— А права жінок? Як до цього ставилися?

— Революція 1789 року утвердила багато прав, котрі стосувалися усіх громадян. Але ж «громадянами» вважали осіб чоловічої статі. Та все ж під час Французької революції бачимо перші приклади боротьби за права жінок.

— Найвищий час.

— Ще 1787 року філософ *Кондорсе* видав трактат про права жінок. Він вважав, що жінки мають такі ж «природні права», як і чоловіки. А під час самої революції 1789 року жінки брали активну участь у боротьбі проти феодального суспільства. Власне жінки очолили, наприклад, демонстрації, котрі змусили короля покинути палац у Версалі. У Парижі було створено чимало жіночих груп. Поряд із вимогами однакових з чоловіками політичних прав, вони вимагали також змін шлюбного права та змін соціальних умов для жінок.

— І добилися правди?

— Ні. Як це не раз було і в наступні часи, питання про права жінок виникали тільки у зв'язку з революціями. Та щойно усе ставало на місця у новій системі, поверталися давні порядки «суспільства чоловіків».

— Типово.

— Однією з поборниць прав жінок під час Французької революції була *Марі Олімп де Гуж*. У 1791 році, тобто через два роки після революції, вона оголосила «Декларацію прав жінок». Бо ж у «Декларації прав громадян» не було ані слова про «природні права» жінок. Олімп де Гуж вимагала для жінок рівних з чоловіками прав.

— Що було з нею далі?

— Її стратили 1793 року. Цього ж року жінкам була заборонена будь-яка політична діяльність.

— Чортзна-що!

— Щойно в XIX столітті боротьба за права жінок розгорілася на повну силу, не лише у Франції, але й у всій Європі. Поступово ця боротьба стала приносити результати. Але у Норвегії, наприклад, жінки отримали виборче право тільки у 1913 році. Ще й донині жінки у багатьох країнах світу змагаються за свої права.

— Можуть розраховувати на мою підтримку.

Альберто змовк, задивившись на озерце. За хвилино промовив:

— Оце, напевно, й усе, що я хотів розповісти тобі про філософію епохи просвітництва.

— Що має означати «напевно»?

— Не здається мені, аби мало прибути щось ще.

Як тільки він промовив ті слова, на озерці стали відбуватися дивні речі. Посередині плеса здійнялася фонтаном вода, і раптом над поверхнею звелось щось велике і бридке.

— Морський змії! — вигукнула Софія.

Потворне страховисько кілька разів вигнулося усім тілом і поринуло в глибіню, а поверхня озерця знову стала спокійною.

Альберто тільки відвернувся.

— Зайдімо досередини, — сказав він.

— Вони обоє підвелися й увійшли до хатини. Софія стала перед картинами Берклі та Б'єркелі. Вона показала на Б'єркелі і промовила:

— Мені видається, Гільда живе десь тут, на картині. Поміж картинами тепер висіла ще й вишивка з написом: СВОБОДА, РІВНІСТЬ, БРАТСТВО. Софія обернулася до Альберто:

— Ти це тут повісив?

Філософ з невтішною міною тільки похитав головою. Раптом Софія помітила на камінній полиці конверт. «Для Гільди і Софії» — було там написано. Софія відразу ж зрозуміла від кого він, новиною було тільки те, що почав зважати ще й на неї.

Софія відкрила конверт і прочитала вголос:

Любі дівчатка! Софійн вчитель філософії повинен підкреслити і те значення, яке мала французька філософія епохи просвітництва для ідеалів та принципів, на які опирається ООН. Двісті років тому гасло «Свобода, рівність, братерство» спричинилося до об'єднання французької буржуазії. Нині ці слова повинні об'єднати увесь світ. Як ніколи досі, важливо зробити так, аби людство стало однією великою родиною. Наші наступники — то наші власні діти та онуки. Який світ успадкують вони після нас?

Гільдина мама гукнула, що за десять хвилин починається серіал, і вона уже поставила піцу у піч. Після усього прочитаного Гільда почувалася цілковито розбитою. Вона ж на ногах від шостої ранку!

Дівчинка вирішила присвятити решту вечора святкуванню свого п'ятнадцятиріччя разом з мамою. Та спершу їй хотілося заглянути у лексикон.

Гуж... немає. Де Гуж? Також немає. Олімп де Гуж, можливо? Нічоґісінько! Лексикон Клубу Книжки ані словом не згадав про жінку, страчену за політичну заангажованість у справі жінок. Хіба це не обурливо?

Не вигадав же тато і її?

Гільда збігла на перший поверх, щоб узяти більшу енциклопедію.

— Я тільки хочу щось перевірити, — кинула через плече здивованій мамі.

Вона прихопила зі собою до кімнати том лексикону видавництва Ашегоут, літери від FORU до GP.

Гуж... Нарешті!

Гуж, *Марі Олімп де (Olympe de Gouges) (1748 — 1793), французька письменниця, активна учасниця фр. революції, а також авторка численних брошур про соціальні проблеми та ряду драматичних творів. Поборниця прав людини, зокрема прав жінок. 1791 видала «Декларацію прав жінок». Була страчена 1793 року за оборону Людовіка XVI та бунт проти Робесп'єра. (Лит.: Laqur L. «Les Origines du feminisme contemporain», 1990).*

КАНТ

...зоряне небо наді мною,
закон моралі у мені...

Аж близько півночі зателефонував майор Альберт Кнат додому, щоб привітати Гільду з п'ятнадцятиріччям. Слухавку взяла Гільдина мама.

– Тебе, Гільдо.

– Алло?

– Це я, тато.

– Але ж уже майже дванадцята.

– Я тільки хотів привітати тебе з днем народження...

– Ти тільки цим і займаєшся весь день.

– ...але я хотів зателефонувати наприкінці дня.

– Чому?

– Ти одержала *подарунок*?

– Так. Дуже дякую.

– Не дражнися зі мною. Що ти про нього думаєш?

– Надзвичайно! Я майже нічого сьогодні не їла.

– Тобі треба їсти.

– Але це така захоплива річ!

– Доки ти вже дочитала, Гільдо? Скажи мені.

– Вони увійшли до Хатини Майора, бо ти почав їх дражнити морським змієм...

– Епоха просвітництва.

– І Олімп де Гуж.

– У такому разі я не надто помилився.

– У чому ти мав «помилитися»?

– Думаю, що бракує тільки одного привітання з днем народження, зате покладеного на музику.

– Я читатиму ще в ліжку, перед тим як заснути.

– Щось збагнула з прочитаного?

– За один день я пізнала більше, ніж... за усе своє дотеперішнє життя. Неймовірно! Минула заледве доба, як Софія повернулася зі школи додому і знайшла великий конверт.

– Дивно, як мало часом бракує...

– Але мені трохи шкода її.

– Маму?

– Та ні, Софію.

– А-а...

– Вона геть розгубилася, бідолаха.

– Але ж вона тільки... я маю на увазі...

– Ти хочеш сказати, що вона – тільки вимисел.

– Десь так.

– Я переконана, що і Софія, і Альберто існують насправді.

– Ми поговоримо про це, коли я повернуся додому.

– Добре.

– Бажаю тобі доброго дня.

– Що ти сказав?

– Тобто доброї ночі.

– Добраніч.

Через півгодини, коли Гільда лягла в ліжко, надворі усе ще було видно, і вона бачила сад та фьорд. У цю пору року майже не темніє.

Якийсь час дівчинка потішилася думкою, ніби вона живе на картині, яка висить у маленькій лісовій хатині. Чи можна визирнути з тієї картини у світ, який є поза нею?

Перш ніж заснути, Гільда ще почитала рукопис.

Лист від Гільдиного тата Софія поклала назад на камінну полицку.

– Оте про ООН дійсно може бути важливим, – сказав Альберто. – Але мені не подобається, що він втручається в моє оповідання.

– Не бери цього так близько до серця.

– З цієї миті я вирішив не звертати уваги на усілякі надзвичайні явища, морських зміїв та тому подібне. Давай сядемо біля вікна, і я розповім тобі про Канта.

На маленькому столику поміж двома фотелями Софія помітила окуляри, з червоними скельцями. Може це якісь особливі сонячні окуляри?

– Уже майже друга, – промовила Софія. – До п'ятої я повинна повернутися додому. Мама, напевно, має якісь плани щодо святкування мого дня народження.

– Отже, у нас три години.

– Починай!

– *Іммануїл Кант* народився 1724 року у східно-прусському містечку Кенігсберг у родині сіdlяра. Тут він прожив усе своє життя і помер у 80-річному віці. Його виховували у суворому християнському дусі. На філософську концепцію Канта справили великий вплив його релігійні переконання. Як і Берклі, Кант ставив собі за мету порятувати основи християнської віри.

– Про Берклі я уже наслухалася, дякую.

– Кант перший з уже відомих нам філософів був університетським професором. Він був, як ми кажемо, «професійним філософом».

– Професійним філософом?

– Слово «філософ» вживається нині у двох дещо відмінних між собою значеннях. У першому випадку – це той, хто прагне знайти власні відповіді на філософські запитання. Але філософом може також бути експерт з історії філософії, котрому не конче працювати над власною філософською системою.

– Ким же був Кант?

– І тим, і іншим. Якби він був тільки здібним професором, тобто знавцем поглядів інших мислителів, то ніколи не зміг би зайняти важливого місця в історії філософії. Але слід віддати йому належне, Кант чудово знався на філософській традиції попередніх епох. Йому були однаково відомі погляди

раціоналістів Декарта і Спінози та емпіриків Локка, Берклі та Юма.

– Я ж тобі уже казала, не згадуй більше про Берклі.

– Як пам'ятаємо, раціоналісти вважали, що передумови людського пізнання закладені у людській свідомості. А емпірики дотримувалися думки, що усе знання про світ ми одержуємо з відчуттів. Юм зокрема вказував на обмеженість висновків, які ми можемо робити з нашого чуттєвого досвіду.

– З ким із них Кант погоджувався?

– На його думку, і раціоналісти, і емпірики мали трохи рації і трохи помилялися. Усіх цікавило одне питання – що ми можемо знати про світ. Починаючи від Декарта, це було спільним завданням усіх філософів. Окреслювалося дві можливості: світ точно такий, яким ми його відчуваємо, або ж: світ такий, яким він вимальовується нашому розумові.

– А що на це сказав Кант?

– Кант вважав, що і відчуття, і розум важливі у пізнанні світу. На його думку, раціоналісти далеко зайшли, приписуючи надто велику вагу ролі розуму, а емпірики надто однобоко надавали значення чуттєвому досвіду.

– Якщо ти зараз же не наведеш якогось прикладу, то це будуть тільки слова.

– У вихідній точці Кант згоджується з Юмом та емпіриками – наші знання про світ ми одержуємо зі свого чуттєвого досвіду. Але – ось тут він простягає руку раціоналістам – у нашому розумі також закладені важливі передумови того, як ми сприймаємо навколишній світ. Отже, людський розум має певні властивості, які визначають наше світосприйняття.

– Це і був приклад?

– Проведімо експеримент. Візьми зі столу окуляри. Ось так. А тепер одягни їх!

Софія почепила окуляри на носа. Усе навколо стало червоним. Світлі предмети стали ясно-червоними, а темні – темно-червоними.

– Що ти бачиш?

- Те, що й раніше, але у червоному кольорі.
- Річ у тому, що скельця окулярів фіксують твоє сприйняття дійсності. Усе, що ти бачиш, належить світові поза тобою, а от від окулярів залежить те, як ти бачиш. Бо ж не скажеш ти, що світ червоний тільки тому, що ти його так сприймаєш.
- Звичайно, ні...
- Якби ти зараз пішла до лісу, – або до свого дому на Капітанському закруті, – то бачила б усе, як завжди. Та на що б ти не звернула свій погляд, усе б забарвилось у червоне.
- Доки не зняла б окулярів.
- Ось так, Софіє, точнісінько так, вважав Кант. У нашому розумі закладені певні можливості, і саме вони впливають на увесь наш досвід.
- Про які це можливості йдеться?
- Незалежно від того, що ми бачимо, ми сприймаємо усі явища у *часі* та *просторі*. Кант називав час та простір двома формами людського «світобачення». Іще він наголошував, що ці дві форми у нашій свідомості передують будь-якому досвідові. Це означає, що задовго до того, як ми переконаємося у чомусь на досвіді, сприйматимемо явища у часі та просторі. Бо ми неспроможні зняти «окуляри».
- Людську здатність сприймати світ у часі та просторі він вважав вродженою?
- Частково, так. Те, що ми бачимо, залежить від місця нашого проживання, в Індії чи Гренландії. Проте усюди сприймаємо світ як процеси у часі та просторі. Це щось, про що можемо говорити заздалегідь.
- Хіба не є час та простір чимось поза нами?
- Ні, на думку Канта, час та простір складають саме людське життя. Час та простір є передусім властивостями нашого розуму, а не довколишнього світу.
- Це зовсім новий погляд.
- Людська свідомість, отже, не є пасивним «таблом», на яке заносяться зовнішні чуттєві враження. Вона їх активно формує. Свідомість сама бере участь у формуванні нашого

світосприйняття. Це можна порівняти зі ситуацією, коли ти наливаєш воду у скляну посудину. Вода «вкладається» відповідно до форми посудини. Так само чуттєві враження вкладаються згідно з нашими «формами світобачення».

– Здається, я вловила твою думку.

– Кант стверджував, що не тільки свідомість допасовується до речей, але й речі допасовуються до свідомості. Сам Кант називав такий погляд «коперниканським переворотом» у поглядах на людське пізнання. Бо була вона цілком новою і настільки відрізнялася від старого світогляду, як і геліоцентрична теорія Коперника від колишньої геоцентричної.

– Тепер я збагнула, чому Кант визнавав потроху рацію і раціоналістам, і емпірикам. Раціоналісти, у певному сенсі, забули про значення досвіду, а емпірики закрили очі на ту роль, яку відіграє розум у нашому світосприйнятті.

– Сама причинність, – Юм вважав, що людина не може її спостерегти, – є, на думку Канта, часткою людського розуму.

– Пояснюй!

– Пригадуєш, Юм наполягав, що тільки завдяки нашій узвичаєності ми спостерігаємо потрібний причинний взаємозв'язок усіх процесів у природі. За Юмом, ми не можемо переконатися у відчуттях, що чорна більярдна куля стала причиною руху білої. Так само не можемо довести і закономірності, за якою чорна куля завжди урухомлюватиме білу.

– Пам'ятаю.

– Саме те, що, на думку Юма, не піддається доведенню, Кант вважає властивістю людського розуму. Причинність існує завжди і всюди просто тому, що людський розум сприймає усі явища як взаємозв'язок причини і наслідку.

– І знову я схильна вірити, що закон причинності закладений у самій природі, а не в нас, людях.

– Кант вважає – у нас. Частково він погоджується з Юмом: ми не можемо з певністю знати, яким є світ «сам у собі», а тільки яким він є «для мене», а отже, і для всіх людей. Найважливішим внеском Канта у філософію є розмежування між «*das Ding an sich*» та «*das Ding für mich*».

- Не можу похвалитися знаннями німецької мови.
- Кант запровадив розмежування на «річ у собі» та «річ для мене». Ніколи з певністю не зможемо дізнатися, якими є «речі у собі», а тільки якими вони «показуються» нам. Однак ми можемо сказати задовго до переконання на досвіді, як речі сприймає людський розум.
- Справді, можемо?
- Коли ти виходиш вранці з дому, ти не знаєш, як тобі доведеться прожити цей день і що побачити. Але знаєш: що б ти не побачила чи пережила, усе сприйматиметься як дія у часі та просторі. Можеш бути певна, подіє закон причинності, бо носиш його у собі, як частку своєї свідомості.
- Але ж могли ми бути створені й інакше?
- Так, ми могли б мати зовсім інші органи чуття, а отже, інше відчуття часу та простору. Були б інакше організовані і, можливо, не дошукувалися причин того, що відбувається навколо нас.
- Маєш якийсь приклад?
- Уяви собі kota, котрий лежить на підлозі у вітальні. Ось до кімнати закочується м'яч. Що зробить кіт?
- Це вже я пробувала не раз. Кіт побіжить за м'ячем.
- Правильно. А тепер уявімо, що замість kota сидиш у кімнаті ти. Побачивши зненацька м'яч, який котиться до тебе, ти теж побіжиш за ним?
- Перш за все я озирнуся, аби довідатися, звідки він прикотився.
- Так, бо ти людина і неодмінно прагнеш дослідити причину дії. Отже, закон причинності невіддільний від твого життя.
- Це, справді, так?
- Юм наголошував, що ми не здатні ні відчутти, ані довести закони природи. Це не давало Кантові спокою. Він був переконаний, що можна довести абсолютну дієвість законів природи, показавши, що насправді ми говоримо про закони людського пізнання.
- Маленька дитина також обернеться, аби побачити, звідки котиться м'яч?

– Мабуть, ні. Однак Кант вважає, що дитячий розум ще не цілком сформований, йому не вистачає чуттєвого матеріалу, яким можна було би оперувати. У цій ситуації немає жодного сенсу говорити про порожній розум.

– О ні, то мав би бути незвичайний розум.

– Зробімо невеличкий підсумок. За Кантом, вплив на світосприйняття людини мають два чинники. Один з них – зовнішні умови, про які ми нічого не знаємо, доки не здобудемо чуттєвого досвіду. Це пізнавальний *матеріал*. Інший – внутрішні умови, закладені у самій людині, тобто такі умови, за яких ми сприймаємо явища у часі та просторі. Крім того, ці явища неухильно підкоряються законам причинності. Це форма пізнання.

Альберто і Софія на якусь мить замовкли, задивившись у вікно. Раптом Софія помітила дівчинку, яка з'явилася з-за дерев з другого боку озера.

– Поглянь туди! – крикнула Софія. – Хто це там?

– Цього я справді не знаю.

Дівчинка показала лише на кілька секунд і зникла. Софія зауважила, що вона мала щось червоне на голові.

– Ми не можемо собі дозволити відволікатися на такі речі.

– Продовжуй.

– Кант вказував і на існування чітких меж того, що людина здатна пізнати розумом. Можна навіть сказати, такі межі окреслюють «окуляри» розуму.

– Як це?

– Пригадуєш, філософи до Канта вели дискусії про «великі» філософські проблеми, наприклад, про те, чи має людина безсмертну душу, чи існує Бог, чи складається усе в природі з неподільних крихітних частинок або ж скінченний чи нескінченний Всесвіт.

– Пригадую.

– Людина не може одержати переконливих відповідей на ці запитання. Це не означає, що Кант не хотів торкатись цих

проблем. Навпаки. Якби він просто відкинув їх, то не заслугоував би на звання справжнього філософа.

– Що ж він зробив?

– Ось тут тобі варто виявити трохи терпіння. Що стоується глобальних філософських питань, розум оперує, на думку Канта, поза межами того, що ми, люди, можемо пізнати. Водночас у людській природі чи в людському розумі закладена нездоланна потреба задавати собі саме такі запитання. Коли ми запитуємо, скінченний чи нескінченний Всесвіт, то ставимо питання про цілість, часткою якої є ми самі. Цю ж цілість нам ніколи не дано буде пізнати сповна.

– Чому?

– Як виглядав тобі світ у червоних окулярах? На переконання Канта, до нашого пізнання світу спричиняються два елементи.

– Чуттєвий досвід та розум.

– Так, пізнавальний матеріал ми одержуємо через відчуття, а цей матеріал упорядковується і формується завдяки властивостям розуму. Властивістю розуму є, наприклад, питати про причинний зв'язок певної дії.

– Чому, наприклад, покотився м'ячик.

– Так. Але коли ми дивуємося, звідки взявся світ, і випробуємо всі можливі відповіді, то розум у певному сенсі працює на холостому ходу. Бо він не має для «опрацювання» жодних чуттєвих матеріалів, не має жодного досвіду, на який міг би опертися. Ми ніколи не могли спостерегти цілу велику реальність, крихітною часточкою якої є ми самі.

– Ми – частинка м'ячика, котрий котиться підлогою. І тому не можемо знати, звідки він узявся.

– Однак завжди буде властивістю людського мозку *ставити питання*, звідки узявся той м'яч. Тому ми питаємо й питаємо, напружуємося до краю, аби знайти відповіді на ті «крайні» запитання, та так і не можемо сягнути основ, не в змозі знайти певні відповіді, бо розум наш працює надаремно.

– Дякую, це відчуття мені чудово знайоме.

– Коли йдеться про питання, котрі стосуються усієї реальності, два протилежних погляди завжди будуть одночасно вірогідними і невірогідними.

– Будь ласка, приклад.

– Однаково змістовними є твердження, що світ мусить мати свій початок, як і твердження, що він не має початку. Обидві ці можливості є неможливими для розуму, бо він не може їх «уявити». Ми можемо стверджувати, що світ існував завжди, але хіба *може* щось існувати завжди, без свого початку? Тепер ми змушені іти від супротивного. Кажемо, що світ виник колись, та ще й виник з нічого, бо в іншому випадку йтиметься про зміну станів, переходу з одного стану в інший. Та хіба *може* щось постати з нічого, Софіє?

– Ні, обидві можливості годі досягнути. І водночас одна з них повинна бути правильною, а інша помилковою.

– Пам'ятаєш, Демокріт і матеріалісти вказували на те, що природа складається з маленьких частинок, з яких створені усі речі. Інший, наприклад, Декарт, вважав, що просторова реальність завжди піддається поділові на усе менші частинки. Хто з них мав рацію?

– Обидва... ніхто.

– Далі. Багато філософів вважали, що воля людини – одна з найважливіших її властивостей. Але уже відомі нам філософи, наприклад, стоїки та Спіноза, котрі твердили, ніби усе відбувається за потрібними законами природи. І в цьому випадку Кант теж вважав неможливим винести остаточний присуд.

– Обидва судження є розумними і водночас нерозумними.

– І нарешті, з допомогою розуму ми також не можемо довести існування Бога. Раціоналісти, наприклад, Декарт, намагалися переконати в існуванні Бога, мотивуючи тим, що ми маємо уявлення про «досконалу істоту». Інші, наприклад, Аристотель чи Тома Аквінський, прийшли до висновку, що Бог існує, бо ж усі речі повинні мати першопричину.

– А якою була позиція Канта?

– Відкинув обидва названі докази існування Бога. Ні розум, ані чуттєвий досвід не мають достатніх підстав, аби до-

вести це. Для розуму припущення про існування Бога є рівночасно вірогідним і невірогідним.

– Однак ти почав свою розповідь з того, як Кант прагнув порятувати основи християнської віри.

– Так, він справді залишив місце для релігії, власне там, де не сягають відчуття і розум: Саме цей простір могла заповнити релігійна віра.

– І так урятував християнство?

– Можна сказати і так. Варто зауважити, що Кант був протестантом. З часу реформації характерною рисою цієї гілки християнства було те, що вона опиралася на віру. Католицька церква ще з раннього середньовіччя більше покладалася на розум, який мав бути підпорою вірі.

– Розумію.

– Але Кант не зупинився на твердженні, що вирішення «крайніх» питань слід залишити вірі. Для збереження людської моральності, на його думку, потрібним було припущення про *безсмертя людської душі, існування Бога та вільне волевиявлення*.

– Він вчинив майже як Декарт. Спочатку критично оцінив людську здатність розуміти, а потім з чорного ходу протягнув ще й Бога. Але, на противагу Декартові, він старанно фіксує увагу на тому, що до такого переконання привів його не розум, а віра. Віру у безсмертя душі, існування Бога та вільний волевияв він назвав *практичними постулатами*.

– Що це означає?

– Постулат – це твердження, яке приймається без доведення. Під «практичним постулатом» Кант розуміє те, що належиться прийняти для «практичних цілей» людини чи для її моральності. «Припущення про існування Бога є моральною потребою», – казав він.

Раптом хтось постукав у двері. Софія одразу ж зірвалася з місця, але помітила, що Альберто навіть не ворухнувся, запитала:

– Відчиняти?

Альберто стеноу плечима, та нарешті підвівся також. Вони відчинили двері і побачили на порозі маленьку дівчинку у білій літній сукенці і червоній шапочці. Це її вони бачили по той бік озера. В одній руці вона тримала кошик з їжею.

– Привіт, – сказала Софія. – Хто ти?

– Хіба не бачиш, Червона Шапочка. Софія глянула на Альберто, той кивнув.

– Ти ж чула, що вона сказала.

– Я шукаю бабусину хатинку, – мовило дівча. – Бабуся старенька і хвора, я несу їй їсти.

– Ти не туди потрапила! – відрізав Альберто. – Йди собі далі!

При цьому він зробив рух рукою, ніби намагався відігнати муху.

– Спершу я повинна віддати листа, – сказала дівчинка у червоній шапочці.

Вона витягнула маленький конверт і передала його Софії. Наступної миті дівча уже дріботіло геть.

– Стережися вовка, – гукнула Софія їй навздогін. Альберто повернувся до хатини. Софія увійшла слідом, і вони знову примостилися у фотелях.

– Подумати лише, Червона Шапочка, – мовила Софія.

– Немає жодного сенсу її остерігати. Вона прямує до будиночка своєї бабусі, а там її з'їсть вовк. Так повторюватиметься вічно.

– Однак я ніколи раніше не чула, аби вона стукала у двері іншої хатини, перш ніж прямувати до своєї бабусі.

– Дрібниці, Софіє.

Щойно тепер Софія звернула увагу на конверт. Зверху було написано: «Гільді». Вона розірвала конверт і прочитала вголос:

Люба Гільдо! Якби людський розум був такий простий, що ми могли б його збагнути, ми були б настільки дурними, що не зрозуміли б його і так.

Вітаю. Тато.

Альберто кивнув.

– Правда. Кант сказав би щось подібне. Годі й сподіватися зрозуміти, ким ми є. Можливо, нам вдасться збагнути слона на квітку чи комаху, але ніколи самих себе. Ще менше сподівань на розуміння Всесвіту.

Софія кілька разів перечитала те дивне речення, а Альберто продовжував:

– Не можемо допустити, аби морські змії та інші перешкождали нам. Перш ніж завершити нинішню лекцію, я розповім тобі про Кантову етику.

– Тоді поквапся, бо мені скоро час додому.

– Скепсис Юма стосовно того, що можуть нам розповісти відчуття і розум, змусив Канта переосмислити ще раз багато важливих питань життя. Це стосувалося насамперед моральності.

– Юм стверджував, що визначення добра чи зла не піддається доведенню, бо ми не можемо переходити від стану «є» до стану «повинно бути».

– За Юмом, не розум і не досвід, а тільки наші відчуття можуть провести межу між добром та злом. Ця підстава видавалася Кантові надто ілюзорною.

– Чудово розумію.

– Кантові ще з початку видавалося, що різниця між добром та злом є не лише справою відчуттів, а чимось більше реальним. Тут він погоджувався з раціоналістами, розмежування добра і зла закладене у людському розумові. Усім відомо, що є добро, а що зло. Ми знаємо це не тому, що нас цього навчили, а тому, що це закладено у нашому розумові. За Кантом, усі люди мають «практичний розум», тобто здатність розуму у будь-який момент інформувати нас про те, що є добром, а що злом у моральній сфері.

– Отже, ця здатність вроджена?

– Здатність розрізнити добро і зло, як і інші властивості розуму, є вродженою. Як усі люди володіють однаковими формами розуму (сприймають, наприклад, усі явища як наслідок

інших явищ), так усі підлягають і універсальному *закону моралі*. Цей закон має таку ж абсолютну чинність, як і фізичні закони природи. Він настільки ж визначальний для морального життя, наскільки визначальним для нашого інтелектуального життя є те, що усе має свою причину або, що $7+5=12$.

– Що ж гласить цей моральний закон?

– Він стоїть понад усяким досвідом, а тому є «формальним». Це означає, що моральний закон не пов'язаний з певними моральними ситуаціями вибору. Він стосується усіх людей в усіх суспільствах в усі часи. Він велить тобі, як поводитися в усіх ситуаціях.

– Навіщо носити в собі «моральний закон», якщо він не каже, як нам слід поводитися у конкретній ситуації?

– Кант формулює закон моралі як *категоричний імператив*. Він має на увазі, що моральний закон «категоричний», тобто чинний в усіх ситуаціях. Окрім того є «імперативом», тобто «наказом», який абсолютно неможливо оминати.

– Зрозуміло...

– Кант формулює «категоричний імператив» по-різному. По-перше, він каже, що *«завжди чини так, щоб максима твоєї поведінки могла б завдяки твоїй волі стати загальним законом природи»*.

– Роблячи щось, я мушу, отже, пересвідчитися, чи хотілось би мені, аби й інші люди поводитися так само у цій же ситуації.

– Саме так. Лише у такому випадку будеш діяти згідно з моральним законом усередині тебе. «Категоричний імператив» Кант сформулював ще й так: *«Чини так, щоб людство – як у твоїй особі, так і в особі кожного іншого – було тобі потрібне завжди як мета, і ніколи лише як засіб»*.

– Отже, ми не можемо використовувати інших людей для своїх цілей.

– Ні, бо усі люди є ціллю в собі. Це стосується не лише сторонніх людей, але й тебе. Ти не маєш права використовувати саму себе як засіб досягнення якоїсь мети.

– Це трохи нагадує мені «золоте правило»: поведься з іншими так, як би ти хотів, аби повелися з тобою.

– Так, це також «формальний» постулат, який, по суті, охоплює усі ситуації етичного вибору. Можна сміливо сказати, «золоте правило» виражає те, що Кант назвав «законом моралі».

– Але це тільки припущення. Юм мав, напевно, рацію, ми не можемо довести з допомогою розуму, що є добром, а що злом.

– За Кантом, закон моралі такий же абсолютний і всезагальний, як, скажімо, причинний зв'язок. Його теж неможливо довести розумом, але й нікуди від нього не подінешся.

– У мене таке відчуття, наче ми говоримо про сумління. Бо усі люди мають сумління.

– Так, описуючи закон моралі, Кант описує людське сумління. Ми не можемо довести того, що підказує нам совість, ми це просто знаємо.

– Деколи я буваю мила й привітна з іншими лише тому, що хочу мати з цього вигоду. Наприклад, прагну популярності.

– Однак, якщо ти ділишся з іншими лише задля популярності, то чиниш це не з поваги до закону моралі. Можливо, дієш у згоді з ним, – і це добре, – але, аби назвати вчинок справді моральним, мусить цей вчинок бути перемогою над самим собою. Лише тоді, коли відчуєш, що твоїм *обов'язком* є дотримуватися закону моралі, можна говорити про *моральний вчинок*. Тому Кантову етику ще називають *етикою обов'язку*.

– Я можу вважати за свій обов'язок збирати кошти для Дитячого Червоного Хреста або для Церковного комітету допомоги злиденним.

– Вирішальним фактором у цьому буде твоє переконання, що робиш правильно. Навіть якщо зібрані тобою гроші загубляться по дорозі чи якимось інакше не дійдуть до тих, хто у потребі, ти всеодно діяла за законом моралі. Ти діяла згідно

з правильним наміром, а за Кантом, саме намір є вирішальним у тому, що ми називаємо морально правильним вчинком. Результат вчинку не є вирішальним. Тому Кантову етику ми ще називаємо *етикою наміру*.

– Чому для нього так важливо було знати, дієш за моральним законом чи ні? Хіба не важливіше, аби наші вчинки справді служили людям?

– О, так, Кант, напевно, не суперечив би цьому. Але тільки діючи свідомо, у згоді з моральним законом, ми діємо, як *вільні люди*.

– Лише дотримуючись закону, чинимо вільно? Чи не дивно це звучить?

– На думку Канта, зовсім ні. Пам'ятаєш, він висунув постулат про вільну волю людини? Це дуже важливий пункт, бо Кант також вважав, що усе відбувається за законом причинності. Звідки ж тоді взятися вільній волі?

– Тільки не питай мене.

– Тут Кант розполовинює людину. У цьому він нагадує Декарта, котрий стверджував, що людина «двоїста істота», бо має тіло і розум. Як істоти, наділені органами чуття, ми повністю підпорядковуємося непорушним законам причинності, вважав Кант. Ми не керуємо своїми відчуттями, вони неухильно напливають і впливають на нас, хочемо ми цього чи ні. Однак люди – істоти не лише чуттєві. Ми, окрім того, ще істоти розумні.

– Поясни!

– Як істоти чуттєві ми повністю належимо устрою природи і тому підпорядковуємося законам причинності. З цього погляду ми не маємо жодної вільної волі. Але як істоти розумні належимо до світу «речей у собі», тобто світу в собі, незалежного від наших відчуттів. Лише керуючись «практичним розумом», який дає нам право морального вибору, можемо говорити про нашу вільну волю. Якщо ж ми ухиляємося від морального закону, тоді самі вже визначаємо закон, яким керуємося.

– Так, частково, це правда. Я сама, або щось у мені, велить, аби я не поводитися з іншими непорядно.

– Вирішуючи не поводитися підло, – хоч це й може суперечити твоїм інтересам, – ти дієш, як вільна людина.

– Не можна бути вільним і незалежним, прислуховуючись тільки до власних бажань.

– Легко стати «рабом», навіть рабом власного егоїзму. Натомість незалежність та воля ставлять нас вище власних бажань та забаганок.

– А як бути з тваринами? Вони керуються лише своїми бажаннями та потребами. У них немає достатньої волі, аби керуватися моральним законом?

– Ні, немає. Саме ця воля робить нас людьми.

– Тепер я зрозуміла.

– На завершення можемо ще сказати, що Кантові вдалося вказати шлях з безвиході, у яку потрапила філософія через суперечку між раціоналістами та емпіриками. Разом з Кантом завершилася ціла епоха в історії філософії. Кант помер 1804 року, перед самим розквітом романтизму. На надгробному камені на могилі філософа в Кенігсбергу викарбувано один з найвідоміших його висловів: «Існують дві речі, котрі сповнюють душу зачудуванням та благоговінням, – написано там, – і це є «зоряне небо наді мною та моральний закон у мені». І Кант продовжує: «Вони служать мені доказом того, що Бог є наді мною, і Бог є у мені».

Альберто відхилився на спинку крісла.

– Більше нічого не спадає на думку, – сказав він. – Вважаю, що найважливіше про Канта ми сказали.

– До того ж, уже чверть на п'яту.

– Однак це ще не все. Зачекай, будь ласка, хвилинку.

– Я ніколи не покидаю урок, доки не дозволить учитель.

– Чи казав я тобі, що, за Кантом, ми не маємо жодної волі, якщо живемо як істоти, наділені тільки органами чуття?

– Було щось таке.

– Але якщо послуговуватимемося універсальним розумом, будемо вільними і незалежними. Про це я також говорив?

– Так. Чому ти ще раз повторюєш?

Альберто нахилився до Софії, глянув їй пильно увічі і прошепотів:

– Не вір усьому, що бачиш, Софіє.

– Що ти маєш на увазі?

– Просто відвернися, дитя моє.

– Тепер я не розумію, про що йдеться.

– Звичайно говорять: «не повірю, доки не побачу». Але й тоді ти не повинна вірити.

– Ти якось уже казав щось подібне.

– Йшлося про Парменіда, маєш рацію.

– Але я й далі не розумію, про що ти зараз говориш.

– Ну ось сиділи ми собі мирно на порозі і розмовляли, а тут з води виринає отой «морський змії».

– Смішно, правда?

– Зовсім ні. Потім приходять Червона Шапочка: «Я шукаю будиночок своєї бабусі». Це турбує мене, Софіє. Однак це лише чергові витівки майора. Як лист на шкуринці банана та незвичайна гроза.

– Гадаєш...

– Я вже тобі казав, у мене є план. Допоки ми послуговуємося своїм розумом, не вдасться йому обвести нас довкола пальця. Доти ми, у певному сенсі, вільні. Бо він може влаштувати так, що те чи інше сприйматимемо тільки відчуттями, мене уже ніщо не здивує. Хай би навіть небо потемніло від зграї летючих слонів, я б тільки усміхнувся. Сім плюс п'ять всеодно дорівнює дванадцять. Це знання, котре переживе усі ті мультиплікаційні ефекти. Філософія – пряма протилежність казці.

Софія на якусь мить завмерла і не відводила від Альберто здивованого погляду.

– Тепер можеш йти, – сказав він нарешті. – Я запрошу тебе на зустріч з романтизмом. Почуєш про Гегеля та К'єркегора. Залишається тільки тиждень до того, як майор приземлиться в аеропорту Х'євік. До того часу нам треба звільнитися від

його клейкої фантазії. Більше я нічого не скажу, Софіє. Але ти повинна знати, що я розробляю дивовижний план для нас обох.

– Тоді я вже йду.

– Зачекай! Ми ж забули найважливіше.

– Що саме?

– Вітальну пісню, Софіє. Сьогодні Гльді сповнюється 15 років.

– Мені також.

– Так, тобі також. Тож заспіваймо. Софія й Альберто підвелися і... заспівали:

Многая літа, многая літа! Гльда нам хай живе, многа літа хай має! Многая літа, многая літа, многая літа, многая!..

Було пів на п'яту. Софія збігла до води, переправилася на протилежний берег, витягла човен на сушу і побігла лісом.

Вийшовши на стежку, Софія раптом помітила якийсь рух за стовбурами дерев. Вона подумала про Червону Шапочку, яка самотньо простувала лісом до своєї бабусі, але постать за деревами видавалася набагато меншою. Софія підійшла ближче. Істота була завбільшки з ляльку, коричневого кольору, вбрана в червоний джемпер.

Софія застигла на місці, наче вкопана, коли зрозуміла, що перед нею плюшевий ведмедик.

У тому, що хтось покинув у лісі забавку, не було нічого дивного. Але цей ведмедик був зовсім живий і дуже чимось зайнятий.

– Привіт! – сказала Софія. Маленька істота різко обернулася.

– Мене звати Вінні Пух, – мовило ведмежа. – На жаль, я заблукав у лісі, і це у такий чудовий день. Тебе, у кожному разі, я ніколи не бачив.

– Можливо, я ніколи тут раніше і не бувала, – відповіла Софія. – А ти, може, й далі вдома, у Стометровому Лісі.

– О ні, рахування мені завжди важко давалося. Не забувай, що я ведмежа з дуже маленьким розумом.

– Я чула про тебе.

– Тоді тебе, мабуть, звати Аліса. Крістофер Робін розповідав мені якось про тебе, отож ми заочно знайомі. Ти так багато відпила з пляшки, що ставала усе меншою і меншою. А потім випила з іншої пляшки і знову почала рости. Взагалі-то, треба знати, що береш до рота. Сам я одного разу так об'ївся, що застряг у норі Кролика.

– Я не Аліса.

– Не має жодного значення, хто ми. Важливо, що ми є. Так сказала Сова, а у неї дуже мудра голова. Сім плюс чотири – дванадцять, сказала вона одного звичайнісінького сонячного дня. Я та Ослик І-А дуже збентежилися, бо числа так важко вичисляти. Набагато легше вичислити погоду.

– Мене звати Софія.

– Дуже приємно, Софіє. Як я уже казав, ти, певно, новенька у цих краях. Але тепер Вінні Пухові час іти, мушу знайти дорогу до П'ятачка. Нас запросили до Кролика та його рідних і знайомих на забаву у саду.

Ведмедик помахав однією лапкою. Щойно тепер Софія помітила, що у другій він тримав клаптик паперу.

– Що це у тебе там? – запитала вона.

Вінні Пух підніс папірець:

– Саме через нього я й заблудився.

– Але ж це просто клаптик паперу.

– Ні, зовсім ніякий не «просто клаптик паперу». Це лист до Гільди із Задзеркалля.

– О, то я можу взяти його.

– Хіби ти дівчинка із Задзеркалля?

– Ні, але...

– Лист завжди слід вручати особисто. Крістофер Робін утовкмачував мені це учора.

– Проте я знаю Гільду.

– Це не так важливо. Навіть якщо ти дуже добре знаєш якусь людину, тобі не слід читати її листи.

– Я мала на увазі, що можу передати листа Гільді.

– Це зовсім інша річ. Будь ласка, Софіє. Позбувшись цього листа, я нарешті знайду, мабуть, дорогу до П'ятачка. Щоб розшукати Гільду із Задзеркалля, мусиш спочатку знайти велике дзеркало. А це не так просто у наших краях.

З тими словами ведмежа передало листа в руки Софії і швидко почалапало до лісу своїми маленькими лапами. Коли Вінні Пух уже зник за деревами, Софія розгорнула папірець і прочитала:

Люба Гільдо! Ганьба Альбертові, котрий не розповів Софії, що саме Кант першим запропонував створити «спільку націй». У статті «До вічного спокою» (1795) він писав, що усі країни повинні об'єднатися у спілку, яка дбала би про мирне співіснування усіх народів. Приблизно через 125 років, після Першої світової війни, було створено так звану «Лігу націй». Після закінчення Другої світової війни Лігу націй замінила Організація Об'єднаних Націй. Канта можна назвати хрещеним батьком самої ідеї ООН. Кант вважав, що людський «практичний розум» змушує держави відступитися від «природнього стану», котрий спричиняє усе нові війни, і створити міжнародну організацію, яка перешкоджала б виникненню воєн. Хоча дорога до створення такої ліги націй може бути й довгою, нашим обов'язком є праця для збереження «всезагального і тривкого миру». Для Канта організація такої спілки була далекою метою, можеш її навіть назвати остаточною метою філософії. Я все ще в Лівані.

Цілую. Тато.

Софія поклала папірець до кишені і пішла додому. Саме про такі зустрічі у лісі і попереджував її Альберто. Але ж не могла вона дозволити, щоб маленький плюшевий ведмедик блукав лісом у вічних пошуках Гільди із Задзеркалля.

РОМАНТИЗМ

...таємничий шлях веде досередини...

Велика папка зсунулася з колін Гільди аж на підлогу.

У кімнаті вже посвітлішало, коли дівчинка нарешті зібралася до сну. Глянула на годинник: скоро третя. Вона повернулася на бік і налаштувалася спати. Засинаючи, подумала, чого це тато почав писати про Червону Шапочку та Вінні Пуха...

Наступного дня Гільда спала до одинадцятої години. Прокнувшись, вона усім єством відчувала, що їй щось снилося, але нічого не пам'ятала. Мала тільки враження, наче побувала в іншій реальності.

Гільда спустилася вниз і приготувала собі сніданок. Мама одягнула блакитну сукню і збиралася йти до шопи, щоб почистити човен. Навіть якщо ним ніхто не користуватиметься, човен має бути готовий до повернення тата з Лівану.

— Може, допоможеш мені?

— Спершу я трохи почитаю. А згодом принесу тобі чай і другий сніданок.

— Ти сказала другий сніданок?

Гільда поїла і вернулася до своєї кімнати, застелила ліжко і зручно вмостилася з папкою на колінах.

Софія продерлася крізь живопліт і опинилася у великому саду, який вона одного разу порівняла з Райським садом...

Після вчорашньої грози всюди були порозкидані обламани гілки та листя, їй здавалося, наче існує якийсь взаємозв'язок між бурею та поламаним гіллям, з одного боку, та стрічею з Червоною Шапочкою й Вінні Пухом — з іншого.

Софія підійшла до гойданки і змела з неї опалу глицію та листя. Добре, що подушки на гойданці цератові й не конче заносити їх до хати перед кожною загрозою дощу.

Софія увійшла до будинку. Мама саме повернулася додому й ставила у холодильник пляшки лимонаду. На кухонному столі стояв кремований торт та невеличкий калач.

— Ти чекаєш гостей? — запитала Софія, вона майже забула, що у неї день народження.

— Велика забава у саду відбудеться наступної суботи, але я вирішила сьогодні також влаштувати маленьке свято.

— Як воно буде виглядати?

— Я запросила Юрунн з батьками. Софія стонула плечима.

— Не маю нічого проти.

Гості прийшли десь пів на восьму. Усі поводитися досить швидко, бо ж не часто випадала Софіїній мамі нагода спілкуватися з батьками Юрунн.

Невдовзі дівчатка подалися до кімнати Софії складати запрошення на свято. Якщо вже вони запрошують і Альберто Кнокса, то варто назвати свято «філософським вечором». Юрунн не заперечувала, бо ж свято було Софіїне, а «тематичні вечори» були дуже популярними на той час.

За складанням тексту запрошення проминуло понад дві години. Дівчатка мало не лускали зі сміху.

Дорога(ий).....

Запрошуємо Тебе на філософську забаву, котра відбудеться у суботу, 23 червня (Святіванський вечір), о 19 годині, Клевервейєн, 3. Під час вечора, очевидно, розгадаємо таємничу буття. Приходи зі собою теплий светр та ясні думки, які сприятимуть швидкому розв'язанню філософських загадок. З

огляду на небезпеку виникнення пожеж у лісі, заборонено, на жаль, розпалювати ватри, натомість хай палахкотить полум'я фантазії. Серед запрошених буде щонайменше один справжній філософ. Забава відбудеться у вузькому колі. (Без доступу журналістів!)

Щиро Ваші Юрунн Інгебрітсен (святковий комітет) та Софія Амундсен (господиня свята).

Подруги зійшли у вітальню до дорослих, які розмовляли уже трохи вільніше, аніж перед тим. Софія вручила мамі запрошення, написане каліграфічним почерком.

— 18 копій, дякую, — сказала вона. Софія й раніше не раз просила маму зробити для неї якісь ксерокопії на роботі.

Мама швидко пробігла очима текст і передала картку фінансовому радникові.

— Ось бачите. Вона зовсім утратила розум.

— Але ж забава заповідається справді цікава, — заперечив фінансовий радник, подаючи запрошення дружині. — Я б і сам охоче приєднався до товариства.

Тепер настала черга Барбі, вона вже встигла прочитати текст.

— У мене немає слів! Чи можна й нам прийти, Софіє?

— Тоді 20 копій, — погодилася Софія.

— Ти що, здуріла, — шикнула Юрунн.

Увечорі, перед тим, як лягти у ліжко, Софія довго стояла біля вікна і дивилась надвір. Вона пригадала, як одного разу помітила обриси Альберто у темряві.

Це було місяць тому. Зараз також була пізня ніч, але світла, літня.

Альберто обізвався аж у вівторок зранку. Телефон задзвонив невдовзі після того, як мама пішла на роботу.

— Софія Амундсен.

— Це Альберто Кнокс.

— Я так і подумала.

— Вибач, що не телефонував раніше, але я напружено розмірковував над нашим планом. Коли майор повністю сконцентрований на *тобі*, я можу діяти без перешкод.

— Дивно.

— Годі мені легше сховатися, розумієш. Навіть найкраща таємна служба світу має свої обмеження, якщо на неї працює лише один агент... Я одержав картку від тебе.

— Маєш на увазі запрошення.

— І ти зважишся?

— На що?

— Годі й передбачити, що може трапитися на такому вечорі.

— Прийдеш?

— Звичайно, прийду. Але це ще не все. Ти не забула, що того самого дня повертається з Лівану тато Гільди?

— Забула.

— Зовсім не випадково він змусив тебе влаштувати філософський вечір у день свого повернення до Б'єркелі.

— Я вже казала, що не подумала про це.

— Зате подумав він. Ну що ж, нам слід обговорити усе детальніше. Зможеш прийти до Хатини Майора до полудня?

— Я повинна прополоти квіткові грядки.

— Скажімо, о другій. Встигнеш?

— Прийду.

І цього разу Альберто чекав Софію на порозі хатини.

— Сідай, — запросив він дівчинку і одразу ж взявся до справи. — Ми уже знаємо про епоху ренесансу, бароко та просвітництва. Сьогодні ж поговоримо про *романтизм*, який можна назвати останньою великою культурною епохою в історії Європи. Ми наближаємося до кінця цієї історії, дитя моє.

— Невже романтизм тривав так довго?

— Він розпочався на схилі вісімнадцятого століття і тривав до середини минулого. Після 1850 року вже більше не-

має сенсу говорити про «епохи», котрі б охоплювали літературу і філософію, мистецтво, науку і музику.

— Однак романтизм був саме такою епохою?

— Тоді говорилося, що романтизм був останньою спільною спонукую до існування для усієї Європи. Він виник у Німеччині як реакція на односторонній культ розуму епохи просвітництва. Після Канта та його холодної розсудливості мо-лодь Німеччини полегшено зітхнула.

— Що ж вони запропонували йому на заміну?

— З'явилися нові слова-гасла: почуття, фантазія, переживання та туга. Деякі просвітителі, серед них і Руссо, також вказували на значення почуттів, критикуючи вивищування розуму. Тепер притока стала головним руслом у німецькому культурному житті.

— Отже, Кант перестав бути популярним?

— І так, і ні. Чимало романтиків вважали себе спадкоємцями Канта. Кант встановив межі нашого знання «речей у собі». З іншого ж боку, він вказував на вагу власного «Я» у процесі пізнання. Тепер кожний конкретний індивідуум міг на власний розсуд тлумачити буття. Романтики використали це, творячи майже необмежений культ «Я». Це привело до возвелечення мистецького генія.

— І багато було таких геніїв?

— *Бетговен*, наприклад. У його музиці присутня особистість, котра виражає власні почуття та прагнення. Бетговен був, так би мовити, «вільним» митцем, на противагу майстрам бароко, таким як *Бах та Гендель*, які складали свою музику на честь Бога за строго встановленими правилами.

— Я знаю лише «Місячну сонату» та «П'яту симфонію».

— Тож знаєш, якою романтичною є «Місячна соната» і яким драматизмом сповнена «П'ята симфонія».

— Гуманісти ренесансу також були індивідуалістами, ти ж сам казав.

— Так, ренесанс та романтизм мають багато спільних рис. Однею з таких рис є переконання, що мистецтво має вели-

чезне значення для людського пізнання. Кант приклався і у цій царині. В своїй естетиці Кант досліджував, що відбувається з нами, коли ми перебуваємо під владою чогось прекрасного, наприклад, мистецтва. Віддаючись цілковито на волю сили мистецтва, не відволікаючись на інші зацікавлення, окрім почуттів, викликаних спогляданням краси, ми наближаємося до сприйняття «речі у собі».

— Отож митці можуть виразити більше, аніж філософи?

— Так вважали романтики. На думку Канта, митці вільно граються своєю здатністю пізнання. Німецький поет *Фрідріх Шіллер* розвинув думку Канта далі. Він писав, що діяльність художника схожа на забаву, тільки тоді, як людина бавиться, вона вільна, бо в процесі гри творить свої закони. Романтики вважали, що тільки мистецтво може наблизити нас до «несказанного». Деякі зробили подальший крок і прирівняли митця до Бога.

— Бо митець творить власну реальність, як Бог створив світ.

— Говорилося, митець творить світ силою уяви. У стані творчого натхнення відбувається стирання меж між сном і дійсністю. *Новалис*, один з молодих геніїв, сказав: «Світ стає сном, а сон стає дійсністю». Він написав роман з часів середньовіччя «Генріх фон Офтердінген». Автор помер 1801 року, так і не завершивши його, однак твір завоював визнання. У романі розповідається про пошуки молодого Генріха за «блакитною квіткою», яка приснилася йому одного разу, і за якою він з того часу невимовно тужить. Англійський романтик *Колрідж* висловив цю ж думку словами:

А що, коли ти спав? І що, коли під час сну ти мріяв? І що, коли в своїх мріях ти піднявся на небеса і зірвав тут дивовижно прекрасну квітку? А тоді ти прокинувся із квіткою в руках. То що ж тоді?

— Як гарно!

— Ось ця туга за чимось далеким і недосяжним була типовою для романтиків. Вони тужили за минулими епохами, на-

приклад, за середньовіччям, яке оцінювалося тепер значно вище, ніж в епоху просвітництва. Романтиків тягнуло до віддалених культур, до країн Сходу та їхньої містики, їх вабила ніч, тьмяність світу, старожитні руїни та надприродні явища. Їх полонили темні аспекти життя, морок, жах, містика.

— Це був, видається мені, цікавий час. *Ким* були романтики?

— Романтизм — це передусім міський феномен. Саме у першій половині минулого століття у багатьох містах Європи, у тому числі і в Німеччині, розквітла міська культура. «Типовими романтиками» були молоді люди, здебільшого студенти, хоч ставилися вони до навчання досить вільно. Вони мали яскраво виражений «анти-обивательський» світогляд і прозивали поліцію чи господиень, у яких винаймали помешкання, «міщухами», а то й просто «ворогами».

— Не хотіла б бути у ролі тих господиень.

— Перше покоління романтиків народилося десь близько 1800 року, і можна сміливо сказати, що романтичний рух у Європі був першим бунтом молоді. Романтики мали багато схожих рис із молодшою на 150 років культурою хіппі.

— Квіти і довге волосся, бренькання на гітарі та лінивість?

— Так. Мовилося, що «неробство є ідеалом генія, а лінивість — романтичним достоїнством». За свій обов'язок романтики вважали смакувати життя або ж віддаватися мріям. Щоденні побутові клопоти — то доля міщухів.

— А Генрік Вергеланн був романтиком?

— Не тільки *Вергеланн*, але й *Вельгавен*. Вергеланн визнавав також і просвітительські ідеали, однак стиль його життя, відзначений натхненням і водночас хаотичним бунтом, характерний для романтика. Стелла, якій він присвячував свої поезії, була такою ж далекою та недосяжною, як і «блакитна квітка» Новаліса. А сам Новаліс заручився з дівчиною, якій сповнилося лише п'ятнадцять років. Вона померла через чотири дні після свого дня народження, проте Новаліс продовжував її любити усе своє життя.

— Ти сказав, що вона померла на четвертий день після своїх п'ятнадцятих уродин?

— Так...

— Мені також сповнилося п'ятнадцять чотири дні тому.

— Так, справді...

— Як її звали?

— Софія.

— Що ти сказав?

— Ну, називалася...

— Ти мене лякаєш! Це просто збіг?

— Не знаю, Софіє. Проте її ім'я було Софія.

— Продовжуй!

— Новаліс прожив тільки 29 років. Він був одним із тих, хто «помер молодим». Багато романтиків померло в молодому віці, здебільшого через туберкульоз. Дехто вчинив самогубство...

— От тобі маєш!

— А ті, хто дожили до старості, перестали бути романтиками в тридцятирічному віці. Дехто з них перетворився на консервативних міщан.

— Тобто перейшли у стан ворога?

— Можливо й так. Однак ми говоримо про романтичну закоханість. Нерозділене кохання описав ще *Гете* у своєму епістолярному романі «Страждання молодого Вертера», опублікованому в 1774 році. Оповідь завершилася тим, що молодий Вертер застрелився, бо не міг здобути ту, котру кохав...

— Чи не переборщив він часом?

— З'ясувалося, що після виходу у світ роману зросло число самовбивств, і тоді книгу заборонили у Данії та Норвегії. Тож бути романтиком було не так уже й безпечно. У гру вступали сильні почуття.

— При слові «романтик» мені уявляються великі пейзажні полотна. Я бачу перед собою дику природу, таємничі ліси, часто огорнені туманом.

— Однією з найважливіших рис романтизму був потяг до природи та її загадовість. І нагадаю ще раз, що романтизм

був суто міським явищем. Мабуть, пригадуєш Руссо, котрий кинув клич «назад до природи». Лише в епоху романтизму це гасло набрало сили. Романтизм був також реакцією на механістичне бачення Всесвіту в епоху просвітництва. А ще романтизм уособлював собою відродження давньої ідеї *космічної свідомості*.

— Поясни!

— Це означає, що природа розглядається як цілість. Тут романтики не втрачають зв'язку зі *Спінозою*, а також *Плотиним* та філософами ренесансу, *Якобом Бьоме* та *Джордано Бруно*. Їх усіх єднало те, що у природі вони вбачали божественне «я».

— Вони були пантеїстами...

— *Декарт* та *Юм* проводили чітку межу між «я», з одного боку, та «просторовою» реальністю — з іншого. Кант також розмежовував пізнавальне «я» та природу «у собі». Тепер же мовилося, що природа є єдиним великим «я». Романтики послуговувалися такими поняттями, як «світова душа» та «світовий дух».

— Розумію.

— Тон задавав філософ-романтик *Фрідріх Вільгельм Шеллінг*, який жив у 1775—1854 рр.. Він зробив спробу стерти межу між «духом» та «матерією». Уся природа — людська душа, а чи фізична дійсність — є виразом єдиного Бога або «світового духа», — вважав він.

— Це нагадує Спінозу.

— «Природа є видимим духом, а дух — невидимою природою», — говорив Шеллінг. Бо всюди в природі ми можемо відчувати присутність «духа, що творить структури». А ще він сказав, що «матерія — це інтелект у стані дрімоти».

— Поясни, будь ласка, детальніше.

— Шеллінг вбачав «світовий дух» у природі, той самий «дух» вбачав він і у людській свідомості. З такого погляду природа і людська свідомість є, властиво, виразом одного і того ж.

— Чом би й ні.

— «Світового духа» можна шукати і в природі, і у власно-му естві. Новаліс тому й сказав: «таємничий шлях прова-дить усередину». На його думку, людина несе у собі цілий універсум і найкраще сприймає таємничість світу, заглибив-шись у себе.

— Гарна думка.

— Філософія, природні дослідження та поезія сприймали-ся багатьма як частини більшої цілості. Чим би не займався романтик: сидів у кабінеті і натхненно писав вірші чи дослі-джував життя рослин або будову каменів, було це насправді двома аспектами однієї і тієї ж справи. Бо природа — не мерт-вий механізм, а живий «світовий дух».

— Якщо ти і далі розповідатимеш у такому дусі, я стану романтиком.

— Природознавець, норвежець за походженням, *Генрік Стеффенс*, якого Вергеланн назвав «занесеним вітром у безвість лавровим листком Норвегії» за те, що він емігрував до Німеччини, прибув 1801 року до Копенгагена читати лекції про німецький романтизм. Ось так він охарактеризував ро-мантичний рух: «Знесилені одвічними спробами боротьби з неподатливою матерією, ми вибрали інший шлях, прагнучи поспішити назустріч нескінченності. Ми увійшли у себе са-мих і створили новий світ...»

— Як тобі вдається усе так точно запам'ятовувати?

— Дрібниці, дитя моє.

— Розповідай далі!

— Шеллінг також спостеріг «розвиток» у природі від землі та каміння до людської свідомості. Він вказав на поступовий перехід від неживої природи до складніших форм життя. Загалом, характерною рисою романтичного погляду на приро-ду було її трактування як організму, тобто цілості, який увесь час розвиває закладені в ньому можливості. Природа, наче квітка, яка розпускає свої листочки та пелюстки. Або як поет, котрий творить свої вірші.

— А це хіба не схоже на Аристотеля?

— Маєш рацію. Романтична натурфілософія має аристотелівські та платонівські риси. Аристотеля мав більш органічний погляд на природні процеси, ніж механістичні матеріалісти.

— Розумію.

— Схожі думки знаходимо і у новому погляді на історію. Великий вплив на романтиків справив філософ історії *Йоганн Готфрід Гердер* (1744—1803). Він вважав, що й історії властиві єдність, розвиток та цілісність. Як бачимо, Гердер мав «динамічний» погляд на історію, бо сприймав її як процес. Філософам-просвітителям часто був властивий «статичний» погляд. Для них існував лише єдиний, всезагальний розум, якого було то більше, то менше у різні епохи. Гердер стверджував, що кожна епоха має свою цінність. Так і кожний народ має свою неповторність, свою, властиву тільки йому, «народну душу». Питання лише у тому, чи вдасться нам вжитися в інші культури.

— Щоб краще зрозуміти іншу людину, потрібно перейнятися її життєвою ситуацією. Те ж саме відбувається і з культурою: треба вжитися в іншу культуру, щоб зрозуміти її.

— Сьогодні це вже стало очевидним. Але для епохи романтизму було чимось новим. Романтизм спричинився також і до зміцнення почуття власної суверенності в окремих націй. Не випадково боротьба за нашу національну незалежність розгорілася саме в 1814 році.

— Розумію.

— І хоча романтизм визначив нові напрямки у багатьох сферах культурного життя, розрізняють дві його форми. Перш за все йдеться про *романтизм універсальний*. Нам одразу ж пригадуються романтики, захоплені природою, душею світу та мистецьким генієм. Ця форма романтизму розквітла першою, її осередком було східнонімецьке місто Єна близько 1800 року.

— А якою була друга форма?

— Це був так званий *національний романтизм*. Він розвинувся пізніше, у місті Гайдельберзі. Національні романтики

захоплювалися передусім історією, мовою народу і загалом народною культурою. А сам «народ» трактували як організм, котрий розвиває закладені в ньому можливості. Це ж стосувалося природи та історії.

— Скажи мені, де ти живеш, і я скажу тобі, хто ти.

— Універсальний та національний романтизм поєднувало поняття «організм». Для романтиків чи то рослина, чи народ — усе живий організм. А, отже, і поетичний твір — це також організм. Організмом вважали мову і навіть природу. Тому не існує різкого розмежування між універсальним та національним романтизмом. Світовий дух був присутній у народі та народній культурі не менше, аніж у природі та мистецтві.

— Зрозуміло.

— Ще Гердер збирав народні пісні у багатьох країнах, а потім видав їх у збірнику з промовистою назвою «Голоси народів у піснях». Так, народну творчість він називав «матірньою мовою народів». А згодом і в Гайдельберзі почали збирати народні пісні та казки. Тобі, напевно, доводилося чути про казки *братів Грім*?

— Звичайно. «Білосніжка» і «Червона Шапочка», «Попелюшка» і «Ганс та Грета»...

— І багато, багато інших. У Норвегії *Асб'єрнсен* та *Му* подорожували краєм, збираючи «власну народну творчість». Це було як збір з дерева соковитих плодів, бо з'ясувалося, що вони смачні і поживні. І треба було квапитися, бо плоди почали уже осипатися з дерев. *Ланнстад* записував народні пісні, а *Івар Осен* займався «збиранням» самої норвезької мови. У середині минулого століття наново були відкриті стародавні легенди та божественні саги з язичницьких часів. Композитори усєї Європи почали влітати у свої твори народні мелодії, прагнучи прокласти місток між народною музикою і музикою авторською.

— Авторська музика?

— Це музика, яку написала конкретна людина, наприклад, Бетговен. Бо ж народну музику створив не один автор, а сам

народ. Тому ніхто не знає достеменно, кому належить авторство. Те ж саме різнить народну казку від авторської.

— А що це таке?

— Казка, написана конкретним автором, наприклад, *Гансом Хрїстіаном Андерсеном*. Жанр казки користувався величезною популярністю серед романтиків. Одним з найвизначніших майстрів був німецький казкар *Ернст Гофман*.

— Здається, я щось чула про «Казки Гофмана».

— Казка була літературним ідеалом для романтиків, так само як театр для митців епохи бароко. Вона давала письменникові необмежену можливість бавитися власною уявою.

— Міг уявляти себе Богом створеного ним світу.

— Саме так. А тепер підсумуємо.

— Будь ласка!

— Філософи епохи романтизму ототожнювали світову душу з «я», котра в стані більше чи менше наближеному до сну, творить речі у світі. Філософ *Йоганн Готліб Фіхте* вказував, що природа походить з вищої, підсвідомої, уявної дійсності. Шеллінг просто стверджував, що світ «існує в Богові». Деяких речей Бог є свідомий, вважав він, але існують такі речі в природі, яких Бог несвідомий. Бог також має свій «темний бік».

— Ця думка вражаюча і захоплююча водночас. Нагадує мені Берклі.

— Так само сприймається взаємозв'язок між письменником та його твором. Казка давала змогу авторові гратися з власною фантазією, котра творила свій світ. І сам акт творення не завжди був свідомий. Письменник міг спостерегти, що писана ним оповідь просувалася вперед з допомогою власної, закладеної у ній сили. Він водив пером, немов загінтований.

— Справді?

— А потім зненацька міг перервати ілюзію, втрутитися у розповідь з іронічними коментарями для читача, аби пригадати йому хоч на хвилю, що казка є казкою.

— Зрозуміло.

— Так письменник нагадує читачеві, що його існування теж казкове. Таку форму переривання ілюзії називають «романтичною іронією». Генрік Ібсен каже одній з дійових осіб п'єси «Пер Гюнт», «що ніхто не помирає посередині п'ятого акту».

— Ця репліка трохи смішна. Цим він стверджує, що усе є тільки витвором фантазії.

— Цей вислів такий парадоксальний, що ми завершимо ним абзац.

— Що ти маєш на увазі?

— Та ні, нічого, Софіє. Ми говорили, що наречену Новаліса звали Софією, і що вона померла у віці п'ятнадцяти років та чотирьох днів...

— Та ж розумієш, що я злякалася.

Альберто сидів із застиглим поглядом і говорив далі:

— Не бійся, тебе не чекає доля нареченої Новаліса.

— Звідки знаєш?

— Бо попереду ще багато розділів.

— Про що ти говориш?

— Я кажу, що той, хто читає роман про Софію та Альберто, добре знає, що до кінця книжки залишається ще багато сторінок. Ми дійшли тільки до романтизму.

— Від твоєї балаканини мені вже крутиться голова.

— Насправді ж майор намагається закрутити голову Гльді. Хіба не по-простацьки, Софіє? Відступ!

Не встиг Альберто закінчити речення, як з лісу з'явився хлопчик. Він був одягнений по-арабськи і мав на голові чалму. У руках він тримав газову лампу.

Софія аж вхопилася за рукав Альберто.

— Хто це? — запитала вона.

Однак хлопчина сам відповів:

— Мене звали Алладин, я прибув із самого Лівану.

Альберто строго глянув на нього.

— Що у твоїй лампі, хлопче?

Хлопчик потер лампу, і звідти виклубочився густий дим. З диму виринула чоловіча постать. Чоловік той мав чорну борідку, як Альберто, і синій берет. Колихаючись в повітрі над лампою, він сказав:

— Чуєш мене, Гільдо? Я, напевно, запізнився з привітаннями. Хотів тільки сказати, що Б'єркелі та Серланн* видаються мені, наче часткою казки. Побачимось там через декілька днів.

І постать знову зникла в димі, а сам дим усмоктався в лампу. Хлопчик у чалмі вхопив лампу під пахву і знову зник у лісі.

— Але ж це... неправдоподібно, — пролетіла Софія.

— Дурниці, дитя моє.

— Дух говорив, як Гільдин тато.

— Це й був його дух.

— Проте...

— Ти і я, і все навколо нас відбувається глибоко в свідомості майора. Зараз пізня ніч, субота 28 квітня, довкруг майора сплять солдати батальйону ООН, та й сам майор ось-ось засне. Але йому треба дописати книжку, яку він збирається подарувати Гільді на її п'ятнадцятиріччя. Тому він мусить працювати, Софіє. Бідолашний чоловік майже не має спочинку.

— З мене вже того досить!

— Відступ!

Софія й Альберто сиділи мовчки й дивилися на поверхню озера. Альберто мов закаменів. За якусь хвилю Софія зважилася штурхнути його в плече.

— Втратив дар мови?

— Він втрутився безпосередньо. Останні фрагменти аж до останньої літери нав'язні ним. Посоромився би! Але цим він зрадив себе, дав пізнати себе вповні. Знаємо тепер, що живемо у книжці, яку тато Гільди вишле своїй доньці в дарунок на день народження. Ти чула, що я сказав? Ах, це ж, властиво, не «я» сказав.

*Серланн (Sørland) — дослівно "південний край", область Норвегії.
(Прим. перекл.).

— Якщо це правда, я хочу спробувати втекти з цієї книжки і піти своєю дорогою.

— Саме в цьому і полягає мій потаємний план. Але перш ніж це трапиться, треба спробувати поговорити з Гільдою. Вона ж читає кожне слово, яке ми тут говоримо. Якщо нам вдасться втекти звідси, нагоди знайти з нею контакт може і не трапитися. Мусимо використати свій шанс тепер.

— Що ми їй скажемо?

— Мені здається, що майор зараз засне над друкарською машинкою, хоча його пальці й далі продовжують гарячково стукати по клавішах...

— Як дивно.

— Саме в цю мить він може написати щось таке, про що згодом шкодуватиме. І він не має коректурної замазки, Софіє. Це важлива ланка у моєму плані. Хай стережеться той, хто роздобуде для майора Кнага пляшечку коректурної замазки.

— Щодо мене, то не дістане навіть клаптика коректурної стрічки.

— Тут, цієї миті, закликаю цю бідолашну дівчинку до бунту проти власного батька, їй мало би бути соромно, що дозволяє йому бавитися в його улюблену гру з тінями. Потрапив би він нам у руки, відчув би нашу лють тоді.

— Проте його тут немає.

— Він з нами духом, та водночас сидить собі безпечно у Лівані. Бо все довкола нас є майоровим «я».

— Але він є і чимось більшим, ніж те, що нас оточує.

— Бо ми тільки тіні у душі майора. А тіням не так легко напасти на свого господаря, Софіє. Це вимагає розумних і виважених роздумів. Але ми маємо змогу вплинути на Гільду. Тільки ангел може збунтуватися проти Бога.

— Можемо підбурити Гільду, щоб накинулася на нього, як він повернеться додому. Може обізвати його лайдаком, розтрошити човен або, принаймні, розбити ліхтар.

Альберто кивнув головою, а потім сказав:

— Окрім того, Гільда може від нього втекти, їй це набагато легше зробити, ніж нам. Вона може покинути його дім, і він ніколи більше не побачить своєї дочки. Хіба не так слід вчинити з майором, який за наш кошт бавиться своєю «творчою уявою».

— Можу собі це уявити: майор їздить по світу в пошуках Гільди, але Гільда безслідно зникла, бо просто не може жити з татом, котрий потішається над Софією та Альберто.

— Так, він потішається. Саме це я й мав на увазі, коли говорив, що майор використає нас для розваги на день народження. Та йому слід бути на сторожі, Софіє. І Гільді та кож.

— Що ти маєш на увазі?

— Сидиш добре?

— Тільки більше жодних джинів.

— Спробуй собі уявити, ніби усі наші пригоди відбуваються у чийсь свідомості. Ми і є тією свідомістю. Отже, у нас немає власної душі, ми — душа іншої людини. До цього моменту стоїмо на надійному філософському ґрунті. Берклі і Шеллінг нашорошили б уже вуха.

— Так?

— Припустимо, що цією душею є батько Гільди Меллер Кнаг. Він сидить собі у Лівані і пише філософську книгу до дня народження своєї доньки. Прокинувшись вранці 15 червня, Гільда знайде на нічному столику рукопис, і тоді вона та інші люди зможуть прочитати про нас. Уже давно було зроблено натяк, що подарунок можна буде поділити з багатьма.

— Пам'ятаю.

— Оці мої слова читатиме Гільда після того, як її тато, сидячи у Лівані, уявив собі, ніби я розповідаю тобі, що він сидить у Лівані... і уявляє собі, що я розповідаю тобі, як він сидить у Лівані...

У Софіїній голові усе пішло обертом. Вона спробувала ще раз пригадати усе почуте раніше про Берклі та романтиків, а Альберто Кнокс продовжував:

— Але їм не варто чутися аж надто певними з цього приводу і сміятися їм також не варто, бо тим сміхом можуть зазлинитися.

— Про кого ти кажеш?

— Про Гільду та її тата. Хіба ж не про них ми говоримо?

— Але чому вони мають почуватися не надто певними?

— Бо очевидно, що й вони є лише свідомістю.

— Чи це можливо?

— Якщо було можливим для Берклі та романтиків, то можливе й для них. Може, й майор є тінню в книжці, в якій розповідається про нього та Гільду і про нас також, бо ми становимо невелику частку їхнього життя.

— То було б ще гірше, бо означало би, що ми є тіннями тіней.

— Але можна собі уявити, що якийсь зовсім сторонній письменник сидить собі десь і пише книжку про майора батальйону ООН Альберта Кнага, котрий пише книжку для своєї дочки Гільди. У цій книжці йдеться про такого собі Альберто Кнокса, який ні з того ні з сього, починає слати філософські листи Софії Амундсен, котра мешкає на Клевервейєн, 3.

— Ти віриш у це?

— Я тільки кажу, що це можливо. Для нас цей письменник був би «прихованим» Богом, Софіє. Хоч усе, чим ми є, що говоримо і робимо, походить від нього, а ми самі є ним, ніколи нічого про нього не довідаємося. Ми вкладені на дно найдальшої шухляди.

Тепер уже обоє, Софія та Альберто, поринули в мовчанку. Першою заговорила Софія:

— Але якщо насправді існує письменник, котрий вигадав історії про Гільдиного батька в Лівані, який вигадує історію про нас...

— Так?

— ...то можливо, що й він не повинен почуватися надто певно...

— Що ти маєш на увазі?

— Ось він собі сидить і десь глибоко в голові тримає мене і Гільду. А хіба не можна припустити, що й він живе своїм життям у якійсь вищій свідомості?

Альберто кивнув головою.

— Звичайно, Софіє. І таке можливе. Якщо це саме так, то він дозволив нам вести цю філософську розмову, аби натякнути на таку можливість. Він хотів підкреслити, що він також є беззахисною тінню, і що ця книга, в якій Софія та Гільда живуть своїм життям, є насправді підручником філософії.

— Підручником?

— Усі наші розмови, діалоги...

— Ну...

— Насправді це монолог.

— Здається мені, що усе розчинилося в свідомості та душі. Я рада, що ще залишилося кілька філософів. Бо ж не може філософія, яка так гордо почала свій хід з Фалеса, Емпедокла і Демокріта, застрягнути на міліні?

— У жодному разі. Я розповім тобі про Гегеля. Він був першим філософом, який намагався врятувати філософію після того, як романтизм розчинив усе в духові.

— О, як цікаво.

— Аби нам не заважали духи та тіні, сядьмо у хатині.

— До того ж надворі стає прохолодно.

— Відступ!

ГЕГЕЛЬ

...розумне те, що життєздатне...

Папка з гуркотом упала на підлогу. Гільда лежала на ліжку, втупившись у стелю. Угорі щось начебто безнастанно кружляло.

Татові таки вдалося закрутити їй голову. От хитрун! Як він міг!

Софія спробувала заговорити безпосередньо до неї. Вона просила її збунтуватися проти батька. Софії справді вдалося засіяти зерно. План...

Софія та Альберто нічого не могли заподіяти татові. А Гільда могла. Тоді Софії вдалося б наблизитися до батька через неї. Вона погоджувалася зі Софією та Альберто, що тато надто далеко зайшов у своїй грі з тіннями. Хоч Софія та Альберто були витворами його фантазії, існують однак межі демонстрування влади.

Бідолашні Софія та Альберто! Вони були такими ж беззахисними перед уявою майора, як може бути беззахисною кіноплівка в руках оператора кінопроектора.

Ну й дасть вона йому прочуханки, коли повернеться додому! У ту ж мить перед її очима постала яскрава картина того, як це відбуватиметься.

Гільда підійшла до вікна і задивилася на фьорд. Була майже друга. Вона відчинила вікно і гукнула:

— Мамо!

Мама вийшла зі шопи для човнів.

- Я прийду з канапками через годину. Згода?
- Добре...
- Як тільки прочитаю про Гегеля.

Альберто й Софія вместилися в своїх кріслах біля вікна, яке виходило на озеро.

— *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* був законним дитям романтизму, — почав Альберто. — Можна навіть сказати, що розвивався одночасно з духом німецького романтизму. Він народився у Штуттгарті 1770 року, а з 18 років почав вивчати теологію в Тюбінгені. З 1799 року співпрацює із Шеллінгом у Єні. Якраз на цей час припадає найбурхливіший розвиток романтизму. Гегель був доцентом Єнського університету, а згодом став професором у Гайдельберзі, центрі німецького національного романтизму. А з 1818 року викладав у Берліні. Саме тоді Берлін починав ставати духовним центром Німеччини. У листопаді 1831 року Гегель помер від холери, але «гегельянство» вже тоді користувалося великою популярністю майже в усіх університетах Німеччини.

— То він таки домігся свого.

— Так, це ж стосується і його філософії. Гегель об'єднав і розширив майже усе розмаїття поглядів, які висувалися поміж романтиками. Однак він був також непримиренним критиком, розкритикував, наприклад, філософію Шеллінга.

— Що ж саме він критикував?

— Шеллінг, як і інші романтики, вважав, ніби найглибше піддрунтя існування закладене у тому, що називають «світовим духом». Гегель також вживав вираз «світовий дух», але надав йому нового значення. Говорячи про дух світу чи дух розуму, він мав на увазі усю суму людського досвіду. Бо тільки людина володіє «духом». У цьому значенні можна говорити про хід «світового духа» крізь історію. Тільки не слід забувати, що Гегель говорив про людське життя, людські думки та людську культуру.

— Той дух відразу перестає бути страшною примарою. Не сидить уже, заचाївшись, як «дрімаючий інтелект», у камінні та деревах.

— Пригадуєш, Кант говорив про «річ у собі». Хоч і відкидав можливість здобуття людиною повних знань про найглибші таємниці природи, однак вважав, що істина, хай навіть недосяжна, все ж існує. Гегель вважав, що «істина суб'єктивна». Він відкидав припущення, що існує якась «істина» поза людським розумом. Усяке пізнання є людським пізнанням, — наголошував він.

— Він наче хотів повернути філософію з небес на землю?

— Можна сказати і так. Філософія Гегеля така багатогранна та переповнена нюансами, що нам доведеться задовольнятися малим і зосередитися на кількох найважливіших пунктах. Взагалі, не скажеш, що Гегель створив власну філософію. Те, що ми називаємо філософією Гегеля, насамперед є *методом*, з допомогою якого можемо збагнути хід історії. Тому, говорячи про Гегеля, ми говоримо про історію людства. Філософія Гегеля не навчає нас того чи іншого про найглибнішу природу буття, зате дуже успішно навчить мислити.

— А це також дуже важливо.

— Спільним для усіх догегелівських філософських систем була спроба визначити незмінні критерії того, що людині дано знати про світ. Це стосується Декарта і Спінози, Юма та Канта. Кожен з них намагався дослідити підґрунтя людського пізнання. І всі вони говорили про *понадчасові* передумови людського знання про світ.

— Хіба це не є обов'язком філософа?

— Гегель вважав це неможливим. Він був переконаний: те, що є підґрунтям людського пізнання, змінюється від покоління до покоління. Тому не існує жодних «вічних істин». Немає понадчасового розуму. Єдиною точкою опори, за яку може захопитися філософ, є сама історія.

— О ні, це тобі доведеться пояснити. Історія постійно змінюється, як же вона може бути точкою опори?

— Річка також постійно змінюється. Але ж це не означає, що перестає бути річкою. І немає сенсу запитувати, в якому місці долини ця річка більш «справжня».

— Звичайно, бо річка є річкою вздовж усього її руслу.

— Для Гегеля історія — це плин такої ріки. Кожний щонайменший рух води у даному місці річки насправді визначається її характером у верхів'ї, водоспадами та круговертями. Проте не менше важливими є камені та будова річкового ложа в тому місці, в якому ти стоїш і спостерігаєш за річкою.

— Здається, я розумію.

— Історія думки — чи історія розуму — є також такою річковою течією. Думки усіх людських генерацій, які жили до тебе, визначають твоє мислення точнісінько так, як матеріальні умови життя твого часу. Тому не можеш стверджувати, що якась конкретна думка завжди залипатиметься істинною. Але вона буде істинною у той момент часу, в якому ти перебуваєш.

— Це ж, напевно, не означає, що усе є однаково істинним, або однаково хибним?

— Ясна річ, однак щось може бути істинним або хибним залежно від історичних умов. Якщо у 1990 році ти висуватимеш аргументи на користь рабства, то в кращому випадку попиєшся в дурні. 2500 років тому це не видалося б смішним. Хоча уже й тоді були прогресивні люди, які ратували за відміну невольництва. Візьмімо ближчий нам приклад. Ще сто років тому зовсім не вважалося «нерозумним» спалювати лісові масиви, аби розчистити місце під поля. Зате жакливо «нерозумно» нині. Ми маємо цілком інші, кращі, підстави для таких оцінок.

— Тепер я збагнула.

— Розум — це щось динамічне, це сам процес, вказував Гегель. І «істина» є нічим іншим, як цим процесом. Не існує жодних критеріїв поза історичним процесом, котрі б вирішували, що є «найбільш істинним» чи «найрозумнішим».

— Приклад, будь ласка!

— Ти не можеш повисмикувати окремих думок з античності чи середньовіччя, ренесансу чи просвітництва і сказати, ось це правильне, а це помилкове. Так само не можеш сказати, що Платон помилявся, а Аристотель мав рацію, або помилявся Юм, а рацію мав Кант чи Шеллінг. Це неісторичний спосіб мислення.

— Звучить погано, принаймні, мені так видається.

— Ти не можеш висмикнути жодного філософа, навіть жодної думки, з конкретних історичних умов, за яких жив і мислив той філософ. Але — тепер я наближаюся до чергової точки: розум «прогресивний», бо людям завжди спадає на думку щось нове. Тобто людське пізнання постійно розвивається, «просувається» вперед.

— Тоді, можливо, філософія Канта правильніша за Платонову?

— Так, «світовий дух» розвинувся і розширився від Платона до Канта. А як же інакше! Якби ми повернулися до нашої річки, ти сказала б, що у ній стало більше води. Минуло понад дві тисячі років. Кант помилявся, припускаючи, що його «істини» лежатимуть на березі річки, мов скелі, котрих не зрушити з місця. Думки Канта мали бути надалі опрацьовувані, і його розум також мав стати предметом критики наступного покоління. Так воно і трапилося.

— А річка, про яку ти говорив...

— Що, річка?

— Куди вона тече?

— Гегель вказував, що «світовий дух» розвивається до щораз більшого усвідомлення самого себе. Те ж відбувається і з річками: чим ближче до моря, тим ширшими вони стають. За Гегелем, в історії йдеться про те, що світовий дух поволі пробуджується до усвідомлення самого себе. Світ перебуває тут вічно, але через людську культуру та розвиток людства дух світу все більше усвідомлює свою неповторність.

— Чому Гегель такий впевнений у тому?

— Він вказує на це, як на історичну реальність, яка не має нічого спільного з ворожінням та вигадками. Кожен, хто вивчає історію, помітить, що людство постійно прямує до кращого «самопізнання» та «саморозвитку». Історія доводить, на думку Гегеля, що людське суспільство рухається до *раціоналізму та свободи*. Незграбно, перевальцем, та все ж історичний розвиток просувається вперед. Історія, за Гегелем, «цілеспрямована».

— Розвиток, отже, триває. Це добре.

— Історія, на думку Гегеля, є єдиним довгим ланцюгом думок, ланки якого сполучені не бездумно, а за певними правилами. Той, хто ґрунтовно вивчає історію не може не помітити, що одна думка впливає з іншої, яка уже існувала раніше. Та як тільки нова думка постала, вона одразу ж протиставляється іншій, ще новішій. Так виникає напруга між двома протилежними способами мислення. Ця напруга зникає, коли зароджується третя думка, яка акумулює те найкраще, що було у двох попередніх. Цей процес Гегель назвав *діалектичним* розвитком.

— А приклад?

— Можливо, ти пам'ятаєш, як досократики дискутували про праматерію та зміни...

— Було щось таке.

— А елліністи твердили, що жодна зміна не є можливою. У результаті вони були змушені заперечити існування будь-яких змін, хоча постійно фіксували їх своїми органами чуття. Елліністи відстоювали певний погляд, який Гегель назвав *позицією*.

— І що з того?

— Щоразу на противагу висунутому сформульованому твердженню виникає протилежне йому твердження. Гегель назвав це *запереченням*. Запереченням елліністичної філософії була концепція Геракліта, який казав, що «усе тече». Тепер виникла напруга між двома діаметрально протилежними способами мислення. Однак ця напруга «знялася», коли Емпедокл висловив думку, що і ті, і ті мають в дечому рацію, а в дечому помиляються.

— Потроху мені починає яснішати в голові...

— Елліністи мали рацію, твердячи, що ніщо не змінюється, їхня помилка полягала у запереченні ролі наших відчуттів. Геракліт вважав, що ми можемо довіряти нашим відчуттям, і мав рацію, зате помилявся, кажучи, ніби усе тече.

— Бо ж існує більше, ніж одна основна матерія. Матерії не змінюються, змінюються тільки взаємозв'язки між ними.

— Правильно. Твердження Емпедокла, котрий поєднав обидва протилежні погляди, Гегель назвав *запереченням заперечення*.

— Що за слова!

— Три етапи пізнання — це *теза, антитеза та синтеза*.

Можна, наприклад, сказати, що раціоналізм Декарта був тезою, йому протиставлялася емпірична антитеза Юма. Ці суперечності, тобто напругу між двома протилежними поглядами, нейтралізувала синтеза Канта. В одному Кант визнав рацію за раціоналістами, а в іншому — за емпіриками. Він вказав також на важливі помилки обох сторін. Але ж історія не закінчилася разом із Кантом. Тепер «синтеза» Канта стала вихідною точкою для створення нового триланкового ланцюга. Бо «синтеза» знову протиставляється новій «антитезі».

— Це надто теоретично.

— Справді, тут багато теорії. Але Гегель не мав наміру улхати історію в якусь «схему». Він був переконаний, що такий діалектичний візерунок вдасться відчитати зі самої історії. Підкреслював, що відкрив певні закони розвитку розуму чи ходу «світового духа» крізь історію.

— Розумію.

— Однак діалектику Гегеля можна застосовувати не тільки до історії. Навіть дискутуючи про щось, або над чимось розмірковуючи, ми думаємо діалектично. Намагаємося виявити хиби у цьому способі мислення. Гегель назвав це «негативним мисленням». Виявивши вади у конкретному способі мислення, можемо відсіяти і зберегти найвартісніше з нього.

— Наприклад?

— Коли соціаліст та правий сідають разом, щоб вирішити проблеми суспільства, дуже швидко стане помітною напруга, яка виникла між їхніми способами мислення. Це не означає, що один в усьому має рацію, а другий в усьому помиляється. Фактично обоє потроху мали рацію і помилялися. Під час дискусії вони виберуть найпереконливіші аргументи обох сторін.

— Хотілось би сподіватися.

— Однак, коли ми знаходимося в розпалі такої дискусії, не так легко визначити найрозумніший аргумент. Що істинне, а що помилкове, розсудить тільки історія. «Розумне» є «життєздатним».

— Тобто, що продовжує жити, те й має рацію.

— Або навпаки: те, що є правильним, те й продовжує жити.

— Чи не маєш прикладу для мене?

— 150 років тому розгорілася боротьба за рівноправність жінок. Але було й чимало противників. Якщо ми сьогодні розглянемо аргументи обох сторін, неважко буде збагнути, які з них були розумнішими. Та не варто забувати, що ми «мудрі заднім числом». З'ясувалося, рацію мали ті, хто боровся за рівноправність. Не один нині почервонів би від сорому, якби чорним по білому побачив, яких поглядів дотримувався у цьому питанні його дідусь.

— Я теж так гадаю. А якої думки притримувався сам Гегель?

— Про рівноправність?

— Про що ж іще ми говоримо?

— Хочеш почути цитату?

— Звичайно.

— «Різниця між чоловіком і жінкою така ж, як між твариною та рослиною, — писав він. — Тварина більше відповідає чоловічому, рослина жіночому характерові, адже вона — це радше покійливий розвій; невпевніша неповторність її відчуттів перетворилася на принцип. Якщо жінка на чолі уряду, то держава у небезпеці, бо чинять жінки не за загальними по-

требами, а за випадковими потягами чи поглядами. Невідомо, що саме формує жінку, либонь, світ уяви, радше життя, а не здобування знань. Тим часом як чоловік досягає свого становища лише на основі здобутків мислення і численних технічних спроб».

— Дякую, досить. Не хочу більше чути подібних цитат.

— Але ця цитата є блискучим прикладом того, як постійно змінюється наше уявлення про «розумне». Гегель також був дитям свого часу. І ми не виняток. Багато з того, що є сьогодні для нас «само собою зрозумілим», не витримає випробування історією.

— Маєш приклад?

— Для цього випадку, на жаль, я прикладу не маю.

— Чому ж?

— Мені б довелося вказати на те, що у цю мить уже змінюється. Я не можу, наприклад, стверджувати, що нерозумно їздити машиною, бо автотранспорт забруднює навколишнє середовище. Багато хто зараз так уже думає. Отож, це був би невдалий приклад. Чимало з того, що ми сприймаємо як очевидне, стане перед судом історії.

— Розумію.

— Зауважимо інше: власне те, що багато чоловіків у часи Гегеля висловлювали такі гострі судження про меншевартість жінок і прискорило їхнє визволення.

— Як це?

— Вони висунули «тезу», тобто «позицію». Причиною того, що їм взагалі довелося зайняти якусь позицію, був початок бунту жінок. Бо ж не треба відстоювати свою позицію у тому, з чим усі погоджуються. Що гостріше висловлювалися чоловіки про жіночу меншовартість, то сильнішою ставала «антитеза», заперечення.

— Здається, я розумію.

— Скажеш, напевно, добре мати енергійних противників. Чим екстремальніші погляди, тим сильнішою стає протилежна реакція. Як то кажуть, «на чий млин вода».

— Відчуваю, як мій млин почав енергійно крутити лопастями.

— У чисто логічному чи філософському сенсі існує напруга між двома поняттями.

— Наприклад!

— Коли я замислююся над поняттям «бути», то неодмінно мушу ввести протилежне поняття «не-бути». Неможливо розмірковувати над тим, що ти існуєш, не згадавши наступної миті, що не існуватимеш завжди.

Напруга між поняттями «бути» і «не-бути» зникне разом з поняттям «буде». Бо те, що має бути, означає, що воно є і водночас ще не є.

— Розумію.

— Розум Гегеля є *динамічним розумом*. Дійсності властиві суперечності, отже, опис дійсності також має бути суперечливим. Наведу тобі приклад: кажуть, данський фізик-атомник *Нільс Бор* повісив над входом до своєї домівки кінську підкову.

— На щастя.

— Це ж забобон, а Нільса Бора аж ніяк не можна назвати забобонним. Одного разу фізика відвідав друг. «Ти ж не віриш у такі речі», — сказав колега. «Ні, — відповів Нільс Бор, — але я чув, що це діє».

— У мене немає слів.

— Але відповідь була діалектичною, дехто сказав би навіть — суперечливою. Нільс Бор, як і норвезький поет *Вільє*, був відомий своїм «іронічним» світоглядом. Він сказав приблизно таке: «Існує два типи істини: поверхові істини, чия протилежність однозначно хибна, і глибокі істини, протилежні судження до яких у тій же мірі істинні».

— Які б це мали бути істини?

— Якщо я, наприклад, скажу, життя коротке...

— Погоджуюся.

— Однак в іншій ситуації я розведу руками і скажу, що життя довге.

- Маєш рацію. Частково, це також правда.
- Наведу тобі ще приклад, як діалектична напруга може викликати спонтанну дію, яка призведе до раптової зміни.
- Чекаю!
- Уяви собі дівчинку, котра завжди відповідає матері: «Так, мамо», «Добре, мамо», «Як хочеш, мамо», «Зараз зроблю, мамо».
- Мені аж мурашки побігли по спині.
- З часом маму почне дратувати постійна слухняність дочки. Врешті-решт вона вигукне сердито: «Перестань бути такою слухняною!» А дівчинка відповість: «Добре, мамо».
- Я би її вдарила.
- Правда ж? А що б ти зробила, якби вона відповіла: «Може, я хочу бути слухняною».
- Це була б дивна відповідь. Мабуть, також ударила б.
- Ситуація, іншими словами, забуксувала. Діалектична напруга досягла кульмінації. Тепер *мусить* відбутись якась зміна.
- Ляпас?
- Ми ще повинні згадати про останню рису філософії Гегеля.
- Я слухаю.
- Пригадуєш, ми говорили, що романтики — індивідуалісти.
- «Таємний шлях веде всередину».
- Саме цей індивідуалізм знайшов свою «негацію» або заперечення у філософії Гегеля. Гегель великого значення надавав «об'єктивним» силам, мав на увазі родину та державу. Можна сказати, що Гегель крізь пальці дивився на індивіда. Він вважав індивіда органічною часткою суспільства. Розум або «світовий дух» стає зримим у стосунках між людьми.
- Поясни!
- *Розум виявляється насамперед у мові. Мова формує нас.* Норвезька мова чудово обійдеться без пана Гансена, але пан Гансен не дасть собі ради без норвезької мови. Отже, не окремий індивідуум творить мову, а мова творить індивідуума.

— Так воно і є.

— Не тільки мова формує індивіда, але й історичні умови, в яких він живе. І ніхто не може звільнитися від тих умов. Хто не знайшов свого місця в суспільстві, є неісторичною людиною. Пам'ятаєш, напевно, що ця думка була також важливою для афінських філософів. Як не можна уявити собі суспільства без громадян, так і громадяни не уявляються без суспільства.

— Зрозуміло.

— За Гегелем, держава є чимось «більшим», ніж окремих громадян. Навіть більшим за суму громадян. То ж не можна «виписатися» із суспільства. Хто плює на суспільство, в якому живе, і прагне «віднайти себе», той просто блазень.

— Не знаю, чи цілком погоджуюся з цим, але хай уже буде...

— За Гегелем, не індивідуум «віднаходить себе», а «світовий дух».

— Світовий дух знаходить себе?

— Гегель стверджував, що дух світу повертається до себе триступенево. Це означає, що так він усвідомлює себе.

— Розкажи мені про ці сходи.

— Спершу «світовий дух» усвідомлює себе в індивідуумі. Гегель це називає *суб'єктивним розумом*. Вищої свідомості «світовий дух» досягає у родині, суспільстві та державі. Це, за Гегелем, *об'єктивний розум*, бо він виявляється у стосунках між людьми. Але існує ще третя сходинка...

— Я уважно слухаю.

— Найвищої форми самопізнання «світовий дух» досягає в *абсолютному розумі*. Абсолютний розум — це мистецтво, релігія та філософія. Філософія ж є найвищою з-поміж усіх формою розуму, бо у філософії «світовий дух» розмірковує над власною роллю в історії. Тільки у філософії «світовий дух» віднаходить сам себе. Філософію можна назвати дзеркалом «світового духа».

— Це настільки таємниче, що мені потрібний час, аби усе переварити. Але те, що ти сказав наостанку, мені сподобалося.

- Я сказав, що філософія — дзеркало «світового духа».
- Як гарно. Думаєш, це якось пов'язано із дзеркалом у мідній рамі?
- Якщо ти вже питаєш, то так.
- Що ти маєш на увазі?
- Я виходжу з того, що це дзеркало відіграє особливу роль, бо дуже вже часто про нього йдеться.
- І, певно, здогадуєшся, яку саме роль?
- Ні, ні. Я мав на увазі тільки те, що про нього не говорилося би так багато, якби воно не *мало* якогось особливого значення для Гільди та її тата. Що це за значення, відповідати може тільки Гільда.
- Може це романтична іронія?
- Безнадійне запитання, Софіє.
- Чому ж?
- Бо не *ми* тим займаємося. Ми тільки беззахисні *жертви* такої іронії. Коли дитина малює щось на папері, не питаємо ж ми папір, що той малюнок означає.
- Мені аж мороз побіг попід шкірою.

К'ЄРКЕГОР

...Європа на шляху до банкрутства...

Гільда поглянула на годинник. Минула четверта. Вона поклала папку на письмовий стіл і бігцем кинулася на кухню. Треба скоренько віднести харчі до шопи, поки мама не втратила надії дочекатися її. Дорогою вона кинула погляд на дзеркало в мідній рамі.

Гільда швиденько поставила чайник на плиту і в шаленому темпі взялася намащувати хліб.

Так, вона таки зіграє з татом жарт. Дівчинка усе більше почувала себе співницею Софії та Альберто. Це розпочнеться вже в Копенгагені...

Незабаром вона вже була в шопі з повною тацею.

— Ось другий сніданок, — сказала вона. Мама тримала в руці шліфувальний папір. Вона відгорнула з чола заповоршене волосся.

— Але тоді пропустимо обід. Вони сіли на причалі і почали їсти.

— Коли приїжджає тато? — спитала Гільда за якийсь час.

— У суботу. Ти ж знаєш.

— Коли саме? Ти казала, що спершу він приземлиться у Копенгагені.

— Ну-у...

Мама жувала канпку з паштетом та огірком.

— ...тато прибуде до Копенгагену десь о п'ятій годині. Рейс на Крістіансанн відлітає чверть на дев'яту. Думаю, літак при-

землиться в Х'євїку пів на десяту. Отже, матиме у Копенгагені кілька годин...

— Як це?

— Ну, я лише прослідковую його маршрут.

Вони їли й далі. Гільда витримала довгу паузу, а тоді знову запитала:

— Чи було щось чути від Уле та Анне?

— Телефонують час від часу. Приїдуть, певно, на канікули в липні.

— Не раніше?

— Ні, не думаю.

— То цього тижня будуть в Копенгагені...

— Що це має означати, Гільдо?

— Нічого. Про щось же треба говорити.

— Але ти вже кілька разів згадала Копенгаген.

— Справді?

— Ми говорили, що тато зробить пересадку.

— Мабуть, тому мені й спали на думку Анне та Уле.

Як тільки вони поїли, Гільда поскладала посуд на тачку.

— Мені треба читати далі, мамо.

— Що ж, читай, якщо треба...

Чи не забринів у її голосі докір? Вони ж домовлялися, що разом впорядкують човен до татового повернення.

— Тато взяв з мене обіцянку, що я дочитаю книжку, доки він повернеться.

— Власне, це мені не дуже подобається. Те, що його немає з нами, нічого не вдієш, але не повинен на віддалі керувати тим, що тут відбувається.

— Знала б ти, як він керує, — мовила Гільда загадково. — Із якою насолодою.

Гільда повернулася до своєї кімнати і знову взялася до читання.

Раптом Софія почула стук у двері. Альберто кинув на неї суворий погляд.

— Не дозволимо, аби нам заважали.

Стук став сильнішим.

— Розповім тобі про одного данського філософа, якому не припала до смаку філософія Гегеля, — почав Альберто.

Знову почувся грюкіт, та такий сильний, що аж двері за-тріщали.

— Це, очевидно, знову витівки майора, котрий прислав якогось фантастичного персонажа, аби подивитися, чи впли-маємося на його вудочку, — продовжував Альберто. — Подібні штучки нічого йому не коштують.

— Але якщо ми не відчинимо, йому нічого не коштуватиме розвалити цілий дім.

— Напевно, ти маєш рацію. Відчинімо!

Вони підійшли до дверей. Судячи з грюкоту, Софія уяви-ла собі за дверима велетня. Але на східцях стояла маленька дівчинка у квітчастій сукенці з довгим білявим волоссям. У руці вона тримала дві маленькі пляшечки, червону та синю.

— Привіт, — сказала Софія. — Хто ти?

— Мене звати Аліса, — відповіла дівчинка і засоромлено зробила реверанс.

— Так я й думав, — кинув Альберто. — Аліса з Країни Чудес.

— Але як вона знайшла сюди дорогу? Дівчинка сама відпо-віла:

— Країна Чудес — безмежний край. Це означає, що Країна Чудес є усюди, як і ООН. Тому наш край повинен стати почесним членом ООН. Ми матимемо власних представників у всіх комітетах. Бо ж і ООН походить з країни людських снів.

— Ох і майор, — буркнув Альберто.

— А що ти принесла? — спитала Софія.

— Я повинна передати Софії ці філософські пляшечки.

Дівчинка простягнула їх Софії. Обидві пляшки були з прозорого скла, тільки в одній — червона рідина, а в іншій — синя. На червоній пляшці було написано «ВИШИЙ МЕНЕ», а на синій — «ВИШИЙ МЕНЕ ТАКОЖ».

У цю мить повз хатину пробіг білий кролик. Він мав на собі камізельку та піджак і рухався на задніх лапах. Перед самою хатиною він витягнув з камізельки годинник і сказав:

— Ой, я спізнююся.

І побіг далі. Аліса кинулася за ним. На ходу вона ще раз присіла в реверансі і крикнула:

— Знову починається.

— Передай вітання Діні та королеві, — гукнула Софія їй навздогін.

Аліса зникла. Альберто та Софія стояли на порозі, роздивляючись пляшечки.

— ВИПИЙ МЕНЕ та ВИПИЙ МЕНЕ ТАКОЖ, — прочитала Софія.

— Не знаю, чи слід це робити. Може, тут отрута.

Альберто стенив плечима.

— Вони від майора, а все, що надходить від майора є свідомістю. Отож, це тільки сік з думок.

Софія відкрутила ковпачок червоної пляшечки і обережно приклала її до рота. Сік був солодкий і дивний на смак, та мало того: одночасно стало щось діятися з навколишнім світом. Озеро, ліс і хатина почали наче зливатися до купи. Усе навколо вона відчула як одну особистість, і цією особистістю була сама Софія. Дівчинка глянула на Альберто, але й він став ніби часткою її душі.

— Дивно, — сказала Софія. — Я бачу усе, як і раніше, тільки тепер усе пов'язане між собою. Я відчуваю докільця, як *єди-ну* свідомість.

Альберто кивнув, а здалося, ніби Софія кивнула сама собі.

— Це — пантеїзм або філософія єдності, — сказав учитель. Світовий дух романтиків. Вони сприймали усе навколо як єдине велике «я». Це також і Гегель, котрий недооцінював індивідуума і все вважав виразом єдиного світового розуму.

— Може надшити і з другої пляшечки?

— Так велить напис.

Софія відкрила синю пляшечку і зробила великий ковток. Цей сік був більше свіжіший і кисліший, ніж червоний. Але й цього разу відбулася різка зміна довколишнього світу.

Упродовж секунди дія червоного напою припинилася, речі знову повернулися на попередні місця: Альберто став Альберто, дерева в лісі стали деревами, а вода — маленьким озерцем.

Та минула ще одна секунда, й усе знову розплилося. Ліс уже не був більше лісом, кожне щонайменше деревце стояло собі зосібна. Кожна найкрихітніша гілочка була наче маленькою казкою, про яку можна розповісти тисячу казок.

Зненацька маленьке озерце перетворилося на безкрає море, але не з огляду на широчінь чи глибину, а через блищики на поверхні та тонко викроєні бухточки. Софія розуміла, що могли б присвятити все життя спогляданню цього моря, та навіть якщо життя дійде свого кінця, озеро зостанеться незбагненою таємницею.

Софія глянула на крону дерева. Троє маленьких горобців були зайняті своєю веселою грою. Вона бачила їх на дереві ще тоді, коли пила з червоної пляшечки, але якось не по-справжньому. Червона рідина стерла всі суперечності та індивідуальні особливості. Софія зійшла з порога і схилилася над травою. Вона відкрила новий світ, так буває, коли вперше пірнеш під воду і наважишся розплющити очі. В мосі, поміж кушиками трави та стеблинами аж роїлося від живих істот. Софія бачила павука, котрий впевнено пробирався через мох... червону трав'яну блощицю, що розгойдувалася на стеблинці трави і крихітну армію мурашок, зайнятих спільною роботою. Та кожна мурашка все ж дріботіла лапками по-своєму.

Найбільше ж здивування чекало її, коли вона підвелася і глянула на Альберто, котрий ще стояв на порозі хатини. На Альберто вона дивилась тепер зовсім іншими очима, він був ніби істотою з чужої планети, або героєм з якоїсь іншої казки. Водночас і себе дівчинка сприймала по-новому, як неповторну особистість. Вона не просто була людиною і не просто п'ятнадцятирічною дівчинкою. Була Софією Амундсен і тільки нею.

— Що ти бачиш? — спитав Альберто.

— Я бачу, що ти справжнісінький дивак.

— Справді?

— Я, напевно, ніколи не могла б збагнути, як то бути іншою людиною. У цілому світі не знайдеш двох однакових людей.

— А ліс?

— Він уже не злитий воедино, а наче Всесвіт дивовижних казок.

— Усе так, як я й думав. Синя пляшечка — то індивідуалізм. Наприклад, реакція *Сьорена К'еркегора* на романтичну філософію єдності. Та був ще інший данець, котрий жив в один час із К'еркегором — знаменитий казкар Г. Х. Андерсен. Він, як ніхто, умів бачити неосяжне багатство деталей природи. Філософом, який теж мав таку здатність сто років тому, був німець Ляйбніц. Він зреагував на філософію єдності Спінози так, як Сьорен К'еркегор прореагував на Гегеля. Я чую, про що ти говориш, але ти такий дивний, і я ледь стримую сміх.

— Розумію. Надлий трішки з червоної пляшечки і сідаймо на порозі. Перш ніж розійтися, поговоримо про К'еркегора.

Софія сіла на сходи поруч з Альберто. Вона надпила трохи з червоної пляшечки, і навколишні речі знову почали зливатися воедино. Ковток, очевидно, був надто великий, бо у неї з'явилося відчуття, ніби усі відмінності стерлися. Довелося ще раз умочити язика в синю пляшечку, щоб світ став більш-менш таким, як до появи Аліси.

— Що ж є *істиною!* — запитала вона. — Питво з червоної чи синьої пляшечки дає справжні відчуття?

— Із червоної, і з синьої, Софіє. Не можна стверджувати, що романтики помилялися, бо існує тільки одна-єдина реальність. Однак вони були, можливо, надто однобічними у своїх судженнях.

— Що ж таке оця синя пляшка?

— Думаю, що К'еркегор втратив міру, п'ючи з неї. Надто вже багато уваги приділяв він індивідууму. Ми не лише діти

свого часу. Кожен з нас, окрім того, є винятковою особистістю, котра живе лише оцей єдиний раз.

— А Гегель не дуже цим переймався?

— Його більше цікавили основні віхи історії. Саме це й обурило К'еркегора. Він вважав, що філософія єдності романтиків та «історизм» Гегеля втратили десь відповідальність індивідуума за власне життя. Тому для К'еркегора як романтики, так і Гегель були виліплені з однієї глини.

— Розумію його обурення.

— Сьорен К'еркегор народився 1813 року і одержав суворе виховання свого батька. По батькові успадкував він і релігійну печаль.

— Сумно звучить.

— Саме через свою меланхолію він почувався зобов'язаним розірвати свої заручини. Копенгагенське міщанство неприхильно сприйняло цю новину. Ось так рано став він особою виклятою та осміяною. З часом він усе більше озлоблювався і невдовзі перетворився на «ворога народу», як називав таких людей Ібсен.

— Через розірвані заручини?

— Ні, не тільки. Згодом, особливо під кінець свого життя, він став гострим критиком культури. «Уся Європа перебуває на шляху до банкрутства», — казав він. Він вважав, що живе в час, позбавлений пристрасності та заангажованості. Особливо гостро реагував на брак заангажованості всередині церкви. Був невблаганим у своїй критиці так званого «недільного» християнства.

— Сьогодні більше годилося б говорити про «конфірмаційне християнство». Більшість зараз приймають перше Причастя тільки заради численних подарунків.

— Так, ти це добре збагнула. Для К'еркегора християнство було таким всеохоплюючим і водночас настільки суперечило розумові, що мало би існувати лише або-або. Не можна бути «трохи» чи «частково» християнином. Або Ісус Христос воскрес першого дня Великодня, або ні. Якщо він на-

справді воскрес із мертвих, якщо насправді помер за наші гріхи, то це настільки вражає, що *мало би* позначитись на всьому нашому житті.

— Розумію.

— Однак К'еркегор бачив, як церква і більшість віруючих дуже приземлено ставилися до релігійних питань. Для нього ж самого релігія і розум були, як вогонь і вода. Замало вірити у «істинність» християнської віри. Бути християнином — означає йти слідами Христа.

— Що тут спільного з Гегелем?

— Ми, напевно, почали не з того кінця.

— Тоді пропоную увімкнути задню передачу і стартувати знову.

— К'еркегор почав студіювати теологію ще у сімнадцятилітньому віці, та його щораз більше захоплювала філософія. Коли йому сповнилося 27 років, захистив магістерську роботу «Про поняття іронії». У ній К'еркегор учинив розправу над свавільною грою романтиків з ілюзією та романтичною іронією, їй він протиставив «сократівську іронію». Сократ також вдавався до іронії, як до дієвого засобу пізнання глибоко захованих життєвих істин. Сократ для К'еркегора на противагу романтикам був «мислителем екзистенції», тобто мислителем, який усе своє існування влітає у філософські рефлексії.

— Зрозуміло.

— Після розриву заручин К'еркегор виїхав у 1841 році до Берліну, де, між іншим, слухав лекції Шеллінга.

— І зустрів Гегеля?

— Ні, Гегель помер на десять років раніше, однак його дух панував у Берліні та й більшості країн Європи. Його «систему» використовували як універсальний засіб тлумачення усіх можливих питань. К'еркегор вважав «об'єктивні істини», якими займалася гегелівська філософія, цілком несуттєвими для окремого індивідуума.

— Які ж істини суттєві?

— Замість того, щоб шукати *Істину* з великої літери, краще знайти істини, важливі для життя окремої особистості. Важливо знайти «істину для себе». Індивідуума або ж особистість К'еркегор ставив на чолі «системи». К'еркегор говорив, що Гегель забув, що сам був людиною. Ось що він написав про гегелівський тип професора: «Пан професор, схильний до спекуляцій, пояснюючи таїну всього існування, зопалу забув своє ім'я; бо є людиною, просто людиною, а не фантастичним пунктом 3/8 якогось параграфу».

— А чим, на думку К'еркегора, є людина?

— На таке запитання не відповіси загальною фразою. Опис людської природи чи людської «істоти» для К'еркегора не становив жодного інтересу. Істотною є тільки *екзистенція* конкретної особистості. А людина не сприймає власної екзистенції за письмовим столом. Лише діючи, а надто роблячи свій *вибір*, ми співвідносимося з нашою екзистенцією. Аби проілюструвати тобі думку К'еркегора, розповім одну історію про Будду.

— Про Будду?

— Так, бо і філософія Будди починала відлік з людського існування. Одного разу якийсь монах дорікнув Будді, що той дає нечіткі відповіді на такі запитання, як «Що є світ?» і «Що є людина?» Відповідаючи на докір, Будда взяв за приклад людину, поранену отруєною стрілою. Не цікавитимуть же пораненого суто теоретичні питання, з чого зроблена стріла, яка саме отрута на ній чи під яким кутом було її випущено.

— Він просив би радше допомоги, щоб хтось витягнув стрілу і залікував рану.

— Правда ж? Саме це було важливим для його існування. Будда і К'еркегор тонко усвідомлювали, що існують лише одну коротку мить. А, як уже було сказано, людина не спостереже свого існування за письмовим столом, маніпулюючи міркуваннями про природу світового духа.

— Розумію.

— К'еркегор говорив також, що істина є «суб'єктивною». Цим він не хотів ствердити, ніби байдуже, у що ми віримо чи про що

судимо. Він вважав, що справді важливі істини є *особистими*. Тільки такі істини є «істинами для себе».

— Можеш навести приклад такої суб'єктивної істини?

— Важливим, наприклад, є питання, чи правдиве християнство. Це не з тих питань, які можна з'ясувати теоретично чи академічно. Для людини, яка усвідомлює свою екзистенцію, йдеться про життя і смерть. Це не тема для дискусії заради самої дискусії. Це щось таке, до чого людина наближається з найбільшим благоговінням.

— Так.

— Впавши у воду, ти не будеш вдаватися до теоретичних розмірковувань, втопишся чи ні. Тебе не «цікавитиме» питання, є там крокодили чи немає. Йтиметься про життя чи смерть.

— Очевидно.

— Отож, розрізняють філософське ставлення до питання про існування Бога та ставлення індивіда до цього ж питання. Кожна людина опиняється віч-на-віч з такими важливими питаннями, наблизитися до яких можемо тільки через *віру*. Речі, пізнані за допомогою розуму, є, на думку К'єркегора, зовсім несуттєвими.

— А ось це доведеться тобі пояснити.

— Ми точно знаємо, Софіє, що $8+4=12$. Це приклад «істини розуму», про які говорили усі філософи після Декарта. Та хіба долучимо ми їх до своєї вечірньої молитви? Хіба до цієї істини прагнемо ми на смертному одрі? Такі істини, можливо, і є «об'єктивними» та «загальними», однак цілком байдужими для екзистенції індивідуума.

— А як же віра?

— Ти не можеш знати, чи пробачила людина тобі твій поганий вчинок. Однак саме це знання потрібне для твого існування. Саме це найбільше тебе стосується. Не можеш також знати, чи якась інша людина любить тебе. Можеш тільки вірити або сподіватися. Та це важливіше для тебе, ніж знати, що сума кутів у трикутнику дорівнює 180 градусів. Цілуєчись вперше в своєму житті, ніхто не думатиме у ту мить про «закон причинності» або Кантові форми сприйняття.

— О, ні, це було би безлуздо.

— Перш за все віра потрібна, коли йдеться про релігію. Про це К'еркегор писав: «Якщо можемо об'єктивно пізнати Бога, то не віримо, а саме тому, що не можемо його збагнути об'єктивно, мусимо вірити. Якщо прагнемо дотримуватися віри, мусимо постійно піклуватися, щоб утримати об'єктивну непевність, щоб в об'єктивній непевності опинитися як на глибині під водою і надалі вірити».

— Досить складно.

— Раніше багато хто намагався довести існування Бога або хоч осягти його розумом. Але якщо хтось задовольниться такими доказами існування Бога чи розумовими аргументами, то втратить саму віру, а з нею релігійне благоговіння. Неістотно, чи правдива наука Христа, важливо те, чи правдива вона *для мене*. У середньовіччі та сама думка звучала у твердженні: «credo quia absurdum».

— Хіба я не казала тобі говорити по-норвезьки?

— Вираз означає: «Я вірю, тому що це суперечить розумові». Якби християнство апелювало до розуму, чи до інших частин нашого ества, не було би й мови про віру.

— Це я тепер уже зрозуміла.

— Отже, ми побачили, що мав К'еркегор на увазі під «екзистенцією», «суб'єктивною істиною», що саме вкладав у поняття «віра». Усі три поняття об'єдналися у критику філософської традиції, особливо філософії Гегеля. Була у ній і «критика цивілізації». У сучасному суспільстві городян людина стала «публікою» або «громадськістю», вважав К'еркегор, а головною рисою юрби є порожня «балаканина». Нині часто вживають слово «конформізм», яке означає, що «всі вважають так само» і одностайно виступають за те, до чого не мають безпосереднього стосунку.

— Я от замислилася, чи не має К'еркегор чогось спільного з батьками Юрунн?

— Але не завжди він був таким ласкавим у своїх характеристиках. Він послуговувався гострим пером та терпкою іронією. Він уживав, наприклад, такі гострі формулювання, як

«юрба є неправдою» або «правда завжди у меншості». Він підкреслював також, що люди здебільшого несерйозно ставляться до існування.

— Колекціювання ляльок Барбі — це одне. Інша річ, коли сама стаєш такою лялькою...

— Це перенесе нас до К'єркегорового вчення про три стадії «на життєвому шляху».

— Що ти сказав?

— К'єркегор вважав, що існує три різних типи життя, які він називав «стадіями»: естетична, етична та релігійна. Він послуговувався терміном «стадія», щоб підкреслити, що можна жити на двох нижчих і несподівано перестрибнути до найвищої стадії. Однак багато людей продовжують жити на тій самій стадії усе життя.

— Закладаюся, що скоро ти даси пояснення. До того ж мені стає цікаво, на якій стадії знаходжуся я.

— На *естетичній стадії* люди живуть моментом і кожної миті прагнуть до насолоди. Добре те, що гарне, миле і приємне. Така людина живе виключно у світі відчуттів. «Естет» стає м'ячиком до метання власних бажань та настроїв. Негативним є усе нудне.

— Дуже дякую. Така життєва позиція мені добре відома.

— Тому справжній романтик є типовим естетом. Не йдеться тут тільки про чуттєву насолоду. Люди з безтурботним ставленням до життя, чи до філософії, чи до мистецтва, для якого вони працюють, також живуть на естетичній стадії. Навіть до суму та страждань можна ставитися естетично. Г. Ібсен змалював типового естета в образі Пера Гюнта.

— Здається, я розумію, що ти маєш на увазі.

— Пізнаєш у цьому себе?

— Не зовсім. Це трохи нагадує майора.

— Так, можливо, Софіє... Хоча це знову був приклад клейкої романтичної іронії. Помий собі рота.

— Що ти сказав?

— Ох, це не твоя вина.

— Продовжуй!

— Того, хто живе в естетичній стадії, може невдовзі огорнути відчуття страху та порожнечі. Але і в тому є надія. За К'еркегором, *страх*— це щось майже позитивне. Страх свідчить про перебування в «екзистенціальній ситуації». Цієї миті естет може зважитися на «стрибок» у вищу стадію. Проте це може трапитися, а може й ні. І навіть близькість такого «перескоку» ні на що не придасться, якщо не виконати його вповні. Ось тут і йдеться про «або-або». Ніхто не стрибне замість тебе. Вибір тільки за тобою.

— Це схоже на ситуацію, коли треба вирішити кинути вживати алкоголь або наркотики.

— Маєш рацію. Говорячи про рішучість, він трохи нагадує Сократа, на думку якого, кожне істинне знання походить з глибини. Так і вибір, що веде до «стрибка» з естетичної стадії до етичної чи релігійної, має йти зсередини. Саме це зобразив Г. Ібсен у «Пері Гюнті». Інше майстерне зображення екзистенційного вибору, до якого героя змушують внутрішня потреба та розпач, знаходимо у великому романі російського письменника Ф. Достоевського «Злочин та кара».

— У найкращому випадку людина вибирає інший спосіб життя.

— Тоді, можливо, починає жити в *етичній стадії*, для якої характерний серйозний, послідовний вибір за моральними мірками. Ця життєва позиція дещо нагадує Кантову етику обов'язку. Людина намагається жити за законом моралі. Як і Кант, К'еркегор насамперед звертає увагу на настанову людини. Істотно не те, що добре і що зле, а те, що людина взагалі зважується зайняти позицію щодо добра і зла. Естетів цікавило тільки те, що «гарне», а що «нудне».

— Якщо так житимеш, чи не станеш *надто* поважним?

— Звичайно. За К'еркегором, «етична стадія» також не є задовільною. Людина обов'язку також врешті-решт втомиться від своєї обов'язковості та педантичності. Багато людей переживають таку реакцію на втому в пізньому віці. Деякі можуть повернутися до безтурботного життя на естетичній

стадії. Деякі проте переходять до чергового стрибка у *релігійну стадію*. Цей стрибок у «глибокі води» віри вимагає неабиякої відваги. Віра ставиться понад естетичною насолодою та обов'язковістю розуму. І хоч, можливо, «страшно впасти в руки живого Бога», як висловився К'еркегор, щойно тепер людина знаходить умиротворення.

— Отже, християнство.

— Так, для К'еркегора релігійною стадією було християнство. Але його філософія мала велике значення і для нехристиянських мислителів. У ХХ столітті виникла «*філософія екзистенції*» — *екзистенціалізм*, яку надихнув цей данський філософ.

Софія глянула на годинник.

— Майже сьома. Мушу квапитися додому, бо мамі почнуть ввижатися всякі жахи.

Вона кивнула вчителю філософії і повеслувала на протилежний бік озера.

МАРКС

...привид бродить по Європі...

Гільда підвелася з ліжка і стала біля вікна, яке виходило до фьорду. У суботу вона почала читати про Софіїне п'ятнадцятиліття. А день перед тим у самої Гільди був день народження.

Якщо тато розраховував, що вона встигне дочитати до дня народження Софії, він її переоцінив. Учора вона ціліснінький день провела за читанням. Але тато мав рацію, що Гільда одержить ще одне привітання з днем народження. Це тоді, як Софія й Альберто заспівали «Многая літа...» Гільді було трохи не по собі.

А потім Софія писала запрошення на «філософську забаву у саду» того самого дня, коли мав повернутися з Лівану Гільдин тато. Гільда була переконана, що того дня станеться щось таке, над чим не владні ні вона, ані її тато.

Одне вона знала достеменно: ще до приїзду батька в Б'еркелі його чекає одна несподіванка. Це найменше, що вона могла зробити для Софії та Альберто. Звернулись-бо до неї, Гільди, за допомогою...

Мама усе ще поралася в човнярській шопі. Гільда тихцем зійшла вниз до телефону, знайшла телефонний номер Анне та Уле в Копенгагені і набрала цифри.

— Анне Квамсдаль.

— Привіт, це Гільда.

- Як приємно тебе чути! Як справи у Ліллесанні?
- Чудово! Почалися канікули. А через тиждень повертається з Лівану тато.
- Це ж гарно, Гільдо!
- Так, я дуже тішуся. Саме тому і телефоную...
- У чому річ?
- Я думаю, він сяде в Каструпі у суботу, 23 червня, десь коло п'ятої по обіді. Ви будете на той час у Копенгагені?
- Гадаю, так.
- Чи не змогли б ви зробити мені маленьку послугу?
- Про що йдеться...
- Це не проста послуга. Не знаю навіть, чи вдасться це зробити.
- Ти мене заінтригувала...

Гільда почала розповідати. Вона розказала про рукопис, Альберто й Софію та про все інше. Кілька разів їй доводилося починати розповідь наново, бо вона сама або тітка на іншому кінці телефонного дроту вибухали сміхом. Але коли вони обидві поклали слухавки, Гільдин план почав утілюватись.

Залишалось зробити певні приготування вдома, хоча квапитись не було куди.

Решту пообіддя та вечір Гільда провела з мамою. Вони вирішили поїхати в Крістіансанн й подивитися кіно. Мусили якось компенсувати відсутність справжнього свята на уродини. Коли минули виїзд на Х'евік, стали на місце усі елементи складанки, над якою дівчинка увесь час думала.

Аж пізно увечері, уже в ліжку, Гільда змогла почитати рукопис.

Коли Софія пробралася через Сховок, була майже восьма. Мама саме поралася у квітнику перед будинком.

- Звідки ти взялася?
- Пройшла через живопліт.
- Через живопліт?
- Хіба ти не знаєш, що там є стежка?

— Але де ти була, Софіє? Знову зникла зі самого ранку, не сказавши ані слова.

— Вибач, мамо. Надворі так гарно. Я влаштувала собі далеку прогулянку.

Щойно тепер мама відірвалася від прополовання бур'янів і глянула на доньку.

— Знову бачилася з отим своїм філософом?

— Так. Я ж казала, що він любить гуляти.

— Прийде на забаву?

— Так, він дуже зрадів.

— Я також рада. Просто рахую дні, Софіє.

Чи не промайнула в маминому голосі іронія? Про всяк випадок Софія сказала:

— Я рада була запросити і батьків Юрунн. Не випадало інакше.

— Гм... неодмінно мушу поговорити сам на сам з цим Альберто.

— Можу відступити вам свою кімнату. Я впевнена, він тобі сподобається.

— Маю ще щось для тебе. Тобі прийшов лист.

— Та невже...

— На штемпелі написано «Батальйон ООН».

— Це від брата Альберто.

— То вже занадто, Софіє.

Софія гарячково думала. Та за секунду чи дві сама собою з'явилася потрібна відповідь. Вона наче сприйняла імпульс від якогось духа-помічника.

— Я розповіла Альберто, що збираю рідкісні поштові штемпелі, і ось його брат надіслав мені їх. Тією відповіддю їй вдалося заспокоїти матір.

— Обід у холодильнику, — сказала вона уже примирливим тоном.

— А де лист?

— Зверху на холодильнику.

Софія вбігла до хати. Конверт було проштемпельовано 15 червня 1990 року. Дівчинка розірвала конверт і вийняла маленький аркушик паперу:

*Все, що твориться, що існує,
Колись у нівець поверну я!*

(пер. М. Лукаша)

Ні, на це Софія не мала відповіді. Перш ніж обідати, Софія поклала записку до решти речей, які назбиралися за останні кілька тижнів. У свій час вона, певно, довідається про сенс цього послання.

Наступного ранку у гості прийшла Юрунн. Погравши у бадмінтон, вони знову взялися до обговорення філософського свята в саду. Слід мати у запасі кілька несподіванок, на випадок провалу.

Мама, повернувшись з роботи, також приєдналася до них. Вона постійно повторювала одну і ту ж фразу: «Ні, тут ні на чому не можна ощаджувати». У її голосі не було й тіні іронії.

Складалося враження, ніби вона вважала, що «філософська забава у саду» є саме тим, що потрібне Софії, аби повернутися на Землю після багатьох неспокійних тижнів інтенсивних філософських студій.

За вечір вона узгодили все, від печива та японських ліхтарів у саду до філософської вікторини, нагородою в якій мала бути книжка про філософію для молоді. Якщо, звичайно, знайдеться така книжка. Софія не була в цьому впевнена.

У четвер 21 червня, за два дні до святіванського вечора, зателефонував Альберто.

- Софія.
- Це Альберто.
- Як справи?
- Усе йде чудово. Здається, я знайшов вихід.
- Вихід з чого?

— Ти ж знаєш. З цього духовного ув'язнення, в якому ми живемо уже надто довго.

— Ах, ти про це...

— Але ні словом не можу обмовитися про план, доки він не почне діяти.

— Чи не буде запізно? Я повинна, принаймні, знати, в чому беру участь.

— Але ж ти наївна. Усі наші розмови підслуховуються. Тому наймудріше — мовчати.

— Невже й справді так погано?

— Звичайно, дитя моє. Найважливіше настане, коли *не* розмовлятимемо між собою.

— А-а...

— Наше життя протікає у фіктивній реальності, криється за словами довгої оповіді. Кожнісінька її літера видрукована на дешевій портативній друкарській машинці майора. Тому жодне друковане слово не обмине його уваги.

— Це я розумію. Як же нам тоді вдасться сховатися від нього?

— Тсс!

— Що?

— Щось відбувається між рядками. Саме там я намагаюся пробратися, доклавши всього хисту, на який здатний.

— Зрозуміло.

— Одначе мусимо використати відпущений нам сьогодні та завтра час. У суботу крига скресне. Можеш зараз прийти?

— Вже йду.

Софія погодувала папуг та рибок, поклала великий листок салати черепаці Говінді і відчинила бляшанку з їжею для kota Шерхана. Уже виходячи з дому, поклала котячу мисочку на порозі.

Потім вона продерлася крізь живопліт і вийшла на стежку з іншого боку. Раптом у заростях вересу вона помітила великий письмовий стіл, за яким сидів літній чоловік і щось,

здавалося, рахував. Софія підійшла ближче і спитала як він називається.

Чоловік ледь спромігся підвести на неї погляд.

— Скрудж, — сказав він і знову схилився над своїми паперами.

— Мене звати Софія. Може ти бізнесмен? Чоловік кивнув.

— Та ще й страшенно багатий. Жоден гріш не має пропастити. Тому мені треба зосередитися над рахунками.

— Але ж і витримка у тебе!

Софія помахала рукою і пішла далі. Не пройшла вона і кількох метрів, як побачила маленьку дівчинку, яка самотньо сиділа під кроною високого дерева. Вона була убого вдягнена, бліда, й мала хворобливий вираз обличчя. Коли Софія порівнялася з нею, дівчинка заїхала руку до торбинки і вийняла з неї коробку сірників.

— Хочеш купити сірники? — запитала вона. Софія пошукала в кишенях за грошіма. Знайшла! Монетку на одну крону.

— Скільки вони коштують?

— Одну крону.

Софія дала дівчинці монету і взяла коробку.

— Ти перша за сто років щось у мене купила. Деколи я вмираю з голоду, часом замерзаю.

«Немає нічого дивного у тому, що дівчинці не пощастило продати тут, у лісі, жодного сірника», — подумала собі Софія. Але одразу ж згадала про багатого комерсанта неподалік. Нащо дівчинці з сірниками умирати з голоду, коли у нього так багато грошей.

— Ходи сюди, — покликала Софія. Вона взяла дівчинку за руку і потягнула її до багатія.

— Тобі слід потурбуватися, щоб у цієї дівчинки було краще існування, — сказала вона.

Чоловік підняв голову з-над паперів і відповів:

— Це коштує грошей, а я вже тобі казав, що не повинна пропасти жодна крона.

— Але ж несправедливо, що ти такий багатий, а ця дівчинка ледь животіє, — наполягала Софія.

— Дурниці! Справедливість може бути тільки серед рівних собі.

— Що ти маєш на увазі?

— Я доробився до свого багатства, праця повинна виплачуватися. То називається прогресом.

— Знаєш що!

— Якщо не допоможеш мені, я помру, — сказала убога дівчинка.

Комерсант знову зиркнув на них і з люттю жбурнув на стіл перо.

— Таких видатків немає у моїй розрахунковій книзі. Забирайся геть, у притулок для бідних!

— Якщо не допоможеш, я підпалю ліс, — пригрозило дівча.

Аж тепер комерсант підвівся з-за столу, але дівчинка уже встигла черкнути сірником і кинути його в суху траву. Трава одразу ж спалахнула.

Багатий сплеснув руками.

— Рятуйте! — зарепетував він. — Червоного півня пустили!

Дівчинка глянула на нього з шельмуватим усміхом.

— А ти не знав, що я комуністка!

Наступної миті дівчинка, комерсант та письмовий стіл зникли, наче їх ніколи й не було. Софія залишилася саме посеред палаючої трави. Вона спробувала загасити вогонь, збиваючи полум'я ногами, і невдовзі він таки згас.

— Слава Богу! — Софія обвела поглядом вигорілі плями на землі. У руках вона тримала пачечку сірників. Невже це вона підпалила траву?

Альберто чекав Софію перед хатиною, і вона розповіла йому про свою пригоду.

— Скрудж — це жадібний капіталіст з «Різдвяної казки» Чарлза Дікенса, а дівчинка зі сірниками — з казки Г. Х. Андерсена.

— Як дивно, що я зустріла їх у лісі.

— Нічого дивного. Це незвичайний ліс. А зараз ми поговоримо про *Карла Маркса*. Ти щойно бачила приклад неймо-

вірних класових розбіжностей у середині минулого століття. Краще зайдемо до хати. Як би там не було, а всередині ми більш захищені від майорових втручань.

Вони знову вместилися біля вікна, з якого було видно озерце. У Софіїному єстві ще дотепер жило враження, яке на неї справила ця калабанька, коли вона випила напій з синьої пляшечки.

Тепер обидві пляшечки, червона та синя, стояли на камінній полиці. На столі красувалася маленька копія грецького храму.

— Що це? — спитала Софія.

— На все свій час, дитя моє.

Альберто почав розповідати про Маркса:

— Прибувши до Берліну 1841 року, К'еркегор, напевно, сидів поруч Карла Маркса на лекціях Шеллінга. У магістерській праці К'еркегора йшлося про Сократа. У той же час Маркс написав докторську роботу про Демокріта та Епікура, тобто про античний матеріалізм. Тим самим кожен з них визначив напрямок своїх філософських досліджень.

— К'еркегор став філософом екзистенції, а Маркс — матеріалістом?

— Маркс був *історичним матеріалістом*. Але до цього ми ще повернемося.

— Продовжуй!

— К'еркегор і Маркс, кожен по-своєму, взяли за точку відліку філософію Гегеля. Обидва перебували під його впливом, та водночас не прийняли теорії «світового духа», тобто відособилися від гегелівського *ідеалізму*.

— Він був для них надто абстрактним.

— Саме так. Більше узагальнено можемо сказати, що епоха великих філософських систем минула разом з Гегелем. Після нього філософія взяла зовсім новий курс. Замість великих систем з'являється так звана «філософія екзистенції» або «філософія дії». Саме це мав на думці Маркс, стверджуючи,

що «філософи тільки по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його».

Саме ці слова знаменують собою поворотний пункт в історії філософії.

— Після зустрічі зі Скруджем та дівчинкою зі сірниками мені не важко зрозуміти Маркса.

— Міркування Маркса мали, отже, практичну і політичну мету. До того ж він був не тільки філософом, а ще й істориком, соціологом та економістом.

— І новатором в усіх названих сферах діяльності?

— Принаймні, жоден філософ не відіграв більшої ролі в практичній політиці. З іншого ж боку, слід бути дуже обережним, ототожнюючи усе, що зветься «марксизмом» з поглядами самого Маркса. Про нього кажуть, що він став «марксистом» у середині 40-х років минулого століття, хоча пізніше він не раз заперечував це.

— Чи був Ісус християнином?

— На цю тему також можна дискутувати.

— Розповідай далі.

— Формуванню «марксизму», як ми його сприймаємо нині, посприяв від першої ж миті знайомства друг і колега за фахом *Фрідріх Енгельс*. Уже в нашому столітті великий внесок у *марксизм*, чи то пак, у «марксизм-ленінізм», зробили *Ленін*, *Сталін*, *Мао* та багато інших.

— У такому випадку пропоную притримуватися тільки Маркса. Ти сказав, що він був «історичним матеріалістом»?

— Він не був «філософським матеріалістом», як античні прихильники атомістичної теорії та механістичного матеріалізму XVII й XVIII століть. Однак він дотримувався погляду, що матеріальні умови життя в суспільстві визначають передусім наш спосіб мислення. Ці матеріальні відносини, на його думку, є вирішальними і для історичного розвитку.

— Це щось цілком відмінне від гегелівського «світового духа».

— Гегель вказував, що історична еволюція відбувається внаслідок виникнення напруги між суперечностями, яка згодом завдяки різкій зміні зникає. Маркс розвинув цю думку далі. Однак, за Марксом, добрий Гегель став з ніг на голову.

— Сподіваюсь, не на все життя?

— Гегель назвав силу, котра рухає історію вперед, «світовим духом» або «світовим розумом». Саме це, на думку Маркса, ставить усі речі з ніг на голову. Сам він наполягає, що вирішальними є матеріальні зміни. Отже, не «духовні передумови» ведуть до матеріальних змін, а навпаки: матеріальні відносини визначають духовні. Особливу увагу Маркс приділяв економічним силам у суспільстві, які ведуть до змін і так рухають історію вперед.

— Маєш приклад?

— Стародавня наука і філософія мали суто теоретичну мету. Давніх філософів не надто цікавило, чи їхні теоретичні знання приведуть до кращого практичного результату.

— Так?

— Це залежало від економічної організації суспільства, в якому вони жили. Життя і виробництво засобів існування базувалися здебільшого на праці рабів. Тож заможним громадянам не було потреби підвищувати продуктивність практичними винаходами. Це приклад того, як матеріальні відносини у суспільстві визначають його мислення.

— Я зрозуміла.

— Такі матеріальні, економічні та соціальні відносини у суспільстві Маркс назвав *базою*. А спосіб мислення, політичні інституції, закони, врешті, релігію, мораль, мистецтво, філософію та науку — *надбудовою* цього суспільства.

— Отже, база і надбудова.

— А тепер передай мені макет грецького храму.

— Ось він.

— Це зменшена копія древнього Пантеону з Акрополя. Ти бачила його насправді.

— Хочеш сказати — у відеозапису.

— Бачиш — будівля має дуже елегантний, витончений дах. Він, можливо, найбільше привертає нашу увагу. Саме дах є тим, що ми називаємо «надбудовою». Але дах не може витати у повітрі.

— Його підтримують колони.

— Будівля має перш за все міцний фундамент — «базу», — який несе усю конструкцію. Так, Маркс вважав, що матеріальні відносини утримують думки та ідеї у суспільстві. Тобто надбудова суспільства є відображенням його матеріальної бази.

— Це має означати, що вчення Платона про ідею є відображенням гончарства та виноробства?

— Ні, усе не так просто, і на це Маркс звертав особливу увагу. Між базою та надбудовою суспільства існує взаємовплив. Якби Маркс заперечував такий взаємовплив, то був би «механістичним матеріалістом». Однак саме тому, що Маркс визнавав існування взаємовпливу, іншими словами, діалектичних відносин, між базою та надбудовою, ми називаємо його *діалектичним матеріалістом*. Окрім того, запам'ятай собі, що Платон ніколи не займався ні гончарством, ані виноробством.

— Зрозуміло. Ще щось розкажеш про храм?

— Так, ще кілька слів. Якщо ти ґрунтовно вивчила його базу, опиши її мені.

— Колони стоять на фундаменті, який складається з трьох рівнів або сходин.

— Три рівні існують і в суспільній базі. Найбільш «базовими» є так звані «*виробничі відносини*»: природні умови і засоби, тобто клімат та природні ресурси. Від них залежить формування бази, яка чітко визначає, яку продукцію можна виробляти у цьому суспільстві. Це визначає і межі культури та суспільства, які можуть розвинути в тій чи іншій країні.

— Не можна, наприклад, виловлювати оселедців у Сахарі, а фіґи вирощувати в Північній Норвегії.

— Маєш рацію. Але й спосіб мислення в культурі кочових племен дуже відрізняється від мислення мешканців рибацького селища в Лапландії. Наступна сходинка — це *«продуктивні сили»* суспільства, тобто знаряддя праці, інструменти та машини.

— У давні часи рибу ловили весельними човнами, а зараз — траулерами.

— Ти впритул підійшла до наступної сходинки суспільної бази, а саме до власників засобів виробництва. Організацію праці, тобто поділ праці та ставлення до власності, Маркс назвав *«продуктивними відносинами»*.

— Зрозуміло.

— Саме *спосіб виробництва* визначає тип політичних та ідеологічних відносин конкретного суспільства. Не випадково ми мислимо трохи інакше і маємо іншу моральність, ніж у часи феодалізму.

— Отже, Маркс не вірив у природне право, чинне в усі часи?

— Ні, мораль, за Марксом, — це продукт суспільної бази. Не випадково у давньому сільському суспільстві батьки вирішували з ким одружувати своїх дітей. Це було тісно пов'язане з проблемою успадкування господарства. У сучасному великому місті соціальні відносини цілком інші. Своє майбутнє подружжя можна зустріти на вечірці або на дискотечі. І якщо людина по-справжньому закохалася, то вже якось знайде і житло для своєї сім'ї.

— Ніколи не погодилась би, щоб батьки диктували мені, з ким одружуватись.

— Бо і ти дитя свого часу. Панівний клас у суспільстві, підкреслював Маркс, диктує, що добре, а що зле. Бо уся історія — це історія *класової боротьби*. Тобто в історії передусім йдеться про те, хто має володіти засобами виробництва.

— Хіба людські думки не мають впливу на зміни в історії?

— І так, і ні. Маркс розумів, що відносини у суспільній надбудові можуть впливати і в зворотному напрямку, на сус-

пільну базу, однак відкидав припущення, що надбудова має самостійну історію. Те, що рухає історію вперед, від суспільства рабовласницького до сучасного індустріального суспільства, визначається перш за все змінами у суспільній базі.

— Ти уже казав про це.

— В усіх фазах історії існувала суперечність між домінуючими класами суспільства, вважав Маркс. У *рабовласницькому суспільстві* це була суперечність між рабовласниками та рабами, у середньовічному *феодалному суспільстві* — між феодалами та їх васалами, а згодом — між шляхтою та городянами. Та в часи Маркса у суспільстві, яке він називав *буржуазним* або *капіталістичним*, існувала суперечність між капіталістом та робітником, пролетарієм, тобто між тими, хто володіє і не володіє засобами виробництва. А тому що «панівний клас» не хоче віддати владу, зміна може відбутися тільки за допомогою революції.

— А як же бути з комуністичним суспільством?

— Маркс дуже захоплювався думкою про перехід від капіталістичного суспільства до *комуністичного*. Він навіть провів детальний аналіз способу капіталістичного виробництва. Та перш ніж говорити про це детальніше, поговоримо про погляди Маркса на людську працю.

— Починай!

— Перш аніж стати комуністом, юний Маркс цікавився питанням, що відбувається з людиною, коли вона працює. Цю проблему аналізував і Гегель. Гегель вважав, що існує двосторонній або ж «діалектичний» зв'язок між людиною та природою. Обробляючи природу, людина сама піддається обробці. Скажемо це інакше. Працюючи, людина втручається в природу і по-своєму впливає на неї. Але в процесі праці природа також втручається в людську свідомість і залишає у ній свій слід.

— Скажи мені, ким ти працюєш, і я скажу, хто ти.

— Це, власне, погляд Маркса. Спосіб, яким працюємо, впливає на нашу свідомість, але й наша свідомість впливає на

спосіб праці. Можна сказати, що між «рукою» та «духом» існує взаємний зв'язок. Так, знання людини тісно пов'язані з її роботою.

— Дуже прикро, мабуть, бути безробітним.

— Так. Той, хто не має роботи, у певному сенсі порожній.

Ще Гегель звертав на це увагу. Для Гегеля і для Маркса праця була чимось позитивним, тісно пов'язаним із поняттям «бути людиною».

— То бути робітником теж позитивно?

— Так, у вихідній точці. Але саме в тій точці Маркс виступає з гострою критикою капіталістичного способу виробництва.

— Розповідай!

— У капіталістичній системі робітник працює на капіталіста. Праця є чимось поза ним, тим, що йому не належить. Робітникові його праця є чужою, а тому він сам собі стає чужим. Він втрачає свою людську гідність. Маркс називає це гегелівським поняттям *відчуження*.

— Моя тітка ось уже двадцять років працює на цукерковій фабриці, тож я розумію, про що йдеться. Вона каже, що кожного ранку з ненавистю думає про роботу.

— Якщо вона ненавидить свою роботу, Софіє, то мала би ненавидіти і себе.

— У кожному разі вона ненавидить цукерки.

— У капіталістичному суспільстві праця організована так, що робітник, як раб, працює на інший суспільний клас. Робітник віддає свою силу, а з нею і людську гідність, буржуазії.

— Невже й справді усе так погано?

— Ми говоримо зараз про Маркса. Точкою відліку є суспільні відносини середини минулого століття. А зрештою відповіддю буде рішуче «так». Нерідко траплялося, що робітники працювали по 12 годин щоденно у неймовірно холодних цехах. Заробітна плата була настільки низькою, що навіть діти і вагітні жінки змушені були працювати. Тогочасні соціальні відносини важко описати. На багатьох підприємствах частину платні виплачували дешевою горілкою. Чимало жінок

змушені були вдаватися до проституції, їхніми клієнтами було «міське панство». Коротко кажучи, праця, яка мала би ошляхетнювати людину, перетворювала її на тварину.

— Я починаю сердитися.

— У Маркса це також викликало гнів. А у той же час діти заможних буржуа могли грати на скрипці у просторих теплих кімнатах після освіжаючої купелі. Або ж сідали до фортепіано, щоб згаяти час в очікуванні обіду з чотирьох подань. Щоправда, на скрипці чи піаніно грали здебільшого увечері після тривалої прогулянки верхи.

— Ой як несправедливо!

— Такої ж думки був і Маркс. У 1848 році разом з другом Ф. Енгельсом він видав «Комуністичний маніфест». Перше речення у «маніфесті» звучить так: «Привид бродить по Європі — привид комунізму».

— Мені страшно.

— Класовій буржуазії також було страшно. Бо тепер почав піднімати голову пролетаріат. Хочеш почути, чим закінчується «маніфест»?

— Охоче.

— «Комуністи вважають за ганьбу приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнені тільки після повалення всього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією. Пролетарям нічого втрачати в ній, крім своїх кайданів. А здобудуть вони весь світ. *Пролетарі всіх країн, єднайтесь!*»

— Якщо суспільні відносини насправді були такими поганими, як ти кажеш, то я б підписалася під цим маніфестом. Але ж зараз усе інакше?

— У Норвегії — так, але не в усьому світі. Ще й зараз багато людей живе в непродуктивних умовах, виробляючи у той же час товари, які сприяють ще більшому збагаченню капіталістів. Маркс це називав *експлуатацією*.

— Можеш детальніше пояснити це слово?

— Товар, який виробляє робітник, має певну вартість.

— Так?

— Якщо відняти винагороду робітника та інші кошти, затрачені на виробництво товару, завжди залишається ще певна сума. Цю суму Маркс назвав *додатковою вартістю*, тобто, це — зиск. Це означає, що капіталіст утримує певну вартість, створену власне робітником. Ось це і називається «визискуванням», експлуатацією.

— Розумію.

— Тепер капіталіст може вкладати частину суми із зиску у новий капітал, наприклад, у модернізацію виробництва, щоб мати змогу виробляти ще дешевший товар і відповідно одержувати більший зиск.

— Логічно.

— Так, на перший погляд, може й логічно. Але в цій сфері, як і зрештою в інших, не довго триватиме так, як собі планує капіталіст.

— Що ти маєш на увазі?

— Маркс вважав, що у капіталістичному способі виробництва закладено багато суперечностей. Капіталізм — економічна система, яка руйнує сама себе, бо їй бракує раціонального управління.

— Це частково добре для тих, хто зазнає утиску.

— Так, капіталістична система невблаганно простує назустріч своєму краху. З цього погляду капіталізм — явище «прогресивне», бо він є перехідним етапом на шляху до комунізму.

— Можеш назвати приклад, як капіталізм сам себе знищує?

— Ось капіталіст заробив добрячу порцію грошей на додатковій вартості, частину вклав у модернізацію виробництва, частина пішла для уроків гри на скрипці. А у його дружини з'явилися дорогі забаганки.

— І що ж далі?

— Капіталіст купує нові машини і уже не потребує стільки робітників. Робить це для того, щоб його товар став більш конкурентоспроможним.

— Зрозуміло.

— Але не тільки він так думає. Увесь продуктивний процес стає ефективнішим. Фабрики розростаються, зосереджуючись у руках все меншої кількості власників. Що відбувається тоді, Софіє?

— Не знаю...

— Зменшується потреба у робочій силі. Тисячі людей опиняються поза воротами фабрик. Це викликає постійне зростання соціальних проблем. Такі кризи є попередженням недалекого краху системи. Подібних рис, котрі ведуть до самознищення капіталізму, чимало. А коли все більше коштів вкладається у засоби виробництва без одночасного зростання додаткової вартості, що давало би змогу утримувати конкурентні ціни... Що тоді робити капіталістові? Можеш мені відповісти?

— Ні.

— Уяви себе фабрикантом. Ти не можеш зв'язати кінці з кінцями, тобі загрожує банкрутство. Що ти робитимеш, аби заощадити гроші?

— Напевно, познижую платню.

— Очко! Це справді наймудріше рішення у цій ситуації. А якщо усі капіталісти такі хитруни — у цьому можеш не сумніватися, так воно й є, — робітники так зубожіють, що не зможуть більше купувати товари. Знизиться їхня купівельна спроможність. Ми опинилися в замкненому колі. «Пробив час капіталістичної приватної власності, — каже Маркс. — Невдовзі опинимося у революційній ситуації».

— Розумію.

— Коротко кажучи, усе завершується тим, що робітники силою беруть владу над засобами виробництва.

— А далі що?

— На певний період установлюється нове класове суспільство, у якому править пролетаріат. Маркс назвав його *диктатурою пролетаріату*. Однак згодом диктатуру пролетаріату повинне заступити *«безкласове» суспільство, комунізм*. Це суспільство, у якому засобами виробництва володітимуть усі, тобто сам народ. Кожен працюватиме за можливістю, а одер-

жуватиме за потребою. Праця належатиме народові, і капіталістичне «відчуження» припинить своє існування.

— Усе це так заманливо звучить, а далі як? Чи вийшло щось з тієї революції?

— І так, і ні. Економісти нині стверджують, що Маркс допустив кілька великих помилок, зокрема в аналізі капіталістичних криз. Маркс не звернув належної уваги на загрозу вичерпання природи, що тепер усе більше загрожує людству. Але і це велике «але»...

— Я слухаю.

— Марксизм попри все привів до великих змін. Немає сумніву в тому, що *соціалізму* вдалося вибороти людяніше суспільство. У кожному разі ми, європейці, живемо у справедливішому та більш солідарному суспільстві, ніж це було за часів Карла Маркса. До цього немало спричинився сам Маркс та й увесь *соціалістичний рух*.

— Розповідай далі.

— Після Маркса соціалістичний рух розділився на два напрямки. З одного боку — *соціал-демократія*, з іншого — *ленінізм*. Соціал-демократія, яка обрала поступовий мирний шлях до справедливішого суспільного порядку, утвердилася в Західній Європі. Назвемо це «повільною революцією». Ленінізм, який зберіг віру Маркса у те, що тільки революційним шляхом боротьби можна повалити старе класове суспільство, відіграв велику роль у країнах Східної Європи, Азії та Африки. Обидва рухи, кожний по-своєму, боролися проти нужди та утисків.

— Та хіба не була створена нова форма гноблення? Наприклад, у Радянському Союзі та країнах Східної Європи?

— Без сумніву. І тут ми знову бачимо, як усе, до чого прикладе своїх рук людина, стає сумішшю добра та зла. А з іншого боку, нерозумно було би звинувачувати Маркса за ті негативні результати, до яких прийшли так звані соціалістичні країни через п'ятдесят, а то й сто років після його смерті. Хоча він, напевно, надто мало замислювався над тим, що в

комунізмі також урядуватимуть люди. Ніколи не буде жодної «країни щастя», бо люди завжди створюватимуть собі нові проблеми і боротимуться з ними.

— Очевидно.

— І на цьому крапка, Софіє. Про Маркса ти довідалася достатньо.

— Постривай! Хіба ти не казав, що справедливість можлива лише між рівними?

— Казав не я, а Скрудж.

— Звідки тобі про це знати?

— Ну, ми з тобою маємо спільного автора. Ми ближче між собою пов'язані, ніж могло би здатися на перший погляд.

— Знову твоя проклята іронія!

— Подвійна, Софіє, подвійна іронія.

— Та повернімося до розмови про справедливість. Ти казав, що Маркс вважав капіталізм несправедливим суспільством. А як ти визначиш справедливе?

— Натхнений Марксом філософ-мораліст *Джон Роулс* спробував розповісти про це, навівши такий приклад: уяви себе членом високої ради, яка мала би створити закони для майбутнього суспільства.

— З великою радістю засідала б у такій раді.

— Члени тієї ради повинні передбачити і врахувати абсолютно усі обставини, а як тільки узгодять погляди і підпишуть усі закони, впадуть мертвими.

— Ганьба!

— Однак вони відразу оживуть, коли запанує те суспільство, для якого вони писали закони. Суть трюку у тому, що вони не мають жодного поняття, де у цьому суспільстві прокинуться, яким буде їхнє суспільне становище.

— Розумію.

— Ось таке суспільство буде справедливим. Бо виникне серед «рівних».

— А жінки!

— Це очевидна умова. Невідомо, прокинешся чоловіком, а чи жінкою. Із шансами 50 на 50 це означатиме, що суспільство повинне стати однаково добрим як для чоловіків, так і для жінок.

— Звучить заманливо.

— Скажи мені тепер, чи була Європа за часів Маркса таким суспільством?

— Ні!

— А може, знаєш про схоже суспільство нині?

— Гм... Питаннячко.

— Подумай. Більше нічого про Маркса не спадає на думку.

— Що ти сказав?

— Відступ!

ДАРВІН

...човен, що пливе через життя
з вантажем генів...

У неділю вранці Гільда прокинулася від несподіваного гуркоту. Це на підлогу впала папка. Вона допізна читала у ліжку про бесіду Софії та Альберто про Маркса і заснула, лежачи горілиць з папкою на ковдрі. Лампа над ліжком горіла усю ніч.

Зелені цифри будильника на письмовому столі показували 8:59.

Гільді снилися великі фабрики та засипані сажею великі міста. На розі вулиці сиділа маленька дівчинка і продавала сірники. Ошатно вбрані люди в довгих плащах байдуже минали її.

Сидячи у ліжку, вона згадала про членів законодавчої ради, які мали прокинутися у придуманому ними суспільстві. Гільда у кожному разі рада була прокинутися у себе вдома, в Б'єркелі.

Чи наважилась би вона прокинутися у Норвегії, не знаючи, де саме це станеться?

Річ навіть не стільки у тому, де прокинутися. Що трапилось би, якби уві сні вона перенеслася в інший час? Наприклад, у середньовіччя або у кам'яний вік, на десять чи двадцять тисяч років назад? Гільда спробувала уявити себе перед входом до печери. Може, вичиняла би шкури? Як мала би узагалі почуватися п'ятнадцятирічна дівчинка задовго до виникнення цивілізації? Як би вона сама, Гільда, у тій ситуації думала?

Гільда одягнула светр, підняла з підлоги папку і знову взялася за читання довгого татового листа.

Саме в цю мить, як Альберто сказав «відступ», у двері Майорової хатини хтось постукав.

— У нас є вибір? — спитала Софія.

— Думаю, немає, — пробурчав Альберто.

На порозі стояв дуже старий чоловік з довгим сивим волоссям та великою бородою. У правій руці він тримав костур, а в лівій — великий плакат із зображенням корабля. На борту корабля аж роїлося від безлічі розмаїтих тварин.

— Хто ти, діду? — запитав Альберто.

— Мое ім'я Ной.

— Так я і думав.

— Твій предок, хлопче. Та пам'ять про предків, певно, зараз не в моді?

— Що це у тебе в руці? — спитала Софія.

— Тут намальовані усі тварини, врятовані від великого потопу. Прошу, доно моя, це для тебе. Софія взяла плакат, і тоді старець промовив:

— А тепер мені час додому, треба полити виноградну лозу...

З тими словами він підскочив, ударив п'ятою до п'яти у повітрі і дрібними крочками пострибав до лісу, як це тільки можуть робити старі дідусі у дуже доброму гуморі.

Софія й Альберто увійшли до хатини і сіли на свої місця. Софія розгорнула плакат, та не встигла його роздивитися, як Альберто владним рухом відібрав у неї малюнок.

— Спершу зосередьмося на загальних рисах.

— То починай.

— Я забув сказати, що останні 34 роки свого життя Маркс прожив у Лондоні. Він переїхав туди в 1849, а 1883 року помер. У той же час неподалік від Лондону мешкав Чарлз Дарвін. Учений помер у 1882 році і його урочисто поховали у Вестмінстерському абатстві, як одного з найбільших синів Англії. Шляхи Маркса й Дарвіна перетнулися не тільки в часі та просторі. Маркс хотів присвятити англійське видан-

ня своєї великої праці «Капітал» Дарвіну, але Дарвін відмовився. Коли Маркс помер через рік після Дарвіна, його друг Фрідріх Енгельс сказав: «Дарвін відкрив закони розвитку органічної природи, а Маркс — закони історичного розвитку людства».

— Зрозуміло.

— Іншим відомим мислителем, діяльністю якого пов'язувалася з Дарвіном, був Зигмунд Фройд. Останній рік свого життя він також провів у Лондоні. Фройд вказав, що еволюційна теорія Дарвіна та його психоаналіз образили людське «наївне себелобство».

— Дуже багато імен. Отже, ми говоримо про Маркса, Дарвіна та Фройда?

— У ширшому розумінні можемо говорити про натуралістичну течію, від середини минулого століття і аж до наших днів. Натуралізм — це таке сприйняття дійсності, яке не визнає жодної іншої дійсності поза природою та світом, даним нам у відчуттях. Тому натураліст трактує людину як частину природи. Натураліст-дослідник опирається у своїх твердженнях тільки на природний фактичний матеріал, а не на раціоналістичні спекуляції чи божественне одкровення.

— Це стосується усіх трьох, Маркса, Дарвіна та Фройда?

— Абсолютно. Словами-гаслами стали природа, середовище, історія, еволюція, ріст. Маркс вказав, що ідеологія є продуктом матеріальної бази суспільства. Дарвін стверджував, що людина — це плід тривалого біологічного розвитку. Фройдівий аналіз підсвідомості довів, що людські вчинки часто спричинені «тваринними» інстинктами.

— Здається, я потроху починаю розуміти, що ти маєш на увазі під натуралізмом, то чи не краще буде говорити про самих натуралістів?

— Почнемо з Дарвіна, Софіє. Можливо, пригадуєш, як досократики прагнули знайти природні пояснення природним процесам, їм треба було відкинути міфологічні уявлення, а Дарвін мусив звільнитися від релігійного погляду на створення тварин та людей.

— Він був філософом?

— Біологом і природознавцем. Але він був тим науковцем, який у нові часи кинув найсміливіший виклик біблійним поглядам про місце людини у справі творіння.

— Тоді розкажи дещо про еволюційне вчення Дарвіна.

— Ми почнемо зі самого Дарвіна. Він народився 1809 року у маленькому містечку. Батько, д-р Роберт Дарвін, був відомий місцевий лікар і дуже суворо виховував сина. Директор середньої школи, де навчався Чарлз, скаржився, що хлопець волочився без діла, говорив несосвітенні речі та не спромігся ні на що корисне. Корисною справою для директора було збірння латинських та грецьких дієслів. А «волочитися без діла» означало для нього збирати різноманітні жучки.

— Пізніше він, мабуть, розкаювався у своїх словах.

— Навіть під час теологічних студій, Дарвін більше захоплювався полюванням на метеликів та комах, аніж навчанням. Тому екзамен зі свого фаху склав погано. Проте, вивчаючи теологію, він водночас зумів завоювати собі визнання серйозного природознавця. Цікавився він також геологією, однією з найекспансивніших наук тих часів. Склавши іспит з теології у квітні 1831 року у Кембріджі, він подався в подорож по Північному Уельсі з наміром вивчати гірські формації та в пошуках скам'янінь. У серпні того ж року, коли Чарлз щойно досягнув 22-літнього віку, він одержав листа, який перевернув усе його подальше життя...

— Що було у листі?

— Лист прислав його друг і учитель Джон Стівен Генслоу. Він писав: «Мене попросили порекомендувати природознавця для супроводу капітана Фіцроя, якого уряд послав скласти карту південного краю Америки. Я пояснив, що вважаю тебе за найкваліфікованішого спеціаліста у такій справі. Про винагороду мені нічого не відомо. Знаю тільки, що подорож триватиме два роки...»

— Як тобі вдається стільки запам'ятовувати!

— Дурничка, Софіє.

— І Дарвін погодився?

— Він дуже не хотів упустити такий шанс, але у ті часи молоді юнаки нічого не могли вирішувати без згоди батьків. Після довгих умовлянь батько згодився і... оплатив подорож сина. Щодо платні, як з'ясувалося згодом, вона взагалі не передбачалася.

— Ох...

— Корабель морського флоту «Beagle» («Шукач») покинув Плімут 27 грудня 1831 року, взяв курс на Південну Америку і повернувся до Англії аж у жовтні 1836 року. Два роки розтягнулися на п'ять, а подорож до Америки перетворилася на довколосвітню. Це була одна з найважливіших наукових експедицій нових часів.

— Вони справді об'їхали Землю навколо?

— У буквальному розумінні слова. Від берегів Південної Америки через Тихий океан до Нової Зеландії, Австралії та Південної Африки. Звідти поплили знову до Південної Америки і аж тоді повернулися до Англії. Сам Дарвін написав, що «подорож на «Шукачі» була найвизначнішою подією мого життя».

— Непросто, мабуть, бути дослідником природи у морі?

— Перші роки корабель кружляв навколо узбережжя Південної Америки. Це дало Дарвінові змогу познайомитися з континентом і з боку суші. Вирішальне значання мали численні виправи на Галапагоські острови у Тихому океані на захід від берегів Південної Америки. Учений зумів зібрати величезний фактичний матеріал, який потроху відсилав додому, в Англію, але власні міркування про природу та історію життя приберігав усе ж для себе. Повернувшись додому у віці лише 27 років, він був уже відомим природознавцем. У його голові уже була сформована еволюційна теорія. Та минуло ще багато років, перш ніж Дарвін опублікував творіння усього свого життя.

— Як називався цей твір?

— Цих творів було немало. Однак книга, яка викликала гарячі дебати в Англії, вийшла 1859 року і називалася «Про

походження видів». Повний заголовок звучав так: «On the Origin of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured in the Struggle for Life». Довгий заголовок є фактично підсумком Дарвінової теорії.

— А тепер скажи це по-норвезьки.

— «Про походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних порід у боротьбі за життя».

— Справді. Змістовний заголовок.

— Розглянемо його по частинах. У праці «Про походження видів» Дарвін висунув дві теорії або ж головні тези. По-перше, він стверджував, що усі сучасні рослини та тварини походять від раніших, більш примітивних форм, тобто відбувається біологічна еволюція. По-друге, розвиток відбувається внаслідок «природного відбору».

— Вживають сильніші, чи не так?

— Зосередьмося спершу на ідеї еволюції. Сама собою вона була далеко не оригінальною. У певних колах близько 1800 року поширився погляд, що відбулася біологічна еволюція. Тон у цій дискусії задавав французький зоолог Ламарк. Задовго до нього дідусь цього ж таки Дарвіна, Еразм Дарвін, доводив, що рослини і тварини починають свій розвиток від примітивних видів. Та ніхто з них переконливо не пояснив, як відбувається такий розвиток. Тому церква й не вважала їх за небезпечних противників.

— Але це зробив Дарвін?

— Так, і на це була своя причина.

— Церковники та багато науковців притримувалося біблійного вчення, за яким різноманітні види рослин та тварин є незмінними. Вони виходили з того, що кожний окремо взятий вид виник раз і назавжди у момент незвичайного акту творіння. Цей християнський світогляд збігався з поглядами Платона та Аристотеля.

— Яким чином?

— Платонове вчення про ідею гласило, що усі види тварин незмінні, бо створені за зразком вічних ідей чи форм. Думка

про незмінність видів тварин була наріжним каменем і у філософії Аристотеля. Але саме в часи Дарвіна деякі спостереження та знахідки піддали сумніву традиційні уявлення.

— Які це були спостереження та знахідки?

— По-перше, знаходили щораз більше скам'янінь. Окрім того траплялися велетенські рештки кінцівок вимерлих тварин. Дарвін сам не раз чудувався із решток морських мешканців, знайдених далеко на материку. У Південній Америці йому траплялися такі знахідки високо в Андах. Але що робити морським тваринам у горах, Софіє? Можеш мені сказати?

— Ні.

— Дехто вважав, що люди або тварини залишили їх там після себе. Знайшлися й такі, що твердили, ніби Бог створив скам'яніння і рештки тварин лише на те, аби збити безбожників на манівці.

— А як до цього ставилася наука?

— Більшість геологів схилилася до теорії катастроф, за якою на Землі не раз відбувалися велетенські повені, землетруси та інші катаклізми, котрі повністю винищували життя на планеті. Про одну з таких катастроф написано у Біблії, я маю на увазі великий потоп і Ноїв ковчег. Після кожної катастрофи Бог відновлював землю, створював нові, досконаліші форми рослин та тварин.

— А скам'яніння мали би бути слідами первісних форм життя, які зникли після таких глобальних катастроф?

— Саме так. Йшлося, наприклад, і про те, що скам'яніння — це сліди тварин, яким не знайшлося місця у Ноевому ковчезі. Під час подорожі до Америки Дарвін прихопив зі собою перший том праці англійського геолога Чарлза Лїелла «Принципи геології». Автор вважав, що сучасна географія Землі — високі гори та глибокі долини — є результатом нескінченно довгого і повільного розвитку. Його думка полягала в тому, що мізерні зміни можуть призвести до глобальних географічних перетворень, якщо тільки взяти до уваги довготривалі

періоди.

— Про які зміни він говорив?

— Він мав на увазі ті ж самі сили, які діють і сьогодні: негода і вітер, скресання криги, землетруси та інші зміни земної поверхні. Крапля точить камінь — не завдяки своїй силі, а безнастанному крапанню. Ліелл вважав, що такі незначні, поступові зміни впродовж довгого часу можуть цілковито змінити природу. Ця думка могла не тільки пояснити, чому Дарвін знаходив рештки морських тварин в Андах. Дарвін також ніколи не покидав думки, що незначні, поступові зміни можуть спричинити драматичні переміни, якщо союзником у цьому стане час.

— Дарвін вважав, і напевно, що таке пояснення можна використати й стосовно розвитку тварин?

— Так, задавав собі таке питання. Але Дарвін був обережною людиною. Питання він ставив задовго до того, як зважувався дати на них відповідь. Користувався методом усіх справжніх філософів: важливим є постановка питання, але не завжди треба квапитися з відповіддю.

— Розумію.

— Вирішальним фактором теорії Ліелла був вік Землі. За часів Дарвіна припускали, що з моменту, коли Бог створив Землю, минуло 6000 років. До такого числа прийшли, підраховувавши роки життя всіх генерацій людей від Адама та Єви і до нинішнього дня.

— Як наївно!

— Легко бути мудрим заднім числом. Сам Дарвін припускав, що вік Землі налічує 300 мільярдів років. Одне не підлягало сумнівам: ані теорія Ліелла про поступовий геологічний розвиток, ані еволюційна теорія Дарвіна не мали б сенсу, якби не бралось до уваги незмірно довгого періоду часу.

— Скільки ж років Землі насправді?

— Сьогодні ми знаємо, що Земля існує уже 4,6 мільярдів років.

— Також немало...

— Дотепер ми концентрували свою увагу на одному з аргументів Дарвіна на користь теорії біологічного розвитку. Цим аргументом були пошарові поклади скам'янінь у різних геологічних формаціях. Іншим аргументом був географічний поділ живих видів. Дослідницька експедиція Дарвіна дала новий, незмірно багатий матеріал. Він побачив на власні очі, що різноманітні види тварин відрізняються одні від одних ледь помітними нюансами. Надзвичайно цікаві спостереження було зроблено на Галапагоських островах на захід від Еквадору.

— Розповідай!

— Йдеться про групу островів вулканічного походження, тож великих розбіжностей у флорі та фауні не було. Але Дарвіна насамперед цікавили незначні відхилення. Повсюдно на архіпелагу він знаходив велетенських слонових черепах, але на кожному острові вони ледь різнилися між собою. Невже Бог й справді створив осібну расу слонових черепах для кожного острова зокрема?

— Сумнівно!

— Ще важливішими були спостереження Дарвіна за життям птахів на Галапагосах. Помітними були чіткі відмінності між видами зябликів, зокрема це виявлялося у видозмінах дзьоба. Дарвін твердив, що ці зміни тісно пов'язані із способом добування зябликами їжі на різних островах. Гостродзьобий наземний зяблик живився насінням шишок, маленький співочий полловав на літаючих комах, дятлоподібний зяблик діставав комашню з-під кори дерев... Кожен з них мав дзьоб ідеально пристосований для способу добування їжі. Чи могли усі ті зяблики походити від одного спільного виду? Чи зумів той вид достосуватися до середовища кожного осібно-го острова, аж доки нарешті не виникли нові види?

— Дарвін прийшов до такого висновку?

— Так. Можливо, саме на Галапагоських островах він і став «дарвіністом». Дарвін також звернув увагу на те, що багато

острівних тварин нагадують йому тваринний світ Південної Америки. Чи насправді Бог колись раз і назавжди створив цих тварин, наділивши їх одразу незначними відмінностями, а чи, може, це наслідок еволюції? Усе більше й більше долали його сумніви щодо незмінності видів. Однак у Дарвіна все ще не було жодного вірогідного пояснення, як може відбуватися сама еволюція, іншими словами, пристосування до навколишнього середовища. Однак він володів, одним неспростовним аргументом — усі тварини на Землі пов'язані узами спорідненості.

— Справді?

— Йдеться про еволюцію ембріона ссавців. Якщо порівняти зародки собаки, кажана, кролика та людини на ранній стадії розвитку, годі й помітити різницю між ними. І лише значно пізніше можна відрізнити ембріон людини від ембріона кролика. Хіба це не може служити доказом нашої далекої спорідненості?

— Але Дарвін і надалі ніяк не міг знайти пояснення, як відбувається цей розвиток?

— Він невпинно розмірковував над теорією Ліелла про незначні відхилення, які, триваючи довгий період, можуть призвести до великих змін. Однак він не знайшов жодного пояснення, яке б могло стати універсальним принципом. Дарвін знав теорію французького зоолога Ламарка. Ламарк стверджував, що окремо взяті різні види тварин розвивали ті риси, які виявлялися потрібними їм у процесі виживання. Жирафи, наприклад, мають довгу шию, бо впродовж багатьох поколінь тягнулися за листям на верхівках дерев. Ламарк вважав також, що властивості, які окремий індивід здобуває власними зусиллями, успадковують потомки. Однак вчення про «набуті властивості, котрі успадковуються наступними поколіннями», Дарвін відкинув тільки тому, що й сам Ламарк не наводив жодних доказів для підкріплення своїх сміливих припущень. Однак з'явилося щось інше, над чим безупинно думав Дарвін. Можна сказати, що механізм ево-

люції видів лежав перед його носом.

— Чекаю на розгадку.

— Мені б хотілося, щоб ти сама виявила цей механізм.

Тому запитую: якщо ти маєш три корови, а папі лише для двох, як ти вчиниш?

— Одну корову змушена буду пустити на м'ясо.

— Так... А яку саме?

— Котра менше дає молока.

— Справді?

— Це ж логічно.

— Саме так чинили люди тисячоліттями. Але це ще не все.

Припустимо, ти хочеш, щоб одна з корів отелилася. Котру вибереш?

— Ту, котра дає найбільше молока. Бо тоді й з телятка, певно, виросте добра молочна корова.

— Отже, надаси перевагу молочній корові? Ось ще одне завдання. Якщо ти мисливець і маєш двох мисливських псів, але змушена одного пса позбутися, якого з них залишиш собі?

— Ясна річ того, котрий краще ловить дичину.

— Отже, пес, котрий краще іде по сліду, тобі любіший?

Саме так, Софіє, люди уже понад десять тисячоліть займаються селекцією тварин. Кури не завжди несли по п'ять яєць в тиждень, вівці не завжди давали так багато вовни, а коні не завжди були такими сильними і швидкими. Однак люди здійсниють штучний добір. Це ж стосується і рослинництва. Ніхто не кластиме в землю неякісну картоплю, якщо є добірний садівний матеріал. Ніхто не жатиме збіжжя, котре не дає зерна. Дарвін був твердо переконаний: дві корови, два колоски, дві собаки чи два зяблики в жодному випадку не можуть бути ідентичними. У природі панує незмірне розмаїття. Навіть усередині одного і того ж виду не знайдеш двох однакових особин. Ти відчула це, скуштувавши напою із сирної пляшечки.

— Ще й як відчула!

— Ось тут Дарвін і поставив собі запитання: чи може існу-

вати аналогічний механізм і в природі? Чи можливо, щоб сама природа здійснювала «природний добір», вирішуючи, які особини мають вижити? І найважливіше: чи може такий механізм, діючи справді тривалий час, привести до появи нових видів тварин та рослин?

— Здогадуюся, відповідь буде ствердною.

— Дарвін все ще недостатньо чітко уявляв процес «природного добору». Але в жовтні 1838 року – точнісінько через два роки після повернення додому з експедиції на «Beagle» – йому до рук потрапила маленька книжечка англійського експерта по приросту населення Томаса Мальтуса «An Essay on the Principle of Population». Ідею книги Мальтус взяв у Бенджаміна Франкліна, американця, який окрім усього іншого винайшов ще й громовідвід. Франклін вказував на те, що в природі повинні існувати певні обмежуючі фактори, інакше би один єдиний вид рослин чи тварин поширювався по всій земній кулі. Лише завдяки своїй чисельності і розмаїттю види перебувають у взаємній рівновазі.

— Розумію.

— Мальтус розвинув цю думку далі і застосував її до демографічної ситуації на Землі. За Мальтусом, людська здатність до розмноження така велика, що постійно народжується більше дітей, аніж може вижити. Виробництво продуктів харчування ніколи не встигатиме за приростом населення, тому велика кількість людей приречене на загибель у боротьбі за існування. Хто вистояв, а отже, може забезпечити існування своєму родові, належить до переможців у битві за виживання.

— Звучить логічно.

— Саме це й було універсальним механізмом, якого шукав Дарвін. Ураз він зумів пояснити процес еволюції. Природний добір вирішував результат боротьби за існування. Хто зуміє найкраще пристосуватися до середовища, виживе і далі провадитиме свій рід.

Такою була друга теорія, яку опублікував Дарвін у книзі

«Про походження видів». Він писав: «Найповільніше з усіх тварин розмножується слон. Якби усі слоненята вижили, за 750 років можна було б налічити приблизно 19 мільйонів особин, рід яких брав би початок від однієї слонової пари».

— А що вже говорити про тисячі ікринок однієї-єдиної тріски.

— Далі Дарвін вказував, що найважчою є боротьба за виживання близьких між собою видів, їм же доводиться змагатися за той самий вид поживи. Невеличкі переваги — незначні позитивні відхилення від норми — дають більший шанс на виграш. Що жорстокіша боротьба за існування, то швидше відбувається розвиток нових видів. Найбільш пристосовані продовжуватимуть рід, інші ж вигинуть.

— Отже, що менше поживи і що більший приплід, то швидше відбудеться еволюція?

— Однак ідеться не тільки про їжу. Не менше важливим є уміння уникнути сильнішого ворога, щоб самому не стати жертвою. Перевагою може бути, наприклад, певний захисний колір, здатність прудко бігати, помічати ворога, а в гіршому випадку бути принаймні несмачним. Отрутою, котра могла би вбити хижака, теж не гордують. Невипадково багато кактусів отруйні, Софіє. У пустелі ростуть переважно кактуси. Тому ці рослини можуть з'їсти траводні тварини.

— Тому більшість кактусів колюча.

— Фундаментальне значення має, звичайно, здатність до розмноження. Дарвін детально вивчав процес запилення рослин і довів, наскільки воно сповнене сенсу. Рослини яскріють своїми чудовими кольорами і посилають солодкі пахощі, щоб привабити комах, котрі їх запилюють. З тієї причини виводять свої трелі птахи. Спокійний, меланхолійний бик, який не цікавиться коровами, не становить жодного інтересу і для історії продовження свого роду. Такі відхилені від норми риси відмирають одразу, бо єдиним завданням особини є досягнення статевої зрілості і розмноження. Це схоже на без-

конечну естафету. Ті, що з певної причини не зуміли передати свій спадковий матеріал далі, відсіваються. Так вид постійно удосконалюється. Стійкість проти хворіб теж належить до тих властивостей, котрі накопичуються і зберігаються у генах екземплярів, які вижили.

— Отож стає щораз кращим?

— Результатом тривалого добору є те, що особини, найкраще пристосовані до певного середовища, чи до певної екологічної ніші, будуть підтримувати вид у тому середовищі. Але те, що є перевагою в одному середовищі, зовсім не мусить бути позитивною властивістю в іншому. Для деяких зябликів на Галапагоських островах дуже важливим було уміня літати. Але здатність літати перестає бути істотною, коли поживу можна знайти на землі, де немає хижаків. Саме через те, що в природі існує так багато ніш, з плином часу виникло безліч різних видів тварин.

— Однак існує тільки один вид людей.

— Так, бо людина має фантастичну здатність пристосовуватися до різноманітних умов життя. Дарвін був вражений тим, як індіанцям на Вогненній Землі вдається виживати у такому холодному кліматі. Але це ще не означає, що усі люди однакові. Шкіра екваторіальних мешканців темніша, ніж у людей північних територій, бо саме темний колір шкіри захищає від сонячних променів. Білі люди після довгого перебування на сонці більше схильні до захворювань раком шкіри.

— Отже, білий колір шкіри є перевагою для мешканців півночі?

— Слушно. Якби було інакше, то на цілому світі, напевно, жили б темношкірі люди. Білий тип шкіри легше утворює «вітаміни сонця», а це важливо там, де сонця мало. Нині це не має аж такого великого значення, бо більшість вітамінів ми одержуємо разом з їжею. Але ніщо у природі не є випадковим. Усе спричинене дуже невеличкими змінами, які передавалася із покоління в покоління впродовж тривалого часу.

— Це здається фантастикою.

— Правда ж? Підсумуємо ж наші знання про еволюційне вчення Дарвіна таким висновком.

— Кажі.

— Постійні зміни особин одного і того ж виду та великий приплід є сировиною, матеріалом для розвитку життя на Землі. Природний добір у боротьбі за існування є механізмом або ж рушійною силою еволюції. Природний добір дбає про виживання найсильніших чи найбільше пристосованих.

— На мою думку, це звучить так само логічно, як і математичні розрахунки. А як сприйняли книжку «Про походження видів»?

— Здійнявся страшенний гвалт. Церква протестувала найгостріше, наукове середовище в Англії розкололося. Та це й не дивно. Дарвін відсунув Бога далеко від акту творення. Дехто, правда, вважав, що важливішим є створення чогось, в чому закладена можливість розвитку, аніж створення усього із щонайменшими деталями один раз і назавжди.

Зненацька Софія зістрибнула зі свого стільця.

— Поглянь туди! — вигукнула вона.

Вона показувала рукою у вікно. Понад водою, тримаючись за руки, прогулювалися чоловік і жінка. Вони були цілком голі.

— Це Адам і Єва, — сказав Альберто. — Вони змушені були врешті погодитися розділити долю Червоної Шапочки та Аліси з Країни Чудес. Тому власне й з'явилися тут.

Софія підійшла до вікна, щоб придивитися ближче, але пара невдовзі зникла поміж деревами.

— Бо Дарвін вважав, що люди також походять від тварин?

— У 1871 році він опублікував книжку «Про походження людини». Вказуючи на всі схожі риси між людиною та тваринами, він стверджував, що люди та людиноподібні мавпи мусили мати спільного предка. На той час уже було знайдено перші скаменілі рештки черепів вимерлого виду людей, спершу у скалах Гібралтару, а згодом у Неандерталі в Німеччині. На диво, протести у 1871 році звучали слабше, ніж 1859,

коли Дарвін видав працю «Про походження видів». Ідею походження людини від тварин можна було розгледіти ще в першій книжці. Як я уже казав, Дарвін помер в 1882 році і був урочисто похований як першовідкривач у науці.

— Врешті-решт до нього прийшла слава і честь.

— Так, врешті-решт. Та спершу його було оголошено «найнебезпечнішою людиною в Англії».

— Боже мій милий!

— «Сподіватимемося, що це неправда», — сказала одна поважна дама, — «а якщо й правда, то сподіватимемося, що про це не довідається увесь світ». Один визнаний науковець висловився подібно: «Принизливе відкриття, чим менше про нього говоритимуть, тим краще».

— То виглядало справді як доказ того, що людина далекий родич страуса!

— Можна сказати і так. Мудрувати зараз — просто. Багато хто був змушений несподівано вдатися до перегляду своїх уявлень про картину створення світу, подану в Біблії. Молодий письменник Джон Раскін сказав так: «Хай би вже хоч геологи дали мені спокій. Наприкінці кожного вірша Біблії я чую удари їхніх молотків».

— Ці удари молотків, то сумнів у слові Божому?

— Саме це він мав на увазі. Бо йшлося тут не тільки про дослівне розуміння біблійної оповіді про створення світу. Квінтесенція теорії Дарвіна полягала в тому, що до появи людини призвели цілком випадкові відхилення розвитку. Більше того: Дарвін зробив людину продуктом такого позбавленого будь-якого сентименталізму процесу, як «боротьба за існування».

— Чи сказав Дарвін щось про те, як виникають такі випадкові відхилення?

— Ти заторкнула найслабший бік його теорії. Дарвін мав дуже невиразне уявлення про спадковість. При схрещуванні певні риси зникають. Ніколи в одних батьків не народиться двоє ідентичних дітей. Уже в тому моменті виникає якась

відмінність. З іншого боку, так справді дуже важко досягнути чогось нового. Окрім того, існують рослини і тварини, котрі розмножуються брунькуванням або простим поділом клітин. Що стосується того, як виникають нові варіанти, то теорію Дарвіна удосконалив так званий «неодарвінізм».

— Я слухаю.

— Усяке життя і розмноження обертається навколо поділу клітин. Коли клітина ділиться навпіл, постають дві цілком однакові клітини з точнісінько тим самим спадковим матеріалом. Ділячись, клітина копіює саму себе.

— Справді?

— Та деколи у цей процес закрадається крихітна помилка, і тоді скопійована клітина стає несхожою на матірню. У сучасній біології це називається мутацією. Такі мутації можуть бути неістотними, але можуть і провадити до конкретних змін властивостей особини. Вони можуть бути шкідливими, і такі «мутанти» постійно відсіюються у великому потомстві. Мутації спричинюють також численні захворювання. Проте трапляється й таке, що мутація наділяє особину позитивними властивостями, потрібними їй у боротьбі за існування.

— Наприклад, довга шия?

— Ламарк пояснював наявність довгої шиї у жираф постійним витягуванням. Однак з погляду дарвінізму, жодна набута риса не успадковується. Дарвін вважав, що видовження шиї у предків жирафи було використанням природніх відхилень. Неодарвінізм удосконалив це, вказуючи на конкретну причину.

— І це були мутації?

— Так. Результатом цілком випадкових відхилень у спадковому матеріалі була поява у деяких предків жирафи трохи довшої шиї, ніж у решти особин. Коли кількість поживи була обмежена, це могло відіграти важливу роль. Той, хто сягав до найвищих гілок дерев, найкраще давав собі раду. Крім того, ми можемо припустити, що деякі з тих «пражирафів» розвинули здатність до порпання в землі у пошуках їжі. З

плином часу якийсь вимерлий нині вид міг поділитися на два різних види.

— Розумію.

— Візьмемо собі кілька новіших прикладів того, як відбувається природній добір. Принцип дуже простий.

— Розповідай!

— У Англії живе один вид метеликів, березовий мірник. Назва підказує, що живе він на світлих стовбурах беріз. У XVIII столітті забарвлення більшості цих метеликів було ясно-сірим. Чому, Софіє?

— Голодним птахам важче було їх помітити.

— Але час від часу на світ з'являлися й темні екземпляри. Причиною були випадкові мутації. Як гадаєш, що відбувалося з темними метеликами?

— Їх неважко було зауважити, і вони ставали легкою здобиччю птахів.

— Бо у цьому середовищі, тобто на світлих стовбурах дерев, темний колір не був корисною властивістю. Тому весь час зростала кількість білих метеликів. Та ось середовище змінилося. Через індустріалізацію білі стовбури беріз подекуди потемніли від сажі. Що трапиться з березовими мірниками?

— Темним екземплярам легше тепер пристосуватися.

— Не минуло багато часу, як їх чисельність стала збільшуватися. Від 1848 до 1948 року відсоток темних метеликів у деяких районах збільшився з 1 до 99%. Змінилося середовище, і біле забарвлення перестало бути перевагою у боротьбі за існування. Радше навіть навпаки! Білі «пораженці» ставали жертвою птахів, тільки-но з'являлися на деревах. Але знову відбулась істотна зміна. Завдяки меншому використанню вугілля та застосуванню досконаліших фільтраційних систем на заводах та фабриках останніми роками зменшилося забруднення навколишнього середовища.

— Стовбури беріз знову *побіліли*?

— І тому метелики повертаються до білого забарвлення. Це й називається *пристосуванням*. Ми говоримо про закон

природи.

— Зрозуміло.

— Однак маємо ще й чимало прикладів втручання людини у середовище.

— Як це?

— Робилися, наприклад, спроби боротися із комахами-шкідниками за допомогою отруйних речовин. Спершу це могло дати позитивний результат. Однак виприскуючи поля та сади отрутохімікатами, люди насправді спровокували невеличку екологічну катастрофу у середовищі шкідників. Внаслідок тривалих мутацій може з'явитися група шкідників, більше *відpornих* до використовуваної отрути. Ці «вирашні» особини мають тепер вільніше поле діяльності, і з ними щораз важче боротися. Саме *тому*, що люди так вперто намагаються їх знищити, вони виживають. Врешті зостаються найвитриваліші особини.

— Страшно.

— У кожному разі над цим варто задуматися. У нашому власному тілі ми теж намагаємося знешкодити шкідників. Я маю на увазі бактерії.

— Використовуючи пеніцилін або інші антибіотики?

— Курс пеніциліну є саме такою «екологічною катастрофою» для тих крихітних чортенят. Проте що більше вживаємо ми пеніциліну, то відpornішими стають деякі віруси. У такий спосіб ми уже виплекали групу вірусів, з якими важче тепер боротися, ніж раніше. Доводиться вживати чимраз сильніші антибіотики, та врешті-решт...

— Та врешті-решт бактерії полізуть нам через рот. Можливо, тоді доведеться стріляти їх?

— Це ти вже переборщила. Зрозуміло, що сучасна медицина створила собі серйозну дилему. Йдеться не тільки про те, що окремі віруси стали тепер зліснішими, ніж до того. Раніше багато дітей не досягали дорослого віку, бо ставали жертвами численних хворіб. Виживали одинопці. Сучасна ж медицина в певному сенсі вилучила з функціонування природ-

ний добір. Те, що допомагає виборсатися одному індивіду, може загалом послабити відпорність усього людства до хворіб. Якщо ми не будемо постійно брати до уваги «гігієну спадковості», це може призвести до дегенерації людського роду. Спадковий імунітет на важкі хвороби ослабне.

— Невтішна перспектива.

— Справжній філософ не повинен уникати неприємних речей, а вказувати на них. Спробуємо зробити нові висновки.

— Будь ласка!

— Життя можна назвати великою лотереєю, у якій видимі тільки виграші.

— Що ти під цими словами маєш на увазі?

— Ті, хто у боротьбі за існування опинилися в програвші, відійшли. За кожним видом рослин чи тварин, що існують на Землі, стоять мільйони років добору «виграшних квітков». А «програні» — що ж, вони показуються лише раз. Не знайдеш зараз жодного виду рослин чи тварин, котрі не можна було б назвати «виграшним квітком» у великій лотереї життя.

— Бо зостаються тільки найкращі.

— Можна сказати і так. А тепер подай мені плакат, який приніс отой... ну, той опікун тварин.

Софія простягнула плакат. З одного боку було зображено Ноїв ковчег, а з іншого — генеалогічне дерево усіх найрізноманітніших видів тварин. Саме це дерево і збирався показати їй Альберто.

— Цей малюнок ілюструє поділ на тварин і рослин. Як бачиш, усі види належать до різних груп, класів та рядів.

— Так.

— Разом з мавпами людина належить до так званих приматів. Примати — ссавці, а усі ссавці — хребетні, це більш загальне визначення — багатоклітинні тварини.

— Це мені трохи нагадує Аристотеля.

— Маєш рацію. Але ця схема показує не лише такий поділ видів, який маємо нині. Розповідає нам ще й про історію

розвитку життя. Ось бачиш, птахи певного часу відокремилися від плазунів, а плазуни — від амфібій, амфібії — від риб.

— Так, це добре видно.

— З кожним поділом однієї лінії навіл, відбуваються мутації, які приводять до появи нових видів. Так з плином часу виникли різні класи і ряди тварин. Та це дуже спрощена схема. Насправді ж нині живе понад мільйон видів тварин, а той мільйон становить лише крихітну частку усіх видів, котрі жили колись на Землі. Ось, наприклад, трилобіти повністю вимерли.

— А потім одноклітинні організми.

— Деякі з них не змінилися, напевно, упродовж мільярдів років. Бачиш, одна лінія від цих одноклітинних організмів повела до рослин. Бо рослини також походять, очевидно, від тієї самої клітини, що й тварини.

— Це я бачу. Одне мені не дає спокою.

— Що ж?

— Звідки взялася та найперша «праклітина»? Чи мав Дарвін відповідь на це запитання?

— Я вже казав, він був обережною людиною. Але щодо цього питання, вдався до чистої спекуляції. Він писав: «...якби (ох! що ж це за «якби»!) ми могли собі уявити якийсь теплий маленький ставочок, у якому були б усі види солей із вмістом аміаку та фосфору, світло, тепло, електрика і тому подібне, і у тому середовищі хімічно утворилась би протеїнова сполука, готова до ще складніших змін...»

— Що ж тоді?

— Дарвін розмірковував, як з неорганічної матерії могла виникнути перша жива клітина. Сучасна наука припускає, що перша примітивна форма життя постала у зображеному Дарвіном «маленькому теплому ставочку».

— Розповідай!

— Мусиш задовольнитися дуже поверхневим шкідом. Не забувай, ми уже покидаємо Дарвіна, аби перескочити до най-

сучасніших досліджень походження життя на Землі.

— Я аж розхвилювалася. Бо ніхто не знає напевно, як виникло життя.

— Певності немає, але все більше й більше елементів складанки стають на свої місця, створюючи картину можливого виникнення життя.

— Продовжуй!

— Уточнімо спочатку, що усе життя на Землі — рослини і тварини — збудовані з тих самих первинних матеріалів. Найпростіше визначення гласить, що життя — це матерія, яка в поживному розчині має здатність поділитися на дві однакові частини. Цим процесом керує субстанція, яка називається ДНК. ДНК творить хромосоми, тобто спадковий матеріал, котрий є в усіх живих клітинах. Ми говоримо про молекулу ДНК, бо й справді ДНК є складною молекулою чи макромолекулою. Питання в тому, коли з'явилася ота перша молекула ДНК.

— І коли ж?

— Земля народилася разом з виникненням сонячної системи 4,6 мільярдів років тому. Спочатку це була розпечена маса, та з часом земна кора вистигла. Сучасна наука вважає, що життя постало 3-4 мільярди років тому.

— Неймовірно.

— Не говори так, доки не вислухаєш до кінця. По-перше, мусиш взяти до уваги, що наша планета виглядала тоді цілком інакше, ніж зараз. Ще не існувало жодного життя, через те в атмосфері не було й кисню. Вільний кисень виник лише внаслідок процесу фотосинтезу рослин. Відсутність кисню — дуже важливий чинник. Немислимо, щоб цеглинки життя, які б творили ДНК, могли виникнути у збагаченій киснем атмосфері.

— Чому?

— Бо кисень надзвичайно реактивна речовина. Цеглинки молекули ДНК окислились би, так і не зумівши утворити цілу молекулу.

— Зрозуміло.

— Тому точно знаємо, що зараз не виникає жодне нове

життя, навіть найменша бактерія чи вірус. Усе життя на Землі триває один час. Слон має таке ж завелике генеалогічне дерево, як найпростіша бактерія. Можна навіть сказати, що слон або людина є насправді єдиною колонією одноклітинних організмів. Бо кожнісінька клітинка тіла містить однаковий спадковий матеріал. Увесь зміст того, ким ми є, закладений у щонайменшій клітині нашого тіла.

— Дивно думати про це.

— Однією з великих загадок життя є те, що клітини багатоклітинних організмів мають здатність спеціалізувати функції. Бо не всі розмаїті успадковані властивості залучаються до діяльності в усіх клітинах. Деякі з цих властивостей, гени, «вилучаються», а інші «вмикаються». Клітина печінки продукує інші білки, ніж нервова клітина або ж клітина шкіри. Але в усіх цих клітинах є та ж сама молекула ДНК, у якій закодована вся інформація про наш організм.

— Далі!

— Якби в атмосфері не існувало кисню, то не було б і захисного озонового шару навколо планети, який оберігає нас від космічного випромінювання. А це також важливо. Очевидно, саме це випромінювання відіграло істотну роль під час створення перших складних молекул. Енергія космічного випромінювання сприяла проходженню хімічних реакцій між різними субстанціями, які призвели до утворення складних макромолекул.

— Розумію.

— Повторюю: щоб виникли складні молекули, з яких побудоване життя, мають бути виконані дві умови: відсутність кисню і доступ космічного випромінювання.

— Зрозуміло.

— У «маленькому теплому ставочку», або ж у «празуці», як його тепер називає сучасна наука, постала колись неймовірно складна молекула, яка мала дивовижну властивість ділитися на дві однакові частинки. З того моменту й почалася довга еволюція, Софіє. Спрощуючи, можемо сказати, що

це був перший спадковий матеріал, перша ДНК і перша жива клітина. Клітина та весь час поділялася, але з самого початку стали відбуватися постійні мутації. Минуло багато часу, і виникли одноклітинні організми, котрі почали з'єднуватися, утворюючи складніші багатоклітинні організми. Вступив у дію фотосинтез, і тоді з'явилася атмосфера з вмістом кисню. Мала вона подвійне значення: по-перше, завдяки цьому могли розвиватися тварини, котрі дихають за допомогою легенів, а по-друге, атмосфера захищала земне життя від шкідливого космічного випромінювання. Бо саме це випромінювання, завдяки якому змогла постати перша клітина, має шкідливий вплив на усяке життя.

— Проте атмосфера не з'явилася впродовж однієї ночі. Як тоді давали собі раду перші форми життя?

— Життя виникло в «первісному морі», яке ми назвали «празупою». Там живі організми могли жити, захищені від небезпечного випромінювання. І лише набагато пізніше, після того, як життя у морі витворило атмосферу, перші амфібії вилзли на сушу. Про все інше ми вже говорили. Ми сидимо собі ось тут, у лісовій хатині, і вертаємося подумки до початку процесу, який тривав три або чотири мільярди років. І саме в нас той довгий процес дійшов до усвідомлення самого себе.

— Ти вважаєш, що усе було чистою випадковістю?

— Ні, цього я не казав. Схема доводить, що еволюція відбувалася в певному напрямку. Мільйони років творилися тварини з усе складнішою нервовою системою та з усе більшим об'ємом мозку. Особисто я не вважаю це випадковістю. А ти?

— Неможливо, щоб абсолютно чистий випадок створив людське око. Хіба у нашій здатності бачити навколишній світ не криється якийсь сенс?

— Еволюція ока викликала зачудування і у Дарвіна. Він не міг погодитися з думкою, що така витончена структура як око, виникла тільки в процесі природного добору.

Софія сиділа й не зводила очей з Альберто. Міркувала

собі: як дивно, що живе власне зараз, тільки цей єдиний раз і ніколи більше не повернеться до життя. Несподівано вона вигукнула:

*Все, що твориться, що існує,
Колись у нівець поверну я!*

(пер. М. Лукаша)

Альберто суворо глянув на неї:

- Тобі не слід так говорити, дитя моє. Це слова диявола.
- Диявола?
- Мефістофеля з «Фауста» Гете. «Was soll uns denn das ew'ge Schaffen! Geschaffenes zu nichts hinwegzuraffen!»
- Що означають власне ці слова?
- Фауст умираючи, озираючись на своє життя, мовить тріумфально:

*Спинись, хвилино, гарна ти!
Чи ж може вічність поглинути
Мої діла, мої труди?
Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя.*

(пер. М. Лукаша)

- Гарно сказано.
- А тепер черга диявола. Як тільки Фауст помер, Мефістофель вигукнув:

*Пройшло! То звук пустий.
Як так пройшло?
Адже ж пройшло — це те ж, що й не було.
Все, що твориться, що існує,
Колись у швець поверну я!
«Пройшло, пройшло!» І що б це означало?*

*Усе одно, що й зовсім не бувало, —
А крутиться все круга — мов і є ...
Одвічна пустота — прихилище моє.*

(пер. М. Лукаша)

— Песимістичні слова. Перша цитата мені сподобалася більше. Хоч його життя й закінчується, він бачить сенс у тому, що залишив після себе.

— Хіба не є це підтвердженням і еволюційного вчення Дарвіна? Ми беремо участь в чомусь великому, кожна найкрихітніша форма життя має значення у великій цілості. Ми — жива планета, Софіє! Ми є великим кораблем, котрий пливе у космосі довкола палаючого сонця. Але кожен з нас є також човником, котрий простує почерез життя з вантажем генів. Якщо доведемо той вантаж до наступного порту, то значить, що не жили намарне. *Б'єрнст'єрне Б'єрнсон* висловлює ту думку у вірші «Псалом II»:

*Хвала весняній вічності життя,
Яка дала усьому долю й крила.
Найменший уникає забуття,
Бо все — є все. Лиш форму суть змінила.
Рід родить рід,
Що прагне до світил.
Вид родить вид
Мільйон мільйонів років.
Загіблі знову світяться світи,
Воскресли до глибокого й високого.*

*Порань в життя це вічно молоде,
Солодких весен квітко.
В людській подобі шлях, як мить, пройдеш,
Не знати звідки.
Ти теж дрібним потрібен і слабким,
Хто є усім, не будучи ніким.
Вдихай на повні груди
Цей день, що є і буде
Навіки і повсюди!*

ФРОЙД

...бридка, егоїстична жага, котра
зринула в ній...

Гільда Меллер Кнаг, не випускаючи з рук важкої папки, зістрибнула з ліжка. Вона поклала її на письмовий стіл і кинулася до ванни, прихопивши зі собою одяг. Десять хвилин стояла під душем, а тоді похапцем одягнулася і злетіла сходами додолу.

- Поснідаєш, Гільдо?
- Спершу трохи повеслюю.
- Але ж, Гільдо!

Дівчинка вибігла з дому і помчала садом до води. Відв'язала човен від причалу, заскочила в нього і повеслувала на середину фьорду. Спочатку вона гребла, енергійно змахуючи веслами, а потім уже спокійно.

«Ми — жива планета, Софіє! Ми — це великий корабель, який пливе у космосі навколо палаючого сонця. Кожен з нас також є маленьким човником, котрий пливе через життя з вантажем генів. І якщо ми зуміємо доставити цей вантаж до наступного порту, то життя не минуло намарне...»

Гільда знала ці слова напам'ять, адже ж писалися для неї. Не для Софії, а для неї. Усе написане і підшите у папці було листом тата до Гільди.

Дівчинка вийняла весла з уключин і склала їх на дні. Тепер човен вільно колихався на воді. М'яко хлюпотіли хвилі об днище.

Човник на поверхні маленької затоки в Ліллесанні був схожий на неї. Їй вона сама, наче горіхова шкаралупка, йшла поверхнею життя.

А де тут місце Софії та Альберто? Справді, де вони?

Гільда ніяк не могла погодитися з тим, що персонажі татової книги є лише кількома «електромагнітними імпульсами» у його мозку. Не могла прийняти того, що вони — тільки папір та туш зі стрічки його портативної друкарської машинки. Чому б тоді їй самій не бути лише нагромадженням білкових сполук, які колись з'єдналися у «маленькому теплому ставочку». Але ж вона була чимось більшим. Була Гільдою Меллер Кнаг.

Велика папка — це справді фантастичний подарунок на день народження. І татові вдалося заторкнути у ній струну чогось *вічного*. Однак Гільді не подобався отой зухвалий тон, який дозволяв собі тато, описуючи Софію та Альберто. Буде йому над чим поміркувати ще дорогою додому. Вона в боргу перед тими двома, про яких читала. Гільда спробувала собі уявити тата на летовищі в Копенгагені, як він, уподібнившись якомусь дивакові, метається з боку на бік.

Невдовзі Гільда зовсім заспокоїлася, підпливла до причалу і прив'язала човен. Потім вони з мамою довго сиділи за сніданком. Як добре мати змогу розмовляти про прості речі, про те, наприклад, що яечко чудове, лише *трішки* зам'яке.

Аж пізно ввечері Гільда почала читати рукопис. Залишалося уже зовсім небагато сторінок.

Знову почувся стук у двері.

— **Може, просто заткнуємо вуха?** — спитав Альберто. — **І той хтось піде собі геть.**

— **Ні, я хочу подивитися, хто там.**

Альберто рушив за Софією. На порозі стояв голий чоловік. Він мав дуже пихатий вигляд, а єдиним елементом його одягу була корона на голові.

— **Ну то як?** — запитав він. — **Якої думки панове про нові шати короля?**

— Альберто й Софії аж мову відняло від здивування. Це трохи збило голого чоловіка з пантелику.

— Ви мені не вклонилися! — гаркнув він.

Альберто відважився на слово:

— Це правда, але ж король зовсім голий!

Чоловік все ще не змінив своєї пихатої пози. Альберто нахилився до Софії і прошепотів їй на вухо:

— Він переконаний, що все так, як має бути.

Голий чоловік враз нахмурився.

— У цьому домі заведена цензура? — спитав він.

— На жаль, — відповів Альберто. — Ми тут живемо наяву і при повному глузді. У такому безсоромному вигляді король не може переступити поріг нашого дому.

Цей пихатий, але голий король видався Софії таким смішним, що вона не стримала реготу. Наче за якимось таємним сигналом, чоловік у короні нарешті збагнув, що на ньому немає ані нитки. Він загулився обома долонями, кинувся до лісу і за мить зник з очей. Там, напевно, зустрівся з Адамом та Євою, Ноем, Червоною Шапочкою і Вінні Пухом.

Альберто й Софія стояли на порозі, і заходились від сміху. Нарешті Альберто мовив:

— Час уже повертатися до хати. Я розповім тобі про Фройда та його вчення про підсвідоме.

Вони знову вмостилися перед вікном. Софія глянула на годинник.

— Уже пів на третю, а мені ще треба залагодити купу справ, пов'язаних з вечіркою.

— Мені також. Ми тільки перекинемося кількома словами про *Зигмунда Фройда*.

— Він був філософом?

— У кожному разі можемо назвати його філософом культури. Фройд народився 1856 року і вивчав медицину у Віденському університеті. У Відні він прожив більшу частину свого життя, а саме в цей період столиця Австрії пережила розквіт культурного життя. Спершу Фройд спеціалізу-

вався у галузі медицини, яка називається *неврологією*. На переломі століть він створив свою теорію *психоаналізу*.

— Сподіваюся на детальніше пояснення.

— Психоаналіз — це опис людської *психіки* взагалі, а також лікувальний метод нервових та психічних захворювань. Не подам тобі повної картини діяльності Фрейда, але ознайомлення з його теорією підсвідомого абсолютно потрібне для розуміння суті людини.

— Ти пробудив мою цікавість. Розкажуй!

— На думку Фрейда, між людиною та її довкіллям виникає постійна напруга. Точніше кажучи, це напруга — чи конфлікт — між інстинктивними прагненнями та потребами самої людини і вимогами, які ставить до неї оточення. Не буде перебільшенням сказати, що Фрейд відкрив людські інстинкти. Це зробило його типовим виразником натуралістичних течій, таких популярних наприкінці минулого століття.

— Що ти розумієш під «інстинктами» людини?

— Не завжди тільки розум керує нашими вчинками. Людина не є настільки раціональною істотою, як це собі уявляли раціоналісти XVIII сторіччя. Часто саме ірраціональні імпульси визначають наші думки, мрії та вчинки. Такі ірраціональні імпульси можуть бути виразом глибоких інстинктивних чи потреб. Сексуальні інстинкти людини є такими ж вмотивованими, як, наприклад, потреба смоктання у немовляти.

— Розумію.

— Само собою, це, можливо, й не було новим відкриттям. Однак, на думку Фрейда, такі вмотивовані потреби можуть «переодягтися», змінити форму і так керувати нашими вчинками, хоч ми самі того не усвідомлюємо. Він доводив, що і дітям притаманна певна сексуальність. Це твердження про дитячу сексуальність викликало спротив вишуканого віденського міщанства і не дало Фрейдіві популярності.

— Це мене не дивує.

— Ми говоримо зараз про так звані «вікторіанські часи», коли все, що пов'язане зі сексуальністю, мало статус табу. Фрейд награвив на слід дитячої сексуальності завдяки своїй

практиці психотерапевта. Отже, мав емпіричну підставу для своїх тверджень. Він також помітив, що джерелом більшості неврозів та психічних захворювань є конфлікти, пережиті в дитячому віці. З часом вчений створив лікувальну методику, яку називають «археологією душі».

— Що це таке?

— Археолог намагається віднайти сліди далекої минувшини, пробираючись крізь нашарування пізніших культур. Можливо, йому до рук потрапить кинджал XVIII століття. Трохи глибше надібає гребінь з XIV, а ще глибше — горнятко з V сторіччя.

— І що з того?

— Так і психоаналітик з допомогою пацієнта «копирсається» у його свідомості, щоб видобути з неї ті пережиття, які колись спричинилися до його психічного розладу. Бо, за Фройдом, усі спогади з минулого ми зберігаємо глибоко в собі.

— Тепер я розумію.

— Психоаналітик добирається, наприклад, до прикрого спомину, про який пацієнт усі ці роки прагнув забути, але який зачався десь у глибині і підривав його сили. Коли такий «травмуючий» спомин знову зрине у свідомості, пацієнт зможе «поквитатися» з ним, а отже, вилучити.

— Звучить логічно.

— Але я щось поквавився. Спершу ми хотіли подивитися, як Фройд описує людську психіку. Чи бачила ти коли-небудь маля?

— Я маю двоюрідного братчика, йому чотири роки.

— Приходячи на світ, ми безпосередньо, не соромлячись, виражаємо свої фізичні й психічні потреби. Не дають нам молока — кричимо. Кричимо й тоді, коли мокрі пелюшки. Навпростець вимагаємо фізичної близькості та тепла тіла. Прагнення задовольняти потреби, «*принцип задоволення*», які закладені у нас, Фройд назвав *воно*. Як немовлята ми є тільки «*воно*».

— Кажі далі.

— «Воно» залишається у нас і в дорослому віці, усе наше життя. Та з роками ми вчимося керувати своїми бажаннями і достосовуємося до свого оточення. Вчимося відмовлятися від «принципу задоволення» на користь «*принципу реальності*». Фройд каже, що ми будемо власне «я», «ego», котре бере на себе регулюючу функцію. Навіть якщо нам чогось забагнеться, ми ж не гепаємо на землю там, де стояли, і не репетуємо, мов на пуп, доки не будуть задоволені наші бажання.

— Звичайно, ні.

— Можемо прагнути чогось дуже сильно, а наше оточення не хоче брати того до уваги. Тоді ми *притлумлюємо* свої бажання, намагаємося витіснити їх і забути про них.

— Розумію.

— Але Фройд вважав, що у людській психіці існує ще третя «інстанція». З дитячих літ ми стикаємося з моральними вимогами батьків та зовнішнього оточення. Коли ми чинимо щось не так, батьки говорять: «Ні, не роби цього!» або ж «Фу, як негарно!» І вже навіть у дорослому віці нам все ще відлунюють у вухах ці моральні вимоги та докори. Здається, ніби моральні очікування навколишнього світу проникли у нас і стали часткою нас самих. Це Фройд назвав «*над-я*» або «*superego*».

— Він мав на увазі сумління?

— У тому, що він назвав «*superego*», є місце і для сумління. За Фройдом, однак «*superego*» відгукується на наші «брудні» чи «непристойні» бажання. Це стосується насамперед еротичних або сексуальних пожадань. Як я уже казав, на думку Фройда, такі «непристойні» бажання закладені у нас ще на ранній дитячій стадії.

— Поясни!

— Ми знаємо, та й не раз бачили, як малюки бавляться своїми статевими органами. Це можна зауважити на будь-якому пляжі. У часи Фройда на такого дво- чи трирічного малюка чекало покарання, його били по руках. Може мама крикнула: «Фу!», «Не роби так!» або «Тримай руки на ковдрі!»

— Як нерозумно!

— Так зароджується почуття вини щодо всього, що пов'язане зі статевими органами та сексуальністю. А тому, що це почуття вини відкладається в суперего, багато людей, — а за Фройдом, більшість, — несе його усе життя. Водночас Фройд підкреслював, що сексуальні бажання й потреби є природною і важливою часткою людської натури. А тоді, люба моя Софіє, ми маємо усе потрібне для конфлікту між жагою та почуттям вини на все своє життя.

— Чи не здається тобі, що цей конфлікт з часів Фройда дещо згладився?

— Без сумніву. Але деякі з Фройдових пацієнтів пережили його так сильно, аж у них розвинулися *неврози*. Одна з його чисельних пацієнок була, наприклад, таємно закохана у чоловіка своєї сестри. Коли захворіла й померла її сестра, вона подумала собі: «Тепер він вільний і зможе одружитися зі мною!» Ця думка, ясна річ, суперечила її «superego» і видалася жінці такою страшною, що вона, як каже Фройд, *витіснила* її, загнала далеко вглиб підсвідомості. Фройд писав: «Та молода дівчина захворіла, у неї проявилися виразні симптоми істерії. Коли прийшла до мене на лікування, виявилось, що вона забула про сцену біля смертного ложа сестри і про гідке, егоїстичне бажання, яке зринуло в ній. Але в ході лікування, в стані неймовірного збудження вона пригадала цей патогенний момент, ще раз пережила його і одужала».

— Тепер мені зрозуміліший вислів «археологія душі».

— А зараз займемося загальним описом людської психіки. Завдяки великому досвіду в лікуванні пацієнтів Фройд прийшов до висновку, що *свідомість* людини займає тільки невелику частку її психіки. Те, що усвідомлене, є лише верхівкою айсберга. Нижня частина айсберга, те, що знаходиться під порогом свідомості, є «*підсвідомістю*» або ж *несвідомим*.

— Отже, підсвідоме знаходиться всередині нас, але ми забули про нього і не пам'ятаємо.

— Не увесь наш досвід назавжди залишається у свідомості. Те, про що ми думали, що пережили і про що можемо згада-

ти, досить нам тільки «замислитися», Фройд називав «передсвідомим». Поняття «підсвідоме» він вживав для означення «витісненого», скажімо, думок, які ми намагаємося забути, бо вони «прикрі» або «непристойні», або «бридкі». Коли наші бажання чи прагнення, неприпустимі для свідомості, тобто для нашого «superego», ми тручаємо їх вниз, у сутерини. Геть їх з очей!

— Зрозуміло.

— Цей механізм функціонує в усіх здорових людей. Декому однак утримання неприємних чи заборонених думок на віддалі від свідомості коштує так багато зусиль, що може призвести до психічних розладів. «Витіснене» намагається само собою повернутися до свідомості. Деякі люди змушені затрачати чимраз більше енергії на стримування подібних імпульсів поза межами досягання критики свідомості. Коли Фройд у 1909 році прибув до Америки читати лекції з психоаналізу, він почав з прикладу, як функціонує механізм «витіснення».

— Продовжуй!

— Він розповідав: «Припустимо, що тут, у цій залі, знаходиться особа, яка заважає мені читати лекцію, відвертає мою увагу, сміється, розмовляє, шаркає ногами. Я кажу, що не можу продовжувати лекцію за таких обставин. Тоді встають зі своїх місць кілька сильних парубків і після короткої сутички викидають порушника спокою за двері. Його, отже, «витіснили», і я можу продовжувати свій виклад. Щоб перешкодити хуліганові повернутися до зали, хлопці, які послуухалися мого прохання, поставили свої стільці ближче до дверей і сіли там, утворивши «барикаду». Якщо прийняти ці дві локалізації як «свідоме» і «підсвідоме», отримаємо непогану ілюстрацію процесу витіснення.

— Це й справді добра ілюстрація.

— Однак «порушник спокою», Софіє, *прагне* повернутися. Принаймні, так виглядає справа з витісненими думками та імпульсами. Ми живемо під постійним тиском витіснених думок, які намагаються прорватися на поверхню з «підсвідо-

мого». Тому часто говоримо або робимо щось таке, чого, власне кажучи, не хотіли робити. Так несвідомі реакції можуть керувати нашими почуттями чи вчинками.

— Маєш приклад?

— Фройд описує багато таких механізмів. Прикладом може бути те, що він назвав *помилковими реакціями*, тобто мимоволі ми говоримо або робимо щось таке, що старалися витіснити. Фройд розповідає про одного службовця, якому доручили виголосити тост на честь осоружного усім шефа. Шефові найкраще насувало добре норвезьке слово «паскудник».

— І що ж було далі?

— Службовець підвівся, урочисто підняв келих і сказав: «Чхали ми на шефа!»

— Я втратила дар мови.

— Службовець також. Він просто бовкнув те, що думав, хоч і не мав такого наміру. Хочеш почути ще один приклад?

— Охоче.

— Одного разу родина якогось там пастора, у якого було кілька милих і вихованих донечок, сподівалася відвідин єпископа. Цей єпископ мав надзвичайно великого носа. Дочки отримали суворий наказ, ані словом не прохопитися про довгий ніс. Часто буває, що діти чисто спонтанно діляться з іншими своїми спостереженнями про когось, бо механізм витіснення у них ще не такий розвинений.

— Що ж було далі?

— Єпископ прибув до плебанії, а чарівні панночки докладали усіх сил, щоб не обмовитися про довгий ніс. Більше того: вони намагалися навіть і не дивитися на той ніс, старалися забути про нього, однак ніс не йшов їм з голови. Аж ось одній з дівчаток довелося подавати цукор до кави. Вона спинилася перед поважним гостем і сказала: «Чи можна вам запропонувати трохи цукру до носа?»

— Неприємна ситуація.

— Інколи ми вдаємося до *раціоналізування*. Це означає, що собі і тим, хто біля нас, ми наводимо зовсім відмінні від

справжніх причини своєї поведінки. А все тому, що справжньої причини ми соромимося.

— Наприклад?

— Я можу з допомогою гіпнозу змусити тебе відчинити вікно. Під час сеансу звелю тобі, як тільки затарабаню пальцями по столу, встати й відчинити вікно. Я тарабаню пальцями — ти справді відчиниєш вікно. На моє запитання, нащо ти це зробила, напевно, відповіси, що тобі було душно. Але це не справжня причина. Ти не хочеш признатися собі, що виконувала мій наказ у гіпнотичному стані. От ти й «раціоналізуєш», Софіє.

— Розумію.

— Майже щоденно ми «спілкуємося подвійно».

— Я уже згадувала свого двоюрідного братчика. У нього немає багато друзів для своїх забав, тому він завжди дуже тішиться, коли я приходжу. Одного разу я сказала, що поспішаю додому, до мами. Знаєш, що він мені відповів?

— Цікаво почути.

— «Вона дурна», — сказав він.

— Це типовий приклад раціоналізування. Хлопчик зовсім не мав тебе за дурну. Він хотів сказати, що не хоче, аби ти йшла, і вважає це безглуздом, однак соромився в цьому признатися. Часом ми *проектуюмо*.

— Це ти мені мусиш перекласти.

— Ми часто приписуємо іншим ті риси, які властиві нам, але які намагаємося притлумити в собі. Скупий, наприклад, схильний характеризувати інших людей, як жадібних. Той, хто сам перед собою не зважується признатися у підвищеному зацікавленні сексом, викрикуватиме найголосніше, що усі інші мають пункт на сексі.

— Зрозуміло.

— Фройд вважав, що у щоденному житті не злічити прикладів подібних підсвідомих вчинків. Часто трапляється, ми не можемо пригадати імені якоїсь певної особи. Розмовляючи, теребимо пальцями одяг або, здавалось би, випадково

переставляємо речі у кімнаті. Або спотикаємося на словах, створюючи перекручення, котрі, на перший погляд, також можуть видатися випадковими. Фройд стверджував, що такі обмовки не завжди випадкові і невинні, як ми собі думаємо. Він оцінював їх як «симптоми». Такі «помилкові» чи «випадкові» дії можуть зрадити найінтимніші таємниці.

— З цієї миті я буду міркувати над кожним своїм словом.

— Але не зможеш втекти від власних підсвідомих імпульсів. Мистецтво полягає саме в тому, щоб не докладати надто багато зусиль для зіштовхування неприємних думок у підсвідомість. Це схоже на боротьбу з кротами. Якщо ти заткнеш кротачу нірку в одному місці саду, то можеш бути певна, що кріт виріє її в іншому. Найкорисніше для психіки залишити у дверях між свідомістю та підсвідомістю маленьку шпаринку.

— А якщо наглухо зачинити двері, це призведе до психічних захворювань?

— Так, людина, котра страждає неврозом, затрачає надто багато енергії, не впускаючи «неприємне» у свідомість. Частото це якісь неприємні переживання, витіснення яких видається тій людині страшенно важливим. Фройд назвав такі переживання *травмами*. Слово «травма» грецького походження і означає «рана».

— Зрозуміло.

— Під час лікування хворих Фройд намагався відчинити ті замкнені двері або прорубати нові. Співпрацюючи з пацієнтом, старався видобути на поверхню витіснені переживання, пацієнт бо несвідомий того, що витісняє. Однак може прагнути, аби лікар допоміг знайти йому шлях до прихованих травм.

— Як це відбувається?

— Фройд розвинув техніку *вільної асоціації*. Пацієнт лежав, розслабившись, і говорив про усе, що спадало йому на думку, хай хоч яким несуттєвим, випадковим, неприємним чи соромним це б йому видавалось. Штука в тому, аби зни-

щити «контроль» над травмами. Бо саме вони постійно то-чуть психіку пацієнта, хоч сам він їх не усвідомлює.

— Чим впертіше намагаєшся щось забути, тим більше думатимеш про те у підсвідомості?

— Слушно. Тому треба прислухатися до сигналів, які посилає підсвідомість. «Королівський шлях» у несвідоме пролягає, за Фройдом, через наші *сни*. Його найвагоміша книжка, котра вийшла у світ 1900 року, називалася «Тлумачення снів». Фройд показав у ній, що всі наші снобачення зовсім не випадкові. Через сни неусвідомлені думки намагаються дістатися до свідомості.

— Розповідай далі!

— З досвіду багаторічного спілкування з пацієнтами, а ще аналізуючи власні сни, Фройд прийшов до висновку, що сни є нічим іншим, як *сповненням наших бажань*. Це чітко можна спостерігати у дітей, говорив він. Їм сняться вишні та морозиво. Але у дорослих бажання, котрі повинен сповнити сон, часто замасковані. Бо навіть коли ми спимо, строга *цензура* визначає, що нам дозволено, а що — ні. Щоправда, уві сні ця цензура чи механізм витіснення дещо ослаблена, ніж у стані неспання, та все ж достатньо сильна, щоб «перекрутити» бажання, до яких не хочемо признаватися.

— Тому й слід тлумачити сни?

— Фройд вказував на *потребіність відрізнити сам сон, який ми пам'ятаємо вранці, від його справжнього значення*. Кадри сну — «фільм» чи «відео», який нам сниться, — він назвав *явним змістом сну*. Ота явна частина сну завжди черпає свій матеріал, свої «реквізити» з подій дня. Але сон має і глибше значення, приховане від свідомості, яке Фройд назвав *прихованими думками сну*. А ці думки часто походять з віддалених часів, наприклад, з раннього дитинства.

— Отже, ми мусимо проаналізувати сон, аби зрозуміти, про що в ньому йдеться насправді?

— Правильно. Якщо ж йдеться про хворих людей, то це слід робити разом із психотерапевтом. Однак тлумачить сни

не лікар. Він може тільки допомагати пацієнтові. У цій ситуації лікар виступає в ролі сократівської «повитухи», яка присутня і допомагає відчитати сон.

— Розумію.

— Трансформацію «прихованих думок сну» у «явний зміст снобачення» Фройд називав *роботою сну*. Ми говоримо про «маскування» або «кодування» того, про що йдеться уві сні. Під час тлумачення сновидінь відбувається протилежний процес. Слід «демаскувати» або «декодувати» «мотив» сну, щоб дістатися до «теми» снобачення.

— Маєш приклад?

— У книзі Фрейда безліч таких прикладів. Але ми й самі можемо придумати простий фрейдівський приклад. Якщо, скажімо, молодому юнакові сняться дві надувні кульки, подаровані його кузиною...

— То й що?..

— Ти сама повинна виступити сновидицею.

— Гм... «Явним змістом сну» буде точнісінько те, що ти сказав: хлопець одержав від кузини дві надувні кульки.

— Далі!

— Потім ти говорив, що усі реквізити сну беруться із буднів. Отже, цей юнак міг побувати в «луна-парку» або бачити кульки на газетному знімку.

— Цілком можливо. Але йому достатньо було побачити саме слово «кулька» або щось таке, що нагадувало б кульку.

— Що ж тут є «прихованими думками сну»?

— Ти зараз тлумачиш сни, а не я.

— Може, йому й справді просто хотілося двох надувних кульок?

— Надто просто. Маєш рацію, у сні сповнюються бажання. Та хтозна чи дорослому чоловікові так вже хотітиметься стати власником кількох надувних кульок. А навіть якби так було, навіщо це б йому снилося?

— Уже, мабуть, знаю. Насправді він прагне своєї кузини, а ті дві кульки, то її перса.

— Так, це вірогідніше пояснення. Досить тільки, щоб вважав своє бажання хоч трохи сором'язливим.

— У наших снах також з'являються такі кульки і тому подібне?

— Так. Фройд вважав сон «замаскованим сповненням витіснених бажань». Але те, що ми витісняємо, могло значно змінитися з часів, коли Фройд був лікарем у Відні. Сам же механізм маскування змісту сновидінь зостається без змін.

— Зрозуміло.

— Фройдівий психоаналіз здобув велике визнання у 20-х роках насамперед як метод лікування психічних хворих. А його вчення про підсвідоме відіграло значну роль в літературі та мистецтві.

— Тобто, митці почали займатися підсвідомим аспектом духовного життя людини?

— Саме так. Щоправда, у літературі таке явище розквітло ще в останні десятиліття минулого сторіччя, отже, ще до знайомства з Фройдовою теорією психоаналізу. Це свідчить про те, що факт появи Фройда та його методу в 90-х роках XIX століття був не випадковим.

— Хочеш сказати, настав час?

— Фройд зовсім не вважав себе за «першовідкривача» таких феноменів, як витіснення, помилкові реакції та раціоналізування. Він просто першим застосував ці явища у психіатрії, а також спритно зумів використати літературні приклади для ілюстрування власної теорії. Та, як уже було сказано, саме починаючи з 20-х років нашого століття, метод психоаналізу Фройда почав впливати на мистецтво та літературу.

— Як же?

— Поети й художники намагалися тепер використати підсвідомість у своїй творчості. Це стосується перш за все *сюрреалістів*.

— Хто це?

— «Сюрреалізм» — французьке слово, його можна перекласти як «надреальність». У 1924 році Андре Бретон видав

«сюрреалістичний маніфест», у якому стверджував, що актом творчості керує підсвідомість. Митець під впливом нічим необмеженого натхнення черпає образи зі своїх снів і підносить до рівня надреальності, де уже немає різниці між сном та дійсністю. Для митця важливим може бути також подолання цензури свідомості, тоді слова й образи напливатимуть вільно, без стриму.

— Зрозуміло.

— Фройд довів, що усі люди частково є митцями. Сон — це маленький художній твір, а сни ми бачимо щоночі. Щоб витлумачити сни пацієнтів, Фройдові часто доводилося пробиратися крізь завали символів. Приблизно так само ми тлумачимо картину або літературний текст.

— Нам кожної ночі сняться сни?

— Новітні дослідження доводять, що сновидіння займають двадцять відсотків часу усього нашого сну, тобто десь 2-3 години щоночі. Якщо фази сну порушуються, ми стаємо нервовими і дратівливими. Це означає, що усі люди мають вроджену потребу у художньому вираженні своєї екзистенціальної ситуації. Сновидіння розповідають нам про нас самих. Ми є режисерами, самі вибираємо усі реквізити, самі ж граємо і усі ролі. Той, хто каже, що не знається на мистецтві, абсолютно не знає самого себе.

— Цікаво.

— Фройд представив надзвичайно важливий доказ того, якою фантастичною є людська свідомість. Робота з пацієнтами переконала його, що усе бачене і пережите нами ховається десь у глибині свідомості. Усі колишні враження можна витягнути з її надр знову. Коли спершу в нашій голові цілковита порожнеча, коли це згодом зависає «на кінчику язика», а ще за якийсь час несподівано «само спадає нам на думку», саме тоді і йдеться про щось таке, що було сховане у підсвідомості і несподівано прошмигнуло у привідчені двері до свідомості.

— Але деколи процес триває дуже довго.

— Про це відомо усім митцям. Та враз усі двері та шухляди закутків відчиняються. Враження напливають самі собою, і ми можемо вибирати з них ті слова та образи, які нам потрібні саме у цю мить. Так трапляється тоді, коли ми «злегка піднімаємо віко» до підсвідомого. Оце і називається *натхненням*, Софіє. Здається, ніби те, що малюємо або пишемо, не походить від нас.

— Надзвичайне, мабуть, відчуття.

— Ти, без сумніву, пережила таке й сама. Стан натхнення легко спостерігати у перевтомлених дітей. Буває, діти настільки змучені, що видаються дуже збудженими. Несподівано починають щось розповідати, видобуваючи з пам'яті слова, яких вони ніколи не вчили. Однак ці слова й думки існують, лежать «заховані» у свідомості і, тільки обережність та цензура ослабне, спливають на поверхню. Для митця також важливо, аби розум перестав контролювати наплив більш чи менш підсвідомих вражень. Розповісти тобі невеличку байку, яка б проілюструвала тобі цей процес?

— Охоче послухаю.

— Але це дуже серйозна і сумна казка.

— Починай же!

— Жила собі колись стоніжка, яка чудово уміла танцювати усіма своїми ніжками. Коли вона танцювала, звірі в лісі збігалися подивитися на неї. Дуже їм подобався той витончений танець. Тільки один звір не захоплювався стоніжкою. І була це жаба...

— Вона просто заздрила.

— «Якби мені змусити стоніжку перестати танцювати», — думала жаба. Вона не могла просто так визнати, що їй не подобається танець стоніжки. Не могла також сказати, що танцює краще, бо стала б жертвою власної глупоти. Врешті вона придумала сатанинський план.

— Який?

— Жаба написала до стоніжки листа. «О незрівнянна стоніго! — писала вона. — Я щира шанувальниця твого вишука-

ного танцювального мистецтва. І тому мені хотілось би довідатися більше про техніку твого танцю. Чи спершу ти підносиш ліву ногу за номером 88, а потім праву за номером 59? А може, починаєш танцювати з правої ноги за номером 26, перш ніж піднести праву ногу за номером 99? З нетерпінням чекаю на відповідь. Щиро твоя жаба».

— От підступне створіння!

— Одержавши листа, стонога одразу ж задумалася над своїми рухами під час танцю. Яку ніжку підносить першою? А наступною? Що сталося далі, як гадаєш, Софіє?

— Ніколи в житті стонога уже більше не танцювала.

— Саме так усе й закінчується, коли розум стає на перепоні фантазії.

— Справді, сумна історія.

— Для митця дуже важливо зуміти «вирватися на свободу». Сюрреалісти намагалися це використати, заходячи в стан, коли образи напливають самі собою. Вони клали перед собою чистий аркуш папери і починали писати, не замислюючись над тим, що саме пишуть. Це називається *автоматичним письмом*. Термін узято зі спиритизму: «медіум» вважає, що дух померлого водить пером. Та про це поговоримо завтра.

— Раді!

— Митець-сюрреаліст також у певному сенсі «медіум», посередник власної підсвідомості. Але, можливо, елемент підсвідомого закладений у кожному творчому процесі? Бо що ж, власне, є творчість?

— Не знаю. Напевно, коли постає щось нове?

— Маєш рацію. І це відбувається завдяки витонченій грі розуму та фантазії. Та надто часто розум душить фантазію. І це небезпечно, бо без фантазії не може виникнути нічого справді нового. Для мене фантазія схожа на дарвіністську систему.

— Дуже шкода, але цього я не збагнула.

— Дарвінізм твердить, що у природі мутанти виникають один за одним, та лише декотрі з цих мутантів потрібні природі. Небагато з них мають шанс на виживання.

— І що з того?

— Подібний процес відбувається, коли ми мислимо, коли до нас приходять натхнення, і з'являється маса нових ідей. «Думки-мутанти» одні за одними зринають у свідомості, принаймні, тоді, коли не піддаємо себе надто суворій цензурі. Та лише декотрі з цих думок можемо використати. Тут уже розум вступає у свої права, бо й він виконує важливу функцію. Коли денний улов лежить на столі, його слід відсортувати.

— Дуже влучне порівняння.

— Уяви собі, якби все, що нам спадає на думку, кожен «ляп», сходило з уст! Або ж покинуло наш записник чи шухляду письмового столу! Світ захлинувся б у випадкових помислах. Не було би жодного «добору», Софіє.

— Отже, розум здійснює відбір думок?

— Хіба ти так не вважаєш? Можливо, фантазія і творить щось нове, але не фантазія здійснює добір. Не фантазія «комплонує». Композиція, тобто кожен мистецький твір, є незвичайним поєднанням фантазії та розуму, дійсності та вимислу. Бо у творчому процесі завжди присутній елемент випадковості. У певній фазі важливо дати волю фантазії. Овець щонайперше слід випустити на простір, а тоді вже заганяти у кошари.

Альберто замовк і дивився у вікно. Софія прослідкувала за його поглядом і побачила над берегом озера неймовірно строкату юрбу. Там відбувалася справжня оргія діснеївських персонажів.

— Це ж Плуто! — вигукнула Софія. — І каченятко Дональд, племінники... Доллі... дядечко Скрудж. Бачиш Чіпа й Дейла? Ти чуєш мене, Альберто? Там Міккі Маус і Петер Сمارт!

Альберто повернувся до неї:

— Так, це сумно, дитя моє.

— Чому сумно?

— Сидимо собі тут і стаємо безборонними жертвами, коли майор випускає своїх овець. Та це, звичайно, моя помилка, бо ж саме я почав говорити про свободу думок.

- Ти не повинен себе звинувачувати.
- Я хотів сказати, що фантазія важлива і для нас, філософів. Аби вимислити щось нове, мусимо зважитися випустити свої думки на простір. Та зараз трохи переборщили.
- Не переймайся цим.
- Я хотів розповісти про значення спокійного осмислення, а тут маєш тобі — оцей кольоровий шарварок! Встидався би!
- Ти зараз іронізуєш?
- Це він іронізує, а не я. Але маю певну втіху, і вона є наріжним каменем мого плану.
- Тепер я вже нічого не розумію.
- Ми говорили про сновидіння. У цьому теж криється дрібка іронії. Бо чим же іще є ми, як не образами із сновидінь майора?
- Ох!..
- Одного він однак не взяв до уваги.
- Чого саме?
- Можливо, він цілком свідомий свого сну. Майор орієнтується в усьому, що ми говоримо і що робимо. Так людина, котра бачить сон, пам'ятає про явний зміст сновидіння. Саме майор водить пером. Але хоч і пригадує собі все, що ми говоримо одне до одного, він ще не зовсім прокинувся.
- Як це?
- Він не знає прихованих думок сновидіння, Софіє. Забуває, що усе, описане тут, — *теж* замаскований сон.
- Ти дивно говориш.
- Так здається й майорові, він не розуміє мови власного сновидіння. Це нам на руку, бо дає мінімум свободи. Завдяки цій свободі невдовзі виборсаємося з його багнистої свідомості, як кроти вибираються на сонце у теплий літний день.
- Гадаєш, нам це вдасться?
- Мусить вдатися. За кілька днів покажу тобі нове небо. Тоді майор уже не знатиме, куди поділися кроти, і де вони з'являться знову.

— Хоча ми тільки образи зі сну, я ще є донькою своєї мами. Мені час додому, на Капітанський закуток, готуватися до свята.

— Гм... Чи можеш дорогою зробити мені одну послугу?

— Яку саме?

— Спробуй повернути до себе увагу. Постарайся, щоб майор на усьому зворотньому шляху не спускав з тебе ока. А коли повернешся додому, думай про нього, тоді й він думатиме про тебе.

— Навіщо?

— Так я зможу без перешкод працювати над нашим таємним планом. Порину в глибини майорової підсвідомості, Софіє. І зостануся там до нашої наступної зустрічі.

НАШІ ЧАСИ

...людина приречена бути вільною...

Будильник показував 23.55. Гільда лежала, втупившись поглядом у стелю. Вона старалася дати волю асоціаціям. Щоразу, коли мисленний потік переривався, вона запитувала себе, чому думка не рухається далі.

Може, вона намагається щось витіснити?

Якби зуміла вилучити будь-яку цензуру, може почала би снити наяву. Думка була трохи страшнуватою.

Чим більше намагалася розслабитися і відкритися назустріч думкам та образам, тим виразнішим було відчуття, ніби вона у Майоровій Хатині, над озером, у лісі.

Що ж тепер замислив Альберто? Та певно ж — це батько Гільди замислив, що Альберто повинен щось замислити. Але чи знав він, що саме задумав Альберто? Можливо, настільки попустив собі ж віжки, що Альбертові таки вдасться його приголомшити?

Сторінок залишилося уже зовсім мало. Може кинути оком на останню? Ні, це нечесно. Та була ще й інша причина: Гільда не мала цілковитої впевненості, що кінцівка уже твердо визначена.

Чи не дивна думка? Папка лежить ось перед нею, і тато ніяк не зуміє дописати рукопис. Якщо тільки Альберто не встругне чогось на власний розсуд. Якоїсь несподіванки...

Гільда й сама потурбується про кілька сюрпризів. Над нею ж бо тато не владний. Але чи владна над собою вона сама?

Що таке свідомість? Чи не найбільша це з усіх загадок Всесвіту? А чим є пам'ять? Як ми пам'ятаємо усе бачене й пережите?

Який механізм спонукає нас вичаровувати щоночі казкові сни?

Доки вона лежала й розмірковувала, повіки її час від часу злипалися. Потім дівчинка знову розплющувала очі і вдвиглялася в стелю. У якийсь момент вона забула їх розплющити.

Гільда спала.

Коли її розбудив гнівний крик чайки, годинник показував 6.66. Що за дивна година! Гільда опустила ноги на підлогу, підійшла до вікна і задивилася на бухту. Це вже стало звичкою, так вона робила завжди, взимку чи влітку.

Доки отак стояла, раптом їй здалося, ніби в голові вибухнула палітра фарб, їй пригадався сон. Це був незвичайний сон, живий і барвистий...

Гільді снилося повернення тата з Лівану, але увесь сон був наче продовженням сну Софії, коли та знайшла на причалі Гільдиного золотого хрестика.

Гільда сиділа на краю причалу, точнісінько як у тому сні. Несподівано вона почула ледь-ледь чутний шепіт: «Мене звати Софія». Гільда зовсім принишкла, щоб послухати, звідки долинає голос. Ось він почувся знову, схожий на слабе дзижчання. Здавалося, ніби якась комашка промовляє до неї: «Ти, напевно глуха й сліпа!» Наступної миті в саду з'явився тато в уніформі військ ООН. «Гільдочко!» — вигукнув він. Гільда побігла йому назустріч і кинулася на шию. На тому сон закінчився.

Їй спали на думку рядки з поезії Арнульфа Еверланна:

*Я в цю ніч пробудився від дивного сну.
Наче голос далекий зітхнув на моїх раменах.
Він, як річка підземна, таїв глибину.
Встав назустріч йому: «Що ти хочеш від мене?..»*

(пер. І. Павлюка)

Гільда ще стояла біля вікна, як до кімнати увійшла мама.

— Неймовірно! Ти уже прокинулася?

— Не знаю...

— Я повернуся додому, як завжди, близько четвертої.

— Чудово.

— Гарного дня, Гільдо!

— Бувай!

Почувши, як грюкнули за мамою вхідні двері, Гільда повернулася до ліжка і розкрила папку.

«...Я порину в глибини майорової підсвідомості, Софіє. І зостануся там до нашої наступної зустрічі».

Ось тут, знайшла! І Гільда почала читати далі. Під пучкою вказівного пальця вона й справді відчувала лише декілька сторінок.

Коли Софія вийшла з Хатини Майора, діснеївські персонажі ще купчилися біля води, та з її наближенням вони почали начеб розпливатися. Доки дійшла до човна, на бережку уже нікого не було.

Веслуючи, та й потім, витягаючи човна на другому боці озерця в очерет, Софія корчила гримаси і розмахувала руками, щоб привернути до себе увагу майора й дати Альберто змогу спокійно посидіти в хатині.

Спершу вона бігла стежкою, високо підстрибуючи, потім спробувала крокувати, як маріонетка, а щоб майорові не знудилося, почала ще й виспівувати. Якоїсь миті вона спинилася і задумалася, у чому ж може полягати план Альберто, та раптом схаменулася і, щоб заглибити свою провину, подряпалася на дерево. Софія залізла так високо, як тільки могла, а коли вже була на самому вершечку, зрозуміла, що не зуміє спуститися на землю. Слід би згодом зробити ще одну спробу, бо ж не сидіти, склавши руки, отут нагорі. Майорові може набриднути спостерігати за нею, і він поцікавиться, чим займається Альберто.

Софія замахала руками, мов крилами вітряк, кілька разів запіяла півнем, врешті стала виводити пастуші трелі. Впер-

ше за своє п'ятнадцятирічне життя Софія втнула трель, і результат її дуже втішив.

Вона знову спробувала злізти, але то була марна справа. Зненацька де й узявся великий гусак і опустився на гілляку, за яку вчепилася Софія. Після шарварку діснеївських персонажів їй уже не могло здивувати те, що гусак заговорив людським голосом.

— Мене звати Мартін, — промовив гусак. — Взагалі-то я свійський гусак, але сьогодні випадково прибув разом з дикими гусьми із Лівану. По-моєму, тобі потрібна допомога.

— Але ж ти надто малий, щоб мені допомогти, — відповіла Софія.

— Поспішний висновок, юна леді. Це ти надто велика.

— Хіба це не одне і те ж?

— Як хочеш знати, я по цілій Швеції носив на своїй спині сільського хлопчину десь твого віку. Його звали Нільс Голгерссон.

— Мені п'ятнадцять років.

— А йому було чотирнадцять. Роком більше чи менше це не важливо.

— Як тобі вдалося його підняти?

— Він дістав ляпаса по лицю і зомлів, а коли прийшов до тями, був завбільшки з палець.

— Спробуй дати й мені невеличкого ляпаса, не сидіти ж тут вічно. До того ж у суботу я маю порядкувати на філософській вечірці у своєму саду.

— Цікаво. З цього, очевидно, вийде філософська книжка. Пролітаючи з Нільсом Голгерссоном понад Швецією, ми зробили посадку в містечку Морбакка у Вермланні. Там Нільс зустрів поважного віку жінку, котра поділилася з ним своїми планами написати книгу про Швецію для школярів. Вона сказала, що книга має бути повчальною і надзвичайно правдивою. Коли письменниця почула розповідь про Нільсові пригоди, вирішила написати про те, що бачив Нільс, сидячи на спині у гусака.

— Дивовижно.

— Щоправда, у тому є трохи іронії. Ми ж бо уже були у тій книжці.

Зненацька щось лягнуло Софію по щоці, і тієї ж миті вона стала зовсім крихітною. Дерево видавалося тепер цілим лісом, а гусак став завбільшки з коня.

— Ну, ходи, — сказав гусак.

Софія пройшла по гілці і видряпалася гусакові на спину. Пір'я було м'яким, але зараз воно її, таку маленьку, більше кололо, аніж лоскотало.

Щойно Софія вместилася, гусак знявся й полетів. Він летів високо понад деревами. Софія бачила внизу озерце і Хатину Майора. Там сидів Альберто і укладав залутаний план.

— Досить з тебе оглядин, — промовив гусак, змахуючи раз по раз крилами, і пішов на посадку до підніжжя того самого дерева, на якому щойно сиділа Софія. Як тільки він торкнувся ногами тверді, Софія м'ячком скотилася в траву. Залутавшись у вересі і кілька разів заточившись, дівчинка сіла і з подивом констатувала, що вона знову нормального зросту.

Гусак перевальцем двічі обійшов її навколо.

— Дякую за допомогу, — сказала Софія.

— Нема за що. Ти сказала, що це буде філософська книжка?

— Це сказав *ти*, а не я.

— Хай вже так, немає значення. Якби на те моя воля, перелетів би з тобою цілу історію філософії, як пролетів з Нільсом через усю Швецію. Ми покружляли б над Мілетом та Афінами, Єрусалимом та Александрією, Римом та Флоренцією, Лондоном та Парижем, Єною та Гайдельбергом, Берліном та Копенгагеном...

— Вистачить, дякую.

— Та навіть для дуже іронічного гусака було би непросто пролетіти крізь століття, легше перетнути шведські простори.

З тими словами гусак розбігся і знявся в повітря.

Добравшись до Сховку, Софія відчула себе повністю виснаженою, але впевненою, що Альберто буде задоволений її віднаджуючими маневрами. Впродовж останньої години

майор не багато мав часу на роздуми про нього, бо інакше страждав би від дуже серйозного роздвоєння особистості.

Софія встигла зайти до будинку перед самим повернення мами з роботи. Це врятувало її від неминучого пояснення, як вона опинилася на дереві, і як їй допоміг злізти з нього свійський гусак.

Після обіду вони взялися до підготовки вечірки. Зняли з піддашшя три чи чотири метрову дерев'яну плиту і винесли її в сад. Потім їм довелося ще раз піднятися на горище, щоб взяти підпорки для плити.

Вони мали намір накрити стіл під фруктовими деревами. Востаннє плиту використовували на святкування десятиї річниці батьківського шлюбу. Тоді Софії щойно сповнилося вісім років, але вона чудово пам'ятала велику забаву у саду, на яку зібралися всі родичі та друзі, здатні ходити чи, принаймні, рачкувати.

Погода заповідалася розкішна. Після шаленої бурі за день до Софіїного дня народження не випало ані краплі дощу. Прикрашення та накривання столу довелося відкласти до суботнього ранку. Однак стіл, на думку мами, слід було поставити вже зараз.

Увечері вони пекли булочки і плетений колач з двох різних видів тіста. Планували ще подавати курчат, салати, лимонад. Софія страшенно потерпала, що хлопці з класу принесуть зі собою пиво. Найбільше боялася скандалу.

Уже перед самим сном мама ще раз зажадала пересвідчитися, чи прийде на забаву Альберто.

— Ясна річ, прийде. Він пообіцяв навіть якийсь філософський витвір.

— Філософський витвір? Що це має бути?

— Ну... якби він був фокусником, то, напевно, показав би фокус. Можливо, витягнув би з чорного капелюха білого кролика.

— Ти знову за своє?

— ...але тому, що він філософ, виконає щось філософське.
У нас же буде філософська вечірка.

— Базакало ти моє.

— А який номер виконаєш ти, уже подумала?

— Звичайно, Софіє. Щось придумую.

— Виголосиш промову?

— Ні, це секрет. Добраніч!

Наступного ранку мама розбудила Софію перед відходом на роботу, щоб побажати їй доброго дня. Залишила список необхідних для забави речей, котрі Софія мала купити в місті.

Тільки-но мама вийшла за поріг, задзвонив телефон. Це був Альберто. Він, мабуть, до секунди навчився визначати момент, коли у хаті вже нікого не було.

— Як справи з твоїми таємницями?

— Тссс! Ані слова. Не дай йому навіть шансу задуматися про це.

— Гадаю, вчора я добре упоралася із завданням, відвертаючи його увагу?

— Чудово.

— Щось ще залишилося з курсу філософії?

— Тому й телефоную. Ми дійшли до ХХ століття. З цієї пори ти повинна вміти орієнтуватися на власний розсуд. Найважливішим було саме підґрунтя. Та незважаючи на це, ми маємо зустрітися для короткої розмови про наші часи.

— Мені потрібно до міста...

— Добра нагода. Я ж казав, що розмовлятимемо про наші часи.

— То й що?

— Як на мене, це краще зробити у місті.

— Прийти до тебе додому?

— Ні, ні, тільки не це. Там все порозкидано. Я шукав схованих мікрофонів.

— Ох...

— Біля площі Стурторгет є нова кав'ярня, «Кафе П'єр». Знаєш, де це?

- Звичайно. Коли мені прийти?
- Можемо зустрітися о дванадцятій?
- Отже, о дванадцятій, у кафе.
- Домовилися.
- Бувай!

Кілька хвилин по дванадцятій Софія просунула голову у двері «Кафе П'єр». Це була одна з тих новомодних кав'ярень з круглими столиками та чорними стільцями, оберненими догори пляшками вермуту з краниками, булками та порційними салатками.

Кав'ярня була невеличка, і Софія одразу помітила, що Альберто ще не прийшов. Правду кажучи, це єдине, що вона помітила. За столиками сиділо багато людей, проте в жодному обличчі вона не впізнала Альберто.

Софія не звикла сама ходити по кав'ярнях. Може, краще піти геть, а за якийсь час повернутися і поглянути ще раз, чи не з'явився Альберто?

Дівчинка все ж зважилася, підійшла до мармурової стійки бару і замовила собі чай з лимоном, потім взяла чашку й сіла за один з вільних столиків. Вона не відводила погляду від вхідних дверей. Люди заходили і виходили, однак Софія помічала тільки те, що Альберто серед них не було. Якби ж то мати газету!

Врешті-решт вона не витримала і стала розглядити відвідувачів кав'ярні. Дехто відповідав на її погляд. На якусь мить Софія відчула себе дорослою, їй сповнилося лише п'ятнадцять, але з певністю можна було дати усі сімнадцять, принаймні, шістнадцять з половиною.

Що думали ці люди про своє існування? Здавалося, вони просто присутні тут, от сіли собі та й сидять. Вони розмовляли та енергійно жестикулювали, та хтозна чи розмови велися про щось важливе.

В одну мить їй пригадався К'єркегор та його слова, що найпершою ознакою юрби є «пуста балаканина». Чи жили ці

люди на естетичній стадії? Чи існувало для них щось екзистенційно важливе?

В одному з перших листів Альберто писав про спорідненість дітей та філософів. Знову Софія подумала собі, як їй боязко ставати дорослою. А що, як і вона застрягне у надрах хутра білого королика, якого витягнули з чорного капелюха Всесвіту?

Сидячи отак і міркуючи, вона весь час поглядала на вхідні двері. Зненацька, ніби підштовхуваний поривом вітру, до кав'ярні влетів Альберто. Хоча літо стояло у розпалі, він мав на голові чорну беретку. Крім того, на ньому був короткий плащ в сіру ґратку. Він одразу помітив Софію і стрімко рупшив у її бік. Рандеву з Альберто на людях, подумала собі Софія, зовсім не схожа на їхні звичайні зустрічі.

— Уже чверть на першу!

— Це називається академічною чвертю. Чи можу я запропонувати юній дамі щось поїсти?

Альберто сів поруч і глянув їй увічі. Софія стенула плечима.

— Мені байдуже. Може, булочку.

Альберто підійшов до стійки і незабаром повернувся з філіжанкою кави та двома великими булками зі сиром та шинкою.

— Дорого?

— Дурниці, Софіє.

— Може, маєш випадково якесь виправдання на своє запізнення?

— Ні, не маю. Я спізнився навмисне. Зараз тобі поясню.

Він відкусив кілька великих шматків канакки, а тоді сказав:

— Поговоримо про наше століття.

— Чи відбулося у філософії щось визначне?

— Чимало. Так багато, що філософія приснула на всі боки.

Насамперед ми зупинимося на важливій течії у філософії, *екзистенціалізмі*. Це збірна назва кількох філософських течій, які за точку відліку взяли екзистенціальну ситуацію людини. Ми говоримо про філософію екзистенції ХХ століття.

Багато філософів-екзистенціалістів визнавали своїм наставником К'єркегора, інші – Гегеля та Маркса.

– Розумію.

– Велику роль відіграв у ХХ сторіччі німецький філософ *Фрідріх Ніцше* (1844 – 1900). Ніцше також відреагував на філософію Гегеля та німецький «історизм». На противагу анемічному зацікавленню історією та християнській «рабській моралі» Ніцше поставив саме життя. Він прагнув здійснити «переоцінку усіх цінностей», щоб розвиток сильніших не гальмували слабші. На думку Ніцше, християнство та філософська традиція відвернулися від реального світу і звели очі до «неба» або ж до «світу ідей». Але той світ, котрий вважався власне «істинним», був лише ілюзією. «Будьте вірні Землі, – писав він, – і не вірте тим, хто подає вам надземні надії».

– Ну що ж...

– Іншим філософом, на якого справили вплив К'єркегор та Ніцше, був німецький філософ екзистенції *Мартін Гайдеггер*. Однак ми зосередимо нашу увагу на французькому екзистенціалістові на ім'я *Жан-Поль Сартр*, котрий жив з 1905 по 1980 рік. Саме він задавав тон серед екзистенціалістів, принаймні, для широкої публіки. Його екзистенціалізм розвинувся у сорокових роках, відразу після війни. Пізніше він приєднався до марксистського руху у Франції, проте так ніколи й не став членом жодної партії.

– Через те ми й зустрілися у французькій кав'ярні?

– Вибір, справді, не випадковий. Сам Сартр був завсідником кав'ярень. В одній з них, наприклад, він зустрів свою супутницю життя *Сімону де Бовуар*. Вона також була екзистенціалісткою.

– Жінка-філософ?

– Так.

– Дуже втішно, що людство нарешті почало ставати цивілізованішим.

– Хоча наші часи – доба появи багатьох нових турбот.

– Ти збирався розповідати про екзистенціалізм.

— Сартр говорив, що «екзистенціалізм — це гуманізм», бо екзистенціалісти брали за точку відліку саму людину. Можемо додати, що гуманізм Сартра бачив ситуацію людини інакше, похмуріше, ніж гуманізм, з яким ми зустрічалися в епоху ренесансу.

— Чому?

— К'єркегор та інші філософи екзистенції у нашому столітті словідували християнство. Але Сартр був виразником атеїстичного екзистенціалізму. Його філософію ми можемо розглядати як нещадний аналіз людської ситуації, коли «Бог помер». Вираз «Бог помер» походить від Ніцше.

— Продовжуй!

— У філософії Сартра, як і у К'єркегора, ключовим було слово «екзистенція». Однак під екзистенцією мається на увазі не лише саме існування. Рослини й тварини також існують, але вони не задаються питанням, що це означає. Людина — єдина жива істота, яка усвідомлює свою екзистенцію. Сартр каже, що фізичні речі існують «самі в собі», а людина — ще й «для самої себе». Отож, бути людиною — це зовсім щось інше, ніж бути просто річчю.

— Цілком погоджуюся.

— Далі Сартр підкреслює, що людська екзистенція випереджає будь-яку значущість цієї екзистенції. Факту, що я є, передує те, чим я є. «Екзистенція передує есенцію», — говорив він.

— Звучить незрозуміло.

— «Есенція» це те, з чого щось складається, «натура» або «сутність» речі. Але, за Сартром, людина не народжується з готовою «натурою». Людина повинна створити саму себе, свою «натуру», «сутність», бо вона не дана їй згори.

— Тепер я, здається, розумію.

— Упродовж усієї історії філософії філософи намагалися відповісти на запитання, що таке людина, чим є людська натура. Сартр же вважав, що людина не має такої вічної «натури», до якої може вдатися, тому для Сартра питання про

сенса життя втрачає будь-який сенс. Іншими словами, ми приречені імпровізувати. Ми схожі на акторів, котрих випхали на сцену, не давши їй змогу вивчити роль, без сценарію і без суфлера, який міг би шепнути на вухо, як діяти далі. Нам самим слід робити свій життєвий вибір.

— Частково, це правда. Якби з Біблії або з підручника філософії ми могли довідатися, як нам жити, усе було б дуже просто.

— Ти вірно зрозуміла. Однак, коли людина усвідомлює своє існування і те, що колись помре, і немає жодного сенсу в житті, за який можна вхопитися, це породжує *страх*, вважає Сартр. Пригадуєш, описуючи людину в екзистенціальній ситуації, К'єркегор також говорив про страх.

— Так.

— На думку Сартра, людина почувається *чужою* у безсенсовному світі. Говорячи про «відчуження» людини, він звертається водночас до віхових міркувань Гегеля та Маркса. Відчуженість людини у світі породжує почуття розпачу, нудьги, обридження та абсурдності.

— Часто доводиться чути, що у когось «депресія» або що «усе пропало».

— Так. Сартр описує мешканця міста ХХ століття. Пам'ятаєш, гуманісти ренесансу мало не з триумфом проголошували свободу і незалежність людини. Сартр же вважав людську свободу за прокляття. «Людина приречена бути вільною, — писав він. — Приречена, бо не створила самої себе, а попри те вільна. Раз кинута на поталу світові, мусить нести відповідальність за усі свої вчинки».

— Ми ж нікого не просили творити нас вільними особистостями.

— Саме про це йдеться і Сартрові. Ми вільні, і наша свобода прирікає нас усе своє життя робити вибір. Не існує одвічних вартостей чи норм, якими можна було б керуватися. Тому дуже важливим є наш *вибір*, який ми зробили. Бо ми несемо повну відповідальність за свої дії. Сартр виділяє саме той момент, що людина ніколи не може звільнитися від відпові-

дальності за свої вчинки. Роблячи вибір, ми не можемо скинути зі себе відповідальність, мотивуючи це тим, що «мусимо» йти на роботу або «мусимо» підпорядковуватися певним суспільним нормам. Той, хто так потопає в анонімній людській масі, стає безособовим елементом юрби, утікає від самого себе у брехню. Однак людська свобода веде нас робити щось зі собою, аби існувати «автентично», по-справжньому.

— Розумію.

— Це стосується й етичного вибору. Не дано нам права спихати вину на «людську природу», «людську слабкість». Деякі чоловіки в літах, буває, поведуться по-свинськи, скидаючи усе на «праотця Адама», що нібито живе у кожному з них. Але того «праотця Адама» не існує. Він є лише фігурою, яку використовуємо, щоб мати на кого перенести відповідальність за власні вчинки.

— Мусять же існувати певні межі, у чому можна звинувачувати бідного Адама.

— Хоч Сартр і наполягає на тому, що існування не має жодного даного від народження сенсу, проте не прагне, аби так було. Він не *нігіліст*.

— Хто це?

— Це людина, котра вважає, ніби ніщо не має значення і усе дозволено. На думку Сартра, життя *мусить* мати значення. Це імператив. І тільки ми повинні наповнити сенсом своє життя. Існувати — означає творити власне буття.

— Чи можеш пояснити детальніше?

— Сартр намагається довести, що свідомість сама собою є нічим, доки не пересвідчиться у чомусь з допомогою відчуттів. Бо свідомість є завжди свідомістю чогось. І це «щось» залежить не тільки від нас, але й від оточення. Ми самі вирішуємо, що нам відчувати, бо вибираємо те, що має для нас значення.

— Маєш приклад?

— Двоє людей можуть перебувати в одному і тому ж місці, але сприймати його по-різному. Сприймаючи у відчуттях своє оточення, ми докладаємо до вражень власні думки і зацікав-

лення. У вагітної, наприклад, може бути відчуття, що їй зустрічаються лише вагітні жінки. Це зовсім не означає, що раніше їх не було, просто вагітність набула тепер для неї нового значення. Хворим можуть повсюдно ввижатися карети швидкої допомоги...

— Зрозуміло.

— Наше існування впливає на те, як ми сприймаємо речі у кімнаті. Коли щось мені неважливе, я його не зауважую. А тепер я можу тобі пояснити, чому сьогодні запізнився.

— Ти сказав, що спізнився навмисне.

— Розкажи спочатку, що ти насамперед помітила, як заглянула до кав'ярні?

— Твою відсутність.

— Чи не дивно? Тобі в очі кинулось те, чого немає.

— Можливо, але ж ми з тобою умовилися.

— Сартр якраз і використав відвідини кав'ярні, аби пояснити, як ми «знищуємо» те, що не має для нас значення.

— І ти спізнився саме для того, аби мені це продемонструвати?

— Я хотів, щоб ти збагнула цей важливий момент у філософії Сартра. Вважатимемо це навчальною вправою.

— Хитрун!

— Коли ти закохана і чекаєш на телефонний дзвінок свого коханого, то, напевно, цілий вечір *чутимеш*, що він не телефонує. Саме відсутність дзвінка фіксуватимеш увесь час. Якщо тобі треба зустріти його на вокзалі, і з поїзда на перон викотиться лавина людей, в якій непросто віднайти коханого, ти не бачитимеш юрби. Вона заважає, але не суттєва для тебе. Можливо, навіть люди у юрбі здаватимуться тобі неприємними і бридкими, вони бредуть без дороги і не дають тобі пройти, однак ти зафіксуєш лише те, що його немає.

— Розумію.

— Сімона де Бовуар спробувала застосувати екзистенціалізм для аналізу ролі статей. Сартр же пояснював, що людина не має «вічної натури», якою могла би керувати. Тільки ми самі творимо себе такими, якими ми є.

— А далі?

— Це стосується і нашого уявлення про статі. Сімона де Бовуар показала, що не існує вічної «жіночої» чи «чоловічої натури», хоча таким є традиційний погляд. Досить поширеним було, наприклад, переконання, що чоловічина має «трансцендентну» натуру, тобто здатний переступити межу, тому він мусить і буде шукати сенс життя поза домом. У жінок, на її думку, цілком протилежна життєва орієнтація. Жінка «іманентна», тобто вона залишається там, де є. Тому жінка піклується про родину, природу та близькі їй речі. Нині часом чуємо, що жінок більше, ніж чоловіків, цікавлять «м'які» вартості.

— Вона справді так вважала?

— Ні, ти погано слухала. Сімона де Бовуар саме підкреслювала, що не існує натури чоловічої чи натури жіночої. Навпаки: жінки і чоловіки неодмінно повинні звільнитися від таких міцно укорінених уявлень та забобонів.

— Тут я з нею погоджуюся.

— Головна книга її життя — «Друга стаття» вийшла 1949 року.

— Про що йшлося?

— Про жінку. Бо саме вона у нашій культурі стала «другою статтю». Лише чоловік був суб'єктом, а жінка стала його додатком. Тим самим жінка була позбавлена права відповідальності за власне життя.

— Невже?

— Жінці доводилося відвойовувати це право. Жінка мусить самоусвідомитися і не пов'язувати своєї ідентичності тільки з чоловіком. Бо не лише чоловік ущемлює жінку, але й вона сама ущемлює себе, не беручи відповідальності за власне життя.

— Отже, ми настільки вільні й незалежні, наскільки собі визначили?

— Можна сказати і так. Екзистенціалізм мав великий вплив на літературу, починаючи з 40-х років і аж донині. Не менше

стосувалося це й театру. Сартр писав не лише романи, але й п'єси. Були й інші відомі особистості: француз Альбер Камю, ірландець Семюел Бекетт, румун Ежен Йонеско та поляк Вітольд Гомбрович. Характерною рисою цих та багатьох інших сучасних авторів був *абсурд*. Найчастіше цей термін вживається у означенні «*театр абсурду*».

— Як це?

— Розумієш значення слова «абсурд»?

— Це означає щось безсенсовне, таке, що суперечить розумові?

— Слушно. «Театр абсурду» виник як протиставлення «реалістичному театру». Його метою було показати на сцені безсенсовність буття і змусити публіку до реакції. Театр не мав наміру возвеличувати безсенсовне, радше навпаки: показуючи та оголюючи абсурд в абсолютно буденних вчинках, наприклад, публіку змушували до пошуків істинного існування.

— Розповідай далі.

— Часто у театрі абсурду зображуються цілком тривіальні ситуації. Це називають *гіперреалізмом*. Людину зображено саме такою, як вона є. Але якщо показувати на театральній сцені з абсолютною достовірністю те, що відбувається кожного звичного ранку у ванній кімнаті кожного дому, це викличе у публіки тільки сміх. Сміх цей можна трактувати, як захисну реакцію перед спогляданням самого себе на сцені.

— Розумію.

— Театр абсурду може мати й сюрреалістичні риси. Нерідко сценічні персонажі заплутуються в найневірогідніших ситуаціях, ніби висмикнутих зі сну. Якщо вони сприймають зображувані події, не повівши й бровою від подиву, ніяк не реагуючи, тоді на цей брак здивування змушена зреагувати публіка. Це стосується й німих фільмів *Чарлі Чапліна*. Комічним у цих фільмах є саме відсутність реакції актора на свої численні абсурдні вчинки. Це змушує глядача замислитися, зазирнути в себе, аби відшукати в собі істинне і правдиве.

— Дивно бачити, як багато речей у житті люди сприймають зовсім байдуже.

— Деколи, мабуть, варто задуматися і звеліти самому собі: треба вирватися подалі звідси, навіть, якщо не знаєш, куди саме.

— Коли горить дім, з нього необхідно вийти, хоча немає іншого дому, в якому можна жити.

— Правда ж? А може, хочеш ще чаю? Або коли?

— Дякую. Однаково я вважатиму тебе лайдаком за те, що спізнився.

— Яюсь переживу.

За хвилину Альберто повернувся з чашкою кави «еспресо» та колою. Софії тим часом спало на думку, що їй подобається проводити час у кав'ярнях. Вона уже не була так твердо переконана, ніби усі розмови за сусідніми столиками ведуться про речі неістотні.

Альберто, грюкнувши, поставив пляшку на стіл. Більшість відвідувачів підвела голови.

— Отож ми доходимо до кінця шляху, — сказав учитель.

— Зі Сартром та екзистенціалізмом завершується історія філософії?

— Ні, це було б перебільшенням. Філософія екзистенціалізму мала велетенський вплив на багатьох людей у всьому світі. Як ми уже бачили, корені екзистенціалізму сягають К'еркегора і навіть Сократа. ХХ століття було свідком розквіту та оновлення й інших філософських течій, які існували раніше.

— Наприклад?

— Однією з таких течій є *неотомізм*, який бере свій початок з учення Томи Аквінського. Так звана *аналітична філософія* або *логічний емпіризм* розвинулися з поглядів Юма та британських емпіриків, а також з логіки Аристотеля. А ще для ХХ століття характерний *неомарксизм* та його численні течії. Про *неодарвінізм* ми уже говорили. Вказували й на значення *психоаналізу*.

— Розумію.

— Останнім напрямком, який нам слід назвати, є *матеріалізм*; його розвиток також можна прослідкувати впродовж

усієї історії. Багато уз пов'язує сучасну науку з дослідями досократиків. І далі триває, наприклад, полювання на неподільні «елементарні частинки», будівельний матеріал матерії. Надалі ніхто не може дати однозначної відповіді на запитання, що ж таке «матерія». Сучасні природничі науки, скажімо, ядерна фізика та біохімія, такі захоплюючі, що становлять важливу частину світогляду багатьох людей.

— Нове й старе поряд?

— Можна сказати і так. Питання, з якого ми розпочали наш курс, усе ще залишається без відповіді. Сартр тут мав рацію, стверджуючи, що на екзистенціальні питання не можна дати відповідь раз і назавжди. Філософське питання є питанням, яке кожне покоління, більше того — кожна людина зокрема, ставить наново.

— Це навіть песимістичні думки.

— Не певний, чи можу з тобою погодитися. Бо ж хіба не завдяки пошукам відповіді на ці питання, відчуваємо, що живемо? А крім того, люди, намагаючись знайти відповіді на глобальні питання, знаходили чіткі й вичерпні відповіді на масу інших, не таких важливих питань. Дослідження, наука і техніка були породжені колись філософськими рефлексіями. Чи не зачудування людини буттям привело її врешті-решт на Місяць?

— Твоя правда.

— Опустивши ногу на поверхню Місяця, *Армстронг* сказав: «Маленький крок для людини, проте великий стрибок для людства». Цим він прилучив усіх людей, котрі жили до нього, до своїх вражень від першого кроку на Місяці. Це ж бо була не лише його особиста заслуга.

— Звичайно, ні.

— Наш час зустрівся з цілком новими негараздами. Насамперед це стосується величезних проблем, пов'язаних зі станом навколишнього середовища. Тому важливим філософським напрямком у ХХ столітті стала *екофілософія*. Багато західних філософів стверджують, що західна цивіліза-

ція зробила неправильний крок, обрала шлях, який загрожує непередбачуваними колізіями усій планеті. Вони спробували прозондувати глибше, а не лише обґрунтувати наслідки забруднення та руйнації довколишнього середовища. Щось не гаразд з усім західним способом мислення, підкреслюють вони.

— Я думаю, вони мають рацію.

— Екофілософи інакше розглядають саму теорію еволюції. З неї випливає, що людина стоїть на «найвищому» щаблі, що ми пануємо над природою. Уже сам собою такий спосіб мислення загрожує усій живій планеті.

— Мене охоплює лютість, коли думаю про це.

— У своїй критиці цього способу мислення багато екофілософів звернулося до поглядів та ідей інших культур, наприклад, індійської. Вони вивчили спосіб мислення та життя так званих «натуральних» або ж «первісних» народів, як-от індіанці, щоб віднайти щось таке, що ми давно утратили.

— Розумію.

— Останніми роками у науковому середовищі з'явилися люди, які переконані: уся наша наука стоїть перед лицем кардинальних змін, *змін парадигми*. В окремих сферах це принесло свої плоди. Ми уже бачили багато прикладів так званих альтернативних рухів, котрі роблять наголос на цілісне мислення та працюють над новим стилем життя.

— Це добре.

— Та водночас треба пам'ятати: там, де доклала рук людина, слід відсівати зерно від полови. Дехто переконаний, що ми наближаємося до нових часів, до «Нового Віку». Та не все нове мусить бути неодмінно добрим, не слід відкидати старе. Саме тому я й подав тобі цей філософський курс. Тепер, маючи історичне підґрунтя, тобі легше буде орієнтуватися у житті.

— Дуже дякую за увагу до мене.

— Ти, напевно, й сама побачиш, більшість з того, що пливе під знаменами «Нового Віку», — чисте ошуканство, бо і неорелігійність, і неокультизм або ж сучасне марновірство на-

клали свій відбиток на західний світ. Постала ціла індустрія. Після того, як християнство втратило свої позиції, на ринку світоглядів, наче гриби після дощу, почали з'являтися нові пропозиції.

— Маєш приклади?

— Список такий довгий, що я навіть не зважуюся почати.

До того ж непросто описувати свій час. Прогуляймося містом. Я хочу тобі дещо показати.

Софія стонула плечима.

— У мене не так багато часу. Хіба ти забув про завтрашню вечірку?

— Ну, що ти! Саме завтра станеться чудо. Нам залишається тільки завершити Гільдин філософський курс. Далі майор нічого не планував і тому частково втратить перевагу.

Альберто знову підняв тепер уже порожню пляшку з-під коли і грюкнув нею по столу.

Вони вийшли на вулицю. Заклопотані люди снували туди й сюди, наче працьовиті мурашки в муравлиську. Софія намагалася відгадати, що ж їй хоче показати Альберто.

Ось вони поминули велику крамницю електротоварів. Там продавалося усе: від телевізорів, відео та сателітарних антен до мобільних телефонів, комп'ютерів та телефаксів.

Альберто, показуючи на велетенську вітрину, мовив:

— Ти бачиш перед собою ХХ століття, Софіє. Можемо сказати, що за період часу, який минув від ренесансу, світ вибухнув. З початком великих географічних відкриттів європейці почали подорожувати по всьому світу. Нині відбувається протилежний процес, вибух навпаки.

— Що ти маєш на увазі?

— Увесь світ всмоктала в себе єдина комунікаційна сітка. Ще не так давно філософи, аби пізнати світ чи зустрітися з іншими мудрецами, мусили багато днів поспіль трястися в повозі, запряженому кіньми. А сьогодні ми можемо сидіти в будь-якій точці планети і зчитувати людську мудрість з екрана комп'ютерів.

— Це фантастично і трохи страшнувати.

— Невже історія йде до свого кінця, а може, навпаки, ми стоїмо на порозі зовсім нових часів? Ми не є уже більше мешканцями одного міста, і навіть однієї держави, ми — громадяни планетарної цивілізації.

— Це правда.

— Такого бурхливого технічного розвитку — це стосується й комунікації, — як впродовж останніх 30-40 років, не було в історії людства. А може, це щойно початок...

— Оце ти мені й хотів показати?

— Ні, треба завернути за церкву. Вони саме зібралися йти, як на екрані одного з телевізорів з'явилося кілька солдатів у формі військ ООН.

— Поглянь! — вигукнула Софія. Одного з них показали крупним планом. У нього була точнісінько така ж чорна борідка, як у Альберто. Раптом він підняв догори кавалок картоку з написом «Скоро повертаюся, Гільдо!», помахав рукою і зник.

— Ну що за тип! — не стримався Альберто.

— Це був майор?

— Навіть не хочу відповідати на це питання.

Вони пройшли парком перед церквою і опинилися на новій центральній вулиці. Альберто, все ще гніваючись, показав на велику книгарню. Це була найбільша книгарня у місті і називалася вона «LIBRIS».

— Це ти хотів мені показати?

— Зайдімо до середини.

У книгарні Альберто вказав дівчинці на велетенські стелажі вздовж стін, поділені на три відділи: **НОВИЙ ВІК**, **АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СТИЛЬ ЖИТТЯ** та **МІСТИКА**.

На полицях лежали книжки з інтригуючими назвами: «Чи є життя після смерті?», «Таємниці спиритизму», «Тарот», «Феномен НЛО», «Зцілення», «Боги повертаються», «Ти уже був тут», «Що таке астрологія?» та безліч інших. Сотні і сотні різноманітних заголовків. Нижче, під полицями, стояли стопами такі ж книжки.

— Це також ХХ століття, Софіє. Храм наших часів.

— Хіба ти віриш у це?

— Тут, маєш рацію, багато ошуканства. Однак така література так само добре продається, як і порнографія. Це також своєрідна порнографія. Підростаюче покоління може придбати собі тут читиво, яке його найбільше вабить. Проте справжня філософія до книг такого типу має подібне відношення, як любов до порнографії.

— Ти сердишся?

— Присядьмо собі у парку.

Софія й Альберто вийшли з крамниці. Перед входом до церкви вони знайшли лавочку. Попід деревами манджали голуби, а серед них чубилося кілька горобців.

— Це називається парапсихологією, — почав Альберто, — телепатією, ясновидством, передбаченням та психокінезом. А ще це називається спиритизмом, астрологією та уфологією. Улюблене дитя має багато імен.

— Скажи мені все ж — усе це ти вважаєш обманом?

— Справжньому філософові не пасує, звичайно, чесати усе під один гребінець. Однак можливо, що усі названі слова є деталями карти ландшафту, котрий не існує насправді. У кожному разі тут багато «фікції», яку Юм прагнув віддати на поталу вогню. У книжках такого пошибу часто-густо не знайдеш жодної справжньої істини.

— Чому ж так незмірно багато з'являється їх на книжковому ринку?

— Йдеться про найбільший комерційний бізнес сьогодення. Власниками саме тих книг прагне стати багато людей.

— З чим це пов'язано, як ти гадаєш?

— Так виражається туга за чимось «містичним», прагнення чогось «іншого», що скрасило б сірі будні. Та часто з купіллю вихлюпують й дитину.

— Як це?

— Ми снуємо в дивовижній казці, Софіє! Перед нашими очима постає творіння. Серед білого дня! Це ж неймовірно, хіба ні?

— Справді.

— Навіщо нам заглядати до циганських наметів чи пробиратися з чорного ходу до задвірків науки, аби відчути щось захопливе, щось таке, що «ламає всі кордони»?

— Гадаєш, автори цих книг лише вигадують і брешуть?

— Цього я не казав. Але й тут йдеться про «дарвіністичну систему».

— Поясни!

— Пригадай собі все, що трапилося з тобою протягом одного-єдиного дня. Обмежся одним днем свого життя.

— Так?

— Деколи з тобою трапляються дивні збіги обставин. Ось, наприклад, ти зайшла у крамницю й купила товару на 28 крон. За якийсь час тебе відвідала Юрунн і повернула 28 крон, котрі колись позичала. Потім ти ходила в кіно і сиділа на 28 місці.

— Загадковий збіг, нічого не скажеш.

— Та в будь-якому випадку це просто збіг. Суть у тому, що люди *колекціонують* такі збіги обставин. Збирають містичні випадки, які не піддаються поясненню. Коли такі пережиття, зібрані з досвіду багатьох мільярдів людей, узагальнити в книгах, складеться враження, ніби це достовірний матеріал. А обсяг такого матеріалу все збільшується. Але й тут ми маємо справу з лотереєю, у якій видимими є тільки виграшні квитки.

— А може, існує особа, ясновидець чи «медіум», котрий і справді пережив щось подібне?

— Можливо. Коли ми не братимемо до уваги справжніх ошуканців, то знайдемо інше важливе пояснення таким, на перший погляд, містичним явищам.

— Розповідай!

— Пригадуєш нашу розмову про Фройда та його теорію несвідомого?

— Скільки разів тобі повторювати, я не забудькувата.

— Ще Фройд вказував, що ми часто можемо виступати «медіумами» власної підсвідомості. Несподівано ловимо себе на думці чи на вчинкові, не зовсім розуміючи, навіщо це ро-

бимо. А причина в тому, що маємо нескінченно багато думок та пережить, яких не усвідомлюємо.

— Невже?

— Буває, люди ходять і розмовляють уві сні. Це називається «духовним автоматизмом». Під гіпнозом людина також може робити щось «сама собою». Пригадуєш сюрреалістів, котрі намагалися писати «автоматичним письмом». Так вони виступали «медіумами» своєї підсвідомості.

— І це я пам'ятаю.

— Час від часу у нашому сторіччі з'являються так звані «спіритичні рухи». Вважається, що «медіум» може нав'язати контакт з покійним. Промовляючи голосом покійного чи за допомогою «автоматичного письма» «медіум» передавав повідомлення, наприклад, від людини, яка померла багато сотень років тому. Це приймалося за доказ існування життя після смерті або ж здатності людини жити кілька разів.

— Розумію.

— Я не стверджую, ніби усі «медіуми» належали до шахраїв. Були й такі, що свято вірили у своє обдарування. Вони й справді були медіумами, але медіумами власної підсвідомості. Є багато прикладів того, як «медіумів» ретельно обстежували у стані трансу, коли вони виявляли такі знання та вміння, що ніхто не вмів пояснити, звідки у них це взялося. Одна жінка, котра не знала гебрейської мови, передала послання саме цією мовою. Отже, вона жила раніше, Софіє. Або ж була у контакті з духом покійного.

— А ти як вважаєш?

— З'ясувалось, що у дитинстві вона мала за няньку юдейку.

— Ох...

— Розчарована? Але хіба не є само собою фантастичним, що деяким людям вдається відкладати у підсвідомості свій попередній досвід.

— Я розумію, що ти маєш на увазі.

— Багато інших щоденних чудес можна пояснити на підставі фройдівської теорії підсвідомого. Якщо до мене випадково зателефонує приятель, якого я не бачив багато років,

саме у той момент, як я сам почав шукати його номер телефону....

— Мені аж мороз пішов по шкірі.

— Однак поясненням може бути те, що ми водночас почули по радіо стару мелодію, ту саму мелодію, яку слухали під час нашої останньої зустрічі. Суть у тому, що цей прихований взаємозв'язок не усвідомлений.

— Або блеф... або ефект лотереї... або підсвідомість?

— У кожному разі до таких книжкових полиць треба підходити з певною долею здорового скептицизму. В Англії існує спілка скептиків. Багато років тому було виділено велику грошову премію тому, хто перший доведе реальність якогонебудь надприродного явища, хай навіть незначного. Це не конче мало би бути якесь велике чудо, вистачило б звичайної передачі думок на відстані. Досі ще ніхто не зголосився.

— Зрозуміло.

— Цілковито іншою проблемою є те, що ми, люди, багато чого не розуміємо. Можливо, не знаємо усіх законів природи. У минулому столітті багато хто вважав магнетизм та електричні явища чарами. Можу закластися, що моя прабабуся зробила б великі очі, якби я розповів їй про телебачення та комп'ютери.

— Отож не віриш у ніщо надприродне?

— Про це вже ми розмовляли раніше. Сам вислів «надприродне» дещо дивний. Ні, я вважаю, що існує лише *одна* природа, зате надзвичайно дивовижна.

— А таємничі явища описані в книжках, які ти мені показував?

— Усі справжні філософи повинні тримати очі широко розплющеними. І хоч ніде на очі не потрапляла нам біла ворона, не слід припиняти її пошуків. А якогось дня навіть такий скептик, як я, змушений буде визнати реальність явища, у котре раніше не вірив. Не залишаючи за собою навіть критичної можливості для відступу, став би догматиком. Не був би справжнім філософом.

Софія й Альберто примовкли, сидючи на лавці. Голуби воркували, витягаючи шиї, час від часу спурхували, налякані якимось несподіваним рухом або велосипедистами, які проїжджали повз них.

— Мені час додому, готуватися до свята, — врешті порушила мовчанку Софія.

— Доки розійдемося, покажу тобі таку білу ворону. Вона ближче, ніж нам здається.

Альберто підвівся з лавки і кивнув Софії, запрошуючи її знову до книгарні.

Цього разу вони проминули полиці з книжками про надприродні явища. Альберто спинився перед невеликим стелажем у глибині крамниці, над яким висіла крихітна табличка «ФІЛОСОФІЯ».

Альберто вказав дівчинці на одну з книжок, і Софія аж здригнулася, прочитавши назву «СВІТ СОФІЇ».

— Купити її для тебе?

— Не знаю, чи зважуся.

Але невдовзі вона вже поверталася додому, несучи в одній руці книгу, а в іншій — торбину з покупками для свята.

ЗАБАВА В САДУ

...біла ворона...

Гільда сиділа, наче прикута до ліжка. Плечі їй стерпли, а руки, в яких тримала велику папку, тремтіли.

Годинник показував майже одинадцятю. Отже, вона читала понад дві години. Час від часу Гільда відривалася від рукопису й аж заходилася реготом, та, бувало, відверталася зі стогоном набік. Добре, що нікого не було вдома.

Чого вона тільки не прочитала за ці дві години! Почалося тим, що Софія дорогою додому з усіх сил намагалася повернути до себе увагу майора. Врешті вилізла на дерево, а тоді з'явився гусак Мартін, чисто тобі ангел-хоронитель зі самого Лівану.

Хоча це й було дуже й дуже давно, Гільді міцно закарбувалося в пам'яті, як тато читав їй повість шведської письменниці Сельми Лагерльоф «Чудесна подорож Нільса Голгерссона з дикими гусьми». Впродовж багатьох років вони з татом не раз вдавалися до таємничої мови, пов'язаної з тією книжкою. Тепер він знову витягнув на світ божий старого гусака.

Потім Софія дебютувала в ролі самотньої відвідувачки кав'ярні. Гільда особливо уважно прочитала те місце, де Альберто розповідав Софії про Сартра та екзистенціалізм. Учителеві майже вдалося повернути її, хоча це йому не раз вдавалося й раніше, на попередніх сторінках рукопису.

Якось, певно, рік тому, Гільда купила книжку про астрологію. Іншим разом вона принесла додому карти таро*, а потім ще й книгу про спиритизм. За кожним разом тато докидав їй кілька застережних слів про «розум» та «забобони», і щойно тепер пробив час помсти. Тато вдарив у відповідь, дав зрозуміти, що вважає за потрібне застерегти свою підростаючу доньку перед цим марновірним непотребом. Для більшої певності він ще й помахав їй з екрана телевізора у крамниці електротоварів. Цього міг уже й не робити...

Та найбільше її дивувала темноволоса дівчинка.

Софіє, Софіє, хто ти? Звідки взялася? Чому увірвалася у моє життя?

Софія отримала від Альберто книжку про себе саму. Чи це була та сама книжка, яку Гільда тримає в руках? Але ж у неї папка з рукописом. Як би там не було: хіба можна знайти книжку про себе у книжці про себе саму? Що станеться, коли Софія почне її читати?

Що трапиться зараз? Що *може* зараз трапитися?

Під руками Гільди шелестіло лише кілька сторінок.

Повертаючись з міста додому, Софія зустрілася в автобусі з мамою. От лихо! Що казати, якщо мама помітить у неї книжку?

Софія спробувала загхати її у торбинку з серпантинними стрічками й кульками, купленими для свята, та не встигла.

— Привіт, Софіє! Ідемо тим самим автобусом? Чудово!

— Привіт...

— Ти купила книжку?

— Ні, не зовсім...

— «Світ Софії». Дивна назва.

Софія зрозуміла, що у неї немає жодного шансу викрутитися.

— Мені дав її Альберто.

---

* карти для ворожіння, за допомогою яких вгадують долю (Прим. перекл.).

— Ага. Я дуже тішуся зустрічі з цим чоловіком. Даси подивитися?

— Чи не могла б ти потерпіти, доки приїдемо додому? Це моя книжка, мамо.

— Звичайно, звичайно, це твоя книжка. Я тільки хотіла поглянути на першу сторінку. Ой... *«Софія Амундсен йшла зі школи додому. Якийсь час вони йшли разом з Юруни. Дівчатка розмовляли про роботів...»*

— Там справді так написано?

— Так. Саме так і написано, Софіє. Книжку написав якийсь Альберт Кнаг. Певно, дебютант. А як прізвище отого твого Альберто?

— Кнокс.

— Побачиш, виявиться, що той дивний чоловік написав про тебе книжку, Софіє. Під псевдонімом.

— Це не він, мамо. Не вигадуй. Ти і так нічого не розумієш.

— Ну, добре, я нічого не розумію. Завтра ж у нас вечірка. Усе буде добре, ось побачиш.

— Альберт Кнаг живе у зовсім іншій реальності. Тому ця книжка є білою вороною.

— О ні, тільки не це. Уже був білий кролик.

— Перестань!

Розмова між матір'ю і дочкою урвалася, бо автобус під'їхав до початку Клевервейєн. Там їх зустріла демонстрація.

— Цього тільки бракувало! — вигукнула Гелена Амундсен. — Я сподівалася, що хоч у нашому районі не доведеться бути свідком діяльності вуличного парламенту.

У демонстрації брало участь не більше 10-12 чоловік. На плакатах виднілися написи: «НЕЗАБАРОМ ПОВЕРТАЄТЬСЯ МАЙОР», «БЕНКЕТУ З НАГОДИ СВЯТА РІВНОДЕННЯ — ТАК», «БІЛЬШЕ ВЛАДИ ДЛЯ ООН».

Софії аж стало шкода мами.

— Не переймайся ними.

— Якась дивна демонстрація, Софіє. Навіть трохи абсурдна.

— Дурниці.

— Світ змінюється усе швидше і швидше. Власне кажучи, я нітрохи не здивована.

— Мала би, принаймні, здивуватися, що ніщо тебе не дивує.

— Навіщо? Вони ж не агресивні. Тільки би не потоптали наших троянд. Демонстрації не конче мусять відбуватися в саду. Ходімо додому, там побачимо.

— Це філософська демонстрація, мамо. Справжні філософи не топчуть троянд.

— Знаєш, Софіє, я не певна, чи ще вірю у справжніх філософів. Тепер усе навколо синтетичне.

Пообіддя та вечір минули у приготуваннях до свята. Наступного ранку мама з донькою продовжували накривати на стіл та прикрашати сад. Прийшла і Юрун.

— Громи й блискавиці! — вигукнула вона. — Мама з татом також збираються. Це ти винна, Софіє.

За півгодини до приходу гостей все вже було готове. Дерева в саду прикрашено серпантинними стрічками й японськими ліхтарями, через вікно пивниці протягнуто продовжувач, хвіртка, дерева вздовж садової доріжки й фасад будинку обвішані надувними кульками. Софія й Юрун надували їх півдня.

На столах лежали курчата й миски зі салатами, булочки та колач. У кухні ще залишалися тістечка-кошички, торт, плетінка та шоколадний рулет, а величезний святковий пиріг на 24 яруси уже височів посеред столу. На самому верхечку було встановлено фігурку дівчинки-конфірмантки. Софіїна мама заповнила, що фігурка може чудово уособлювати й неконфірмовану п'ятнадцятирічну дівчинку, проте Софія знала: мама зробила так зумисне через те, що Софія відмовлялася від першого причастя, бо ще не визначилася, чи справді вона цього хоче. Для матері символом конфірмації був саме отакій багатоярусний пиріг.

— Ні, ми ні на чому не заощадили, — повторювала вона раз у раз впродовж останніх півгодини перед приходом гостей.

Та ось з'явилися гості. Першими прийшли три дівчинки з класу, у літніх блузочках, легких плетених светерках, довгих спідницях, злегка підмальовані. Трохи згодом недбалою ходою приманджали Йорген та Ласеє. У їхній поведінці було щось трохи від ніяковості та хлопчачої шхатості водночас.

— Вітаємо!

— Ти подорослішала.

Софія зауважила, що Юруни та Йорген уже перекидаються спідниця поглядами. Щось висіло в повітрі. Бо ж був вечір свята літнього сонцевороту, св. Івана.

Усі мали зі собою подарунки, а оскільки вечірка була філософською, кожен з гостей поцікавився, що ж таке — філософія. Не всім вдалося роздобути філософські подарунки, проте кожен вважав своїм обов'язком хоч би написати щось філософське на вітальній листівці. Софії подарували філософський словник та записник із замочком й написом «МОЇ ФІЛОСОФСЬКІ НОТАТКИ».

Надходили нові гості, і їм подавали яблучний сидр у високих бокалах для білого вина. Гостей обслуговувала Софіїна мама.

— Ласкаво просимо... Як звати цього юнака?.. З тобою я ще не знайома... Як приємно, що ти прийшла, Сесіліє.

Коли вся молодь уже зібралася і прогулювалася з келихами попід деревами, до хвіртки під'їхав білий мерседес батьків Юруни. Фінансовий радник був одягнений у строгий сірий костюм вишуканого крою. Його дружина мала на собі червоний брючний костюм з бордовими металевими блискітками. Софія готова була закластися, що жінка радника пішла в іграшкову крамницю і купила ляльку Барбі у точнісінько такому ж костюмі, а потім віднесла ляльку до кравця і звеліла пошити для неї таке ж вбрання. Або інакше. Радник сам міг купити ляльку й занести чарівникові, аби той перетворив її на живу жінку з плоті і крові. Однак таке припущення було настільки неймовірним, що Софія одразу ж його відкинула.

Подружжя виїшло із мерседеса і рушило до саду, де хлопчачки й дівчатка аж роти пороззявляли від здивування.

Фінансовий радник особисто передав іменинниці подарунок від родини Інгебрітсен — подовгасту вузьку коробочку. Софія постаралася взяти себе в руки, бо сподіватися можна було тільки одного: ляльки Барбі. Юруни аж вибухнула:

— Чи ви зовсім подуріли? Софія уже не бавиться ляльками!

Фру Інгебрітсен стрімко пішла вперед, і металеві блискітки на штанах забряжчали.

— Вона матиме її просто для краси, розумієш?

— У кожному разі, дуже й дуже дякую, — спробувала загладити ситуацію Софія. — Я започаткую власну колекцію.

Гості почали уже кружляти навколо столу.

— Ми чекаємо тільки на Альберто, — сказала мама з легким притиском, намагаючись приховати стурбованість. Чутки про незвичайного гостя швидко поширилися серед гостей.

— Він пообіцяв прийти, отже, прийде.

— Не сідати ж до столу без нього?

— Та ні, починаймо.

Гелена Амундсен взялася розсаджувати гостей за довгим столом й потурбувалася, аби поставити вільний стілець між собою та Софією, говорячи при цьому про страви, гарну погоду та про те, що Софія стала дорослою панною. Гостина тривала десь уже з півгодини, як з боку Клевервейсен надійшов середніх років мужчина з чорною акуратною борідкою та в береті. У руках він тримав великий букет із п'ятнадцяти троянд.

— Альберто!

Софія підвелася з-за столу і рушила йому назустріч. Вона кинулася Альберто на шию і взяла букет. Альберто почав порпатися по кишенях своєї куртки, дістав дві грубі петарди, підпалив їх і кинув позад себе. Прямуючи до столу, запалив ще бенгальський вогонь, втикнув його у вершечок святкового пирога, а тоді зайняв місце між Софією та її матою.

— Сердечно вітаю усіх гостей!

Зібрання онімло. Фру Інгебрітсен кинула своєму чоловікові багатозначний погляд. А Софіїна мати відчула таке ней-

мовірно полегшення — бо ж довгоочікуваний гість нарешті з'явився, — що готова була йому вибачити все. Сама ж іменинниця ледве стримувала сміх, який починав нуртувати десь глибоко внизу живота.

Гелена Амундсен подзенькала у свій келих і промовила:

— Ласкаво просимо й Альберто Кнокса до нашої філософської забави у саду. Він не є моїм новим коханцем, бо хоч мій чоловік і перебуває часто у від'їзді, все ж я поки не маю приятеля. Цей дивний чоловік є новим учителем філософії моєї Софії. Він уміє не лише підпаловати петарди. Цей пан може, наприклад, витягнути білого кролика з чорного капелюха. Чи це була ворона, Софіє?

— Дякую, дякую, — сказав Альберто і знову опустився на стілець.

Довший час усі сиділи й поглинали курчат та салати. Раптом Юрун підвелася з-за столу, влевненим кроком підійшла до Йоргена і припала до його уст в палкому поцілунку. Він відповів на таке зближення спробою притиснути верхню частину її тіла до столу, аби зручніше було цілувати.

— Я зараз зомлію, — вихопилося у фру Інгебрігтсен.

— Тільки не над столом, — це єдине, на що спромоглася фру Амундсен.

— Чому це? — спитав Альберто, обернувшись до неї.

— Дивне запитання.

— Для справжнього філософа не буває дивних запитань.

Тепер кілька хлопців, яких ніхто не поцілував, почали кидати кістки від курчат на дах будинку. Й цього разу Софіїна мама була небагатослівна:

— Не робить так, будь ласка. Чого доброго заб'ються ринви.

— Вибачте, — сказав один з хлопчаків, і вони заходилися жбурляти кістки через тин.

— Певно, уже час збирати тарілки і подавати солодке, — врешті запропонувала фру Амундсен. — Хто п'є каву?

Подружжя Інгебрігтсен, Альберто та ще кілька інших гостей підняли руки.

— Може, Софія та Юрунн допоможуть мені... Дорогою до кухні подруги мали час для короткої балачки.

— Нащо ти його цілувала?

— Я сиділа й дивилася на його уста, й раптом мені страшенно закортіло його поцілувати. Перед ним неможливо устояти.

— Ну, і як було?

— Трохи інакше, ніж я собі уявляла, але...

— То це було вперше?

— І не востаннє.

Невдовзі на столі з'явилися кава й солодоші. Альберто почав роздавати хлопцям петарди, але в ту мить мама Софії постукала ложечкою по філіжанці.

— Я не маю наміру виголошувати довгу промову, — почала вона. — Але у мене лише одна дочка, і саме сьогодні минає рівно тиждень і один день з того моменту, як їй сповнилося п'ятнадцять літ. Як самі бачите, ми ні на чому не ошчадили. Піраміда має 24 яруси, тобто кожному дістанеться принаймні один. Хто почастується першим, може взяти по два кружальця. Бо починаємо ми зверху, а кільця з часом ставатимуть усе більшими. Це ж саме відбувається і в нашому житті. Коли Софія була ще крихітною пупсею, несміливо дріботіла собі по маленьких кругах. Та з роками кільця ставали все більшими й більшими. Тепер вони сягають аж до Старого Міста й назад. А тому що її батько часто буває далеко поза домом, вона ще й телефонує по всьому світу. Вітаємо тебе з п'ятнадцятиліттям, Софіє!

— Чарівно! — вигукнула фру Інгебрігтсен.

Софія не зовсім зрозуміла, кого це стосувалося — матері, промови, багатоярусного пирога чи її самої.

Гості заплескали у долоні, а хлопці запустили петарди у крону груші. Юрунн теж підвелася, намагаючись стягнути Йоргена зі стільця. Він піддався, і вони попадали у траву, й далі цілуючись. А потім докотилися аж до кущів порічки.

— У нинішні часи дівчата беруть ініціативу на себе, — промовив фінансовий радник.

З цими словами він встав і рушив у напрямку порічкових куців, аби зблизька подивитися, що там твориться. Майже все товариство пішло за ним. Тільки Софія та Альберто залишилися сидіти на своїх місцях. Невдовзі гості півколом оточили Юрунн та Йоргена, які від невинних поцілунків перейшли до пристрасніших обіймів.

— Їх не спинити, — зрекла фру Інгебрїтсен з ноткою гордості в голосі.

— Так, природа бере своє, — погодився її чоловік.

Він озирнувся навколо, сподіваючись зустріти сповнені визнання погляди, як реакцію на свої глибокодумні слова. Коли ж йому відповіли тільки мовчазним кивком, він додав:

— Проти неї не попреш.

Здалеку Софія побачила, як Йорген намагається розстебнути уже зацямлену травою білу блузку Юрунн. Вона ж мордувалася з його паском.

— Щоб ви тільки не застудилися, — стурбовано промовляла фру Інгебрїтсен.

Софія розпачливо глянула на Альберто.

— Усе відбувається швидше, ніж я припускав, — сказав він. — Треба тікати звідси якнайшвидше. Я тільки виголошу коротеньку промову.

Софія плеснула в долоні.

— Чи не могли б усі повернутися на свої місця? Альберто хоче сказати кілька слів.

Усі, крім Юрунн та Йоргена, потрюхикали до столу.

— Ви справді хочете виголосити промову? — спитала Софїїна мама. — Як це мило!

— Дякую за увагу.

— Я чула, ви полюбляєте прогулянки, — мама Софїї явно хотіла зав'язати розмову із Альберто. — Дуже важливо тримати себе у формі. Особливо милим вважаю те, що на прогулянки ви берете зі собою собаку. Його звати Гермес, чи не так?

Альберто підвівся і подзеленчав своєю чашкою.

— Люба Софїє, — почав він. — Хотілось би нагадати, що це філософська вечірка, тому я виголошу філософську промову.

У цю ж мить його перервали оплески.

— Цьому хаотичному товариству не бракувало б дециці розуму. Не забудьмо проте привітати нашу іменинницю з п'ятнадцятиліттям.

Не встиг він докінчити речення, як усі почули гуркіт двигунів. Наступної миті низько над садом пролетів літак. За хвостом лопотів довгий транспарант з написом «Найщиріші вітання з п'ятнадцятиліттям!»

Це викликало нові, ще бурхливіші оплески.

— Бачите, — вигукнула фру Амундсен, — цей чоловік уміє не тільки підпалювати петарди.

— Дякую, дрібниці. Ми зі Софією впродовж останніх тижнів працювали над великим філософським дослідженням. І тепер хотіли б повідомити про його результати. Ми оприлюднимо найбільшу таємницю нашого буття.

За столом стало так тихо, що було чути навіть спів птахів. Та ще шурхіт з-під кушів порічок.

— Далі! — підбадьорювала Софія.

— Після ґрунтовних філософських дослідів, котрі тривали з часів перших грецьких філософів аж до наших днів, ми прийшли до висновку, що живемо у свідомості однієї людини, майора. Зараз він служить спостерігачем ООН у Лівані, а ще він написав книжку про нас для своєї доньки, котра мешкає в Ліллесанні. Доньку звати Гільда Меллер Кнаг. Їй, як і Софії, сповнилося 15 літ. Коли вона прокинеться рановранці 15 червня, книга про нас усіх лежатиме на її нічному столику. Власне кажучи, не книга, а велика палка. У цю мить під пучками пальців вона відчуває останні сторінки рукопису.

Товариство за столом відчутно захвилювалося.

— Отже, наше буття, не більше й не менше, як розвага на день народження для Гільди Меллер Кнаг. Усі ми разом служимо тільки обрамленням філософських лекцій майора, які він написав для доньки. Це означає, що білий мерседес біля брами не вартий і ламаного гроша. Усе пуста вигадка. Той ридван коштує не більше, ніж усі білі мерседеси у голові

бідолашного майора військ ООН, котрий сидить собі у затінку пальми, аби уникнути сонячного удару.

— Марення божевільного! — вигукнув фінансовий радник. — Маячня чистої води!

— Кожен, ясна річ, вільний висловлювати свої думки, — незворушно продовжував Альберто. — Однак справжньою маячнею виявиться наша вечірка, ось в чому істина. Окружиною розуму в цьому товаристві є тільки моя промова.

Тут підвівся зі свого місця фінансовий радник і сказав:

— Кожен, як умеє, намагається вести свої справи. Старається застрахувати себе з усіх боків. Раптом з'являється якийсь нероба і своїми «псевдофілософськими» твердженнями хоче знищити усе дотла.

Альберто ствердно кивнув.

— Від цього гатунку філософських знань не врятує жодна страхівка. Ми говоримо тут про речі, страшніші за всі природні катастрофи, пане фінансовий раднику. Як вам, напевно, відомо, жодна страхівка не відшкодує таких збитків.

— Яка ще там природна катастрофа!

— Більше того, екзистенціальна катастрофа. Достатньо кинути оком у порічкові кущі, і ви зрозумієте мою думку. Ми не можемо застрахуватися від того, що завалиться цілий світ, так само, як не можемо забезпечити себе на випадок, як згасне сонце.

— Чи мусимо це все вислуховувати? — спитав тато Юрунн свою дружину.

Та похитала головою, а за нею й Софіїна мама.

Однак молодь не зводила з Альберто очей. Часто-густо молоді люди більше сприйнятливі до нових думок та ідей, ніж ті, у кого за плечима майже половина життя.

— Ми радо послухаємо ще, — заохотив хлопчина з білявим волоссям, в окулярах.

— Дуже дякую. Небагато маю вам ще сказати. Коли ми нарешті збагнемо, що є лише образами у сонній свідомості іншої людини, наймудріше буде, на мою думку, промовчати. А на завершення я хотів би запропонувати вам, молодим,

невеликий курс історії філософії. Не менше важливою є критична оцінка вартостей покоління ваших батьків. Я спробував навчити Софію критично думати. Гегель назвав це негавивним мисленням.

Фінансовий радник усе ще стояв і тарабанив пальцями по столу.

— Цей агітатор хоче знищити те здорове зерно, яке школа, церква та й ми самі намагалися посіяти в душах підростаючого покоління, того покоління, яке є нашим майбутнім і яке колись успадкує всі наші набутки. Якщо він негайно не покине товариство, я викличу свого адвоката, а той уже знатиме, як з ним поведеться.

— Ваша рішучість не грає абсолютно жодної ролі, бо ви лише тінь. До того ж, я й Софія невдовзі покинемо свято. Курс філософії не був чисто теоретичним поняттям, він мав ще й практичний бік. Коли настане пора, ми, завдяки фокусу, зникнемо. І так вислизнемо зі свідомості майора.

Гелена Амундсен схопила доньку за руку.

— Ти ж не покинеш мене, Софіє?

Дівчинка обняла маму і глянула на Альберто.

— Мамі буде так прикро...

— Дурниці. Ти не смієш забувати, чого навчилася. Ми саме прагнемо звільнитися від цієї маячні. Твоя мама, мила й гарна, настільки ж реальна, наскільки кошик Червоної Шапочки, наповнений похачунками для бабусі.

— Здається, я розумію, що ти маєш на увазі, — мовила Софія і знову обернулася до мами. — Тому я змушена робити так, як він каже, мамо. Рано чи пізно довелось би тебе покинути.

— Я тужитиму за тобою, — сказала мама. — Але якщо над цим небом є якийсь інше, то лети. Обіцяю піклуватися про Говінду. Скільки листочків салати на день ти їй даєш, один чи два?

Альберто поклав долоню на плече Софіїної мами.

— Ні ти і ніхто інший не тужитиме за нами, а причина тут проста — ви не існуєте. Вас немає, тож немає і того механізму, за допомогою якого можете тужити.

— Це, справді, найгрубіша образа, яку мені коли-небудь доводилося чути! — вигукнула фру Інгебрїгтсен.

Фінансовий радник згідливо кивнув.

— Ми можемо його оскаржити за образу честі. Ось побачиш, він комуніст. Хоче забрати нам усе, що ми любимо. Цей чоловік ошуканець, справжній пройдисвіт...

Альберто сів, а за ним і фінансовий радник. Він аж побавровів від гніву. Юрунн і Йорген також підійшли до столу й сіли на свої місця, їхній одяг був брудний і зім'ятий. Біляве волосся Юрунн геть перемазалося землею та глиною.

— Мамо, у мене буде дитина, — оголосила вона.

— Ну, добре, але зачекай хоч би, доки повернемося додому.

Чоловік одразу ж підтримав її:

— Так, їй слід зачекати. Якщо ж дитина має буде хрещена ще сьогодні ввечері, хай дає тоді собі раду сама.

Альберто із серйозним виразом обличчя кивнув Софії.

— Пора!

— Чи не принесла б ти нам трохи кави, заки підеш? — запитала мама.

— Звичайно, мамо.

Софія взяла зі столу термокавник. У кухні вона увімкнула кавоварку. Доки готувалася кава, дівчинка нагодувала пташок та золотих рибок. Кота ніде не було видно, але вона відчинила бляшанку котячих консервів, висипала у глибоку миску й виставила її за поріг. Софія на очі набігли сльози.

Коли вона повернулася, вечірка більше нагадувала дитячу забаву, а не гостину п'ятнадцятирічної панни: пляшки з-під лимонаду перевернеш, шматок шоколадного рулету розмазано по столу, а миска з тістечками валялася на землі догори дном. У ту мить, як Софія поставила кавник на стіл, один з хлопчаків встромив петарду у торт. Петарда вибухнула, і крем заляпав стіл та гостей. Найбільше постраждав червоний костюм фру Інгебрїгтсен.

Вона та й інші гості сприймали усі події, на диво, спокійно. Юрунн взяла великий шматок шоколадного рулету і

розмазала Йоргенові по обличчі, а тоді заходилася його злизувати.

Софіїна матір та Альберто вместилися собі на садовій гойданці, віддалік від інших гостей. Вони махали Софії руками.

— Нарешті вам вдалося поговорити наодинці, — сказала Софія.

— Ти мала рацію, — відповіла радісно мама. — Альберто, дійсно, чудова людина. Я передаю тебе у його сильні руки.

Софія сіла поміж ними.

Двоє хлопців видерлися на дах будинку, котрась з дівчаток проколовала голкою надувні кульки, а тут ще прибув на мопеді якийсь непрошений гість. Ззаду на мопеді у нього стояла скринька з пивом та горілкою. Декілька хлопців побігли йому назустріч.

Фінансовий радник підвівся, плеснув у долоні й проголосив:

— Бавмося, діти!

Він вхопив пляшку пива, видудлив її до дна і поставив у траву. Потім підійшов до столу, зняв зі святкового пирога п'ять найнижчих ярусів-кілець і заходився показувати гостям, як слід накидати кільця на пляшки.

— Останні судороги, — мовив Альберто. — Нам пора, доки майор не підвів ризику під своїм твором, а Гільда не відкрила папку з рукописом.

— Тобі доведеться усе самій прибирати, мамо.

— Це не твій клопіт, дитинонько. Я гадаю, це життя не для тебе. Якщо Альберто зможе запропонувати тобі краще існування, не буде на світі людини щасливішої за мене. Чи не ти казала, що він має білого коня?

Софія озирнулася. Сад годі впізнати. Усюди були порозкидані й втопані в землю пляшки та курячі костюмахи, тістечка і порвані надувні кульки.

— Колись тут був мій маленький рай, — сказала Софія.

— А зараз тебе з нього виганяють, — відповів Альберто.

Котрийсь із хлопців сів у білий мерседес, завів його, проламав зачинену хвіртку, звернув з посипаної жорствою доріжки і помчав садом.

Хтось ухопив Софію за руку і потягнув у Сховок. Вона почула голос Альберто:

— Зараз!

У цю ж мить білий мерседес врізався у яблуню. Зелені, нестиглі яблучка посипалися на капот.

— Це вже занадто! — закричав фінансовий радник. — Я вимагаю відшкодування!

Чарівна дружина повністю підтримала свого чоловіка:

— В усьому винен той шаленець! Де він подівся?

— Вони наче крізь землю провалилися, — сказала Софіїна мама. І мовлено це було не без гордості.

Вона підвелася і почала замітати сліди філософської вечірки.

— Може комусь іще кави?

КОНТРАПУНКТ

...дві чи більше мелодій, котрі звучать
одночасно...

Гільда підвелася у ліжку. Так завершилася історія про Софію та Альберто. А що ж, власне, трапилося?

Навіщо тато написав цей останній розділ? Тільки, щоб продемонструвати свою владу над світом Софії?

У глибокій задумі вона подалася до ванної і одяглася. Швидко поснідавши, збігла до саду і вместилася на гойданці.

Гільда погоджувалася, що єдиним розумним вчинком на забаві у саду була промова самого Альберто. Не міг-бо вважати тато, що світ Гільди такий же хаотичний, як вечірка у Софії? Або що її світ врешті-решт також зникне?

Та були ще Софія й Альберто. Що сталося з їхніми таємничими планами? Може, Гільді належало придумати продовження? А можливо, їм справді вдалося втекти з оповіді. Де ж вони в такому випадку?

Раптом їй спало на думку: якщо Альберто й Софія насправді покинули книжку, про них нічого не може бути сказано на сторінках рукопису. Про все написане у папці тато чудово поінформований.

А може є щось поміж рядками? Якийсь натяк на це, принаймні, був. Отак міркуючи на гойданці, Гільда збагнула, що їй ще не раз і не два доведеться перечитувати цю книгу.

Коли білий мерседес в'їхав у сад, Альберто потягнув Софію за собою до Сховку. Вони побігли через ліс до Хатини Майора.

— Швидко! — крикнув Альберто. Це мусить статися до того, як він почне нас шукати!

— Ми зараз поза увагою майора?

— На пограниччі.

Вони переплили озерце і кинулися до хатини. Альберто відчинив ляду пивниці і штовхнув Софію досередини. Стало темно.

Наступні дні Гільда розробляла власний план. Вона послала багато листів Анне Квамсдаль у Копенгаген, кілька разів телефонувала. У Ліллесанні вона запросила до допомоги друзів і знайомих, майже половину свого класу.

А поміж приготуваннями читала «Світ Софії». Це не та книга, для якої достатньо одного прочитання, їй приходили до голови щораз нові думки, що могло трапитися зі Софією та Альберто після того, як вони покинули сад.

У суботу, 23 червня, Гільда збудилася о дев'ятій годині. Вона знала, що тато уже виїхав з військового табору у Лівані. Тепер залишалося тільки чекати. Решта дня була розпланована до деталей.

Перед обідом Гільда з мамою взялися до підготовки святкового вечора. Гільді не йшло з голови, як готувалися до свята Софія та її мама.

Але це вже минулося? Чи може вони у цю саму мить накривають на стіл?

Софія та Альберто сиділи на моріжку перед двома високими будівлями з потворними вентилями та коробками від кондиціонерів. Молода пара, хлопець та дівчина, вийшли з одного будинку. Хлопець ніс коричневу течку, а у дівчини через плече висіла червона торбинка. По віддаленій вуличці проїхав автомобіль.

— Що трапилося? — запитала Софія.

— Нам вдалося!

— Де ж ми?

— Це Майорстюа, дослівно Хатина Майора.

— Але ж Майорстюа...

— Правильно, район Осло.

— Ти певен цього?

— Абсолютно. Ця будівля називається «Шато ньоф», що по-французьки означає «новий замок». Тут вивчають музику. Інша будівля — теологічний факультет. Далі на пагорбі студіюють природничі науки, а на самому вершечку — літературу й філософію.

— Ми уже поза книжкою Гільди і поза контролем майора?

— Відповідь буде — двічі *так!* Тут він не знайде нас ніколи в житті.

— А де ж ми перебували, біжучи лісом?

— Доки майор був поглинутий тим, що заводив мерседес і змушував його врізатися в дерево, ми встигли припинити у Сховку. Тоді ми перебували у стані ембріона, належали старому й новому світові водночас. Майорові і на думку не спало би шукати нас там.

— Чому?

— Тоді б він нас так легко не випустив з рук. Усе відбулося, як у казці. А може, він навіть нам трохи підіграв?

— Як це?

— То ж майор завів білий мерседес. Може, сам *хотів* втратити нас з поля зору. Він, напевно, геть виснажений після всього, що трапилося...

Молода пара підійшла ще ближче. Софії було трохи незручно, що вона сидить на траві поряд з чоловіком набагато старшим від себе. До того ж, їй хотілося хоч від кого-небудь мати підтвердження Альбертових слів.

Вона скочила на рівні ноги і побігла до хлопця з дівчиною.

— Скажіть, будь ласка, як називається ця місцевість?

Проте вони навіть не глянули на дівчинку.

Софія так розсердилася, аж підскочила до них.

— Невже так важко відповісти на запитання? Юнак наполегливо щось пояснював дівчині.

— Контрапунктна композиція розвивається на двох рівнях, на горизонтальному — мелодійному, та вертикальному — гармонійному. Йдеться, отже, про дві або більше мелодій, котрі звучать водночас...

— Вибачте за втручання, але...

— Мелодії скомпоновані так, що розвиваються якнайнезалежніше від спільного звучання. Однак мусить існувати гармонія. Оце і є контрапунктом. Дослівно означає нота проти ноти.

Що за зухвальство! Та ж не сліпі й не глухі вони! Софія спробувала заговорити втретє, ставши перед молодими людьми й загородивши їм шлях. А її просто відсунули вбік.

— Здіймається вітер, — промовила дівчина. Софія кинулася назад до Альберто.

— Вони не чують! — крикнула вона, і враз їй пригадався сон про Гльду та золотий хрестик.

— За все треба платити свою ціну, Софіє. Хоча ми й втекли з книжки, та не можемо сподіватися на здобуття такого ж статусу, як її автор. Однак ми тут. З цієї миті ми не постаршаємо ані на день, завжди будемо того віку, як у момент, коли покинули вечірку у саду.

— І ніколи не зможемо по-справжньому контактувати з людьми довкола?

— Справжній філософ ніколи не каже «ніколи». Масш годинник?

— Восьма.

— Як і у момент нашої втечі з Капітанського закруту.

— Сьогодні повертається з Лівану Гльдин батько.

— Тому нам треба поспішати.

— Чому такий поспіх?

— Хіба тобі не цікаво, що трапиться, коли майор приїде додому, в Б'єркелі.

— Звичайно, але...

— Ходімо!

Вони рушили вниз вулицею до міста. Назустріч їм йшло багато людей, та всі проходили повз них, наче попри порожнє місце.

Вздовж вулиці стояли припарковані автомобілі. Несподівано Альберто спинився перед червоною спортивною машиною з опущеним дахом.

— Цією, гадаю, ми скористаємося. Треба тільки переконатися, чи це *наша* машина.

— Нічого не розумію.

— Поясню. Ми не може взяти звичайний автомобіль, який належав би мешканцям цього міста. Що подумали б перехожі, побачивши, як машина їде сама по собі, без шофера? Крім того, хтозна, чи нам вдасться завести її.

— А ця ж тоді як?

— Здається, я бачив її в якомусь старому фільмі.

— Вибач, але всі ці таємничі натяки починають мене потроху сердити.

— То машина з фантазії, Софіє. Саме для нас. Перехожі бачать замість неї лише порожнє місце. Давай переконаємося в цьому, перш ніж рушати.

Вони стали чекати. За якусь хвилину на тротуар звернув хлопчик на велосипеді. Але він проїхав почерез червону автомашину.

— Ось бачиш! Це наша!

Альберто відчинив дверцята з правого боку.

— Прошу дуже! — запросив він Софію.

Сам Альберто сів за кермо, повернув ключ запалювання, і машина рушила.

Проїхавши Кіркенвейєн, вони невдовзі досягли Драмменвейєн. Проминули Лісакер та Саннвіка. Усе частіше їм траллялися перші святкові ватрища, особливо після того, як позаду залишився Драммен.

— Пора літнього сонцестояння, Софіє! Чудесно, правда?

— А в кабриолеті так приємно обвіває вітром. Невже нас справді ніхто не бачить?

— Тільки такі, як ми самі. Може, й зустрінемося з деким із них. Котра година?

— Пів на дев'яту.

— Треба вибрати коротший шлях. У кожному разі, не волочитися ж нам за цією вантажівкою.

Альберто звернув на велике поле пшениці. Софія озирнулася і побачила, як за ними пролягла широка смуга потолоченого збіжжя.

— Завтра скажуть, що пшениця полягла від вітру, — сказав Альберто.

Майор Альберт Кнаг приземлився на летовищі Каструп у Копенгагені. Субота, 23 червня, 16.30. За плечима мав довгий день. Політ з Риму до Копенгагена був останньою ланкою подорожі.

В уніформі військ ООН, якою він завжди пишався, майор пройшов паспортний контроль. Він репрезентував не лише самого себе, але й міжнародний орган порядку, а також майже столітню традицію, яка охоплювала усю планету.

На плечі у нього висіла невелика торба. Решту багажу відправлять з Риму. Досить тільки помахати своїм червоним паспортом.

«Вільний від декларування».

На літак до Крістіансанна треба було чекати три години. Альберт Кнаг ще хотів купити кілька дрібничок для своєї родини. Великий подарунок на день народження він відіслав Гільді ще два тижні тому. Маріт мала покласти пакунок на нічний столик, щоб Гільда, прокинувшись, одразу його знайшла. Після телефонного дзвінка того ж вечора майор більше не розмовляв з донькою.

Він купив кілька норвезьких газет, сів у барі аеропорту і замовив чашку кави. Майор лише встиг переглянути заголовки, як з голосника долинуло:

— Важливе повідомлення для пана Альберта Кнага. Пана Кнага просять звернутися до інформаційного віконця аеропорту.

Що таке? Альберт Кнаг відчув, як йому, наче морозом, сипнуло по плечах. Не відкликають же його назад у Ліван? А може, вдома щось трапилося?

Невдовзі майор уже стояв перед віконцем довідкового бюро.

— Я — Альберт Кнаг.

— Прощу. Термінове повідомлення.

Майор розірвав конверт. Всередині був ще один, менший, конверт, на якому стояло: «Майорові Альбертові Кнагові, через бюро інформації САС, на летовищі Каструп, Копенгаген».

Альберт відчув, як хвилюється. Він вийняв маленький клаптик паперу:

Любий тату! Щиро вітаю тебе з приїздом додому. Рада твоєму поверненню з Лівану. Як сам розумієш, я ніяк не дочекаюся твого прибуття. Вибач, що викликала тебе через голосник. Так було найлегше.

PS. Фінансовий радник вимагає, на жаль, відшкодування за пошкодження й крадіжку автомобіля.

PPS. Можливо, коли ти прийдеш, я сидітиму в саду. А може, почуєш про мене ще раніше.

PPPS. Побояюся занадто довго сидіти в саду. У таких місцях легко запастися під землю.

Щиро вітаю. Гільда, яка мала досить часу, щоб приготуватися до твого повернення додому.

Майор спершу не стримав усмішки, але йому не сподобалося, що ним так маніпулюють. Він завжди волів сам контролювати власне життя. Мала бешкетниця сидить собі вдома, у Ліллесанні, і диригує його діями на летовищі Каструп! Однак як це їй вдалося?

Майор засунув конверт до нагрудної кишені і рушив вздовж летовищних крамниць. Він саме зібрався повернути до крамниці з данськими продуктами харчування, як помітив

крихітний конверт, приклеєний до скляної шиби. «МАЙОР КНАГ», було виведено грубим фломастером на конверті. Альберт відчепив його й прочитав:

Особиста інформація для майора Альберта Кнага, через «Данські продукти харчування», лєтовище Каструп. Любий тату! Купи, будь ласка, велику данську саямі, дєсь на два кілограми. Мама, напевно, втішиться сосисками для коктейлів.

PS. Від лїмфьордської ікри теж ніхто не відмовиться.

Цїлюю. Гільда.

Альберт озирнувся. Може, вона дєсь поблизу? Хтозна чи Марїт оплатила б їй поїздку до Копєнгагена для зустрічі тата. Але ж це Гільдин почєрк... Нєсподївано спостєрїгач ООН відчув, що й сам став об'єктом спостєреження. Здавалося, начє хтось на віддалї керує усіма його вчинками. Почувався лялькою у руках дитини.

Альберт зайшов до крамниці і купив два кілограми саямі, сосиски для коктейлів та три баночки ікри. І знову побрів уздовж ряду крамниць. Він вирішив купити Гільді справжній подарунок на день народження. Може, калькулятор? Або портативний радіоприймач. Так, це саме те, що треба.

Коли він зайшов до крамниці електротоварів, то побачив, що й тут на вітрині висїв конверт: «Майорові Альбертові Кнагові, через найцікавішу крамницю на лєтовищі Каструп». На аркуші у конверті було повідомлення такого змісту:

Любий тату! Передаю тобі вітання від Софії і дякую за мінітелевізор у комбінації з радіоприймачем, який вона одержала у подарунок від свого дуже щєдрого тата. Подарунок фантастичний, хоча з іншого боку — дрібничка.

Повинна, однак, визнати, що поділяю захоплення Софії такими дрібничками.

PS. Якщо ти там ще не був, то подальші інструкції для тебе висять у продуктовій крамниці та в алкомаркеті, де продають вина й сигарети.

PPS. На день народження я одержала трохи грошей і можу спонсорувати купівлю свого ж мінітелевізора за 350 крон.

Цілую. Гільда, яка уже начинила індика та приготувала салат.

Мінітелевізор коштував 985 данських крон. Це можна було назвати дрібничкою у порівнянні з тим, що відчував Альберт Кнаґ, яким туди й сюди мотилася власна донька. То вона тут, чи ні?

Тепер він на кожному кроці почав озиратися по боках. Самому собі видавався шпигуном і маріонеткою водночас. Чи не позбавляють його особистої свободи?

Майор попростував до алкомаркету. Тут також висів конверт з його іменем. Усе летовище, здавалося, перетворилося на своєрідну комп'ютерну гру, у якій він виконував роль курсора. На аркуші стояло:

Майорові Кнагові, через алкомаркет, Каструп. Все, чого я звідси хочу, — пакетик жувальної гумки та кілька пачок марципанів Антона Берга. Не забудь, що усе це в Норвегії коштує набагато дорожче! Наскільки я пригадую, мама любить кампарі.

PS. Впродовж усієї подорожі додому мусиш бути насторожі. Бо ж не хочеш, певно, пропустити якесь важливе повідомлення.

Вітання від твоєї дуже вченої доньки Гільді.

Альберт покiрно зiтхнув, зайшов до крамниці й купив усе, що замовляла Гiльда. З трьома пластиковими торбинками та торбою через плече він рушив до виходу №28, аби там чека-ти на вiдлiт свого лiтака. Якщо десь ще й висять записки, то хай собі висять. Та на одній з колон бiля виходу №28 майор знову знайшов конверт: «Для майора Кнага, вихiд №28, ле-товище Каструп, Копенгаген». Теж Гiльдин почерк, але чи не дописано номер виходу iншою рукою? Визначити це, на жаль, нелегко, бо не було з чим порiвняти цифри.

Альберт сiв у крiсло пiд самою стiною, а пакунки поклав на колiна. Гордовитий майор сидiв, вступившись поперед себе, наче маленька дитина, яку вперше самостiйно вiдпустили в далеку дорогу. Якщо Гiльда тут, то він не дасть їй такої радостi першою його помітити. Альберт Кнаг боязко пригля-дався до усiх новоприбулих пасажирiв. На якусь мить він здався собі державним злочинцем, який перебуває пiд пиль-ним наглядом. Коли їх запросили на посадку, майор полег-шено зiтхнув. Він останнiм зайшов на борт лiтака.

Вiддаючи квиток, зiрвав ще один конверт при входi.

Софiя та Альберто проминули мiст Бревiксбруен, а трохи згодом — з'їзд до Крегере.

— Ти iдеш 180 кiлометрiв на годину.

— Скоро дев'ять. Невдовзi лiтак сяде на летовищi Х'євiк. Не хвилюйся, жодна полiцейська фара нас не засiче.

— А якщо з кимось зiткнемося?

— Коли це буде звичайний автомобiль, то не має жодного значення. Хiба один з наших...

— Що тодi?

— Треба бути пильними. Ти помітила машину Джеймса Бонда?

— Нi.

— Стояв на автостоянцi у Вестфолдi.

— А ось туристичний автобус обiгнати не так просто. На-вколо густий лiс.

— Це не важливо, Софіє. Зараз побачиш. Альберто звернув у ліс і помчав крізь чагарі. Софія полегшено зітхнула.

— Ти мене налякав.

— Ми не помітили б, навіть якби проїхали крізь сталеву стіну.

— Це означає, що стосовно оточення ми тільки духи з повітря?

— Ні, ти все перевернула з ніг на голову. Це тільки навколишня дійсність є повітряною казкою для нас.

— Мусиш пояснити детальніше.

— Слухай уважно. Поширеним непорозумінням є твердження, що дух — це щось більш «повітряне», ніж водяна пара. Навпаки, дух міцніший за кригу.

— Ніколи б не подумала.

— Розповім тобі одну історію. Був собі колись чоловік, який не вірив у ангелів. Одного дня, коли він працював у лісі, його відвідав ангел.

— Невже?

— Вони разом пройшлися лісом. Нарешті чоловік обернувся до ангела і сказав: «Так, тепер я визнаю, ангели існують. Але ви не справжні, не такі, як ми». «Що ти маєш на увазі?» — запитав ангел. І чоловік відповів: «Коли ми наткнулися на велику кам'яну брилу, мені довелося її обійти, а ти пройшов крізь неї. Коли нам на стежці трапилося повалене дерево, я переліз через нього, а ти пройшов просто так». Ця відповідь здивувала ангела. Він відповів: «А ти не зауважив, що трапилося, коли ми вийшли на болото? Ми обоє змогли пройти крізь мряку. Тому що маємо набагато твердшу консистенцію, ніж туман».

— Ох...

— Те ж саме відбувається і з нами, Софіє. Дух може проникнути крізь сталеві двері. Жоден танк чи бомбардувальник не може знищити духа.

— Як дивно!

— Скоро проїдемо Різер, а минула заледве година, як ми виїхали з Майорстоуа. Мені хочеться кави.

Коли вони досягли Фіане, неподалік від Сенделеда, ліворуч побачили придорожнє кафе «Чіндерелла». Альберто звернув з траси і припаркував на моріжку.

У кафе Софія спробувала дістати з холодильника пляшку коли, але та навіть не зрушилася, наче приклеєна. За кілька кроків Альберто намагався налити каву у паперову склянку, яку знайшов у машині. Треба було тільки натиснути кнопку, але скільки б зусиль він не докладав, усе намарне. Альберто так розгнівався, що звернувся до відвідувачів за допомогою. Коли ж ніхто не зреагував на його просьбу, він щосили зарепетував, аж Софія затулила вуха руками: «Хочу кави!» Щоправда, не таким уже й лютим він був, бо тут же пирснув сміхом.

— Вони нас не можуть чути, а ми, ясна річ, не можемо скуштувати їхньої кави.

Обоє уже обернулися, щоб іти геть, аж якась стара жінка підвелася зі свого стільця і підійшла до них. На ній була яскраво-червона спідниця, плетений светр крижано-блакитного кольору та біла хустка. Кольори її вбрання та й уся постаць різко контрастували з усім, що було в цьому кафе.

Бабуся підійшла до Альберто і сказала:

— Голосно репетуєш, мій хлопче.

— Вибачте.

— Хочеш кави, кажеш?

— Так, але ж...

— Тут, неподалік, ми маємо невеличкий заклад. Стара жінка вивела їх з кафе і повела далі, за будинок. Дорогою запитала:

— Ви новенькі?

— Мусимо визнати, так, — відповів Альберто.

— Так, так, ласкаво просимо у вічність, дітки!

— А хто ти?

— Я з одної казки братів Грімм. Написана майже двісті років тому. А звідки новоприбулі?

— З однієї філософської книжки. Я — учитель філософії, а Софія — моя учениця.

— Хі, хі... Це щось нове.

Невдовзі вони вийшли на галявину посеред дерев. Тут стояло чимало затишних коричневих будиночків. На майданчику між будинками горіло велике вогнище, а навколо нього танцювали барвисті постаті. Багатьох з них Софія впізнала. Вона побачила Білосніжку і кількох гномів, Піноккіо та Шерлока Холмса, Пітера Пена і Пеппі Довгупанчоу. Була ще Червона Шалочка й Попелюшка. Навколо великої ватри зібралось, окрім того, ще багато різних відомих, але безіменних персонажів: гномів і ельфів, фавнів і відьом, ангелів та чортенят. Софія навіть помітила справжнісінького троя.

— Але ж і рух тут! — вигукнув Альберто.

— Сьогодні ж свято літнього сонцевороту, — відповіла стара жінка. — Востаннє така зустріч відбулася у Вальпургієву ніч. Ми святкували її у Німеччині. А тут я на коротко. Отже, ти хотів кави?

— Так, дякую.

Щойно тепер Софія помітила, що усі хатинки зроблено з медяникового тіста, карамелі та цукрової глазури. Багато хто з присутніх ласував просто стінами будиночків. Поміж ними ходила кухарка і одразу ж латала дірки. Софія покуштувала шматочок даху. Він видався їй солодшим і смачнішим за усе, що вона їла до цього часу.

Бабуся скоро повернулася з філіжанкою кави.

— Дуже дякую, — сказав Альберто.

— А чим гості заплатають за частування?

— Треба платити?

— Тут кожен розраховується якоюсь історією. За каву досить і маленької оповідки.

— Ми могли б розповісти незвичайну історію людства, — мовив Альберто. — Але дуже поспішаємо. Можливо, ще повернемося і тоді заплатимо?

— Звичайно. А чому вам так спішно? Альберто пояснив мету їхньої подорожі, і бабуся сказала:

— Так, ви справді щось зовсім нове і свіже. Та невдовзі вам доведеться обрізати пуповину свого тілесного походжен-

ня. Ми більше не залежні від плоті та крові. Ми належимо до «невидимого народу».

Трохи згодом Альберто й Софія повернулися до кафеєрїю «Чиндерелла» та червоного спортивного автомобіля. Біля самих дверцят якась турботлива матуся допомагала своєму синочкові пісяти.

Вони їхали навпростець, через каміння та пеньки, і дуже швидко добралися до місця, в Ліллесанн.

Рейс SK 876 з Копенгагену приземлився у Х'євіку вчасно, о 21.35. Доки літак у Копенгагені вирулював на злітну смугу, майор розірвав останнього конверта. На картці було написано:

Майорові Кнагу у момент подання квитка на летовищі Каструп, свято літнього сонцевороту 1990 року. Любий тату! Ти, можливо, думав, що я з'явлюся у Копенгагені, але мій контроль над твоїми діями значно вишуканіший. Я бачу тебе всюди, тату. Я саме відвідала одну стару циганську родину, яка багато-багато років тому продала прабабусі чарівне дзеркало у мідній рамі. А ще переді мною лежить кришталева куля. Зараз я бачу, як ти сидиш у літаку. Не забудь пристебнути пас, не опускай спинку сидіння, доки не згасне табло з написом «Пристебнути паси!» Як тільки літак підніметься в повітря, можеш відкинути спинку назад і трохи подрімати. Тобі слід бути свіжим та бадьорим, коли повернешся додому. Погода в Ліллесанні чудова, хоча й трохи прохолодніша, ніж у Лівані. Бажаю тобі приємного польоту.

Щирі вітання від твоєї доньки-відьмочки, Королеви Дзеркала та найвищої берегині іронії.

Альберт Кнаг ще не знав, гніватися йому, чи ні. Та раптом він вибухнув сміхом. Він реготав так голосно, аж інші пасажири почали озиратися. Потім літак піднявся у повітря.

Що ж, довелося йому черпати кашу, яку сам же й заварив. Та хіба тут немає істотної різниці? Кашу він заварив для Софії й Альберто, а вони — тільки витвір його фантазії.

Тож він зробив, як веліла Гільда. Відхилився на спинку крісла і задрімав. Повністю прийшов до тями аж тоді, коли пройшов паспортний контроль і опинився у вестибюлі. Там його зустріла демонстрація, яка складалася з 8-10 дівчаток Гільдиного віку. На плакатах виднілися написи: «ЛАСКАВО ПРОСИМО ДОДОМУ, ТАТУ!», «ГІЛЬДА ЧЕКАЄ В САДУ», «ХАЙ ЖИВЕ ІРОНІЯ!».

Найгірше було те, що він не міг одразу ж сісти в таксі, мусив чекати на речі. А тим часом шкільні товариші Гільдії крокували навколо нього, і йому не раз довелося перечитувати написи транспарантів. Лише коли одна з дівчаток піднесла йому букет троянд, він розтанув. Порився у торбі і простягнув кожному з демонстрантів по марципанові. Для Гільди залишилося тільки два. Коли майор отримав речі, до нього підійшов юнак і пояснив, що за розпорядженням Королеви Дзеркала він має доставити майора в Б'єркелі. Інші демонстранти розсіялися в натовпі.

Вони виїхали на автостраду E18. Усюди, на мостах та в їздах до тунелів, висіли плакати й транспаранти з написами: «Ласкаво просимо додому!», «Індик чекає!», «Бачу тебе, тату!»

Альберт Кнаг полегшено зітхнув, коли нарешті вийшов перед воротами Б'єркелі. Він подякував шоферові стокроною банкотою та трьома баночками пива «Карлсберг Елефант».

Дружина Маріт чекала перед будинком. Після довгих обіймів, він запитав:

— Де вона?

— Сидить на причалі, Альберте.

Альберто й Софія припаркували червоний спортивний автомобіль на ринковій площі у Ліллесанні перед готелем «Норвегія». Було п'ятнадцять на одинадцять. Десь у шхерах виднілося величезне вогнище.

— Як ми знайдемо Б'єркелі? — спитала Софія.

— Треба шукати. Пам'ятаєш картину у Хатині Майора?

— Нам слід поспішати. Я хочу бути там до приходу майора.

Вони поїхали вузькими доріжками, а потім — по камінняччі та купинах. Важливою прив'язкою було те, що Б'єркелі лежить над морем.

Раптом Софія вигукнула:

— Ось! Знайшли!

— Мабуть, ти маєш рацію, але не треба так голосно кричати.

— Та що там, нас і так ніхто не чує.

— Люба Софіє, ти мене розчаровуєш. За весь наш довгий філософський курс ти так і не навчилася уникати посліпних висновків.

— Але ж...

— Хіба забула, що тут водяться гноми, тролі, лісові мавки та добрі феї?

— Ой, вибач!

Вони проїхали через ворота по посипаній жорствою доріжці до будинку. Альберто спинився на моріжку біля садової гойданки. Неподалік стояв стіл, накритий для трьох осіб.

— Я бачу її, — прошепотіла Софія. — Вона сидить на причалі, точнісінько, як у моєму сні.

— Ти помітила, що цей сад дуже схожий на твій, на Клевервейєн?

— Справді. Така ж гойданка і все інше. Можна мені піти до неї?

— Звичайно. Я залишуся в машині...

Софія побігла до причалу. Вона мало не перечепилася за Гільду, але потім чемно сіла поруч.

Гільда перебирала пальцями канат, яким було прив'язано човен. У лівій руці тримала клаптик паперу. Вона чекала, раз у раз поглядаючи на годинник.

Софія визнала, що Гільда вродлива, мала біляві кучері і яскраво-зелені очі, а одягнена була в жовту літню сукенку. Гільда чимось скидалася на Юрунн.

Софія спробувала заговорити з нею, хоча й знала, що це не має сенсу.

— Гільдо! Це я, Софія!

Жодної реакції.

Софія стала на коліна і закричала дівчинці у саме вухо:

— Чуєш мене, Гільдо? Чи ти сліпа й глуха?

Невже вона ширше розплющила очі? Може, це знак, що вона щось почула, хоч і дуже слабо?

Гільда різко повернула голову праворуч і подивилася просто в очі Софії, але не затримала погляду, дивилася ніби крізь неї.

— Не так голосно, Софіє!

Це кричав Альберто, сидячи у червоній машині.

— Не маю жодного бажання заповонити цілий сад русалками.

Софія принишкла. Так приємно було сидіти поруч Гільди. Раптом вона почула басовитий чоловічий голос: «Гільдочко!»

Це був майор — в уніформі та голубому береті. Стояв угорі саду.

Гільда зірвалася на ноги і побігла йому назустріч. Вони зустрілися між гойдалкою та червоним спортивним автомобілем. Майор підхопив доньку на руки і закружляв у повітрі.

Гільда сиділа на причалі, чекаючи тата. Пробувала собі уявляти кожну чверть години з часу посадки літака на летовищі Каструп: де тато може бути, що відчуває і як усе сприймає. Вона записала собі усі години на папірці і носилася з ним увесь день.

Може, тато розгнівався? Та не гадає ж він собі, що може написати для неї таку містичну книжку, а потім усе буде продовжуватися так, ніби нічого не трапилось?

Вона знову поглянула на годинник. Чверть на одинадцять. Міг уже з'явитися щомиті.

Та що це? Невже вона відчула легкий подих, як у сні про Софію? Гільда різко повернула голову. Щось таки *було*, в тому вона абсолютно переконана. Але що?

Може, виною тому просто літній вечір?

Їй на мить блисла думка, що боїться стати ясновидицею.

— Гільдочко!

Тепер їй довелося повернути голову в інший бік. Це тато!

Він стояв угорі саду.

Гільда зірвалася на ноги і побігла до нього. Вони зустрілися біля гойданки, тато підхопив її на руки і закружляв у повітрі.

Гільда розплакалася, майор також не стримав сліз.

— Ти стала дорослою, Гільдо.

— А ти справжнім письменником.

Гільда витерла сльози рукавом жовтої сукенки.

— Можемо вважати себе квітами.

— Гарзд, ми квіти.

Вони сіли за стіл. Насамперед Гільда зажадала детально-го опису подій на летовищі у Копенгагені та по дорозі додому. Один вибух сміху змінювався іншим.

— Ти знайшов записку у кафетерії?

— Я не встиг навіть сісти й перекусити що-небудь, бешкетнице. І тепер голодний, як вовк.

— Бідолашний тато!

— А індик, це тільки вигадка?

— Нічого подібного! Я усе приготувала. Мама зараз принесе.

Потім настала черга обговорення історії Софії та Альберто з усіма деталями. Незабаром на столі з'явився індик, салат, рожеве вино та плетінка, яку спекла Гільда.

Тато саме говорив щось про Платона, як Гільда перервала його мову:

— Тесе...

— Що таке?

— Ти не чув? Щось наче писнуло?

— Ні.

— Я впевнена, щось таки було. Ет, може, це тільки миша. Мама принесла вино.

— Курс філософії ще не завершено, — сказав тато.

— Про що ти?

— Сьогодні вночі розповім тобі про космос. Перед самою вечерею тато звернувся до мами:

— Гільда уже завелика, аби сідати мені на коліна. Але ти — ні!

Він обхопив Маріт руками і посадовив собі на коліна. Довелося Гільдиній мамі сидіти так довго, аж доки їй було дозволено щось з'їсти.

— Подумати тільки, тобі скоро виповниться сороківка...

Коли Гільда побігла назустріч татові, очі Софії наповнились сльозами. Їй ніколи не досягти Гільди!

Софія відчула, як страшенно заздрить Гільді за те, що вона з плоті і крові. Щойно Гільда й майор сіли за стіл, Альберто засигналив. Софія підвела очі. Чи ж Гільда не зробила так само? Софія підбігла до Альберто і сіла в машину.

— Поспостерігаємо трохи, згода? Дівчинка кивнула.

— Ти плакала? Вона знову кивнула.

— У чому річ?

— Щаслива! Може бути справжньою людиною... Тепер вона виростатиме і стане дорослою жінкою. Напевно, матиме справжніх дітей...

— І онуків, Софіє. Але медаль має дві сторони. Цього я намагався тебе навчити ще на початку нашого філософського курсу.

— Про що ти говориш?

— Як і ти, я вважаю її щасливою. Однак той, хто витягнув життя, мусить витягнути і смерть. Бо в кінці життя завжди стоїть смерть.

— Хіба не краще жити й умерти, ніж ніколи не жити по-справжньому?

— Нам не дано жити таким життям, як Гільда чи майор... Зате ми ніколи не помremo. Пам'ятаєш слова тієї старої жінки у лісі? Ми належимо до «невидимого народу». Ще вона ска-

зала, що їй майже дві сотні літ. А біля святкового вогнища я бачив персонажів, яким уже понад три тисячі років...

— Мабуть, найбільше я заздрю Гільді за... її родинне життя.

— У тебе також є родина. А ще кіт, папугайчики і черепаха...

— Ми ж покинули цю реальність.

— У жодному разі! То тільки майор її покинув. Поставив крапку, дитя моє. І він ніколи нас більше не знайде.

— Гадасш, ми можемо повернутися?

— Коли завгодно. А ще ми можемо зустріти нових друзів у лісі, позаду кафетерію «Чиндарелла» у Фіане.

Нарешті родина Меллер Кнаг сіла до вечері. На якусь мить Софія злякалася, що вечірка може обернутися тим самим, що й філософська забава у саду на Клевервейєн. Принаймні, у той момент, коли майор мав намір перехилити Маріт через стіл. Та скінчилося тим, що він посадив її собі на коліна.

Автомобіль стояв на деякій віддалі від столу, за яким вечеряла родина. Лише час від часу до них долинали уривки розмови. Софія й Альберто сиділи, задивившись в сад. Мали час для підсумку невдалої вечерки у саду.

Аж близько півночі усі підвелися з-за столу. Гільда й майор підійшли до гойданки. Вони помахали мамі, котра піднімалася до білого будинку.

— Лягай, мамо, спати. Нам багато про що треба поговорити.

ВЕЛИКИЙ БУМ

...і ми теж є зоряним пилом...

Гільда зручно вместилася на гойданці поруч свого батька. Була майже дванадцята. Вони сиділи, задивившись на бухту; на небі з'явилися перші бліді зірки. Легенькі хвильки плюскотіли об каміння під причалом.

Нарешті тато обірвав мовчання.

— Дивно собі уявляти, що ми живемо на маленькій планеті, десь у Всесвіті.

— Так...

— Земля — одна з багатьох планет, які кружляють довкола Сонця. Та лише на нашій існує життя.

— Може. Тільки на ній одній у всьому Всесвіті?

— Можливо. Проте не виключено, що у Всесвіті вирує життя. Бо Всесвіт незмірно великий. Віддалі такі безмежні, що ми рахуємо їх світловими хвилинами та світловими роками.

— Як це?

— Світлова хвилина — віддаль, яку світло проходить за одну хвилину. Це дуже далеко, якщо врахувати, що світло рухається зі швидкістю 300 000 кілометрів за секунду. Тож іншими словами, одна світлова хвилина — 60 разів по 300 000 — дорівнює 18 мільйонам кілометрів. Світловий рік відповідає близько 9,5 трильйонам кілометрів.

— Як далеко до Сонця?

— Трохи більше восьми світлових хвилин. Сонячні промені, які теплою червеневого дня пестять нам щоки, перш ніж досягти нас, були в дорозі вісім хвилин.

— Розповідай далі!

— Плутон — найдальша планета у нашій сонячній системі — розміщена від нас на віддалі п'яти світлових годин. Коли астроном дивиться через свій телескоп на Плутон, то насправді бачить те, що було п'ять годин тому. Можна сказати й інакше — зображення Плутона «добирається» до нас п'ять годин.

— Нелегко уявити, але мені здається, я розумію, про що йдеться.

— Чудово, Гільдо. Ми лише почали орієнтуватися, розумієш? Наше Сонце є однією із чотирьохсот мільярдів інших зірок у галактиці, яка називається *Чумацьким Шляхом*. Галактика має вигляд великого диску з численними спіралеподібними відгалуженнями, на одному з яких розміщене наше Сонце. Коли безхмарної зимової ночі подивитися на небо, можна побачити широке пасмо зір. Це тому, що ми дивимося в центр Чумацького Шляху.

— По-шведськи він називається Зимовим Шляхом.

— Віддаль до найближчої сусідньої зірки в нашій галактиці становить чотири світлових роки. Може, це саме вона висить над острівцем. Уяви собі, що там у цей момент сидить астроном, спрямувавши свій потужний телескоп на Б'єркелі. Він побачить нашу садибу, якою вона була чотири роки тому. Можливо, побачить одинадцятирічну дівчинку, яка сидить на гойданці і балакає ногами.

— Неймовірно.

— І це всього лише наш найближчий сусід. Ціла галактика, або, як її ще називають, «зоряна туманність», завширшки 90 000 світлових років. Це означає, що за такий час світло проходить з одного кінця галактики до другого. Якщо ми подивимося на зірку Чумацького Шляху, віддалену від нас на 50 000 років, то бачитимемо її такою, якою вона була 50 000 років тому.

— Ця думка надто велика для такої маленької голівки, як моя.

— Вдивляючись у Всесвіт, ми вдивляємося у минуле. Іншої можливості не маємо. Нам ніколи не доведатися, як там *зараз* у Всесвіті. Дивлячись на зірку, віддалену на тисячі світлових років, ми насправді подорожуємо в історію Всесвіту тисячолітньої давності.

— Це годі збагнути.

— Усе, що б ми не бачили, торкається наших очей у вигляді світлових хвиль. А для мандрівки крізь простір їм потрібний час. Можемо порівняти це з грозою. Ми завжди чуємо грім через деякий час після того, як побачили блискавку. Річ в тому, що звукові хвилі поширюються повільніше, ніж світлові. Чуючи грім, я чую гуркіт того, що відбулося якийсь час тому. Так само і з зорями. Розглядаючи зірку, віддалену на тисячі світлових років, я бачу «відлуння» події, яка трапилася тисячі років тому.

— Розумію.

— Досі ми говорили тільки про нашу Галактику. Астрономи вважають, що у Всесвіті є сотні мільярдів галактик, і кожна з них налічує сотні мільярдів зірок. Найближчою до Чумацького Шляху галактикою є Туманність Андромеди. Вона віддалена від нас на два мільйони світлових років. Отже, світло цієї галактики йтиме до нас два мільйони років. Це знову ж таки означає, що дивлячись на Туманність Андромеди, ми здійснюємо подорож у часі на два мільйони років назад. Якщо десь у цьому зоряному небі сидить хитрун-астроном — уявляю собі такого малого бешкетника, який саме в цю мить скеровує свій телескоп на Землю, — він не побачить нас. У кращому випадку побачив би кількох первісних людей з плескати черепами.

— Я просто приголомшена.

— Найвіддаленіші галактики, відомі нам на нинішній день, розташовані на віддалі близько *десяти мільярдів* світлових років. Якщо ми одержимо сигнали з цих галактик, то торкне-

мося історії Всесвіту, яка налічуватиме десять мільярдів років. Це приблизно вдвічі довше, ніж існує наша сонячна система.

— Мені аж запаморочилося в голові.

— Що ж, нелегко заглядати так далеко в минуле. Однак астрономи знайшли щось таке, що матиме ще більше значення для нашого світоуявлення.

— Розповідай!

— Жодна галактика у Всесвіті не стоїть нерухомо. Усі з неймовірною швидкістю рухаються врізнобіч одна від одної. Чим далі вони від нас, тим, здається, швидше рухаються. Тобто віддалі між галактиками весь час збільшується.

— Намагаюся собі це уявити.

— Якщо ти візьмеш надувну кульку і намалюєш на ній чорні цяточки, цяточки поволі віддалятиметься одна від одної, в міру того, як ти надуватимеш кульку. Так само відбувається і з галактиками у Всесвіті. Ми кажемо, що Всесвіт розширюється.

— Чому це відбувається?

— Більшість астрономів припускає, що розширення Всесвіту має лише одне пояснення: колись, десь близько 15 мільярдів років тому, уся матерія у Всесвіті була згромаджена на малесенькому просторі. Матерія була неймовірно щільна, а сила притягання та спека — неймовірно велика. І раптом усе вибухнуло. Цей вибух називають «великим бумом».

— Від самої лише думки мені аж мороз по шкірі пішов.

— Той первісний вибух розметав матерію на всі боки, і коли вона охолола, утворилися зорі й галактики, місяці й планети...

— Але ж ти сказав, Всесвіт розширюється?

— Власне завдяки вибухові мільярди років тому. Бо Всесвіт не має жодної понадчасової географії. Всесвіт — це подія, вибух. Галактики й далі продовжують з неймовірною швидкістю віддалятися одні від одних у Всесвіті.

— І так триватиме вічно?

— Така можливість існує. Та є ще й інша можливість. Напевно, пригадуєш собі, як Альберто розповідав Софії про дві сили, які утримують планети на своїх орбітах довкола Сонця.

— Сила тяжіння та інерція?

— Це ж саме відбувається і з галактиками. Хоча Всесвіт і продовжує розширюватися, сила притягання діє в протилежному напрямку. Якогось дня — за кілька мільярдів років — сила тяжіння спричиниться до того, що усі небесні тіла знову скупчаться. І тоді настане зворотня реакція, «імплізія». Проте відстані такі великі, що усе відбувається ніби у сповільненому кадрі. Цей процес можна порівняти з тим, що відбувається, коли з надувної кульки випустити повітря.

— Галактики знову втиснуться у маленький простір?

— Так, ти правильно зрозуміла. Але що станеться на наступному витку?

— Відбудеться новий вибух, після якого Всесвіт знову розшириться. Бо ж діють ті самі закони природи. І знову виникнуть нові зірки та галактики.

— Усе правильно. Отже, для майбуття Всесвіту астрономи вбачають дві можливості: Всесвіт розширюватиметься вічно, а галактики усе більше віддалятимуться одні від одних; або ж: Всесвіт знову скоротиться. Вирішальну роль зіграє те, наскільки важким чи масивним виявиться Всесвіт. А цього астрономи ще не знають достеменно.

— Але якщо Всесвіт має стільки маси, що одного дня він таки стягнеться, це означатиме, що таке розширення та скорочення відбувалося уже не раз?

— Ти недалеко від істини. Однак тут думки поділяються. Можливо, розширення Всесвіту відбувається лише цей єдиний раз. Якщо Всесвіт розширюватиметься до нескінченності, ще гостріше постає питання, як же усе почалося.

— Бо ж невідомо, як виникла та матерія, яка несподівано вибухнула?

— Християнинові легше буде сприймати первісний вибух, як власне сам акт творення. Бо написано у Біблії, що Бог

сказав: «Хай буде світло!» Пригадуєш, Альберто говорив, що християнство має «лінеарний» погляд на історію. Для такого погляду найбільше підходить гіпотеза, за якою Всесвіт і далі розширюватиметься.

— Справді?

— На Сході мають «циклічний» погляд на історію. Це означає, що історія безмежно повторюється. В Індії, наприклад, існує древнє вірування, за яким світ розширюється, щоб потім знову стягнутися до купи. Так відбувається переміна «дня Брахми» й «ночі Брахми», як це називають індуси. Це вірування гармоніює з гіпотезою, ніби Всесвіт розширюється і скорочується, аби потім знову розширитися, в нескінченному, «циклічному» процесі. Я уявляю собі велетенське космічне серце, яке стугонить, стугонить, стугонить...

— Обидві теорії видаються мені незбагненними й захоплюючими водночас.

— Хочеться порівняти їх з одвічним парадоксом, над яким якимось в саду розмірковувала Софія: або Всесвіт існував завжди, або колись він виникнув із нічого...

— Ой!

Гільда схопилася за чоло.

— Що з тобою?

— Мабуть, укусив гедзь.

— То, напевно, Сократ спробував вирвати тебе з твого сну.

Софія й Альберто сиділи в червоній спортивній машині і слухали, як майор розповідав Гільді про космос.

— Ти помітила, що ролі цілком помінялися? — спитав Альберто за якусь мить.

— Що ти маєш на увазі?

— Спершу вони слухали нас, але ми не могли їх бачити, тепер ми слухаємо їх, а нас вони бачити не можуть.

— Більше того.

— А що тепер ти маєш на увазі?

— Спочатку ми не знали, що існує інша реальність, в якій живуть Гільда й майор. А зараз вони нічого не знають про нашу реальність.

— Помста солодка.

— Але ж міг майор втрутитися у наш світ...

— Наш світ не був нічим іншим, як одним великим втручанням з його боку.

— Я не хочу втрачати надії, що ми також зможемо проникнути у їхній світ.

— Ти ж знаєш, це неможливо. Уже забула, що сталося недавно у кафетерії «Чиндарелла»? Усе стоїть перед очима, як ти смикаєш пляшку з колою.

Софія оглядала сад, коли майор розповідав про «великий бум». Цей вираз, здавалося, наштовхнув її на якусь ідею. Вона почала ритися у машині.

— Що трапилося? — спитав Альберто.

— Нічого.

Вона відчинила відділення для рукавичок і знайшла там розвідний ключ. Потім вистрибнула з машини, підійшла до гойданки й стала перед Гільдою та її татом. Спершу вона спробувала перехопити Гільдин погляд, але це було зовсім неможливо. Нарешті вона підняла ключ високо в повітря і вдарила ним Гільду по чолі.

— Ой! — скрикнула Гільда.

Потім Софія вгатила ключем майора, але він зовсім не зреагував.

— Що з тобою? — запитав він.

— Мабуть, укусив гедзь.

— Це, напевно, Сократ хотів вирвати тебе із твого сну...

Софія лягла в траву і спробувала штовхнути гойданку. Жодного результату. Якби вона хоч трішки зрушила з місця...

— Я раптом відчула, як потягло свіжістю по ногах, — промовила Гільда.

— Та ні, надворі напрочуд тихо.

— Не лише це. Тут щось є.

- Тут тільки ми двоє і тепла літня ніч.
- Ні, щось є у повітрі.
- Що б це могло бути?
- Пригадуєш таємний план Альберто?
- Ну і що з того?
- Вони просто зникли з вечірки у саду. Ніби крізь землю

запалися...

- «...ніби крізь землю запалися...»
- Десять же мусить закінчитися оповідь. Ось я так і написав.
- Це — так, але що трапилося після того. А якщо вони

тут...

- Гадаєш?
- Я відчуваю це, тату.

Софія повернулася до Альберто.

- Вражаюче, — мусив визнати учитель, коли вона знову сіла в машину з розвідним ключем у руках. — Ось побачиш, у цієї дівчинки надзвичайні здібності.

Майор обійняв Гільду.

- Чуєш, як гарно виграють хвилі?
- Так.
- Завтра спустимо на воду човен.
- А чуєш, як дивно щось шепоче на вітрі? Поглянь, як тремтить осикове листя.

- Це жива планета.
- Ти писав про те, що деколи «стоїть між рядками»?
- Писав...

— Може, й тут, у саду, стоїть щось «поміж рядками»?

— Природа сповнена загадок. А зараз ми говоримо про зорі на небі.

— Скоро зорі з'являться і у воді.

— Так, дитиною ти називала їх морськими каганцями. І в певному сенсі мала рацію. Бо світлячки та інші організми утворилися з первісних матерій, котрі зварилися у казані якоїсь зірки.

— І ми також?

— Так. Ми також зоряний пил.

— Гарно сказано.

— Коли радіотелескопи уловлюють промені галактик, віддалених на мільярди років, вони показують нам шматок космосу, яким він був у первісні часи. Найвіддаленіші галактики ми бачимо, так би мовити, незадовго після первісного вибуху. Усе, що людина може побачити на небі, є, власне, космічними скаменіlostями, котрі налічують тисячі й мільйони років. Єдине, на що здатний астролог, це «зазирнути» у минуле.

— Бо зорі на зоряній карті неба віддалилися одні від одних, задовго до того, як їхнє світло досягло нас.

— Тисячу років тому зоряна карта виглядала зовсім інакше, ніж нині.

— Цього я не знала.

— Коли ніч ясна, ми бачимо історію Всесвіту, якою вона була мільйони, та що там, — мільярди років тому. У певному сенсі повертаємося убік дому.

— Мусиш мені пояснити.

— І ти, і я беремо свій початок від «великого буму». Бо вся матерія у Всесвіті становить органічну єдність. Колись, у первісні часи, вся матерія була єдиною грудкою, такою неймовірно важкою, що головка шпильки важила б багато мільярдів тонн. Цей «праатом» вибухнув через надмірну Гравітацію. Усе розлетілося на шматки. Та завжди, піднімаючи погляд до неба, ми намагаємося віднайти дорогу туди, назад до самих себе.

— Дивний спосіб вираження.

— Усі зорі й галактики в космосі складаються з однієї матерії, її фрагменти скупчилися то тут, то там. Одна галактика віддалена від іншої на мільярди світлових років. Але всі вони одного походження. Усі зірки й планети з одного роду...

— Розумію.

— Що це за світова матерія? Що саме вибухнуло мільярди років тому? Звідки воно взялося?

- Це велика загадка.
- Але це торкається нас дуже глибоко, бо самі ми також з тієї матерії. Ми іскорки великої ватри, роздмуханої мільйони років тому.
- І це також гарно сказано.
- Та не слід переоцінювати значення великих чисел. Вистарчить взяти у руку камінь. Всесвіт був би не менше незбагненним, якби навіть складався з одного камінця завбільшки з апельсин. Зостається те ж саме зачароване питання: звідки взявся цей камінь?

Софія раптом підвелася у машині і показала на бухту.

- Мені захотілося випробувати човен! — вигукнула вона.
- Він прив'язаний. Крім того, ми не зможемо зрушити з місця весла.
- Давай спробуємо. Сьогодні ж ніч чудес.
- У кожному разі можемо зійти до води.

Вони вийшли з машини і рушили вниз садом. На причалі спробували відв'язати канат, приторочений до сталевого кільця. Та не змогли його навіть підняти.

- Ніби цвяхом прибитий, — сказав Альберто.
- У нас багато часу.
- Справжній філософ ніколи не повинен здаватися. Якби нам тільки вдалося... його відв'язати...

- Тепер на небі з'явилося ще більше зірок, — мовила Гільда.
- Так, нинішня ніч найтемніша.
- Але ж взимку зорі блимають. Пригадуєш ніч перед від'їздом у Ліван? Це було на Новий Рік.

— Саме тоді я й вирішив написати філософську книгу для тебе. Я побував у найбільшій книгарні Крістіансанну та й у бібліотеці, але там не знайшлося нічого відповідного для молоді.

- Таке враження, ніби ми сидимо на самому вершечку тоненької ворсинки білого кролячого хутра.

Світ Софії

— Цікаво, чи там, далеко, у ночі світлового року, існує ще хтось?

— Човен відв'язався! — вигукнула Гільда.

— Справді...

— Незбагненно. Я ж перед твоїм приїздом перевіряла, чи він добре припнутий.

— Справді?

— Це нагадало мені, як Софія позичила човна Альберто. Пригадаєш, як його понесло озером?

— Ось побачиш, то вони тут знову кружляють, — сказав майор.

— Жартуєш! Я цілий вечір відчувала чиюсь присутність.

— Комусь з нас доведеться поплисти до човна.

— Пливімо обоє, тату!

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Августин (354-430) 190-195, 257
Аврелій Марк (121-180) 147
Аквінський Тома (1225-1274) 195-197, 199, 200, 212, 257, 347, 487
Альберт Великий (Albertus Magnus) (1193-1280) 202
Анаксагор (500-428 р. до Р. Х.) 51, 52, 59, 74
Анаксимандр (610-547 р. до Р. Х.) 45
Анаксимен (570-526 р. до Р. Х.) 46, 50
Андерсен Ганс Хрістіан (1805-1875) 377, 396, 411
Антисфен (455-360 р. до Р. Х.) 144
Арістип (435-366 р. до Р. Х.) 146, 147
Аристотель (384-322 р. до Р. Х.) 44, 74, 105, 111, 117-131, 134, 141, 143, 144, 179, 188, 189, 195-197, 199, 200, 218, 240, 250, 251, 253, 277, 313, 333, 347, 368, 369, 430, 431, 444, 487
Аристофан (450-385 р. до Р. Х.) 87
Армстронг Нейл (1930-) 488
Асб'єрнсен Петер (1812-1885) 370
- Бах Й.-С. (1685-1750) 363
Бекетт Семюел (1906-1989) 486
Бекон Френсіс (1561-1626) 219, 237
Берклі Джордж (1685-1753) 181, 277, 282, 297-300, 311, 323, 336, 340, 341, 375, 376
Бетговен Людвіг ван (1770-1827) 363, 370
Б'єрнсон Б'єрнст'єрне (1832-1910) 450
Бовуар Сімона де (1908-1986) 480, 484, 485
Бор Нільс (1855-1962) 387
Бретон Андре (1896-1966) 464
Бруно Джордано (1548-1600) 216, 235, 367

Будда Гаутама (бл. 565-485 р. до Р. Х.) 288, 289, 399
Бьоме Якоб (1575-1624) 367

Вергеланн Генрік (1808-1845) 266, 365, 368
Вівекананда Свами (1863-1902) 152
Віньє Асмунд О. (1818-1870) 387
Вольтер Франсуа Марі (1694-1778) 282, 330, 331
Вельгавен Й.С. (1807-1873) 365

Гайдеггер Мартін (1889-1976) 480
Гамсун Кнут (1859-1952) 198
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770-1831) 327, 355, 377-
389, 393, 396, 398, 401, 412, 414, 417, 418, 480
Гендель Георг Фрідріх (1785-1759) 363
Геракліт з Ефеса (бл. 540-80 р. до Р. Х.) 47-49, 59, 149, 383
Гердер Йоганн Готфрід фон (1744-1803) 369, 370
Геродот (484-424 р. до Р. Х.) 67
Гільдегард із Бінгена (1098-1179) 201, 202, 316
Гіпократ (бл. 460 - бл. 377 р. до Р. Х.) 67
Гесіод (бл. 800 р. до Р. Х.) 39
Гоббс Томас (1588-1679) 247
Гольберг Людвіг (1684-1754) 246
Гомер (бл. VIII ст. до Р. Х.) 39, 45
Гофман Ернст Теодор Вільгельм (1776-1822) 371

Галілей Галілео (1564-1642) 219, 224-226, 252
Гете Йоган Вольфганг фон (1749-1832) 177, 315, 366, 449
Гомбрович Вітольд (1904-1969) 486
Грімм, Якоб і Вільгельм 370, 523
Гуж Марі Олімп де (1748-1793) 335, 337, 338
Густав III (1746-1792) 244

Давид (бл. 1000 р. до Р. Х.) 169-171
Дарвін Еразм (1731-1802) 430
Дарвін Чарлз (1809-1882) 227, 327, 425-441, 445, 448, 450
Дасс Петер (1647-1707) 246
Декарт Рене (1596-1650) 242, 248-259, 265, 268, 276, 277,
286, 325, 330, 333, 341, 347, 348, 367, 380, 384, 400
Демокріт з Абдер (бл.460-370 до Р. Х.) 52, 54-59, 61, 74, 96,
125, 147-149, 179, 240, 247, 308, 347, 377, 412

- Діккенс Чарлз (1812-1870) 411
Диоген з Синопу (п.бл. 320 до Р. Х.) 144, 145
Достоевський Федір (1821-1881) 403
- Еверланн Арнульф (1889-1968) 472
Евріпід (бл. 484-406 р. до Р. Х.) 87
Емпедокл (бл. 490-430 р. до Р. Х.) 49-53, 59, 96, 377, 383, 384
Енгельс Фрідріх (1820-1895) 413, 419, 427
Епікур (341-270 р. до Р. Х.) 147, 148, 412
Еразм Роттердамський (бл. 1466-1536) 228
Есхіл 87
- Зенон (бл. 335 - бл. 263 р. до Р. Х.) 145
- Ібсен Генрік (1828-1906) 372, 397, 402, 403
Ісус Христос 77, 79, 87, 130, 138, 163, 168, 171-177, 185, 187, 193, 197, 263, 315, 397, 398
- Йонеско Ежен (1912-1994) 486
- Кальдерон де ля Барка Педро (1600-1681) 246
Камю Альбер (1913-1960) 486
Кант Іманнуїл (1724-1804) 250, 282, 327, 330, 338-358, 363, 364, 367, 380, 382, 384, 403
Карл Великий (747-814) 186
Кеплер Йоганн (1571-1630) 221, 224, 225
К'єркегор Сьорен (1813-1855) 327, 355, 391, 396-404, 412, 478, 480, 481, 486
Колрідж Семюел Тейлор (1772-1834) 364
Кондорсе Марі Жан Антуан Нікола де (1743-1794) 335
Константин, римський імператор (285-337) 185
Коперник Міколай (1473-1543) 220, 221, 343
Ксенофан з Колофона (бл. 570-480 р. до Р. Х.) 39
Ксеркс, цар Персії (519-465 р. до Р. Х.) 86
- Ламарк Жан-Батіст де (1744-1829) 430, 434, 441
Ламетрі Жюльєн Офрой де (1709-1751) 247

Лаплас П'єр-Сімон (1749-1827) 248
Леонардо да Вінчі (1452-1519) 229
Ліелл Чарлз (1797-1875) 431, 432, 434
Локк Джон (1632-1704) 250, 277-281, 294, 298, 330, 331, 341
Людовік XIV (1638-1715) 241, 244, 281
Людовік XVI (1754-1793) 337
Лютер Мартін (1483-1546) 228, 229
Ляйбніц Готфрід Вільгельм (1646-1716) 248, 250, 277, 396

Магомет (бл. 570-632) 188
Мальгус Томас (1766-1834) 436
Маркс Карл (1818-1883) 327, 405, 411-424, 426, 427, 480
Міллер Джон Стюарт (1806-1873) 281
Мірандола Джованні Піко делла (1463-1494) 215
Мойсей (бл. 1400 р. до Р. Х.) 169, 176
Монтеск'є (1689-1755) 281, 330, 331
Му Юрген (1813-1882) 370

Ніцше Фрідріх (1844-1900) 480, 481
Новалис (Фрідріх Леопольд фон Гарденберг) (1722-1801) 364,
365, 368, 372
Ньютон Ісаак (1642-1727) 224-227, 235, 247, 330, 333

Олександр Великий (356-323 р. до Р. Х.) 141, 144

Павло, апостол (нар. на поч. 1 ст. - пом. між 63 і 67 рр.) 87,
173-176, 185, 192, 264, 273
Парменід (бл. 540-480 р. до Р. Х.) 46-49, 53, 355
Платон (422-347 р. до Р. Х.) 74, 77, 88-107, 113, 114, 118-120,
141, 143, 144, 146, 149, 163, 166, 179, 185, 188, 189, 191, 195, 197,
221, 247, 249, 250, 252-255, 273, 277, 311, 313, 382, 415, 430
Плотин (бл. 205-270) 149-151, 153, 192, 367
Протагор з Абдер (бл. 485-410 р. до Р. Х.) 75

Радхакрішнан Сарвепаллі (1888-1975) 152
Раскін Джон (1819-1900) 440
Рассел Бертран (1872-1970) 293
Руссо Жан-Жак (1712-1778) 282, 330-332, 363, 367

- Сартр Жан Поль (1905-1980) 327, 480-484, 486-488, 497
Саул (п. бл. 1015 р. до Р. Х.) 169
Сенека (4 р. до Р. Х. - 65 р. після Р. Х.) 146
Сілесіус Ангелус (1624-1677) 151
Снорре Стурласон (1178-1241) 195
Сократ (470-399 р. до Р. Х.) 69, 74, 75-83, 93-95, 105, 138,
139, 141, 144-146, 149, 179, 193, 197, 249-251, 255, 259, 277,
294, 309, 331, 398, 403, 412
Соломон (п. бл. 936 р. до Р. Х.) 169
Софокл (бл. 496-406 р. до Р. Х.) 87
Спіноза Барух (1632-1677) 242, 248, 250, 262-270, 276, 277,
298, 341, 347, 367, 380, 396
Стеффенс Генрік (1773-1845) 368
- Фалес з Мілету (бл. 625-бл. 545 р. до Р. Х.) 45, 46, 51, 377
Фіхте Йоганн Готліб (1762-1814) 371
Фічіно Марсіліо (1433-1499) 215, 229
Франклін Бенджамін (1706-1790) 436
Фройд Зигмунд (1856-1939) 327, 427, 451, 453-465, 493
Фукідід (бл. 460-400 р. до Р. Х.) 67
- Ціцерон (106-43 р. до Р. Х.) 80, 146
- Чаплін Чарлі (1889-1977) 486
- Шеллінг Фрідріх Вільгельм (1775-1854) 367, 371, 375, 379,
382, 398, 412
Шекспір Вільям (1564-1616) 245
Шіллер Фрідріх (1759-1805) 364
- Юм Давид (1711-1776) 250, 277, 282-296, 330, 331, 341, 343,
344, 350, 352, 367, 380, 382, 384, 487, 492

Юстейн Гордер

Світ Софії

роман про історію філософії

переклад з норвезької

Наталі Іваничук

Науковий редактор

Марія Зубрицька

Літературний редактор

Мирослава Прихода

Художній редактор

Михайло Москаль

Комп'ютерна верстка

Андрія Василюва

Видавництво «Літопис»

79000 м. Львів

вул. Костюшка, 2,

тел./факс (0322) 721571

kms@litech.net, litera@city-adm.lviv.ua

www.litopys.lviv.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ДК № 426 від 19.04.2001

Здано на складання 10.01. 2007.

Підп. до друку 30.02. 2007.

Формат 60x90 ¹/₁₆

Гарнітура PetersburgCTT

Папір офсетний

Офсетний друк.